

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

ПРАВОЗНАВСТВО

Навчальний посібник

Київ 2022

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національної академії внутрішніх справ
(протокол № 10 від 30.06.2022 року)

Рецензенти:

КАЛИНОВСЬКИЙ Богдан Валерійович – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри конституційного права та прав людини Національної академії внутрішніх справ <https://orcid.org/0000-0001-9654-0201>

ПЕРЕПЬОЛКІН Сергій Михайлович – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародного права навчально-наукового інституту права та міжнародно-правових відносин Університету митної справи та фінансів <https://orcid.org/0000-0003-2914-5898>

Правознавство : навч. посіб. / М. М. Пендюра, О. Я. Лапка, А. Л. Калінюк та ін. – К. : 7БЦ, 2022. – 548 с.

ISBN 978-617-549-104-1

Навчальний посібник охоплює питання курсу «Правознавство», що містяться в робочій програмі навчальної дисципліни та рекомендовані МВС України для закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, що готують здобувачів вищої освіти за спеціальностями «Право», «Правоохоронна діяльність», «Психологія». Особливістю навчального посібника є висвітлення в систематизованому вигляді найважливіших загальнотеоретичних положень про державу і право, галузевих наук, що дозволяє вступникам до закладів вищої освіти, здобувачам вищої освіти самостійно в доступній формі вивчати навчальний матеріал, готуватись до вступної кампанії, семінарських та практичних занять, колоквиумів, ділових ігор, квестів, заліків, екзаменів. Навчальний посібник розрахований на абітурієнтів, здобувачів вищої освіти, які вивчають курс «Правознавство», викладачів навчальних закладів юридичного профілю, а також для всіх хто цікавиться питаннями державоправознавства

The textbook covers the issues of the course "Science of law", which are contained in the work program of the discipline and recommended by the Ministry of Internal Affairs of Ukraine for higher education institutions with specific training conditions for higher education in "Law", "Law Enforcement", "Psychology". The peculiarity of the textbook is the coverage of the most important general theoretical provisions on the state and law, branch sciences, which allows entrants to higher education institutions, applicants for higher education to study the study material in an accessible form, prepare for the introductory campaign, seminars and practical classes, colloquia, business games, quests, tests, exams. The textbook is designed for entrants, applicants for higher education, studying the course "Science of law", teachers of legal schools, as well as for all who are interested in public law.

УДК 34.01/09

ISBN 978-617-549-104-1

© Національна академія внутрішніх справ, 2022

**MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE
NATIONAL ACADEMY OF INTERNAL AFFAIRS**

SCIENCE OF LAW

Tutorial

Kyiv 2022

ЗМІСТ

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ	10
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	12
ПЕРЕДМОВА	13
 РОЗДІЛ 1. ОСНОВИ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА	19
§ 1. Передумови виникнення держави	19
§ 2. Держава: поняття та її ознаки	22
§ 3. Соціальна, правова держава: поняття та ознаки	27
§ 4. Функції держави: поняття та класифікація.....	30
§ 7. Громадянське суспільство: поняття та ознаки	48
§ 8. Право: походження та його сутність	50
§ 9. Принципи права: поняття та види	53
§ 17. Правове регулювання та його механізм.....	75
§ 18. Правова поведінка: поняття та види	77
§ 19. Правопорушення: поняття, ознаки, склад	79
§ 20. Юридична відповідальність: поняття та види.....	81
Тести для самоконтролю	84
Питання для самоконтролю	89
РОЗДІЛ 2. ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	91
§ 1. Конституція України – Основний Закон держави	91
§ 2. Конституційне право України як галузь права	93
§ 3. Конституційний лад та народовладдя в Україні	99
§ 4. Конституційно-правовий статус особи	113
§ 5. Система органів державної влади України.....	121
§ 6. Територіальний устрій України. Місцеве самоврядування в Україні	133
Тести для самоконтролю	137
Питання для самоконтролю	142
РОЗДІЛ 3. ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	144
§ 1. Поняття, предмет та принципи цивільного права. Цивільно-правові відносини.	144
§ 2. Фізичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин.....	146
§ 3. Юридичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин	150
§ 4. Правочини: поняття, умови дійсності та види	153
§ 5. Поняття та зміст права власності.....	158
§ 6. Загальні положення про зобов'язання	161
§ 7. Загальні положення про договір.....	164
§ 8. Загальні положення про спадкування	167
РОЗДІЛ 4. ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	174
§ 1. Поняття та значення сімейного права в системі національного права.....	174
§ 2. Поняття та умови укладення шлюбу.....	176
§ 3. Права та обов'язки подружжя.....	178

§ 4. Загальні умови визначення походження дитини	180
§ 5. Оспорювання батьківства (материнства)	181
§ 6. Особисті немайнові права та обов'язки батьків	182
§ 7. Сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	184
Тести для самоконтролю	189
Питання для самоконтролю	193
РОЗДІЛ 5. ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ	195
§ 1. Місце трудового права у системі права	195
§ 2. Трудові правовідносини та їх учасники	198
§ 3. Соціальне партнерство	204
§ 4. Трудовий договір	207
§ 5. Робочий час. Час відпочинку	214
§ 6. Трудова дисципліна. Відповідальність у трудових правовідносинах	222
§ 7. Врегулювання трудових спорів (конфліктів)	228
Тести для самоконтролю	233
Питання для самоконтролю	238
РОЗДІЛ 6. ОСНОВИ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА УКРАЇНИ	240
§ 1. Поняття господарського права	240
§ 2. Господарське законодавство України	242
§ 3. Суб'єкти господарського права	243
§ 4. Поняття та види господарських зобов'язань. Загальні принципи і умови виконання господарських зобов'язань. Припинення господарських зобов'язань	248
§ 5. Господарський договір: поняття та види	251
§ 6. Господарсько-правова відповідальність	255
Тести для самоконтролю	260
Питання для самоконтролю	264
РОЗДІЛ 7. ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	266
§ 1. Поняття адміністративного права та його місце у правовій системі держави	266
§ 2. Адміністративно-правові норми та відносини	268
§ 3. Суб'єкти адміністративного права	276
§ 4. Адміністративна відповідальність	288
§ 5. Проведення у справах про адміністративні правопорушення	294
Тести для самоконтролю	297
Питання для самоконтролю	300
РОЗДІЛ 8. ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ	302
§ 1. Кримінальне право України: поняття, завдання, принципи та система. Джерела кримінального права	302
§ 2. Кримінальне правопорушення поняття, ознаки та види	308
§ 3. Склад кримінального правопорушення: його елементи та ознаки	309

§4. Стадії кримінального правопорушення поняття, ознаки та види стадій.....	324
§ 5. Співучасть у кримінальному правопорушенні: поняття та ознаки.....	327
§ 6. Заходи кримінально-правового характеру.....	345
§ 7. Покарання та його види.....	352
§ 8. Загальна характеристика Особливої частини кримінального права України.....	386
§ 9. Кримінально-правова характеристика окремих складів кримінальних правопорушень	389
Тести для самоконтролю	421
Питання для самоконтролю	426
РОЗДІЛ 9. ОСНОВИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА	428
§ 1. Поняття та особливості сучасного міжнародного права.....	428
§ 2. Джерела міжнародного права	435
§ 3. Суб'єкти міжнародного права.....	439
§ 4. Територія в міжнародному праві.....	444
§ 5. Право міжнародних договорів	449
§ 6. Міжнародне право прав людини	453
§ 7. Міжнародно-правова відповідальність	471
Тести для самоконтролю	483
Питання для самоконтролю	487
ГЛОСАРІЙ.....	489
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ	
ДЖЕРЕЛ.....	518
ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ.....	546

CONTENT

AUTHOR'S TEAM:	11
LIST OF SYMBOLS	12
FOREWORD	16
 SECTION 1. FUNDAMENTALS OF THE STATE AND LAW	19
§ 1. Prerequisites for the emergence of the state	19
§ 2. The state: the concept and its features	22
§ 3. Social, rule of law: concepts and features	27
§ 4. Functions of the state: the concept and classification	30
§ 7. Civil society: concepts and features	48
§ 8. Law: origin and its essence	50
§ 9. Principles of law: concepts and types	53
§ 17. Legal regulation and its mechanism	75
§ 18. Legal behavior: concepts and types	77
§ 19. Offenses: concepts, signs, composition	79
§ 20. Legal liability: concepts and types	81
Tests for self-control	83
Questions for self-control	89
 SECTION 2. FUNDAMENTALS OF THE CONSTITUTIONAL LAW OF UKRAINE	91
§ 1. The Constitution of Ukraine - the Basic Law of the state	91
§ 2. Constitutional law of Ukraine as a branch of law	93
§ 3. The constitutional order and democracy in Ukraine	99
§ 4. Constitutional and legal status of a person	113
§ 5. The system of public authorities of Ukraine	121
§ 6. Territorial system of Ukraine. Local self-government in Ukraine	133
Tests for self-control	137
Questions for self-control	142
 SECTION 3. FUNDAMENTALS OF CIVIL LAW OF UKRAINE	144
§ 1. The concept, subject and principles of civil law. Civil law relations.	144
§ 2. Individuals as subjects of civil law	146
§ 3. Legal entities as subjects of civil law	150
§ 4. Transactions: concepts, conditions of reality and types	153
§ 5. The concept and content of property rights	158
§ 6. General provisions on obligations	161
§ 7. General provisions of the contract	164
§ 8. General provisions on inheritance	167
 SECTION 4. FUNDAMENTALS OF FAMILY LAW OF UKRAINE	174
§ 1. The concept and significance of family law in the system of national law	174
§ 2. The concept and conditions of marriage	176

§ 3. Rights and responsibilities of the spouses	178
§ 4. General conditions for determining the origin of the child	180
§ 5. Challenging paternity (maternity)	181
§ 6. Personal non-property rights and responsibilities of parents	182
§ 7. Family forms of placement of orphans and children deprived of parental care	184
Tests for self-control	189
Questions for self-control	193

SECTION 5. FUNDAMENTALS OF LABOR LAW OF UKRAINE 195

§ 1. The place of labor law in the legal system	195
§ 2. Labor relations and their participants	198
§ 3. Social partnership	204
§ 4. Employment contract	207
§ 5. Working hours. Rest time	214
§ 6. Labor discipline. Liability in labor relations	222
§ 7. Settlement of labor disputes (conflicts).....	228
Tests for self-control	233
Questions for self-control	238

SECTION 6. FUNDAMENTALS OF ECONOMIC LAW OF UKRAINE 240

§ 1. Concept of economic law	240
§ 2. Economic legislation of Ukraine	240
§ 3. Subjects of economic law	242
§ 4. Concepts and types of economic obligations. General principles and conditions for the performance of economic obligations.....	243
Termination of economic obligations	248
§ 5. Business contract: concepts and types	251
§ 6. Economic and legal responsibility	258
Tests for self-control	260
Questions for self-control	264

SECTION 7. FUNDAMENTALS OF ADMINISTRATIVE LAW OF UKRAINE..... 266

§ 1. The concept of administrative law and its place in the legal system of the state	266
§ 2. Administrative and legal norms and relations	268
§ 3. Subjects of administrative law	276
§ 4. Administrative liability	288
§ 5. Proceedings in cases of administrative offenses	294
Tests for self-control	297
Questions for self-control	300

SECTION 8. FUNDAMENTALS OF CRIMINAL LAW OF UKRAINE	302
§ 1. Criminal law of Ukraine: concept, task, principles and system. Sources of criminal law	302
§2. Criminal offense concepts, signs and types	308
§3. Composition of a criminal offense: its elements and features	309
§4. Stages of a criminal offense concepts, signs and types of stages	224
§ 5. Complicity in a criminal offense: concepts and features	227
§ 6. Measures of a criminal law nature	245
§ 7. Punishment and its types	352
§ 8. General characteristics of the Special Part of the criminal law of Ukraine	386
§ 9. Criminal-legal characteristics of certain components of criminal offenses	389
Tests for self-control	421
Questions for self-control	426
 SECTION 9. FUNDAMENTALS OF INTERNATIONAL LAW	 428
§ 1. The concept and features of modern international law	428
§ 2. Sources of international law	435
§ 3. Subjects of international law	439
§ 4. Territory in international law	444
§ 5. The law of international treaties	449
§ 6. International human rights law	453
§ 7. International legal responsibility	471
Tests for self-control	483
Questions for self-control	487
 GLOSSARY	 489
LIST OF SOURCES USED AND RECOMMENDED	518
INFORMATION RESOURCES.....	546

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ:

	ПЕНДЮРА Максим Миколайович , завідувач кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук, доцент (https://orcid.org/0000-0002-3589-0184);	<i>Розділ 1</i>
	ШКУЛЯ Тетяна Олександрівна , доцент кафедри теорії та історії права ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана", кандидат юридичних наук, доцент (https://orcid.org/0000-0003-0430-3255);	<i>Розділ 2</i>
	МИРОНЕНКО Валентина Петрівна , завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін, кандидат юридичних наук, доцент (https://orcid.org/0000-0001-8841-8855);	<i>Розділ 3, 4</i>
	КАЛІНЮК Анжела Леонідівна , старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін, доктор філософії (https://orcid.org/0000-0001-8032-3632);	<i>Розділ 5</i>
	ГЕРАСИМЕНКО Лариса Володимирівна , завідувач кафедри економічної безпеки та фінансових розслідувань, кандидат юридичних наук, професор (https://orcid.org/0000-0001-6340-1061);	<i>Розділ 6</i>
	БОРЩЕВИЧ Павло Святославович , професор кафедри економічної безпеки та фінансових розслідувань, кандидат юридичних наук, доцент (https://orcid.org/0000-0003-0921-0779);	<i>Розділ 6</i>
	ПАСТУХ Ігор Дмитрович , завідувач кафедри публічного управління та адміністрування, доктор юридичних наук, доцент (https://orcid.org/0000-0002-5889-7055);	<i>Розділ 7</i>
	КРИШЕВИЧ Ольга Володимирівна , професор кафедри кримінального права, кандидат юридичних наук, професор (https://orcid.org/0000-0001-6136-8106);	<i>Розділ 8</i>
	ЛАПКА Оксана Ярославівна , доцент кафедри теорії держави та права, кандидат юридичних наук, доцент (https://orcid.org/0000-0002-7017-1273);	<i>Розділ 9</i>

AUTHOR'S TEAM:

PENDIURA Maksym Mykolayovych, Head of the Department of Theory of State and Law, Candidate of Law, Associate Professor (<https://orcid.org/0000-0002-3589-0184>);

Section 1

PIKULYA Tetyana Oleksandrivna, Associate Professor of the Department of Theory and History of Law, Vadym Hetman Kyiv National University of Economics, Candidate of Law, Associate Professor (<https://orcid.org/0000-0003-0430-3255>);

Section 2

MYRONENKO Valentyna Petrovna, Head of the Department of Civil Law Disciplines, Candidate of Law, Associate Professor (<https://orcid.org/0000-0001-8841-8855>);

Section 3, 4

KALINYUK Angela Leonidovna, Senior Lecturer of the Department of Civil Law, Doctor of Philosophy (<https://orcid.org/0000-0001-8032-3632>);

Section 5

GERASYMENKO Larysa Volodymyrivna, Head of the Department of Economic Security and Financial Investigations, Candidate of Law, Professor (<https://orcid.org/0000-0001-6340-1061>);

Section 6

BORTSEVYCH Pavlo Sviatoslavovych, Professor of the Department of Economic Security and Financial Investigations, Candidate of Law, Associate Professor (<https://orcid.org/0000-0003-0921-0779>)

Section 6

PASTUKH Ihor Dmytrovych, Head of the Department of Public Administration, Doctor of Law, Associate Professor (<https://orcid.org/0000-0002-5889-7055>);

Section 7

KRYSHEVYCH Olga Volodymyrivna, Professor of the Department of Criminal Law, Candidate of Law, Professor (<https://orcid.org/0000-0001-6136-8106>);

Section 8

LAPKA Oksana Yaroslavivna, Associate Professor of the Department of Theory of State and Law, Candidate of Law, Associate Professor (<https://orcid.org/0000-0002-7017-1273>);

Section 9

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГК	–	Господарський кодекс України
ЄС	–	Європейський союз
КВК	–	Кримінально-виконавчий кодекс України
КЗпП	–	Кодекс законів про працю України
КК	–	Кримінальний кодекс України
КПК	–	Кримінальний процесуальний кодекс України
КНДР	–	Корейська Народно-Демократична Республіка
КУпАП	–	Кодекс України про адміністративні правопорушення
НАТО	–	Організація Північноатлантичного договору
ОАЕ	–	Об'єднані Арабські Емірати
ОАР	–	Об'єднана Арабська Республіка
ООН	–	Організація Об'єднаних Націй
СНД	–	Співдружність Незалежних Держав
СК	–	Сімейний кодекс України
СРСР	–	Союз Радянських Соціалістичних Республік
США	–	Сполучені Штати Америки
ФРН	–	Федеративна Республіка Німеччина
ЦК	–	Цивільний кодекс України
ЦПК	–	Цивільний процесуальний кодекс України

ПЕРЕДМОВА

Забезпечення розбудови України як демократичної, незалежної, суверенної, соціальної та правової держави, що передбачає ст. 1 Конституції України, порушило надважливу проблему створення міцного юридичного підґрунтя модернізаційних процесів перехідного суспільства, здійснення ефективної реформи органів держави і правової системи, здатних в умовах ринкових відносин і вільної конкуренції забезпечити соціальну безпеку і стабільність суспільства, гарантувати права та свободи людини і громадянина, створити рівні умови та можливості всебічного розвитку особистості.

Сьогодні як ніколи зростає роль правової освіти, яка має на меті не тільки дати молоді відповідні знання, розуміння системи загальнолюдських принципів і цінностей, але й створити можливість для формування стійкої життєвої позиції, установок особи, громадянина, яких потребує в умовах глибокої правової європейської трансформації. Усвідомлення підрастаючим поколінням цінності права та інституцій держави є надійним й ефективним засобом боротьби проти бездуховності, свавілля, правової і громадянської необізнаності, суспільної і громадської агресивності, з одного боку, і пасивності, з іншого. Акценти ж у правовому навчанні повинні переміститись із звичного накопичення обсягу знань на формування здатності учнів, студентів самостійно здобувати, аналізувати, переосмислювати, тлумачити, інтерпретувати й оцінювати різноманітну правову інформацію.

Завданням навчальної дисципліни «Правознавство» є надання здобувачам вищої освіти систематизованих сучасних знань з юридичних наук, виховання в них поважного ставлення до Конституції, законів та підзаконних актів України. Засвоєння специфічної фахової термінології, правового мінімуму знань з конституційного, цивільного, сімейного, трудового, господарського, адміністративного, кримінального та міжнародного права – неодмінна передумова майбутньої професійної діяльності фахівця в обставинах сучасного економічного життя та післявоєнної відбудови України. І тому вивчення цього інтегрованого курсу є обов'язковим елементом підготовки спеціаліста з вищою освітою незалежно від спеціальностей.

У запропонованому навчальному посібнику висвітлені у стислій та достатньо доступній формі основні фундаментальні положення державоправознавства та галузей права України. Ознайомлення із зазначеним матеріалом допоможе читачеві набути відповідних компетенцій вільно орієнтуватись у чинному законодавстві, сформувати вміння і навички роботи з нормативно-правовими актами, правильно застосовувати правові норми до конкретних практичних ситуацій.

Для орієнтації абітурієнтів, курсантів (слухачів) у їх самостійній роботі над навчальним матеріалом та самоконтролю після кожної теми виокремлено тестові завдання та контрольні питання, а наприкінці посібника подано глосарій та перелік рекомендованої літератури. Видання розраховано переважно на здобувачів вищої освіти першого року навчання у закладах вищої освіти системи МВС України, тому висвітлення питання тієї чи іншої теми подано у спрощених

певною мірою формах з виокремленням основних властивостей тих чи інших державних чи правових явищ, їх складових, видів і таке інше. Для підкреслення зв'язків теоретичних положень з практикою наведено відповідні приклади з нормативно-правових актів, правозастосовних актів та інших правових документів.

Набуття курсантами (слухачами) таких компетенцій передбачає в першу чергу їх активну і творчу самостійну роботу над матеріалами посібника та іншими навчальними, нормативно-правовими, науковими джерелами, в процесі виконання індивідуальних завдань, підготовки до лекцій, семінарів, практичних занять, написання наукових статей та доповідей. За своєю природою та якістю знань і вмінь, які формуються при її здійсненні, така робота може бути репродуктивною, що спрямована на осмислення, запам'ятовування та просте відтворення матеріалу навчального посібника, реконструктивною, що передбачає його аналіз (складання конспекту, доповнення матеріалами інших підручників чи конспектів лекцій, пошук і наведення прикладів з нормативно-правових актів або навчальних матеріалів з інших юридичних навчальних дисциплін тощо), евристичну, що спрямована на пошук та вирішення проблемних питань навчального курсу (порівняльний аналіз різних підручників чи інших джерел, виявлення питань, що не висвітлені у посібнику та обґрунтування необхідності їх пізнання, здійснення власних наукових досліджень для участі в засіданнях наукових гуртків, конференцій, конкурсах і таке інше). Для оволодіння навчальним матеріалом курсанти (слухачі) можуть використовувати різноманітні методи самостійної роботи з посібником: складати план прочитаного матеріалу та тези, конспектувати та виокремлювати окремі цитати, готувати реферати. Приступаючи до вивчення матеріалу навчального посібника курсанти (слухачі) повинні ознайомитися з його змістом та робочою навчальною програмою з правознавства, співвідносити їх з існуючими у курсантів знаннями, акцентувати увагу на нових знаннях, які вони повинні отримати, визначити логічні та змістовні зв'язки між різними темами і питаннями курсу, а також усвідомити, які знання та вміння вони отримають в результаті його вивчення. Подібним чином бажано діяти й при вивченні окремих тем навчального матеріалу посібника, але окрім того додатково потрібно: декілька разів прочитати відповідний матеріал (перший раз оглядово з метою з'ясування основного змісту, другий – для того щоб виокремити основні складові теми, визначити їх зв'язки, третій – доповнити їх конкретизуючими характеристиками, а також визначити зв'язки з попередніми темами); віднайти і проаналізувати додаткові матеріали (конспекти лекцій, інші підручники, нормативно-правові акти, наукові статті, відомості практики діяльності органів правопорядку), а також співвіднести їх з відповідними розділами посібника; скласти конспект підготовки до семінарського заняття з конкретної теми з необхідними схемами, цитатами, посиланнями, прикладами тощо, а також виокремити незрозумілі питання, а також сформулювати відповіді на контрольні питання теми; в процесі проведення семінарських занять під керівництвом науково-педагогічних працівників з'ясувати незрозумілі питання, доповнити конспекти новою інформацією; після проведення семінарських занять ще раз повернутися до матеріалів навчального посібника та проаналізувати їх з

урахуванням цієї нової інформації. Логічна побудова як навчального курсу «Правознавство», так й матеріалів кожної окремої його теми зумовлює й певні правила їх аналізу, які спрямовані на: пошук в тексті основних визначень та осмислення їх змісту і обсягу. Визначення – це логічно побудоване формулювання основних властивостей того чи іншого правового явища, які відбивають загальне між цим державним чи правовим явищем та іншими подібними явищами, а також те особливе, що притаманне цьому явищу або необхідні та достатні властивості.

В цьому навчальному посібнику теоретичні визначення та поняття подано переважно у межах вітчизняних державних і правових традицій. Ретельна та наполеглива самостійна робота курсантів (слухачів) з матеріалами посібника з урахуванням наданих рекомендацій буде сприяти досягненню ними належного рівня компетентності.

Авторський колектив висловлює щиру подяку усім, хто порадами та зауваженнями сприяв створенню цього навчального посібника, особливо рецензентам: доктору юридичних наук, професору Калиновському Б.В. та доктору юридичних наук, доценту Перепьолкіну С.М.

**Завідувач кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ
кандидат юридичних наук, доцент**

Максим ПЕНДЮРА

PREFACE

Ensuring the development of Ukraine as a democratic, independent, sovereign, social and legal state, provided by Art. 1 of the Constitution of Ukraine, raised the crucial problem of creating a solid legal basis for modernization of the transition society, effective reform of the state and legal system, able in market relations and free competition to ensure social security and stability, guarantee human and civil rights and freedoms, create equal conditions and opportunities for comprehensive personal development.

Today, as never before, the role of legal education is growing, which aims not only to give young people relevant knowledge, understanding of the system of universal principles and values, but also to create an opportunity to form a stable life position, attitudes of the individual, citizen in deep European legal transformation. Awareness of the younger generation of the value of law and state institutions is a reliable and effective means of combating spirituality, arbitrariness, legal and civil ignorance, social and societal aggression, on the one hand, and passivity, on the other. Emphasis in legal education should shift from the usual accumulation of knowledge to the formation of the ability of students to independently acquire, analyze, rethink, interpret, interpret and evaluate a variety of legal information.

The task of the discipline "Science of law" is to provide higher education systematized modern knowledge of legal sciences, educating them to respect the Constitution, laws and regulations of Ukraine. Assimilation of specific professional terminology, legal minimum knowledge of constitutional, civil, family, labor, economic, administrative, criminal and international law - a prerequisite for future professional activity in the context of modern economic life and postwar reconstruction of Ukraine. Therefore, studying this integrated course is a mandatory element of training a specialist with higher education, regardless of specialties.

The proposed textbook highlights in a concise and sufficiently accessible form the main fundamental provisions of state jurisprudence and law of Ukraine. Acquaintance with the specified material will help the reader to get the corresponding competences to be guided freely in the current legislation, to form abilities and skills of work with normative-legal acts, correctly to apply legal norms to concrete practical situations.

For orientation of entrants, cadets (listeners) in their independent work on educational material and self-control after each theme test tasks and control questions are allocated, and at the end of the manual the glossary and the list of the recommended literature is given. The publication is designed mainly for applicants for higher education in the first year of study in higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, so the coverage of a topic is presented in somewhat simplified forms with highlighting the main properties of certain state or legal phenomena, their components, types and so on. Relevant examples from normative legal acts, law enforcement acts and other legal documents are given to emphasize the connections between theoretical provisions and practice.

Acquisition by cadets (students) of such competencies involves primarily their active and creative independent work on the materials of the manual and other educational, legal, scientific sources, in the process of individual tasks, preparation for lectures, seminars, practical classes, writing scientific articles and reports. By its nature and quality of knowledge and skills that are formed during its implementation, such work can be reproductive, aimed at understanding, memorizing and simply reproducing the material of the textbook, reconstructive, involving its analysis (compiling a synopsis, supplementing materials from other textbooks or lecture notes, search and giving examples from regulations or educational materials from other legal disciplines, etc.), heuristic, aimed at finding and solving problems of the course (comparative analysis of various textbooks or other sources, identifying issues that are not covered in the manual and justification of the need for their knowledge, the implementation of their own research to participate in meetings of scientific circles, conferences, competitions and so on). To master the study material, cadets (students) can use a variety of methods of independent work with the manual: make a plan of the material read and abstracts, take notes and highlight individual quotes, prepare essays. When studying the material of the textbook, cadets (students) should get acquainted with its content and the working curriculum in jurisprudence, correlate them with the existing knowledge of cadets, focus on new knowledge that they should receive, determine the logical and meaningful connections between different topics and questions of the course, as well as to understand what knowledge and skills they will gain as a result of its study. It is desirable to act in a similar way when studying certain topics of the textbook, but in addition it is necessary: to read the relevant material several times (the first time to review the main content, the second - to identify the main components of the topic, to determine their connection. languages, the third - to supplement them with specifying characteristics, as well as to identify links with previous topics); find and analyze additional materials (lecture notes, other textbooks, regulations, scientific articles, information on the practice of law enforcement agencies), as well as correlate them with the relevant sections of the manual; to compile a synopsis of preparation for a seminar on a specific topic with the necessary diagrams, quotations, references, examples, etc., as well as to identify unclear questions, as well as to formulate answers to control questions of the topic; in the process of conducting seminars under the guidance of research and teaching staff to clarify unclear issues, supplement the notes with new information; after the seminars, return to the materials of the textbook and analyze them in the light of this new information. The logical construction of both the course "Science of law" and the materials of each of its topics determines certain rules of their analysis, which are aimed at: searching in the text of the main definitions and understanding of their content and scope. The definition is a logically constructed formulation of the basic properties of a legal phenomenon, which reflect the common between this state or legal phenomenon and other similar phenomena, as well as the special that is inherent in this phenomenon or the necessary and sufficient properties.

In this textbook, theoretical definitions and concepts are presented mainly within the domestic state and legal traditions. Careful and persistent independent work of

cadets (students) with the materials of the manual, taking into account the recommendations provided, will help them achieve the appropriate level of competence.

The author's team expresses its sincere gratitude to all those who contributed to the creation of this textbook with advice and comments, especially to the reviewers: Doctor of Law, Professor Kalinovsky BV and Doctor of Law, Associate Professor Perepelkin SM

Head of the Department of Theory of State and Law
National Academy of Internal Affairs
Candidate of Law, Associate Professor Maksym PENDIURA

РОЗДІЛ 1 ОСНОВИ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

§ 1. Передумови виникнення держави

Держава, як складний соціальний інститут, виникає на певному етапі розвитку суспільства. У додержавному суспільстві формою соціальної організації був рід, до якого входили люди пов'язані не тільки родинними зв'язками, але й інтересами колективного виробництва.

Становлення держави пов'язане зі зміною виробничих відносин первісного суспільства: колективне присвоєння продуктів природи переходить до більш вищого розряду – колективного присвоєння продуктів праці, а загальне володіння знаряддями праці і продуктами вжитку трансформується в общинну власність.

Зазначене призводить до зміни суспільної організації – первісне стадо стає родом. Роди об'єднуються у племена, а останні – у союз племен. На цьому етапі виникає необхідність в управлінні загальними справами, тобто потреба у владі.

Втіленням цієї влади були загальні збори членів роду, племені, ради старійшин, глава роду, вождь племені. Вони здійснювали правління в інтересах всіх соплеменників. Влада базувалася на авторитеті і не давала ніяких матеріальних переваг. У випадках порушень звичаїв суспільний примус застосовувався у вигляді фізичного покарання або вигнання з роду.

Влада первісного суспільства здійснювалася з метою узгодження волі та інтересів усіх членів роду чи племені.

Удосконалення знарядь праці, виробництво великої кількості продукції сприяло диференціації суспільства, появі експлуатації, використанню людської праці для задоволення потреб окремих, більш заможних і сильніших членів племені чи роду.

З цього часу починає змінюватись і організація влади, відбувається ієрархізація її органів. Замість зібрання всіх членів роду проводяться зібрання тільки головної його частини.

З часом запроваджується принцип представництва: голови господарств входять у родові та общинні ради, а їх голови – у ради фраторій та племен. Кожна така владна структура визначає свою компетенцію. Органи вищого рівня починають запроваджувати повноваження щодо органів нижчого рівня, відбувається розподіл функцій влади, згодом починають формуватися органи світської, військової, релігійної влади.

У зв'язку з подальшими ускладненнями суспільних відносин існуючі інститути влади вже не могли задовольняти тогочасних потреб. Тому для вирішення існуючих проблем виникає нова, а саме політична форма організації суспільного життя – держава.

Ж.Ж. Руссо, К. Маркс, Ф. Енгельс зазначали з цього приводу, що саме удосконалення знарядь праці, поява приватної власності, накопичення продуктів виробництва і матеріальних цінностей стали причиною соціальної нерівності, призвели до розпаду первіснообщинного ладу і обумовили створення нового суспільного інституту – держави з її незмінним атрибутом – владою.

Трансформація родової організації суспільства в державу відбувалась протягом тривалого часу. Причому формування державності та її атрибутів у різних регіонах світу мало свої особливості.

Так, на території Європи головними передумовами виникнення держави були: поява приватної власності, накопичення матеріальних благ, соціальна диференціація суспільства, суспільний розподіл праці, а також приєднання територій збройним шляхом.

Іншими були передумови виникнення східних держав. Це було пов'язано, перш за все, з більш усталеними соціальними зв'язками родового устрою, обумовленими земельно-общинними відносинами та їх економічною базою – колективною власністю. Родоплемінна верхівка, яка виконувала функції управління цією власністю не виділялась у матеріальному плані. Її майновий стан і привілеї залежали від посади. Тому родова знать, використовуючи свій авторитет, поширювала свою владу за межі роду на певну територію, трансформуючись у професійних управлінців, тобто публічну владу. До того ж, родова знать задля задоволення своїх інтересів вдало використовувала релігію.

Існує декілька теорій, які пояснюють походження держави.

Однією з перших з'явилась **теологічна (теократична) теорія**. Головною ідеєю цієї теорії є твердження, що держава виникає і існує як результат волі Бога. Так само і влада держави теж походить від Бога. Кожен повинен виконувати державні (владні) настанови і приписи як такі, що йдуть від Бога.

Зазначена теорія виникла за часів Стародавньої Індії та Китаю. Крім того, згідно з поглядами древньоєврейського народу, Бог вважався верховним правителем, законодавцем і верховним суддею.

Пізніше ця теорія отримала своє концептуальне оформлення в працях Аврелія Августина (354-430 рр.) та Фоми Аквінського (1225 чи 1226-1274 рр.). Прибічником цієї теорії був також український мислитель Іван Вишенський (1545 чи 1550-1621 рр.) та інші.

Набула також свого поширення **патріархальна теорія**, в якій стверджується, що держава виникла шляхом розростання сім'ї. За цим підходом сім'ї об'єднуються у рід; роди – у племена, останні – в союз племен, а згодом – у державу. Патріархальна теорія була популярна серед прихильників автократичної та монархічної форми правління, оскільки продукувала ідею беззастережного підкорення влади народом. Так, у своїй роботі Фільмер доводив, що працьотко усіх людей Адам, одержавши владу над людьми від Бога, передав її своєму старшому сину, а той, у свою чергу, своїм нащадкам – королям. Відповідно, робився висновок, що влада короля схожа на владу батька в родині і вже тому не підлягає критиці, а тим більш поваленню. Такі ідеї сповідували грецький філософ Аристотель (384-322 рр. до н.е.), італійський мислитель Марсилій Падуанський (1275-1343 рр.) та інші.

Державницька і правова думка Нового Часу дала світові **договірну теорію** походження держави. Її авторами і прибічниками були Г. Гроцій (1583-1645 рр.), Б. Спіноза (1632-1677 рр.), Т. Гоббс (1588-1679 рр.), Дж. Локк (1632-1704 рр.), Ж.Ж. Руссо (1712-1778 рр.), О. Радішев (1749-1802 рр.) та інші. На думку цих мислителів, держава виникла в результаті укладання суспільного договору про

правила спільного проживання. Вони зазначали, що був час, коли не було ні держави, ні права. У додержавний період в умовах «золотого віку» (Ж.Ж. Руссо), або «війни всіх проти всіх» (Т. Гоббс), люди жили відповідно до своїх природних прав. Однак не існувало влади, здатної захистити людину, її честь, гідність, гарантувати її права на життя і власність. Для усунення такої соціальної «вади» люди об'єдналися та уклали між собою договір про те, що частину своїх прав, притаманних їм від народження, вони передають державі як органу, що представляє їхні спільні інтереси, а держава, зі свого боку, зобов'язується забезпечити природні права людини. У разі порушення умов договору народ має право на революцію та зміну правителя.

Наприкінці XIX та на початку XX століття в працях мислителів Л. Гумпловича (1838-1909 рр.), К. Каутського (1854-1938 рр.) та інших були викладені теоретичні погляди про те, що **держава утворюється шляхом застосування сили**, завоювання слабких племен сильнішими.

Теорія насильства знаходить свою варіативність у теоріях зовнішнього та внутрішнього насильства. Прихильники цієї теорії стверджують, що держава виникла в результаті ведення війн, насильницького підкорення одними людьми інших, одного племені іншим. На їх переконання, держава більше необхідна слабким племенам, аніж сильним. Як інструмент організації та управлінського впливу завойовників, держава стає потужним засобом захисту завойованих від можливих посягань з боку інших сильних племен.

К. Каутський намагався довести, що за умови подальшого розвитку суспільства держава трансформується в інструмент загальної гармонії, орган захисту та забезпечення загального блага як сильних, так і слабких. Історичний досвід свідчить, що завоювання одних народів іншими було реальним фактом існування державності протягом тривалого часу (наприклад, Золота Орда).

У свою чергу Л. Гумплович вважав, що держава виникає внаслідок прагнення племені до розширення свого впливу та могутності. Це призводить до війн і, як наслідок – виникнення державного устрою та соціального розшарування. Причому держава завжди формувалася завдяки меншості завойовників, які були расою переможців. Водночас Є. Дюрінг (1833-1921 рр.) був прихильником *теорії внутрішнього насильства* однієї частини первісної соціальної групи над іншою. Цей первинний чинник зумовлює виникнення політичного ладу (держави), приватної власності та класів.

У цей же період набула свого поширення **органічна теорія походження держави**, яка ґрунтувалася на уявленні про державу як про живий організм, продукт соціальної еволюції. Так, Г. Спенсер (1820-1903 рр.) ототожнював процес виникнення та функціонування держави з біологічним організмом. Учений висловив думку про те, що держава – це суспільний організм, який складається з окремих людей, подібно до того, як живий організм складається з клітин. Згідно з цією теорією держава, як і будь-яке живе тіло, базується на диференціації та спеціалізації. Диференціація означає, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого становлення ускладнюється, розростається. Цей процес завершується загибеллю держави в результаті її старіння. Спеціалізація передбачає, що формування держави супроводжується

об'єднанням індивідів у групи-органи, кожна з яких здійснює визначену, лише їй притаманну функцію. Таким чином, утворюється система органів держави. І все це відбувається так, як у живому організмі, окремі частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого.

Марксистська (матеріалістична, класова, економічна) теорія походження держави (К. Маркс (1818-1883 рр.), Ф. Енгельс (1820-1895 рр.)). Її суть зводиться до того, що держава виникла внаслідок класової боротьби. Ця теорія є однією з найбільш розповсюджених та аргументованих у вітчизняній юридичній науці гіпотез (обґрунтованого припущення) про походження держави і права. Вона викладена в роботі Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави», підготовлений на основі аналізу історичного матеріалу щодо виникнення держав у Греції, стародавньому Римі та давніх германців. У найбільш загальному вигляді процес виникнення держави можна звести до положення про те, що держава існувала не завжди, а з'явилася на певному історичному етапі розвитку суспільства, коли здійснюється перехід до виробляючої економіки. Передумовою виникнення держави є великий суспільний розподіл праці на види діяльності й виокремлення їх у самостійні напрями: а) землеробство; б) скотарство; в) ремесло; г) професійний обмін товарів (торгівля).

Спеціалізація суспільного виробництва супроводжується вдосконаленням знарядь праці, підвищенням її продуктивності та, як наслідок, – появою надлишкового продукту та приватної власності, значна частка якої накопичувалася в осіб, які здійснювали владні повноваження (вождів, старійшин, військових начальників). Зміни, що відбулися в характері розподілу матеріальних благ, які вироблялися в суспільстві, неминуче позначилися на соціальній структурі суспільства: воно розкололося на антагоністичні класи з непримиримими суперечностями. У зв'язку з цим виникла потреба в такій організації публічної влади, яка змогла б усунути суперечності, що виникли між цими класами. Саме такою організацією і виявилася держава[1, с. 10].

§ 2. Держава: поняття та її ознаки

Загалом утворення держави пов'язане з розпадом суспільної влади родового устрою і формуванням публічної влади, яка є основною ознакою держави.

Держава як продукт суспільного розвитку є складним соціальним явищем, тісно пов'язаним і багато в чому залежним від економічного, політичного і культурного розвитку суспільства. Держава – це форма організації політичної влади, що покликана впорядкувати суспільні відносини на певній території. Держава, займаючи особливе місце в політичній системі громадянського суспільства, має характерні ознаки, що відрізняють її від інших політичних інститутів влади. Вона виникла на певному етапі розвитку людства і зберігається до теперішнього часу.

Пізнання ознак держави є складним, оскільки залежить від постійної зміни

¹ Правознавство : підруч. / [В. О. Івашенко, М. М. Пендюра, О. В. Дручек та ін.]. – К. : НАВС, 2015. – С. 10

економічних, соціальних, класових, духовних, релігійних, національних та інших чинників, що визначають її сутність і зміст.

Визначення держави зустрічаємо вже в мислителів стародавніх часів. Грецький філософ Платон уявляв ідеальну державу як ієрархію трьох станів: правителів-мудреців, воїнів і чиновників, селян і ремісників. Основоположник утопічного соціалізму Т. Мор стверджував, що держава – це змова багатих проти бідних. У свою чергу Т. Гоббс назвав державу «природним тілом». І. Кант вважав, що держава – це об'єднання людей, підвладних правовим законам. Г. Гегель писав про державу як про «ходу Бога у світі».

З часом характеристики держави поглиблюються, стають ширшими і точнішими. Відомий історик права М.Ф.Владимирський-Буданов визначив державу як союз осіб, які займають певну територію й якими управляє одна верховна влада. Своє визначення держави запропонував Б.О. Кістяківський: держава є правовою організацією народу, що повинна діяти відповідно до соціальних інституцій та регуляторних процедур і правил.

У радянській юридичній літературі панували уявлення про державу, що походили від ідеї класового устрою суспільства, в світлі якої вона розглядалася «як знаряддя, машина для придушення одного класу іншим», «організація економічно пануючого класу» тощо.

Уже в 60-і роки ХХ століття радянським політикам і юристам стає зрозуміло, що необхідні нові підходи до розуміння та визначення держави. У СРСР з'являється й обґрунтовується ідея загальнонародної держави, яку ніяк не можна було вважати «машиною для підтримання панування». Було вирішено, що характеристика держави як «машини» належить лише до експлуататорських держав і частково до держави диктатури пролетаріату.

Сучасний період розвитку держави характеризується тим, що її метою є всебічний розвиток людини, забезпечення умов її життя, прав і свобод. Усе це знаходить своє відображення в сучасних державах – правових, демократичних, соціально-орієнтованих.

Так, С.С. Алексєєв розглядає державу через діяльність апарату політичної влади та його належне функціонування в епоху цивілізації. У таких умовах суспільство існує як окремий інститут, в якому розвиваються демократія, політичні та економічні свободи людини.

Необхідно зазначити, що держава повністю не зливається з суспільством, не розчиняється в ньому, вона є організацією, яка певним чином відокремлена, інституалізована у вигляді механізму держави (державної системи), має власні закономірності становлення, функціонування та розвитку, особливі потреби та інтереси. Тому вивчення характеристик держави повинно здійснюватись як з точки зору єдності держави й суспільства, так і їх відокремленості. Методологічним підходом до подібного аналізу поняття, сутності та призначення держави є розуміння держави як особливої форми організації суспільства.

Отже, **держава** – це суверенна, незалежна, політико-територіальна організація влади неоднорідного (поліетнічного) суспільства, яка виражає, узгоджує і забезпечує інтереси населення шляхом встановлення загальнообов'язкових правил поведінки за участю спеціальних органів управління

та правового примусу, вирішує загальносупільні справи і виступає повноправним суб'єктом міжнародно-правових відносин [2].

До **основних суттєвих ознак поняття «держава»** відносять такі:

1) наявність території, під якою традиційно розуміють простір, у межах якого здійснюється державна влада.

У складі території держави необхідно розрізняти: а) реальну, фактичну територію, межі якої чітко визначені міжнародними договорами і внутрішнім законодавством; б) квазітериторію (уявну територію), що постійно змінює свої розміри й конфігурацію.

Реальна територія містить у собі: а) сухопутний простір; б) водний простір (акваторія) – територіальне море й внутрішні води; в) повітряний простір (аеротерія), розташований над сухопутним і водним просторами: г) надра, що розташовуються під сухопутним і водним просторами (дивись Закон України «Про державний кордон України № 1777-ХІІ від 04.11.91») [3].

До **квазітериторії** відносять:

– військові кораблі й літальні апарати, а також морські й повітряні судна, що перебувають на некомерційній державній службі, незалежно від їхнього місцезнаходження;

– торговельні морські й повітряні судна під прапором певної держави, що перебувають у відкритому морі або в повітряному просторі над відкритим морем;

– космічні об'єкти, що належать державі;

– трубопроводи й підводні кабелі;

– нафтові й інші добувні вишки у відкритому морі;

– території дипломатичних представництв і консульств;

2) **населення** – пов'язана однаковим походженням і мовою культурна спільність людей, яка знаходиться під юрисдикцією держави та на котру поширює свій вплив національне законодавство;

3) **суверенітет**, тобто політико-правова властивість влади, що закріплена нормативним актом та характеризує державну владу як верховну, незалежну, неподільну та єдину.

У Декларації про Державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. зазначені такі **ознаки державного суверенітету України**:

– **верховенство** – відсутність іншої державної влади на території країни;

– **самостійність** – можливість самостійно приймати рішення всередині країни і зовні при дотриманні норм національного і міжнародного права;

– **повнота** – поширення державної влади на всі сфери державного життя, на все населення і громадські організації

² Теорія держави та права : навч. посіб. / [С. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова ; Нац. акад. внутр. справ. Київ : Освіта України, 2017. С. 35

³ Про державний кордон України: Закон України від 04 лист. 1991 р. № 1777-ХІІ. Верховна Рада України : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text>

країни;

- *неподільність влади* держави в межах її території – єдність влади в цілому і тільки функціональний її поділ на галузі влади: законодавчу, виконавчу, судову;

- *незалежність у зовнішніх відносинах* – можливість самостійно приймати рішення зовні країни при дотриманні норм міжнародного права і повазі суверенітету інших країн;

- *рівноправність у зовнішніх відносинах* – наявність у міжнародних зв'язках таких прав і обов'язків, як і в інших держав.

Суверенітетом володіють будь-які держави незалежно від величини їхньої території, кількості населення, форми правління і устрою. Державний суверенітет є основним принципом міжнародного права. Він знайшов своє вираження в Статуті ООН та інших міжнародно-правових документах;

4) наявність *системи органів та інших організацій*, які створюються державою для виконання її завдань і здійснення функцій і охоплюються поняттям *механізм держави*. Частина органів держави, що створюється для реалізації владних повноважень охоплюється поняттям *апарат держави*;

5) здатність розробляти *загальнообов'язкові правила поведінки*, що визначаються як *норми права*. За допомогою *норм об'єктивного права* держава визначає зміст прав і обов'язків учасників суспільних відносин, а також забезпечує обов'язковість своїх рішень;

6) *державна влада* як здатність і можливість здійснювати свою волю, впливати на діяльність, поведінку людей за допомогою різних засобів (авторитету, права, примусу тощо).

До *факультативних суттєвих ознак* категорії «держава» відносять такі:

- наявність конституції;

- наявність державних символів (прапор, герб, гімн, а для держави, що за формою правління є монархією, додатковим символом вважається монарх);

- наявність громадянства;

- наявність грошової одиниці;

- участь держави в міжнародних органах і організаціях тощо.

Необхідно зазначити, що у вітчизняній юридичній науці термін «сучасна держава» використовується в таких значеннях:

- держава, яка існує в теперішніх умовах;

- держава, що відповідає певним вимогам, які прийняті міжнародним співтовариством, а саме: принципам демократії, верховенства права, поділу влади, політичного та ідеологічного плюралізму, соціальної справедливості тощо [4].

Серед ознак сучасної держави також виокремлюється її визнання світовим співтовариством. Усі разом ознаки утворюють своєрідну нормативну оцінку держави, через призму забезпечення прав людини, створення умов для ефективного контролю за здійсненням державної влади, забезпечення цілісності цивілізованого і культурного розвитку особи та суспільства.

Так, у сучасному світі існує 252 країни, серед них: 195 незалежних держав, з

⁴ Теорія держави і права : підруч. / [Ю. А. Ведерніков, І. А. Сердюк, О. М. Куракін та ін.] ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 29 – 32

яких 193 держави-члени ООН, дві держави-спостерігача (Святий Престол, Палестина); 10 держав із невизначеним статусом, тобто які офіційно визнані однією чи декількома державами-членами ООН або визнані частково; 46 володінь, що мають постійне, корінне населення і власне громадянство, але не є незалежними чи мають особливий статус. Окрім того, поза межами цих держав є більш як 30 територій, які не мають постійного населення; або є спірними чи нейтральними територіями і таке інше.

Специфіку існування сучасної держави неможливо розкрити без використання геополітики як поєднання територіальних особливостей держави з формами та методами реалізації державної влади. При цьому просторове буття сучасної держави не може обмежуватися лише власною територією. Необхідно взяти до уваги географічні, історичні, етнічні, політичні та інші фактори, що впливають на стратегічний потенціал держави. Сучасна геополітика є складною системою відносин взаємозалежності, де національна безпека стає вже не стільки як військова, але і як економічна, екологічна, інформаційна, культурна проблема. Таким чином, сучасна держава – це результат зміни менталітету людей, сприйняття ними не лише колишніх традицій державності, але й використання загальнолюдських цінностей, урахування змін, що відбуваються у світі.

Вихідною для загальнотеоретичної характеристики поняття «держави» є категорія **«сутність»**, під якою розуміють відносно стійку сукупність глибинних, необхідних, внутрішніх властивостей, зв'язків і відносин об'єкта.

Сутність держави розвивається в міру того, як розгортається опосередкована нею суперечність, і виявляє себе зовнішньо як висхідний рух від державності до держави. Сутність держави виявляється у процесі її дослідження як юридичної категорії, що використовується всіма юридичними науками, та її сприйнятті як феномена.

Сутність держави розглядається через її властивості, які полягають у тому, що вона:

- *всеохоплююча організація* – об'єднує в єдине ціле всіх членів суспільства (більшість населення пов'язана з державою стійкими відносинами підданства або громадянства), відображає та забезпечує як загальносуспільні інтереси і потреби, так і інтереси й потреби його членів (усі інші соціальні організації – політичні партії, професійні та молодіжні спілки, трудові колективи тощо – охоплюють лише окремі верстви населення);

- *територіальна* – об'єднує членів суспільства (своїх громадян) за територіально ознакою, територія визначає просторові межі поширення її компетенції;

- *офіційна організація* – репрезентує суспільство, виступає від його імені як усередині держави, так і за її межами;

- *універсальна організація* – об'єднує членів суспільства для вирішення питань, що стосуються різних сфер їх життя;

- *верховна (суверенна) організація* – є вищою за значенням та силою об'єднанням суспільства, всі інші соціальні організації у сфері загальносуспільних інтересів підпорядковані їй;

- *централізована організація* – державні організації мають ієрархічну

структурну побудову, тобто нижчестоящі організаційні структури (регіональні (місцеві) органи державної влади, державні підприємства і установи) підпорядковані вищестоящим – загальнодержавним органам державної влади (парламенту, президенту, уряду);

– *володіє спеціальним апаратом публічної влади*, повноваження якого поширюються на все суспільство, а також іншими державними організаціями, що безпосередньо забезпечують вирішення загальносуспільних справ;

– *здатна надавати своїм велінням загальнообов'язковий характер*, що забезпечуються можливістю застосування державного примусу;

– *пов'язана з правом* – організовує життя на правових засадах; право юридично оформлює державу та державну владу та тим самим робить їх легітимними, тобто законними; держава здійснює свої функції в правових формах;

– *встановлює та збирає податки і збори* – це обов'язкові платежі грошима, які стягуються державою. Разом податки та збори формують державну скарбницю, з якої фінансується сама держава та фінансується виконання державою її функцій (освітніх, медичних тощо), надає матеріальну підтримку в межах міжнародного співробітництва економічно слаборозвинутим державам чи постраждалим від природних катаклізмів тощо.

§ 3. Соціальна, правова держава: поняття та ознаки

Концептуально теорія правової держави була вперше обґрунтована німецькими вченими на початку XIX століття (Карлом Теодором Велькером – у 1813 р., І.Х. Фрайхер фон Аретінім – у 1824 р., Робертом фон Молем – у 1832 р.). Теорія соціальної держави також була обґрунтована в Німеччині через сто років (Х. Хеллером – у 1929 р.).

Втілення цих ідей в практику державотворення розпочалось також у Німеччині та інших країнах Західної Європи. Вже наприкінці XIX століття державність правового характеру була чітко визначена, наприклад, у конституціях та інших законодавчих актах Німеччини, Англії, Франції, США.

Юридичне закріплення соціального характеру державності вперше знайшло своє втілення в Конституції ФРН 1949 року.

Пізніше соціально-правова спрямованість стала головним змістом діяльності багатьох держав світу. Втім, ідеал такої державності у повному обсязі ще не досягнутий, хоча формальні ознаки соціальної, правової держави притаманні багатьом демократичним державам.

Соціальний і правовий аспекти держави – це, перш за все, чинники, які характеризують її якість, є показниками гуманістичного змісту її внутрішньої і зовнішньої політики. Така держава може розглядатись як більш досконале за змістом і формою утворення, у порівнянні з іншими типами держав.

Формування соціально-правової держави складний і довготривалий процес.

У країнах західної демократії першим почав формуватись правовий аспект державності, як результат прогресивного розвитку суспільства, врівноваження його відносин з державою і зменшення її тиску на суспільство, як умова і гарантія

забезпечення, так званого, першого покоління прав людини: громадянських і політичних (права на індивідуальну свободу, життя, особисту безпеку, власність, свободу совісті, участь у державних справах, рівність перед законом, невтручання в особисте життя тощо).

Крім того, трансформаційні процеси західних суспільств (які прискорювались революціями та іншими соціальними зрушеннями), постійні вимоги щодо вдосконалення держави стимулювали розвиток визначальних засад державності правового характеру, таких як: визнання і захист прав та свобод людини і громадянина; верховенство правового закону; побудови та функціонування влади на основі принципу поділу влади, «стримань та противаг».

Питання про суто соціальні функції держави постали пізніше в умовах сформованої в західних суспільствах державності правового характеру. Розвиток інституту власності, ринкових економічних відносин і вільної конкуренції, диференціація суспільства на різнорівневі верстви в залежності від матеріальних благ і доходів людей, а також зростання безробіття обумовили необхідність створення нових механізмів соціальної регуляції і, в першу чергу, вдосконалення відносин суспільства і держави з метою забезпечення другого покоління прав людини, що виникли: соціальних, економічних і культурних.

З цього часу суспільство починає вимагати від держави здійснення соціально зорієнтованої політики, гарантування і забезпечення соціальних, економічних і культурних прав, певного зменшення соціальної нерівності, створення для всіх рівних стартових умов. Вирішення цих проблем і є завданням соціальної, правової держави.

Соціальна, правова держава – це політична організація суспільства, влада якої будується за принципом чіткого розподілу на законодавчу, виконавчу і судову, яка впорядковує життя суспільства на принципах верховенства права, закону, справедливості і гуманізму, визнає, гарантує і реально забезпечує права та свободи людини і громадянина; забезпечує умови для досягнення певного рівня добробуту всіма його членами, усунення соціальних загроз, здійснення комплексу захисних функцій для громадян, що цього потребують.

Основними ознаками соціальної, правової держави є:

- демократична організація державної влади і обмеження держави правом;
- чітке визначення юридичного статусу її органів;
- побудова влади за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову;
- верховенство права;
- розвинутий виборчий процес;
- визнання, гарантування і забезпечення прав та свобод людини і громадянина;
- взаємна відповідальність держави і особи, держави і об'єднань громадян;
- законодавчо забезпечена можливість функціонування інститутів громадянського суспільства (всіх форм власності; ринкових відносин;

громадських організацій; політичних партій; інститутів соціального контролю; незалежних засобів масової інформації тощо);

– високий економічний потенціал держави, соціально зорієнтована економічна політика, наявність надійної системи соціальної безпеки (реальної можливості заробляти собі на життя працюю, яку громадянин обирає, або на яку погоджується, можливість громадян розраховувати на мінімум соціальних благ, гарантування державою мінімального (достатнього) життєвого рівня, наявність і матеріальне забезпечення соціальних програм з надання допомоги незахищеним верствам населення і громадянам, які цього потребують);

– наявність ефективного соціального законодавства.

Процес формування основ соціальної, правової держави в Україні, на відміну від західних моделей, має свої особливості.

Його початком треба вважати законодавче закріплення положення про те, що Україна є суверенною, демократичною, соціальною, правовою державою в Конституційному договорі між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 червня 1995 року, а згодом у ст. 1 Конституції України, що була прийнята 28 червня 1996 року.

Складність і суперечливість процесу формування в Україні соціальної, правової держави полягає в тому, що в умовах слабких демократичних традицій перехідного суспільства, недосконалості національного законодавства, недостатнього рівня політичної, правової і економічної свідомості, культури законодавця, населення, стоїть завдання одночасного створення засад громадянського суспільства, правового та соціального аспектів державності.

Найбільш складним питанням є визначення збалансованих відносин держави і суспільства, меж втручання держави в економічну і соціальну сфери, співвідношення регулюючої ролі держави (соціальної функції) і стихії ринку (економічної свободи).

Головною проблемою державотворчого процесу в цьому плані є створення ефективної нормативної бази, демократичної правової системи, тобто створення основ правової державності, на основі якої змогли б формуватись інститути громадянського суспільства і соціальний аспект державності.

Важливу роль у цьому відіграє реалізація демократичних принципів побудови і функціонування владних органів, переорієнтації їх політики від захисту інтересів держави до захисту інтересів людини; наповнення реальним змістом принципу верховенства права; здійснення державно-правової реформи (парламентської, виборної, адміністративної, муніципальної та судової); створення на засадах європейських цінностей механізму захисту прав та свобод людини і громадянина; формування високого рівня політичної, правової та економічної свідомості і культури населення.

Водночас, на основі законності і високого рівня правового порядку повинні здійснюватись кроки щодо: створення відповідного економічного потенціалу, розвитку всіх форм власності, політичного і економічного плюралізму, умов для формування середнього класу суспільства; обмеження монополізму і розвитку

конкуренції; проведення соціально орієнтованої політики, розробка концепцій та стратегій і забезпечення соціальних програм, визначення пріоритетності їх здійснення.

§ 4. Функції держави: поняття та класифікація

Держава створюється для виконання низки завдань, які ставить перед нею суспільство на певному етапі свого розвитку. *Конкретні напрями діяльності держави з вирішення таких завдань громадянського суспільства, узгодження та забезпечення інтересів, цінностей, потреб його суб'єктів отримали назву функцій держави* [5].

Функціональний підхід до з'ясування сутності держави дає можливість визначити її соціальну роль та призначення в суспільному житті, зміст діяльності, завдання відповідно до того чи іншого історичного етапу розвитку.

Функції держави не є сталими, раз і назавжди визначеними. Вони змінюються, розвиваються разом з державою, відповідно до вимог, які ставить перед нею суспільство.

Видмирання одних і поява інших функцій відбувається протягом всього історичного розвитку держави, залежно від сутності, змісту та характеру взаємовідносин суспільства та держави, завдань, які суспільство ставить перед нею і вирішення яких залишає за собою.

Класифікація функцій держави здійснюється за такими критеріями:

- за соціальним значенням діяльності держави функції умовно поділяють на: основні і неосновні;
- залежно від територіальної спрямованості розрізняють: внутрішні і зовнішні функції;
- за часом здійснення функції поділяють на: постійні і тимчасові;
- за сферами суспільного життя їх поділяють на: гуманітарні, екологічні, політичні, економічні, соціальні, культурні, правоохоронні та ін.

Основні функції – це найбільш загальні та важливі комплексні напрями діяльності держави зі здійснення стратегічних завдань і цілей, що стоять перед нею в конкретний історичний період розвитку. До них належать функції оборони і захисту, підтримання зовнішніх відносин (в межах національних інтересів), правотворча, охорони і захисту правопорядку, інформаційна, економічна, соціальна, культурно-виховна, екологічна та ін.

Неосновні (організуючого характеру) функції – це напрями діяльності держави зі здійснення конкретних завдань у сферах суспільного життя. До них відносять: управління персоналом; матеріально-технічне забезпечення та управління майном; забезпечення реалізації бюджетної справи і бухгалтерського обліку; пошук, збирання і розповсюдження потрібної для управління інтелектуальної інформації та ін.

⁵ Правознавство : підруч. / [В. О. Івашенко, М. М. Пендюра, О. В. Дручек та ін.]. – К. : НАВС, 2015. – С. 14

Постійні функції – це напрями діяльності держави, що здійснюються на всіх етапах її розвитку (обороздатність країни, охорона правопорядку, наповнення бюджету тощо).

Тимчасові функції – це напрями діяльності держави, зумовлені конкретним етапом історичного розвитку суспільства чи конкретними життєвими ситуаціями (подолання стихійного лиха, участь правоохоронців, військових у міжнародних місіях тощо).

Гуманітарні функції – це напрями діяльності держави та її органів із забезпечення людині належних умов життя (гуманітарна допомога іншим державам – продовольча, медична тощо).

Економічні функції – це напрями діяльності держави (її органів) на перехід від планової до ринкової економіки та подальший розвиток виробничих сил і виробничих відносин на основних засадах ринку та добросовісної конкуренції.

Політичні функції – напрями діяльності держави (органів держави) зі створення умов для формування і функціонування державної влади на засадах демократії.

Серед функцій соціальної, правової держави треба виділити *основні, внутрішні та зовнішні*. Критерієм такої класифікації є відносини впливу держави: в сфері освіти і науки, медицини, культури, економіки, енергетики, забезпечення законності і правопорядку, охорони прав та свобод людини і громадянина тощо.

В основних функціях проявляється соціально-правовий зміст держави, характер її відносин з громадянським суспільством, суб'єктами міжнародних відносин. Вони «пронизують» інші функції держави, відіграють важливу роль у визначенні форм та методів діяльності держави.

Змістом основних функцій держави є її діяльність із забезпечення об'єктивних умов життєдіяльності всього суспільства, демократичних умов функціонування інститутів громадянського суспільства, гідних умов життя людини, її здоров'я, довкілля, соціально-культурних, економічних і політичних умов.

Реалізація основних функцій соціальної, правової держави здійснюється через її *внутрішні і зовнішні функції*.

Внутрішні функції – пов'язані з реалізацією завдань суспільства всередині країни, **зовнішні** – на міжнародній арені, як суб'єкта міжнародно-правових відносин.

До внутрішніх функцій відносяться такі:

– *політична* – розробка політичної стратегії і тактики розвитку громадянського суспільства, його модернізації;

– *економічна* – здійснення в межах, передбачених законодавством регулюючого впливу на економічну сферу; створення умов для ринкової економіки і вільної конкуренції; забезпечення рівності всіх форм власності; створення умов для підприємництва (розвиток малого та середнього бізнесу), інвестиційної діяльності; захист прав споживачів; здійснення контролю за експортом та імпортом певних груп товарів;

- бюджетна та фінансового контролю;
- забезпечення народовладдя, охорона законності і правопорядку, прав та основоположних свобод людини і громадянина;
- екологічна – здійснення заходів щодо захисту довкілля та природних ресурсів;

- інформаційно-комунікативна – створення та забезпечення функціонування систем зв'язку та інформатизації, демократичних умов діяльності електронних та друкованих засобів масової інформації;

- культурна – розвиток освіти, науки, культури; державної та мов національних мов; забезпечення і охорона культурної спадщини, пам'яток архітектури; сприяння розвитку народної творчості, самобутності народів;

- соціальна – створення та забезпечення надійної системи соціальної безпеки, усунення чинників загроз з боку ринкової стихії; гарантування рівних можливостей для громадян із забезпечення добробуту; розробка та забезпечення реалізації соціальних програм щодо подолання соціальної нерівності, надання адресної допомоги незахищеним верствам населення, створення умов для меценатства та благодійної діяльності; подолання безробіття.

До зовнішніх функцій відносяться такі:

- захисту суверенітету;
- військова функція – збройний захист цілісності і недоторканності власної території, виконання міжнародних зобов'язань. Військова функція має дуже важливе значення впродовж існування держави. Оборона країни може здійснюватися за різними напрямками: вироблення оборонної стратегії, зміцнення сил сектору безпеки і оборони, відбиття агресії, охорона державних кордонів, кіберпростору. Ця функція є найважливішим напрямом діяльності держави, тому що вона націлена на захист мирної праці, суверенітету та територіальної цілісності держави. В ст. 17 Конституції України закріплено, що захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу;

- інтеграції в міжнародну спільноту самодостатніх демократичних держав;

- зовнішньоекономічної діяльності;
- співпраці з іншими державами і міжнародними неурядовими організаціями;

- міжнародного співробітництва з питань охорони здоров'я;
- міжнародного співробітництва з питань охорони довкілля;
- боротьби з міжнародним тероризмом, кіберзлочинністю, контрабандою, «відмиванням» коштів, здобутих злочинним шляхом, наркобізнесом, торгівлею людьми і нелегальною міграцією.

Водночас суспільство, уповноважуючи державу на здійснення функцій, доручає їй визначати форми і методи їх реалізації.

Основними формами реалізації функцій держави є правові, а саме:

- *правотворча діяльність* (прийняття законів з метою регулювання відповідних груп суспільних відносин, визначення юридичного статусу органів держави тощо);
- *соціальне управління та виконавчо-розпорядча діяльність* (здійснення управлінської діяльності щодо регулювання сфер життєдіяльності суспільства, забезпечення виконання законів, інших нормативно-правових актів, прийняття рішень розпорядчого характеру, здійснення контролю тощо);
- *правоохоронна діяльність* (захист прав та свобод людини і громадянина, забезпечення законності та правопорядку); здійснення справедливого правосуддя, застосування державного примусу за порушення норм права тощо).

Серед організаційних форм реалізації функцій держави головними є науково-прогностична, політична та інша діяльність.

Держава, а також громадські об'єднання, інші суб'єкти громадянського суспільства створюють наукові та дослідні установи (економічного, юридичного, соціологічного профілю) для вивчення стану, динаміки та тенденцій розвитку суспільства, розробки теорій його трансформації та модернізації; визначення перспектив входження до міжнародної спільноти демократичних країн; гармонізації національного законодавства з міжнародним; збору та дослідженню інформації; проведення організаційної діяльності щодо забезпечення здійснення основних напрямів діяльності держави тощо.

Відповідно до свого характеру і змісту держава обирає *методи здійснення функцій*, серед яких: *економічні* (забезпечення економічної багатоманітності, обмеження монополізму і розвиток конкуренції, ліцензування, створення умов для інвестування тощо); *соціальні* (створення умов для благодійної діяльності, надання пільг та субсидій, стимулювання виробництва товарів широкого вжитку та предметів першої необхідності тощо); *переконання* (стимулювання правомірної поведінки громадян, суб'єктів виробництва і підприємницької діяльності) та *примусу* (застосування юридичних санкцій до правопорушників).

§ 5. Форма держави

Категорія «форма держави» є однією із найважливіших у державознавстві. Вона спрямована констатувати сукупність певних загальних ознак і взаємозв'язків, що характеризують державу як суспільний феномен.

Форма держави – це її устрій, який проявляється в характері політичних відносин громадян між собою, громадян і держави в процесі здійснення нею управління суспільними справами; сукупність способів організації устрою і здійснення державної влади, які виражають її сутність.

Форма держави як цілісна категорія може бути розглянута через її окремі елементи. Такими елементами форми держави є:

- *форма правління;*
- *форма державного устрою;*
- *державно-правовий режим.*

Форма правління відображає способи утворення та організації державної влади.

Форма державного устрою – це зовнішнє оформлення держави в просторових межах, способи організації державної влади на певній території, взаємозв'язок органів держави та її окремих частин між собою.

Державно-правовий режим – це сукупність прийомів і методів реалізації державної влади, що характеризується якісною і кількісною мірою участі народу, націй, верств, соціальних груп і окремих громадян у її здійсненні. Тобто, форма правління, державний устрій і державно-правовий режим не окремі явища, а елементи органічного цілого – форми держави.

Серед трьох елементів форми сучасної держави домінуючим є державно-правовий режим. Він відіграє вирішальну роль, у порівнянні з двома іншими, та певною мірою може розглядатися як їх політична передумова.

Водночас і форма правління теж має значний вплив на два інші елементи форми держави. Форма правління, скажімо монархія, може протидіяти демократичним тенденціям суспільства.

Основними формами правління, якщо розглядати їх в історичному аспекті, є монархія і республіка.

Юридичними ознаками монархії є:

- довічне користування владою;
- спадковість верховної влади, яка регулюється законом чи звичаєм;
- представлення держави в міжнародних відносинах не за дорученням (мандатом), а за власним правом;
- відсутність юридичної відповідальності монарха як глави держави.

Монарх – це одноособовий глава держави, який, як правило, отримує владу у спадок.

Історії відомі *абсолютна (необмежена) та обмежена монархії.*

Головною ознакою абсолютної монархії є відсутність державних органів, що обмежують повноваження монарха. Для абсолютної монархії характерна наявність постійної армії на чолі з монархом, державної казни з системою постійних податків, наявність інституту дворянства, правління чиновників і поліцейських (ОАЕ, Бруней, Катар, Саудівська Аравія, Оман, Ватикан)

У часи становлення буржуазного суспільства виникає конституційна монархія, за якої влада монарха обмежується представницьким органом, що знаходить своє закріплення в конституції, яка затверджується парламентом, а монарх не може її змінити. Конституційна монархія може бути дуалістичною і парламентарною.

Дуалістична монархія являє собою форму правління, яка виникла в перехідний період розвитку суспільства, коли клас феодалів не міг одноособово панувати, а буржуазія неспроможна взяти всю повноту влади у свої руки. Результатом цього був політичний компроміс між феодалами і буржуазією. У дуалістичній монархії діє двопалатний парламент. Нижня палата формується виборним шляхом і представляє інтереси буржуазії. Верхня палата складається зі знаті, яка призначається монархом. Уряд підпорядковується монарху. Він на свій розсуд призначає, переміщує і звільняє членів уряду. Дуалізм полягає в тому, що

монарх, як правило, відстоює інтереси феодалів, а парламент представляє інтереси буржуазії та інших верств населення. Монарх наділений правом накладати вето на закони, що приймаються парламентом. Дуалістична монархія існує, зокрема, в Бутані, Йорданії, Кувейті, Свазіленді, Марокко. Проте в силу історичних обставин вона набуває також й інших форм. Наприклад, у Марокко діє не двопалатний, а однопалатний парламент – Палата представників.

Парламентарно-монархічна форма правління виникає за часів становлення буржуазного суспільства. В парламентарній монархії статус глави держави монарх зберігає формально. Уряд формується парламентом з представників партії (чи партій), які отримали більшість голосів на виборах, і відповідає перед ним. Лідер партії, яка має найбільшу кількість мандатів, стає главою уряду. Законодавчі акти приймаються парламентом і формально підписуються монархом. Фактично монарх не має впливу на законодавчу і судову владу та символічно впливає на виконавчу владу. Сьогодні така форма правління існує в Бельгії, Великій Британії, Данії, Іспанії, Люксембурзі, Нідерландах, Норвегії, Швеції та Японії.

Республіка (від лат. *respublica* – громадські справи), як форма правління характеризується:

- *виборністю органів державної влади на визначений строк та їх колегіальністю;*
- *наявністю виборного на певний термін глави держави;*
- *похідним характером державної влади, джерелом якої є народ;*
- *за своєю суттю вона є похідною від суверенітету народу, виконує його доручення. Крім того, республіка характеризується ще й юридичною відповідальністю глави держави.*

В **парламентській республіці** провідна роль в організації державного життя належить парламенту. Уряд формується парламентом з депутатів, які належать до партій, що мають більшість голосів, і підзвітний йому. Головні функції парламенту – законодавча робота, контроль за виконавчою владою, розробка і затвердження державного бюджету, визначення основних напрямів соціально-економічного розвитку держави, визначення засад зовнішньої політики.

Глава держави в таких республіках обирається парламентом або спеціальною колегією виборців. Він має широкі повноваження, зокрема: право розпуску парламенту; офіційне оприлюднення законів; видання указів; призначення глави уряду. Крім зазначеного, глава держави є верховним командувачем збройних сил.

Парламентська республіка не дуже поширена форма правління. Сучасними парламентськими республіками є Болгарія, Естонія, Італія, Латвія, Швейцарія, Фінляндія, Македонія, Словаччина, Молдова, ФРН, Португалія, Угорщина, Чехія, Індія, Конго та ін..

Президентська республіка – *форма правління, за якої президент поєднує повноваження глави держави і уряду в одній особі або безпосередньо формує склад уряду та призначає його голову.*

В такій республіці президент обирається не парламентом, а всіма громадянами та має більш широкі повноваження, ніж у парламентській

республіці. Зокрема, оголошує надзвичайний стан; затверджує закони шляхом підписання; головує на засіданні уряду; призначає членів верховного суду.

Президентська республіка є досить гнучкою і пристосовується до різних форм правління. Історично президентська республіка вперше була створена в США на основі Конституції 1787 р. Вона набула досить широкого розповсюдження в державах, що звільнилися від колоніальної залежності.

Останнім часом виникли змішані (парламентсько-президентські та президентсько-парламентські) республіки, які мають ознаки як президентської, так і парламентської.

Змішана республіканська форма державного правління – це така форма державного правління, яка поєднує ознаки президентської і парламентської республік. (Франція, Румунія, Єгипет, Португалія, Литва, Польща, Україна, Монголія, Азербайджан, Алжир).

Загальними правовими ознаками змішаної республіки є:

- формування уряду за участю глави держави й парламенту;
- відповідальність уряду перед главою держави й перед парламентом;
- відсутність конституційно визначеного статусу президента, ані як глави виконавчої влади, ані як глави уряду;
- президент визнається арбітром або (та) гарантом у певних сферах державної діяльності;
- заміщення поста (посади) президента шляхом загальних прямих виборів.

Розрізняють парламентарно-президентську та президентсько-парламентарну республіки.

Основними правовими критеріями їх розрізнення є:

- співвідношення обсягу повноважень глави держави й парламенту в механізмі формування й відповідальності уряду;
- відсутність або наявність підстав розпуску парламенту президентом.

Для президентсько-парламентської системи притаманно:

- народні вибори президента;
- президент призначає і розпускає уряд;
- уряд повинен користатися довірою парламенту;
- президент має право розпускати парламент чи має законодавчі повноваження, або і те, й інше разом (Венесуела, Греція, Казахстан, Південна Корея).

У парламентсько-президентських системах глава уряду має першість, у той час як президент має значні повноваження (Австрія, Ірландія, Ісландія, Хорватія, Фінляндія тощо)[⁶].

Ознаки парламентсько-президентської республіки:

- уряд формується на основі парламенту. Роль президента при цьому зводиться до пропозиції кандидатури прем'єр-міністра, підбір якої має ним здійснюватися з урахуванням партійного співвідношення сил у парламенті;
- уряд є відповідальним перед парламентом;

⁶ Бостан С. К. Парламентсько-президентська республіка як різновид змішаної форми республіканського правління / С. К. Бостан // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2002. – № 2. – С. 88 – 97.

– *глави держави має право розпуску парламенту за певних конституційно визначених підстав. Ці підстави переважно пов'язані з процесом формування уряду;*

– *президент наділений суттєвими повноваженнями у внутрішній і зовнішній політиці, має право законодавчої ініціативи, відкладного вето, видання актів, які мають силу закону;*

– *президент так само, як і глава держави з парламентською формою державного правління: представляє державу всередині країни й за кордоном; укладає договори самостійно або за згодою парламенту; акредитує і приймає послів; звертається до парламенту та його комітетів; ініціює питання щодо проведення референдуму; президент звільнений від безпосереднього впливу на виконавчу владу;*

– *контрасигнуванню з боку уряду або відповідного міністра підлягають не всі акти глави держави, а тільки їх конституційно визначена частина.*

Нетипові (змішані) республіканські форми правління.

Республіка з монархічними елементами («монархічна республіка») – в сучасному світі в умовах тоталітарних систем з'явилися республіки, яким властивий найважливіший елемент монархії – незмінюваність глави держави. Глава держави в такій республіці: може формально обиратися, може призначатися, але реально народ у формуванні глави держави участі не бере; повноваження такого глави держави не обмежені, він є довічним правителем; можлива передача влади в спадщину. У таких республіках спостерігається, так звана, конвергенція публічно-правових інститутів династичних і виборних форм влади. У 60 – 80-х роках довічними президентами проголосили себе глави держав у Малаві, Уганді, Тунісі, Екваторіальній Гвінеї і деяких інших країнах. Так, на Кубі лідер соціалістичної революції Ф. Кастро поступився місцем голови державної ради рідному брату Р. Кастро; в КНДР і Азербайджані президенти фактично передали верховну владу у спадок своїм синам; президенти Росії, Білорусії та Казахстану отримали виключне право обиратися більше двох термінів поспіль на посаду глави держави. Такі державно-правові явища не вписуються в класичні класифікації форм правління^[7].

Теократична республіка (ісламська республіка) – особлива форма республіки, де править мусульманське духовенство. У цій державі засновано інститут Керівника (Факіха) держави, вождя нації і гаранта дотримання норм шаріату, який стоїть вище Президента (до ісламських республік належать насамперед Іран, а також Афганістан, Мавританія та Пакистан).

Джамахирія (араб. – народовладдя, влада мас) – форма правління, за якої відсутні традиційні інститути влади; вважається, що всі державні рішення приймаються усім народом – Загальним народним конгресом (скликається двічі на рік), куди входять секретарі районних народних зборів і представники громадських організацій. Представлена однією країною у світі – Соціалістичною Народною Лівійською Арабською Джамахирією (з 2 березня 1977 р. до 2011 р.).

⁷ Серегин А. В. Форма государственного правления (вопросы теории) : автореф. дис. на соискание учен. степени док. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. В. Серегин. – Ростов н/Д, 2014 – 57 с.

Форма державного устрою – це адміністративно-територіальна організація державної влади, співвідношення її частин між собою і з державою в цілому.

За формою державного устрою розрізняють: *унітарні (прості і складні) та федеративні (складні) держави*. Історії відомі також інші форми устрою, зокрема, імперії, унії, співдружності, союзи, протекторати.

Унітаризм (від лат. unitas – єдність) – найпростіша форма територіальної організації держави. Держава вважається унітарною (простою), якщо більшість її частин не мають статусу державного утворення.

Унітарна держава – це цілісна єдина держава, яка поділяється тільки на адміністративно-територіальні одиниці і не включає до свого складу ніяких інших державних утворень, які були б наділені суверенітетом (наприклад, Болгарія, Казахстан, Киргизстан, Литва, Латвія, Естонія, Фінляндія, Нідерланди, Польща, Угорщина, Чехія, Японія). Відповідно до ст. 2 Конституції України, Україна також є унітарною державою.

Основні ознаки унітарної держави такі:

- унітарна держава припускає єдині, загальні для всієї країни вищі представницькі, виконавчі та судові органи, які здійснюють керівництво відповідними місцевими органами. На території унітарної держави діє одна конституція, проводиться обов'язкова для всіх адміністративно-територіальних одиниць загальна податкова і кредитна політика;

- складові частини унітарної держави (області, департаменти, округи, провінції, графства) державним суверенітетом не володіють. Вони не мають своїх законодавчих органів, самостійних військових формувань, зовніньополітичних органів та інших атрибутів державності. У той же час місцеві органи в унітарній державі володіють самостійністю;

- унітарна держава населена невеликими за чисельністю національностями, широко допускає національну і законодавчу автономію;

- всі зовнішні міждержавні відносини здійснюють центральні органи, які офіційно представляють країну на міжнародній арені;

- унітарна держава має єдині збройні сили, керівництво якими здійснюється центральними органами державної влади;

- у переважній більшості сучасних унітарних держав територіальний поділ є політико-адміністративним. Поряд з ним у ряді країн є адміністративно-територіальні одиниці як загального типу, де діють органи загальної адміністрації, так і спеціального, де діють спеціалізовані державні органи (судові округи).

Залежно від характеру державних утворень, унітарні держави поділяються на:

- **централізовані** – це такі унітарні держави, в яких адміністративно-територіальні одиниці мають рівний правовий статус. У централізованих унітарних державах керівники місцевих органів влади призначаються центральними органами державної влади. Такими державами є: Фінляндія (Suomi), Нідерланди, Польща, Пакистан, Казахстан;

– **децентралізовані** – це такі унітарні держави, в яких певні адміністративно-територіальні одиниці наділені пільгами із самоврядування, можуть створювати адміністративні автономії. У децентралізованих унітарних державах місцеві органи самоврядування обираються населенням і мають право самостійно вирішувати більшість питань місцевого значення, а автономії наділяються відповідною самостійністю у сфері правотворчої та адміністративної діяльності в межах своєї компетенції згідно з повноваженнями, визначеними конституцією країни. Такими державами є: Велика Британія, Данія, Франція, Іспанія, Японія.

Поряд з простими державами у сучасному світі існує значна частина складних держав (федерації, конфедерації та інші територіальні утворення).

Федеративна держава – це складна союзна держава (Австралія, Австрія, Аргентина, Бельгія, Бразилія, Венесуела, Індія, Канада, Малайзія, Мексика, США, ФРН, Швейцарія та ін.), до якої входять інші утворення – суб'єкти федерації, які наділені державним суверенітетом. Федерація може бути союзною або автономною.

В союзній федерації, заснованій на договорі суверенних держав, зберігається в повному обсязі їх суверенітет та повноваження щодо вирішення питань внутрішньої і певною мірою зовнішньої політики. В союзній федерації разом з вищими органами федеральної влади існують вищі владні органи її суб'єктів.

В автономній федерації її суб'єкти не мають ознак суверенітету і наділені правом самостійного вирішення лише питань місцевого значення.

Територія федерації складається із сукупності територій її суб'єктів, а громадяни суб'єктів федерації є громадянами всієї держави. Федерація має єдині збройні сили, фінансову, податкову, грошову системи. Для федерації характерним також є наявність конституції і системи законодавства як на федеральному рівні, так і на рівні її суб'єктів.

До основних ознак федеративної держави відносяться:

- політико-адміністративна територія не є єдиним цілим, а складається з територій суб'єктів федерації, які, у свою чергу, мають власний адміністративно-територіальний поділ (республіки, штати, землі, кантони тощо);

- крім загальної конституції федерації, у її суб'єктів є свої конституції, що свідчить про наділення їх установчою владою (винятком є Індія, Пакистан, Нігерія, де суб'єкти федерації не мають власних конституцій);

- існує федеральний двопалатний парламент (бікамералізм), одна з палат якого є органом представництва суб'єктів федерації (Федеральні збори в РФ, Сенат у США, Рада кантонів у Швейцарії, Союзна рада в Австрії). Виключенням є Федеративна Республіка Коморські острови, де функціонує однопалатний парламент;

- є парламенти у суб'єктів федерації, які приймають закони відповідно до федерального законодавства;

– за наявності федерального уряду існують самостійні органи управління у суб'єктів федерації. У деяких країнах суб'єкти федерації мають своїх президентів (наприклад, у Російській Федерації – президент Татарстану). Компетенція між федерацією та її суб'єктом розмежовується федеральною конституцією;

– існує громадянство як усієї федерації, так і її суб'єктів (не в усіх, але в багатьох федераціях);

– існує єдиний економічний простір – федеральна податкова і фінансово-грошова системи;

– федерація має суверенітет і є суб'єктом міжнародного права, але в договірних міжнародних відносинах може виступати як федерація цілому, так і кожний з її суб'єктів;

– як правило, суб'єкт федерації не має права сепаратизму – права виходу зі складу федерації. У разі порушення конституційної законності на території суб'єкта федерації у надзвичайних умовах (масові заворушення, стихійні лиха та ін.) застосовується, так званий, інститут федерального примусу (федеральної інтервенції) – втручання у справи суб'єкта федерації відповідно до правил, встановлених федеральною конституцією чи законом (Аргентина, Бразилія, Венесуела, Індія, Мексика, Пакистан, США).

У типовій федерації оборонна і зовнішня політика належить федеральному уряду, освіта – регіонам, а право оподаткування розділене між обома.

Держави можуть об'єднуватись у конфедерації та співдружності.

Конфедерація – це союз держав, який утворюється на підставі договору або угоди для певних, визначених цілей: політичних, військових, економічних.

Конфедерації, як правило, бувають тимчасовими. Через етап конфедерації пройшли США, Нідерланди, Швейцарія. Остання конфедерація – Сенегамбія (1981-1989 рр.). Після утворення конфедерації можуть трансформуватись у федерацію або розпадатись. Як правило, єдиного державного конфедеративного апарату не існує, створюються лише координаційні органи. Конфедерація не має також єдиного законодавства, громадянства, судової системи.

Основні ознаки конфедерації такі:

– відсутність спільної для всієї конфедерації єдиної території та державного кордону;

– відсутність загальних законодавчих органів та системи управління;

– відсутність загальних для всієї конфедерації конституції, системи законодавства, громадянства, судової та фінансової систем;

– відсутність суверенітету конфедерації, збереження суверенітету та міжнародно-правового статусу учасників конфедерації;

– наявність загального конфедеративного органу, що складається з делегатів суверенних держав;

– рішення загальних конфедеративних органів, прийняте за принципом консенсусу; у разі незгоди з ним членів конфедерації не є обов'язковим і не спричиняє ніяких санкцій (право нуліфікації, тобто відхилення);

– наявність права виходу зі складу конфедерації у кожного з її суб'єктів.

Водночас від конфедерації треба відрізнити особливу форму об'єднання держав – *співдружність*. Метою такого утворення є, як правило, економічні, культурні, політичні, екологічні та інші питання, які мають глобальний характер. Правовою основою об'єднання держав у співдружність може бути договір, угода, декларація, статут.

Серед різновидів такої співдружності можна назвати Британську співдружність націй (до 1947 року), яка була утворена Вестмінстерським статутом у 1931 році. Її членами стали держави – колишні домініони, що визнавали главою держави англійського короля, та інші держави, які мали свого главу держави.

Прикладом такої форми об'єднання держав донедавна можна також назвати Співдружність Незалежних Держави (СНД), яка була утворена в 1991 році і складалася з 12 держав – колишніх суб'єктів СРСР (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Російська Федерація, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан, Україна).

У минулому мали значне поширення такі специфічні форми державного устрою як унія і протекторат.

Унія – це об'єднання декількох монархічних держав, очолюваних одним монархом. Унія відрізняється від конфедерації рядом ознак. По-перше, конфедерації складаються як з республік, так і з монархій. Унія завжди об'єднує монархії. По-друге, конфедерацію засновують договором між державами, а унія виникає в силу належності одному монарху права на престол у двох і більше державах. При цьому укладення договору між членами унії не є обов'язковою умовою її існування. Члени унії повною мірою зберігають свою державність, а монарх стає володарем суверенних прав водночас у декількох державах.

Розрізняють два види уній – *особиста і реальна*. Особиста унія встановлюється між державами, в яких умови і порядок престолонаслідування різні. Наприклад, в одній – жінки відсторонені від спадкування трону, а в іншій – вони таке право мають. Такі унії виникають випадково, в результаті того, що одна і та ж особа стає спадкоємцем водночас двох монархів у різних державах. Рано чи пізно хтось із нащадків спільного монарха в одній з країн посяде престол, тоді як за законом другої держави його царювання не відбудеться. Так, у XIX ст. розпалася унія між Англією та Ганновером. Причиною цього стало те, що за законами Англії королева Вікторія мала право царювати в Ганновері, в якому особам жіночої статі заборонялося посідати престол [8].

Політичне значення особистих уній може виявитися значним і привести до повного злиття різних держав (Кастилія і Арагон, Англія і Шотландія). Між державами, об'єднаними загальним монархом, неможлива війна, але, як свідчить історія, істотного зближення між ними не відбувається.

У реальній унії законодавство держав встановлює єдиний порядок престолонаслідування. Спадкоємець трону в одній країні водночас є спадкоємцем в усіх державах, що складають унію. У реальній унії висока ймовірність встановлення союзницьких відносин. Наприклад, Австро-Угорщину об'єднувала

⁸ Унія як форма державного устрою / М. М. Пендюра, О. О. Старицька // Актуальні питання державотворення в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 20 трав. 2016 р.); редкол.: д. ю. н. І. С. Грищенко (голова), к. ю. н. І. С. Сахарук (відп. ред.) та ін. – В 3-х томах. – Том 1. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2016. – С. 52 – 53

не лише династія Габсбургів, але й установчі документи, що закріплювали політичний союз (закони 1867 р., схвалені окремо австрійським та угорським парламентами).

Реальні унії з'явилися лише в Новий час, оскільки вони припускають розвинутий монархічний порядок і єдність держави, що оформилася. З політичної точки зору вони дуже часто являють собою результат прагнень заснувати єдину державу.

Розпад реальної унії або вихід з неї окремої країни відбувається лише в результаті модифікації форми правління в одній з держав, ліквідації у ній монархії. Наприклад, Австро-Угорщина припинила своє існування після Першої світової війни у результаті скасування в державах, що входили до неї, інституту імператора. Розпад реальної унії можливий також і у випадку зміни династії, що править в одній з країн. Так, Норвегія вийшла з унії зі Швецією в результаті того, що норвезький парламент прийняв рішення про перехід королівських прав до іншої династії, і колишній король зберіг свою владу лише у Швеції. У 1943 р. припинила існування унія між Данією та Ісландією в результаті перетворення останньої у республіку. Мальта, ставши республікою, у 1975 р. вийшла з унії з Великобританією.

Протекторат можливий у формі *протекторату держав і міжнародного протекторату*.

Протекторат держав – це засноване на угоді нерівноправне об'єднання держав, у якому підопічна сторона передає державі-протектору права на здійснення частини своїх суверенних прав (політичної дієздатності) на умовах збереження власної державності (суверенітету) та одержання політичної, воєної, фінансової допомоги, а також інших послуг.

У протектораті беруть участь дві сторони – держава-протектор і підопічна держава. Це свідомо нерівноправний союз держав, своєрідна юридична форма підкорення однієї держави іншій. Причиною встановлення протекторату можуть бути насильницькі дії однієї держави щодо слабкішої, в результаті яких панівна сторона примушує підкорену націю укласти нерівноправну угоду, зберігаючи державність останньої. Можливо також, що протекторат встановлюється над країнами, які в силу внутрішньої нестабільності, малочисельності населення, економічного відставання та інших обставин не мають ресурсів для повноцінного здійснення всіх притаманних державі функцій.

Протекторат може бути встановлено як проміжний стан країни, що існує у період між її звільненням від колоніальної залежності та одержанням повної незалежності. Так, за конституцією 1959 р. Кот-д'Івуар була заснована як держава, що залежна від Франції. Згодом вона одержала статус суверенної держави.

Міжнародний протекторат (опіка) встановлюється світовою співдружністю, міжнародними організаціями над територіями, що не мають своєї державності, в яких населення політично не організовано. Він має зовнішню схожість з протекторатом держав, оскільки здійснення міжнародної опіки територій доручається конкретним державам. Наприклад, Східне Самоа перебуває під опікою ООН, а управління цією територією доручене США. Протекторат

держав, навпаки, встановлюється над країнами, де існує суверенна державність. Наприклад, Каролінські, Маріанські та Маршаллові острови у Тихому океані раніше були під міжнародним протекторатом (опікою) ООН і управлялися США. Із сформуванням у них державних утворень вони вийшли з-під міжнародної опіки і, вже будучи державами, уклали із США угоди, якими оформили відносини вже не міжнародного, а міждержавного протекторату (співдружності, вільної асоціації) [9].

Державно-правовий режим – це сукупність прийомів і методів реалізації державної влади, яка характеризується якісною та кількісною мірою участі народу, націй, верств, соціальних груп і окремих громадян у її здійсненні.

Державно-правовий режим відображає не тільки характер і зміст держави, а й політичну систему суспільства. Сучасний державно-правовий режим можна поділити на: демократичний та антидемократичний, а також перехідний (від антидемократичного до демократичного). Чинниками становлення і умовами існування демократичного державно-правового (політичного) режиму є реальне утвердження парламентаризму, участь народу у формуванні органів держави та побудова влади за принципом її поділу, верховенство права і закону, наявність інститутів громадянського суспільства, політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, дієвого механізму захисту прав та свобод людини і громадянина.

Різновидами демократичного режиму є: ліберально-демократичний, консервативно-демократичний та радикально-демократичний.

Антидемократичний режим є антиподом демократичного. За такого режиму держава в особі його органів превалює над суспільством, не опікується його проблемами. Влада концентрується в руках однієї особи, групи осіб або керівної партійної верхівки. Народ не приймає участі у формуванні органів держави, або його участь у цьому є формальною. Відсутні інститути соціального контролю за владою, яка надзвичайно бюрократизується і вражається корупцією. Антидемократичний режим сприяє утвердженню офіційної державної ідеології, забороняє діяльність опозиції. Для суспільств з антидемократичним політичним режимом характерним є порушення прав та свобод людини і громадянина. За такого політичного режиму законодавство втрачає гуманістичний зміст, відходить від визначальних принципів права як справедливості. Його провідними ідеями стають доцільність, забезпечення панівної ідеології, волі особи (групи осіб), керівної партійної верхівки.

Різновидами антидемократичного режиму є авторитарний і тоталітарний.

Авторитаризм проявляється концентрацією і централізацією влади, застосуванням силового тиску на опозицію, використанням для свого утвердження силових відомств, обмеженням політичних прав громадян, гласності, тиском на засоби масової інформації, «дозуванням» демократії, стримуванням розвитку суспільства та його демократичних інститутів.

⁹ Теорія держави та права : навч. посіб. / [С. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. – К. : НАВС, Освіта України, 2017. С 56

Тоталітаризм – одна із форм авторитаризму, для якого характерним є узурпування влади і її використання у вузьких кланових (партійних), групових інтересах, надзаконність влади, повний (тотальний) контроль над всіма сферами суспільного життя, надмірна зверхність держави над суспільством і особою, обмеження прав і свобод людини, панування державної ідеології, надмірна мілітаризація і надання надзвичайних повноважень силовим відомствам (військово-міліцейському апарату, органам безпеки, військовим формуванням), неприпустимість інакомислення та політичні репресії, фізичне знищення опозиції (наприклад, комунобільшовицький, фашистський, расистський, військово-поліцейський режими).

Рашизм (від «Росія» (англ. Russia, «Раша») + «фашизм»), або *російський фашизм*, – термін, який використовується науковцями, політиками і публіцистами для позначення політичної ідеології та соціальної практики владного режиму Росії кінця XX – початку XXI століття, що базується на ідеях «особливої цивілізаційної місії» росіян, «старшості братнього народу», нетерпимості до елементів культури інших народів; на тоталітаризмі й імперіалізмі радянського типу, використанні російського православ'я як моральної доктрини, на геополітичних інструментах впливу, насамперед енергоносіях для європейських країн, військовій силі, стосовно країн, що входять до сфери впливу Російської Федерації.

В основі рашизму (російський філософ, ідеолог Дугін О. Г.), який уже цілком сформувався в офіційну ідеологію, лежать заперечення сили права й утвердження права сили, неповага до суверенітету сусідів і самоствердження через свавілля та насильство. Першочерговими ознаками рашизму є агресивна ненависть до інших людей, думка яких відрізняється від типової пропаганди Російської Федерації. Загалом, ці риси притаманні будь-якій російській владі й успадковані від Золотої Орди. Однією з основ рашизму є ідеологія духовної теорії РПЦ про «богообраність» росіян [10].

§ 6. Механізм держави

Механізм держави – це цілісна ієрархічна система державних організацій (органів, закладів, підприємств, установ), за допомогою яких здійснюється державне управління суспільством і захист національних інтересів.

Виділяють такі риси механізму держави:

- він складається з особливої групи людей, яка формально відокремилась із суспільства і займається управлінням;
- державні органи, що утворюють механізм держави, підпорядковані один одному. Уособлення окремих ланок механізму і перетворення їх у домінуючу силу саме і є показником кризи політичної влади, яку періодично переживає держава;
- кожний орган наділений владними повноваженнями. Виступаючи від власного імені, державний орган діє як орган державного володарювання;

¹⁰ Леусенко О. В. Рашизм как идеология Кремля (дата звернення: 28.05.2022)

- обов'язкова наявність організаційних і матеріальних засобів примусу.

Структуру механізму держави становлять:

- державний апарат;
- державні підприємства;
- державні установи;
- інші державні організації [1].

Державний апарат – це частина механізму держави, яка безпосередньо уповноважена здійснювати державну владу (парламент, президент, уряд, судові органи, прокуратура), управляти загальними справами суспільства, виконувати функції держави.

У державному апараті на професійній основі працюють виборні особи (депутати, президент) або державні службовці, статус яких визначений нормативно-правовими актами. Наприклад, Законами «Про статус народного депутата України» від 17 листопада 1992 р., «Про державну службу» від 10 грудня 2015 р., «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р., «Про Кабінет Міністрів України» від 27 лютого 2014 р., «Про службу безпеки України» від 25 березня 1992 р., «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р., «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р. та іншими.

Для здійснення своїх повноважень державним органам (державному апарату) надаються матеріальна база (приміщення, засоби зв'язку, транспорт, організаційна техніка тощо) та фінансові кошти, які формуються з податків.

Органи держави безпосередньо пов'язані з її функціями. Вони змінюються, з'являються нові, постійно вдосконалюються відповідно до історичного типу держави та її функцій на певному етапі розвитку.

Основним принципом побудови механізму держави і його органів є поділ влади (на законодавчу, виконавчу і судову), основна мета якого – виключення можливості концентрації влади в одних руках (одним органом) та забезпечення можливості реалізації громадянами прав і свобод. Перш за все, **принципи поділу влади** – це система «стримувань і противаг» однієї влади іншою, запорука узурпації влади, стабільності суспільства, демократичного політичного режиму та реального народовладдя.

В юридичній науці і практиці виділяють такі органи держави: *представницькі; глава держави; виконавчі; судові; правоохоронні; контрольно-наглядові.*

Представницькі органи – провідні органи сучасної держави, в якій народ реалізує свій суверенітет. У системі органів влади вони є первинними, тобто такими, що не створюються ніякими іншими органами, а обираються безпосередньо народом у встановленому законом порядку і від нього отримують свої повноваження. В практиці державотворення такі органи мають різні назви (Парламент у Великій Британії, Канаді, Індії; Сейм у Польщі, Литві; Державні збори в Угорщині; Кнесет в Ізраїлі; Верховна рада в Україні; Державна дума в Російській Федерації; Бундестаг у ФРН). Обираючи представницький орган,

¹¹ Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія держави і права : Навчальний посібник. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. С. 79

народ надає йому право здійснювати суверенітет від його імені. Проте не всі представницькі органи, які формуються шляхом народного волевиявлення є органами держави. Не можна вважати органами держави і елементами її механізму *органи місцевого самоврядування*, наприклад, обласні та районні ради. Вони не наділені повноваженнями здійснювати загальносуспільні справи, а уповноважені лише вирішувати інтереси відповідних територіальних громад, тобто питання місцевого (регіонального) значення.

Глава держави – це орган держави, який є символом єдності нації, виступає від імені держави, офіційно представляє її як всередині, так і ззовні (в міжнародних відносинах).

Главою держави в республіках є президент, а в монархічних державах – монарх.

У більшості сучасних держав главою держави є президент, який обирається безпосередньо населенням (наприклад, Франція, Італія, Україна, Грузія, Азербайджан та ін.), парламентом (наприклад, Молдова), або колегією виборців (наприклад, США), або парламентом і спеціально обраними для цього представниками народу (наприклад, ФРН).

Монарх, як правило, є невиборним главою держави, який отримує свої повноваження в спадок (наприклад, Японія, Бельгія, Іспанія, Швеція, Велика Британія). Інколи монархи обираються на певний термін (наприклад, Саудівська Аравія, Малайзія, ОАЕ).

Органи виконавчої влади – це виконавчо-розпорядчі органи, які безпосередньо здійснюють на державному рівні оперативне управління загальносуспільними справами [12]. Як правило, виконавчий орган держави – це уряд, колегіальний орган управління, який приймає рішення шляхом голосування.

Водночас у президентських республіках, абсолютних та дуалістичних монархіях такий колективний орган відсутній, оскільки глава держави сам очолює виконавчу владу і здійснює безпосереднє управління справами суспільства за допомогою міністрів.

Назва органу виконавчої влади і його компетенція визначається конституцією та законами. Зокрема, виконавчу владу в ФРН здійснює Федеральний уряд, у Франції – Рада Міністрів, у Китаї – Державна Рада, в Україні – Кабінет Міністрів.

За своїми функціями органи виконавчої влади є виконавчо-розпорядчими органами загальної компетенції. Їх діяльність здійснюється у формі керівництва органами та установами спеціальної компетенції (наприклад, міністерствами), які здійснюють управління в конкретних сферах суспільних відносин: економіки, освіти, культури, екології, енергетики тощо.

Основним напрямом діяльності органу виконавчої влади є організація виконання законів, прийнятих парламентом та інших нормативно-правових актів (наприклад, указів президента, постанов уряду тощо). Крім того, до компетенції урядів ряду країн належить обов'язок розробки загальнодержавних стратегій, програм, вирішення питань зайнятості населення, розробка проекту державного

¹² Правознавство : підруч. / [В. О. Іващенко, М. М. Пендора, О. В. Дручек та ін.]. – К. : НАВС, 2015. С. 29

бюджету. Уряд може бути наділений правом законодавчої ініціативи, тобто можливістю розробляти і подавати на розгляд законодавчого органу проєкти законів. Наприклад, згідно з п. 1 ст. 93 Конституції України таким правом наділений вищий орган виконавчої влади – Кабінет Міністрів України.

Важливе місце в механізмі держави посідають *судові органи*, головною функцією яких є розгляд справ, що мають юридичне значення. В демократичних державах судові органи є незалежними, підкоряються тільки законам і здійснюють правосуддя у встановленому процесуальним законодавством порядку. В країнах, де джерелом права визнається судовий прецедент, суди приймають участь у правотворчості (наприклад, США, Велика Британія, Канада).

Сукупність всіх судів певної держави називається *юстицією*, а сукупність питань їх компетенції – *юрисдикцією*. Завданням судової влади є забезпечення принципу верховенства права і закону, виконання юридичних приписів всіма суб'єктами суспільних відносин, законності і правопорядку, захисту прав та свобод людини і громадянина. Принципи судоустрою і судочинства закріплюються в конституційному порядку, зокрема незалежність суддів і підкорення їх тільки закону; здійснення правосуддя тільки судом; колегіальність судочинства; можливість оскарження судових рішень; обов'язковість судових рішень; гласність і відкритість судового розгляду справ; змагальність і рівноправність сторін; усний і наочний характер судочинства; конституційність судових рішень.

Складовими апарату держави та її механізму є також *силові відомства (військові формування)*, які є основою владної сили держави: прокуратура, військові та інші збройні формування, поліція, органи національної безпеки та розвідки, система пенітенціарних органів і установ. Вони наділені від імені суспільства правом державного примусу і покликані забезпечувати суверенітет, стабільність суспільства, охорону і захист права, особисту і майнову безпеку, відновлювати порушені права громадян.

Як зазначалось вище, *структурними елементами механізму держави також є державні установи і підприємства*, які здійснюють практичну діяльність щодо реалізації функцій держави у різних сферах життєдіяльності (економічній, культурній, правоохоронній, соціальній тощо).

Державні установи і підприємства, на відміну від органів держави, не наділені владними повноваженнями. Їх призначенням є матеріальне і духовне виробництво (здійснення господарської діяльності, виробництво продукції, надання послуг тощо; виконання функцій у сферах культури, освіти, охорони здоров'я). Вони також створюють відповідні умови для функціонування механізму держави. Керівництво державними установами і підприємствами здійснює державний апарат.

Державні підприємства – вид державних організацій, які безпосередньо реалізують функції та завдання держави у сфері матеріального виробництва. До них треба віднести державні підприємства в сфері (секторі) безпеки і оборони, з виробництва товарів, надання послуг, торгівлі, громадського харчування та ін.

Державне підприємство являє собою організаційно-правову форму підприємства, заснованого на державній власності. Визначення «державне»

вказує, що це підприємство має особливості правового становища, порівняно з недержавними. Ці особливості обумовлені способом відмежування функцій власника від функцій управління майном у державному підприємстві. Саме державне підприємство як майновий комплекс є об'єктом права державної власності. Підприємству, як суб'єкту права, майно належить на правах повного господарського відання.

Виділяють такі види державних підприємств:

- державні підприємства, засновані на загальнодержавній власності;
- державні комунальні підприємства, засновані на власності адміністративно-територіальних одиниць. Усі ці підприємства – державні юридичні особи.

Державні установи – вид державних організацій, на які покладено завдання з реалізації функцій держави у сфері нематеріального виробництва.

До державних належать установи у сфері культури, освіти, охорони здоров'я та ін. Це, зокрема, державні дошкільні дитячі заклади, загальноосвітні школи, середні і вищі заклади освіти, музеї, театри, система закладів охорони здоров'я, санаторіїв тощо.

§ 7. Громадянське суспільство: поняття та ознаки

Початок формування громадянського суспільства у країнах Європи і Америки припадає на XVI-XVII століття. Можна виділити три етапи його становлення, кожний із яких супроводжувався істотними змінами економічних відносин, суспільного і державного ладу, розвитком свідомості індивіда і суспільства, культури народу і нації, перетворенням суспільної ідеології:

I етап (XVI-XVII століття): процес визрівання передумов (економічних, політичних, ідеологічних) розвитку буржуазного суспільства, усунення юридичної нерівності, обмеження політичної влади правом;

II етап (кінець XVII-XIX століття): формування громадянського суспільства в найбільш розвинутих буржуазних країнах на засадах загальної юридичної рівності, вільного підприємництва і приватної ініціативи. Формальна рівність відкриває можливості для прояву індивідуальності: з'являється громадянин як самостійний суб'єкт, який усвідомлює себе індивідуальним членом суспільства. Він конституційно наділений певним комплексом прав, свобод і, водночас, несе відповідальність перед суспільством. Держава все більше віддаляється від виконання функцій власника. Розвиваються правові механізми, що стримують політичну владу, підкоряють її закону. Відбувається становлення представницької демократії – постійно діючих представницьких загальнонаціональних установ парламентського типу з повноваженнями затверджувати податки і приймати закони;

III етап (XIX-XX століття): розвиток постіндустріального суспільства з машинним виробництвом, фабричною організацією праці, загальнонаціональним ринком; відокремлення влади від власності; перехід управління громадськими справами практично до вчених-спеціалістів (менеджерів) зі збереженням

інститутів традиційної демократії та політичного плюралізму; розширення і поглиблення рівноправності людей.

Сучасна концепція громадянського суспільства виходить із того, що воно є передумовою соціальної, правової держави. Діалектика взаємовідносин громадянського суспільства і держави є складною та суперечливою, оскільки між ними відбувається своєрідний поділ організаційно-управлінської праці. Громадянське суспільство як система, що сама розвивається, завжди відчуває тиск із боку державної влади. У свою чергу, держава не може розвиватися без вільного розвитку громадянського суспільства, яке контролює дії політичної влади. Слабкість громадянського суспільства змушує державу до узурпації його прав, у результаті чого відбувається перерозподіл функцій держави і громадянського суспільства. У такому разі держава, крім власних функцій, привласнює ще й функції громадянського суспільства, змушує його виконувати виключно державні рішення.

Отже, громадянське суспільство – це організація вільних і рівноправних індивідів, сімей, інших соціальних груп і прошарків, кожному з яких держава забезпечує юридично рівні можливості бути власниками, користуватися свободами в процесі виробництва і розподілу матеріальних благ, мати надійний соціальний захист, брати участь у політичній та інших сферах життєдіяльності людини.

Основними ознаками громадянського суспільства є:

- *свобода та ініціативність особи, які спрямовані на задоволення розумних потреб членів суспільства без шкоди його загальним інтересам;*
- *розвиток суспільних відносин відповідно до фундаментального принципу кантієвської філософії, згідно з яким людину завжди треба розглядати як мету і ніколи – як засіб;*
- *подолання відчуженості людини стосовно соціально-економічних структур і політичних інститутів, реальне забезпечення здійснення принципу рівних можливостей;*
- *послідовний захист прав та свобод людини і громадянина, де громадянське суспільство може діяти як сила, незалежна від держави;*
- *плюралізм форм власності, серед яких приватна власність в її різних формах посідає домінуюче місце як основа ініціативної, творчої підприємницької діяльності;*
- *плюралізм духовного життя суспільства, в основі якого лежить визнання гуманістичних та демократичних за своєю суттю загальнолюдських цінностей;*
- *існування, так званого, середнього класу як соціальної бази громадянського суспільства;*
- *відсутність жорсткої регламентації з боку держави приватного життя членів суспільства, існування розвинутої соціальної структури, яка гарантує задоволення різноманітних інтересів всіх груп і верств населення;*
- *активна участь у суспільному житті недержавних самоврядних людських спільностей (сім'я, корпорація, господарські корпорації, громадські*

організації, професійні, творчі, спортивні, етнічні, конфесійні та інші об'єднання);

– визнання і матеріалізація ідей верховенства права, особливістю якого має бути поділ права на публічне та приватне, де основними ознаками останнього є орієнтація на людину власника, рівний правовий статус у цивільних відносинах інтересів державних, громадських структур і громадянина, детальне регулювання різних видів відносин у сфері підприємництва, ринкового господарювання, розвиток орієнтованих на регулювання підприємницької діяльності нових галузей права (комерційного, банківського, вексельного) тощо.

§ 8. Право: походження та його сутність

Право виникає разом з державою, як ефективний регулятор суспільних відносин, за допомогою якого держава здійснює соціальне управління всіма сферами життєдіяльності суспільства.

Появі права сприяють ті ж самі закономірності, умови і причини, які породжують державу. Проте головна роль у виникненні цього соціального регулятора належить саме державі.

За своєю суттю право значно відрізняється від правил поведінки, які регулювали відносини в первісному суспільстві, хоча між ними є безпосередній зв'язок і певна послідовність, чого не можна сказати про органи родового самоуправління і органи держави. Життя і поведінка людей первісного суспільства всебічно і детально регулювались цілим комплексом норм – правилами співіснування, вимогами моралі та приписами релігії. Встановлені в родовому суспільстві правила мали імперативний характер, їх виконання забезпечувалось силою звички, традицій, повагою та авторитетом глави роду, старійшин, вождя. Відхилення від встановленого зразку поведінки піддавалось загальному осуду, розглядалось всім колективом, який і визначав за це відповідні санкції. Такими санкціями, зокрема, були побиття, вигнання з роду тощо.

З виникненням держави з'являються спеціальні її органи і посадові особи, які покликані розглядати факти порушень і застосовувати санкції до порушників. Згодом ці органи набувають ознак судової влади, а їх посадові особи починають здійснювати свої функції на постійній основі. Держава через ці органи починає санкціонувати звичаї і норми первісного суспільства та в процесі судової практики створювати нові. З часом, зазначені звичаї і прецедентні правила починають викладатись у письмовій формі і застосовуватись при розгляді подібних порушень. Тобто, запис звичаїв і судової практики згодом набув ознак законів, у яких закріплювалась воля суспільства, а пізніше – воля правлячої верхівки, яка забезпечувалась силою державного примусу. Поступово зміст записів норм розширювався, до нього почали включатись приписи, що встановлювали збори і податки з населення, які використовувались державою для утримання її органів.

Серед перших писаних законів треба назвати закони Солона в Афінах, закони XII таблиць у Римі, договори київських князів Олега (907 і 911 рр.) та Ігоря (945 р.) з греками, «Руську Правду» (XI – початок XIII століття) тощо.

Проте, в правовій науці існує декілька теорій, які обґрунтовують різні версії походження права. Зокрема, **теологічна (теократична) теорія**, ґрунтуючись на вірувальному компоненті свідомості людини, пояснює, що витокami права є воля Бога, а метою права є боротьба зі злом і утвердження на землі добра та справедливості. Позитивне (писане, встановлене волею людей) право розглядається як продовження волі Бога і є беззаперечним до виконання. Ця теорія виникла задовго до нашої ери, отримала своє обґрунтування в працях апологетів християнства в епоху середньовіччя (А. Августин, Ф. Аквінський), та подальший розвиток у західноєвропейських течіях неотомізму в XIX-XX століттях.

Найбільш поширеною свого часу була **теорія природного права**, яка в інтерпретованому вигляді набула свого поширення в XX столітті. Прибічники цієї теорії (Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Д. Локк, С. Оріховський-Роксолан, Ф. Тарановський та інші) вважали, що позитивне право бере свій початок з вічних законів природи, з природи людини. Природні закони виникають та існують самостійно. Людина в процесі життєдіяльності пізнає їх суть і втілює в позитивному праві. Водночас природне право розглядається як критерій позитивного права.

В XVIII-XIX століттях у Німеччині була сформована **історична школа права**, представники якої Г. Гуго, Ф. Савіні, Г. Пухта розробили теорію, яка стверджувала, що право зароджується та розвивається історично, впливає зі свідомості народу, нації. Схожою до неї була **психологічна теорія права** (Л. Петражицький), яка пояснювала походження права особливостями психіки людей, переживаннями та емоціями.

Марксистська теорія (К. Маркс, Ф. Енгельс) причинами виникнення права вважала економічні відносини, класовий поділ суспільства, а його суттю – введено у закон волю пануючого класу.

Між іншим право, виникаючи разом з державою як соціальний регулятор, функціонує у суспільстві одночасно з іншими нормами: релігійними, корпоративними, технічними, нормами моралі, які певною мірою теж регулюють суспільні відносини. Проте *право* суттєво відрізняється від них, *має притаманні тільки йому особливі ознаки*.

По-перше – це нормативність права. Право має нормативний характер, що ріднить його з іншими формами соціального регулювання – моральністю, звичаями і т.д. Права, якими наділена кожна людина чи юридична особа, не довільні, а визначені у відповідних чинних нормах. Цінність цієї властивості полягає в тому, що в суспільне життя вносяться суттєві елементи єдності, рівності, принципової однаковості. Норму права необхідно розцінювати як робочий інструмент, за допомогою якого забезпечується свобода людини і долається соціальний антипод права – свавілля та беззаконність.

По-друге, право має формальну визначеність. Норми права згідно з правилами юридичної техніки викладені в законах, а також у підзаконних нормативно-правових актах (Указах Президента України, Постановах Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, відомчих наказах та інструкціях тощо), які є своєрідною формою її закріплення.

По-третє, право, на відміну від інших соціальних норм суспільства, являє собою чітку систему пов'язаних між собою норм. У багатьох випадках дія однієї норми викликає дію інших норм. Наприклад, ст. 4 Конституції України встановлює політико-правовий зв'язок громадянина і держави, зазначає, що в Україні існує єдине громадянство. Водночас підстави набуття і припинення громадянства України визначаються Законом «Про громадянство України» від 18 січня 2001 року.

По-четверте, право є системою загальнообов'язкових норм. Юридичні норми носять імперативний характер, розповсюджуються на всю територію держави і на всіх осіб, яким вони адресовані.

По-п'яте, право виражає загальносуспільні, групові та індивідуальні інтереси. Наприклад, парламент держави як єдиний орган законодавчої влади, орган загальнонаціонального представництва в процесі законодавчої діяльності на стадіях реалізації, визначених Конституцією України, суб'єктами їх законодавчої ініціативи, розробки, обговорення та прийняття законопроектів враховує і узгоджує інтереси всіх суб'єктів суспільних відносин: суспільства цілому, держави, політичних партій, об'єднань громадян, соціальних верств населення і соціально-професійних груп, громадян. Узагальнені інтереси (як результат компромісу) знаходять свій вираз у законі, який постає як втілена загальна воля.

По-шосте, право гарантується і забезпечується державою через відповідні її органи. Держава наділена повноваженнями застосовувати певні заходи впливу (переконання і примусу) щодо виконання всіма суб'єктами суспільних відносин правових приписів. Для цього в державі створюються спеціальні органи і установи (судова і прокурорська системи, міліція (поліція), пенітенціарна система тощо).

Отже, право – це система загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які встановлюються, санкціонуються державою (населенням у ході референдуму), являють собою універсальний регулятор суспільних відносин та забезпечуються можливістю застосування державного примусу.

Право є соціальним явищем, нормативною системою суспільства. Наділяючи учасників суспільних відносин правами і обов'язками право переводить їх у форму правових відносин, впорядковує стосунки суб'єктів цих відносин. Обмежуючи певним чином свободу окремих учасників суспільних відносин свободою інших і узгоджуючи індивідуальні та загальні інтереси, право забезпечує цілісність і стабільність суспільства. Право знаходиться у постійному взаємозв'язку з державою. З одного боку право визначає правове поле функціонування держави у суспільстві, юридичний статус її органів, з іншого – держава, як один із важливих суб'єктів, бере безпосередню участь у застосуванні права.

По мірі розвитку суспільства соціальна роль права постійно зростає. Особливого значення воно набуває в перехідних суспільствах, коли відбувається формування основ громадянського суспільства, демократичної, правової і соціальної державності, що є характерним для України. Право в цих умовах, нормативно закріплюючи і охоплюючи соціально значиму діяльність суб'єктів суспільних відносин, постає як норма свободи, створює умови для вільної

діяльності людей, гарантує і забезпечує їх політичні, економічні та соціальні права.

Наповнюючись гуманістичним змістом, право зв'язує державу, чіткіше визначає межі її впливу на життя людини. Функціями права в цей період є, перш за все, створення основ вільної економічної діяльності людини для досягнення відповідного рівня її добробуту, забезпечення її особистої і майнової безпеки, компромісу і злагоди у суспільстві. Функцією права є також забезпечення всебічної участі людини в суспільному житті, права на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для впливу на рішення владних органів держави, здійснення соціального контролю, захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів.

§ 9. Принципи права: поняття та види

Серед важливих компонентів права важливе місце і значення мають його принципи.

Принципи права – це закріплені у праві головні ідеї, вихідні засади або основи функціонування, що характеризують його зміст, головне призначення та зумовлені загальними закономірностями розвитку суспільства.

Принципи – це керівні ідеї, які характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві. З одного боку, вони виражають закономірності права, а з іншого – найбільш загальні норми, які діють у всій сфері правового регулювання і поширюються на всіх суб'єктів. Ці норми або чітко сформульовані в законі, або виводяться із загального змісту законів.

Принципи права виступають як своєрідна несуча конструкція, на якій базуються і реалізуються не тільки окремі норми, інститути та галузі права, але й вся його система. Вони слугують основним орієнтиром всієї правотворчої, правозастосовчої і правоохоронної діяльності державних органів. Від ступеня їх дотримання в прямій залежності знаходиться рівень складності, стабільності і ефективності правової системи. Маючи загальнообов'язковий характер, принципи права сприяють зміцненню внутрішньої єдності та взаємодії різних галузей та інститутів права, норм і правових відносин, суб'єктивного та об'єктивного права.

Принципи є не тільки орієнтиром у формуванні права, але й керівними засадами при розв'язанні конкретних юридичних справ, особливо при застосуванні аналогії закону у випадках наявності прогалин у законодавстві. Принципи права об'єктивно обумовлені економічним і соціально-політичним устроєм суспільства, який існує в тій чи іншій країні, соціальною природою держави і права, характером пануючого політичного та державного режиму, основними принципами побудови і функціонування політичної системи того чи іншого суспільства.

Загальноправові принципи права: демократизм; законність; гуманізм; рівність всіх перед законом; взаємна відповідальність держави та особи; втілення соціальної справедливості. В юридичній літературі виділяють також галузеві, міжгалузеві та принципи окремих інститутів права.

Галузеві принципи притаманні конкретній галузі права (наприклад, рівність сторін у майнових відносинах у цивільному праві).

Міжгалузеві принципи властиві кільком спорідненим галузям права (наприклад, гласність судочинства в кримінальному процесуальному і цивільному процесуальному праві).

Принципи інститутів права – це основні ідеї, що лежать в основі побудови певного інституту права. Наприклад, принцип несприйняття подвійного громадянства чи принцип охорони і захисту всіх форм власності.

Залежно від сфери поширення принципи права поділяються на: соціально-економічні, політичні, ідеологічні, релігійні, естетичні і спеціально-юридичні. Особливість останніх полягає в тому, що вони, згідно з існуючою думкою, відповідають на питання: «як відображається в праві його соціальна основа, яка структура права і який характер правового регулювання суспільних відносин». Очевидним є те, що спеціально-юридичні принципи – це ті самі його соціальні принципи, але переведені на мову права, юридичних конструкцій, правових засобів їх забезпечення.

До спеціально-юридичних принципів, як правило, відносять такі основні засади сучасних правових систем чи їх вихідні положення: *принцип загальнообов'язковості правових норм для усього населення країни і пріоритет цих норм над усіма іншими соціальними нормами; принцип несуперечності правових норм, які складають діючу правову систему держави; принцип відповідності між об'єктивним і суб'єктивним правом, між правовими нормами і правовими відносинами, між правом і його виконанням; принцип поділу правової системи держави на самостійні галузі та інститути; принцип соціальної свободи, який виражений у системі суб'єктивних прав суб'єктів суспільних відносин, рівність перед законом і судом; принцип законності та юридичної гарантованості прав і свобод особи.*

§ 10. Функції права: поняття та види

Функції права – це основні напрями впливу права на суспільні відносини, які виражають його сутність і соціальне призначення в суспільстві, а також способи організації суспільних відносин.

Розрізняють загальносоціальні та спеціально-юридичні функції права.

До загальносоціальних функцій права відносять:

- гуманістичну – право охороняє і захищає права людства, народу, людини;

- організаторсько-управлінську – право забезпечує можливості окремих соціальних суб'єктів щодо розв'язання певних соціальних проблем, допомагає організувати загальні зусилля людей для досягнення загальнолюдського ідеалу;

- інформаційну (комунікативну) – право інформує людей про волю законодавця;

- оціночно-орієнтаційну – поведінка людей оцінюється з точки зору законів держави, вказує на безконфліктні, соціально-допустимі шляхи та засоби задоволення потреб людини в межах правомірної поведінки, формулює також і

несприятливі моделі поведінки для орієнтації суб'єктів права в соціальному просторі;

- *ідеологічно-виховну* – право формує в людини певний світогляд, виховує в ній зразки правомірної поведінки;

- *гносеологічну (пізнавальну)* – право виступає як джерело пізнання зафіксованих у ньому закономірностей розвитку суспільства, основних культурних надбань, програмних цілей тощо.

До спеціально-юридичних функцій права належать:

- регулятивна (статична і динамічна);
- охоронна.

Регулятивна функція спрямована на врегулювання суспільних відносин шляхом закріплення бажаної поведінки в тих чи інших галузях чи інститутах права.

Регулятивно-статична функція права виявляється в тому, що право закріплює суспільний порядок, який складається на певних етапах у соціально неоднорідному суспільстві.

Регулятивно-динамічна функція вказує на здатність права забезпечувати функціонування та динамічний розвиток суспільних відносин, створювати підстави для виникнення нових видів соціального зв'язку.

Охоронна функція розкриває спрямованість права на охорону відповідної системи суспільних відносин, на забезпечення їх недоторканності з боку правопорушників, на недопущення правопорушень, зменшення або усунення будь-якої всякої небезпеки, а також здатність поновлення відносин, відшкодування збитків [13].

§ 11. Правова система і система права

Під правовою системою треба розуміти комплекс взаємопов'язаних і узгоджених юридичних засобів, що призначені для регулювання суспільних відносин, а також юридичних явищ, які виникають внаслідок такого регулювання (*правові норми, правові принципи, правосвідомість, законодавство, правові відносини, юридичні установи, юридична техніка, правова культура, стан законності та його деформація, правопорядок тощо*). Іншими словами – це обумовлена об'єктивними закономірностями розвитку суспільства цілісна система юридичних явищ, що постійно діють внаслідок відтворення і використання людьми та організаціями (перш за все державою) для досягнення своїх цілей.

Правова система базується на праві, формується у зв'язку з ним, має вторинний характер щодо базисних відносин, існує у вигляді складного комплексного утворення, складається з ряду елементів.

До елементів правової системи належать:

¹³ Правознавство : підруч. / [В. О. Іващенко, М. М. Пендюра, О. В. Дручек та ін.]. – К. : НАВС, 2015. – С. 38

– статичні: *система права; система законодавства; правові принципи; правова культура; юридичні установи; юридична техніка; юридичні терміни; правова політика;*

– динамічні: *правотворчість; правореалізація; юридична практика; правові відносини.*

Система права – це об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певного суспільства, яка полягає в єдності і погодженості всіх юридичних норм та їх розподілі за галузями, підгалузями та інститутами права.

Система законодавства – це цілісна сукупність всіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів, що являє собою зовнішній вираз системи права.

Принципи права – це основоположні ідеї, керівні засади, що виражають сутність права і виходять із головних ідей справедливості та свободи.

Правова культура – це глибоке знання і розуміння права, виконання його вимог як усвідомленої необхідності та внутрішньої переконаності.

Юридичні установи – це державні та недержавні органи, організації, установи, посадові особи, які займаються правотворчою, правозастосовчою, правоохоронною діяльністю.

Юридична (законодавча, нормотворча) техніка – це сукупність правил і прийомів підготовки, формування та опублікування нормативно-правових актів.

Юридичні терміни – це слова або словосполучення, які достатньо чітко позначають визначені правові поняття.

Правова політика – це засади, принципи, напрями та завдання правового регулювання суспільних відносин, а також стратегія і тактика його здійснення.

Правотворчість – це діяльність компетентних державних органів, їх посадових осіб або всього народу щодо встановлення, зміни чи скасування юридичних норм.

Правореалізація – це здійснення встановлених правових норм у діяльності суб'єктів права в результаті дотримання заборон, виконання юридичних зобов'язань, використання суб'єктивних прав.

Юридична практика – це діяльність та накопичений у результаті цього досвід компетентних органів, посадових осіб і громадян з видання та реалізації юридичних норм.

Правові відносини – це специфічні суспільні відносини, учасники яких виступають як носії прав і обов'язків, встановлених нормами права.

Правова система виконує певні функції, зокрема, інтегративну, регуляторну, комунікативну і охоронну.

Головною і визначальною є функція інтеграції суспільства, об'єднання різних верств населення для досягнення певного рівня життя, реалізації важливої ідеї. Наприклад, щодо України – це побудова громадянського суспільства, незалежної, соціальної, правової, демократичної держави. Інтегративна функція забезпечує об'єднання всіх правових інститутів із правовою поведінкою і правовою діяльністю в єдине ціле, їх взаємодію з іншими соціальними інститутами, які дають змогу забезпечити цілісність соціуму. Роль цієї функції має постійно зростати в умовах трансформації українського суспільства,

створення консенсусних стосунків соціальних груп, поєднання розвитку демократії з відповідальністю, підвищення довіри населення до держави, підтримання суспільного спокою і соціального миру. *Регулятивна функція правової системи* знаходить вираження у формуванні нормативної основи, відповідних зразків діяльності, їх включення в масову та професійну правову свідомість і поведінку.

Із функцій регулювання впливають інші функції правової системи: фіксація правової волі народу, моделювання суспільних відносин (правовідносин), офіційне визначення міри свободи суб'єктів права тощо.

Комунікативна функція правової системи забезпечує одержання учасниками правовідносин інформації про те, якою є позиція держави щодо необхідної, дозволеної чи забороненої поведінки. Соціальна життєдіяльність індивідумів органічно пов'язана з одержанням, сприйняттям, засвоєнням і використанням такої інформації.

Охоронна функція правової системи органічно пов'язана з попередніми. Її соціальне призначення полягає в охороні загальноозначущих, соціально важливих політичних, економічних, культурних, етнонаціональних, особистих відносин та подолання явищ, що завдають шкоди розвитку цих відносин. Ця функція реалізується шляхом правового впливу на поведінку людей, що здійснюється відповідно до волі і свідомості суб'єктів шляхом встановлення заборон і можливості практичної реалізації юридичної відповідальності. Цій меті підпорядковані такі правові засоби, як встановлення заборони на дії, що порушують права громадян, громадських організацій, держави, визначення охоронних юридичних фактів (формулювання складів правопорушення, встановлення санкцій, широкі засоби профілактики правопорушень).

Серед багатьох сучасних правових систем можна виділити їх сукупності (об'єднані в групи за найтипівішими ознаками) за найбільш характерними рисами, що властиві певній правовій сім'ї.

Правова сім'я – досить широка сукупність національних правових систем у межах одного типу права, що об'єднані спільністю історичного формування, структури джерел, провідних галузей та правових інститутів, юридичної культури і мислення, а також практикою правозастосування.

Основні види правових сімей:

- романо-германська правова сім'я;
- англосаксонська (англо-американська) правова сім'я;
- соціалістична правова сім'я;
- сім'я релігійного спрямування;
- сім'я традиційного та звичаєвого права.

Система права – це об'єктивно зумовлена внутрішня організація права певного суспільства, яка полягає в єдності та погодженості усіх юридичних норм і диференціації їх за галузями, підгалузями та інститутами.

Норма права – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки людей, що має загальний характер, встановлюється або

санкціонується державою для регулювання суспільних відносин і забезпечується її авторитетом.

Складовими елементами норми права є гіпотеза, диспозиція, санкція.

Гіпотеза – складова частина норми права, що визначає умови, за наявності яких суб'єкти мають здійснювати свої права та обов'язки, визначені в диспозиції цієї норми.

Диспозиція – складова частина норми права, що визначає саме правило поведінки, згідно з яким дозволяється, забороняється або рекомендується проведення певних дій. Диспозиція розподіляє між учасниками правових відносин права та обов'язки.

Санкція – складова частина норми, яка в разі її невиконання, визначає заходи щодо відновлення порушеного права та покарання правопорушника.

Галузь права – це сукупність правових норм, що становлять самостійну частину системи права та регулюють суспільні відносини певного виду своїм особливим методом.

До основних галузей системи права України треба віднести: конституційне, адміністративне, кримінальне, цивільне, міжнародне, фінансове, трудове, господарське, сімейне, житлове, земельне, кримінальне процесуальне, кримінально-виконавче право та ін.

Галузі права поділяють на:

- профілюючі (традиційні);
- процесуальні;
- спеціальні.

Профілюючі галузі утворюють юридичну основу, обов'язкову частину системи права (конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне).

Процесуальні галузі закріплюють порядок застосування матеріального права (цивільний, кримінальний, адміністративний, господарський та ін.).

Спеціальні галузі на базі профілюючих розвивають основні галузі права і забезпечують спеціальний правовий режим для того чи іншого виду суспільних відносин (трудове, господарське, екологічне, земельне, сімейне, фінансове право та ін.).

Підгалузь права – це окрема частина галузі права, що об'єднує норми та інститути, які регулюють спеціальні види суспільних відносин (інтелектуальне право в межах цивільного права, зобов'язальне право в межах цивільного права, спадкове право в межах цивільного права, податкове право в межах фінансового права та ін.).

Правовий інститут – це частина галузі права, яка складається з сукупності правових норм, що регулюють якісно однорідні суспільні відносини. Інститути поділяються на *галузеві* та *міжгалузеві*, *прості* та *складні*, *регулятивні* та *охоронні* (інститут референдуму, інститут права власності, інститут земельного права, інститут податкового права, інститут необхідної оборони тощо).

Система права характеризується такими рисами:

– розкриває внутрішню побудову, організацію права, співвідношення його структурних елементів;

- має об'єктивний характер, відображає реальний стан суспільних відносин;
- складові елементи системи права відповідають усім вимогам системності, а також підлягають процесам інтеграції та диференціації;
- як цілісне структурне утворення, система права має риси єдності, відмінності, взаємодії та узгодженості складових елементів, здатності їх до поділу; обумовленості матеріальними умовами життя суспільства, об'єктивними потребами та інтересами соціального прогресу.

§ 12. Форми (джерела) права

Форми права – це державно-офіційні способи закріплення та зовнішнього вияву правових норм, що засвідчують їх загальнообов'язковий характер і гарантованість з боку держави.

Розрізняють внутрішню та зовнішні форми права.

Під внутрішньою формою розуміють спосіб його структурної організації та взаємодії складових елементів у межах системи права, яка поділяється на галузі, підгалузі, інститути і окремі норми.

Зовнішні форми називають джерелами права, в яких воно забезпечує своє офіційне існування.

До зовнішніх форм відносять: правовий звичай, правовий прецедент, нормативний договір, нормативно-правовий акт.

Правовий звичай – це історично зумовлене, неписане правило поведінки загального характеру, яку ввійшло в звичку через багаторазове застосування протягом тривалого часу та санкціоноване державою.

Правовий прецедент (судовий, адміністративний) – офіційне рішення органу держави з конкретної справи, якому надається формальна обов'язковість при розв'язанні всіх наступних аналогічних справ.

Нормативний договір – це об'єктивне, формально обов'язкове правило поведінки загального характеру, яке встановлене за взаємною домовленістю двох і більше суб'єктів суспільних відносин і забезпечується державою (наприклад, колективний договір).

Нормативно-правовий акт – це офіційний письмовий документ певної форми виразу, прийнятий уповноваженим на це суб'єктом нормотворення у визначеній законодавством формі та за встановленою законодавством процедурою, спрямований на регулювання суспільних відносин визначеної сфери, що містить норми права, має неперсоніфікований характер, розрахований на неодноразове застосування невизначеним колом суб'єктів і забезпечується державою.

Нормативно-правовий акт є основною формою (джерелом) права в Україні, результатом діяльності компетентних суб'єктів держави.

За юридичною силою розрізняють закони та підзаконні нормативно-правові акти.

Під **законом** розуміють нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади (парламенту) або народу, який

приймається в особливому порядку, регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю, інтереси більшості населення, має найвищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, загальнообов'язковий для всього населення і держави та охороняється державною владою.

Підзаконний нормативно-правовий акт – це письмовий документ уповноваженого суб'єкта, прийнятий на підставі та на виконання закону, в якому закріплені правила поведінки загального характеру, що забезпечуються державою.

Підзаконні нормативно-правові акти містять норми права, володіють низкою специфічних ознак, видаються лише уповноваженими органами державної влади у визначеній формі з метою конкретизації та на виконання законів (*накази, інструкції тощо*).

Підзаконність нормативно-правових актів не означає їх меншої юридичної обов'язковості. Вони мають необхідну юридичну чинність. Щоправда, їх юридична чинність не має такої ж загальності та верховенства як це властиво законам. Проте вони посідають важливе місце в усій системі нормативного регулювання, оскільки забезпечують виконання законів шляхом конкретизованого нормативного регулювання всього комплексу суспільних відносин.

Існують також інші класифікації джерел права.

До джерел права відносяться також **міжнародно-правові акти** – *норми міжнародного співтовариства, які з санкції держави поширюються на її території (декларації, хартії, пакти, конвенції, протоколи, резолюції).*

§ 13. Законодавство: поняття, система та структура

Під законодавством розуміється весь комплекс нормативно-правових актів держави, прийнятих у межах повноважень її правотворчих органів, найважливішим з яких є закон (в Україні – це система законів, що приймаються Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади, а також її постанови; укази Президента України; постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень та відповідно до Конституції України і законів України).

До законодавства України також належать міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України шляхом прийняття закону про ратифікацію відповідного договору (ст. 9 Конституції України)).

Система законодавства – це цілісна сукупність усіх упорядкованих певним чином нормативно-правових актів, що являє собою зовнішній вираз системи права.

Структура законодавства – це теоретична конструкція, що відображає внутрішню побудову законодавства; сукупність взаємодіючих та змістовно узгоджених елементів, яка визначається системою права, потребами впорядкування суспільних відносин і рівнем розвитку юридичної техніки.

Види структурної організації законодавства:

1) *субординаційна, або ієрархічна (вертикальна)* – зумовлена різною юридичною силою нормативно-правових актів, що залежить передусім від їх різновиду (закон чи підзаконний нормативно-правовий акт) і від місця правотворчого органу, який приймає відповідні акти, в апараті держави. Конституція має найвищу юридичну силу та становить першооснову законодавства, далі йдуть конституційні, звичайні закони, в тому числі й кодекси, та підзаконні нормативно-правові акти, що видаються на виконання законів і не повинні їм суперечити;

2) *галузева (горизонтальна)* – відображає поділ, розташування нормативно-правових актів відповідно до предмета правового регулювання суспільних відносин.

За обсягом нормативного матеріалу в межах галузевого структурного «зрізу» системи законодавства виокремлюють *галузь законодавства та інститут законодавства*.

Галузь законодавства – це внутрішньо узгоджена сукупність нормативно-правових актів, об'єднаних за певними сферами правового регулювання суспільних відносин. Як правило, цілісності та узгодженості галузі законодавства надає кодифікований нормативно-правовий акт – кодекс.

Внутрішню будову галузі законодавства складають **інститути законодавства**, що регулюють певну сторону однорідних суспільних відносин. Інститут законодавства може бути галузевим або міжгалузевим. При цьому в одних випадках галузі права повністю збігаються з галузями законодавства: цивільному праву відповідає цивільне законодавство, кримінальному – кримінальне; в іншому випадку – існує галузь права, а галузі законодавства немає (наприклад, морське право є, а відповідної галузі законодавства не існує), оскільки відсутній кодифікований нормативно-правовий акт. Окрім того, на основі однієї галузі права можуть існувати декілька галузей законодавства. Наприклад, у конституційному праві виділяють виборче законодавство, а також тривалий час говорили винятково про інформаційне законодавство, однак наразі це є сформованою галуззю права. І, нарешті, окремі галузі законодавства можуть не мати відповідної галузі права, наприклад, митне та пенсійне законодавство.

3). *федеративна (державно-організаційна)* – розглядається як організаційний принцип, що впливає з федеративної форми державного устрою, який передбачає наявність двох основних рівнів законодавства: федеративного (загальнодержавного) та законодавства суб'єктів федерації (наприклад, структура системи законодавства ФРН).

Система права і система законодавства – два аспекти однієї суті, які виступають як *зміст і форма*.

Система права – це внутрішня організація та побудова права, **система законодавства** – це зовнішня форма виразу і закріплення нормативного матеріалу, сукупність правових джерел. Проте, це не просто сукупність, а логічне, об'єктивно і суб'єктивно зумовлене поєднання компонентів (джерел, форм права) на принципах субординації та координації.

Одним із принципів формування системи законодавства є також принцип врахування реальних потреб, що виникають у процесі державного управління.

Система права і система законодавства – не тотожні поняття. Між ними існують деякі відмінності, що дають можливість стверджувати про їхню відносну самостійність:

- первинним елементом побудови системи права виступає норма права, а системи законодавства – нормативно-правовий акт. Об'єднання на тій чи іншій підставі нормативно-правових актів у певну сукупність дає підстави говорити про існування таких галузевих утворень, яких немає в рамках системи права (фінансове, екологічне, транспортне, господарське, банківське законодавство);
- за обсягом система законодавства ширша, ніж система права, тому що змістовно включає в себе деякі ненормативні положення (програмні цілі, мотиви та причини прийняття документа, констатуючі положення);
- предмет системи права відрізняється більшим ступенем однорідності, ніж предмет системи законодавства;
- галузі системи законодавства формуються лише за ознакою предмета правового регулювання і не мають єдиного методу;
- у системі права не враховується юридична сила правового матеріалу;
- побудова системи законодавства значною мірою залежить від волі законодавця, яка у свою чергу детермінується об'єктивними умовами соціально-економічного розвитку суспільства.

§ 14. Систематизація нормативно-правових актів: поняття та види

Систематизація законодавства – це впорядкування і вдосконалення нормативно-правових актів, приведення їх до певної внутрішньої узгодженості шляхом створення єдиних нормативних актів та їх збірників.

Видами систематизації є: кодифікація, інкорпорація і консолідація.

Кодифікація – вид систематизації нормативних актів, що мають спільний предмет регулювання, який полягає в їх змістовній переробці (усунення розбіжностей і суперечностей, скасування застарілих норм) і створенні зведеного нормативного акта.

Характерними рисами кодифікації є такі:

- кодифікація охоплює як зовнішню, так і внутрішню переробку нормативного матеріалу. Відбувається таке об'єднання нормативних актів, яке дає змогу підготувати до прийняття новий єдиний документ;
- зміст нового нормативного акта може бути істотно перероблений відповідно до вимог державно-правового регулювання. Вносяться додатки, скасовуються застарілі норми, змінюються деякі положення, вимоги, правові принципи тощо;
- кодифікаційна робота здійснюється виключно державними органами відповідно до їх компетенції і має офіційний характер.

Метою кодифікації є оновлення законодавства, усунення суперечностей, прогалин, приведення до вимог сучасності.

Видами кодифікаційних актів є кодекси, статuti, регламенти і положення.

Кодекс – кодифікаційний акт, що забезпечує докладне правове регулювання певної сфери суспільних відносин і має структурний розподіл на частини, розділи, підрозділи, статті, які певною мірою відображають зміст тієї чи іншої галузі законодавства.

У сучасному законодавстві існують такі кодекси: кримінальний, кримінальний процесуальний, кодекс про адміністративні правопорушення, цивільний, сімейний, земельний, повітряний, водний, митний, податковий та ін.

Статuti, регламенти і положення – кодифікаційні акти, в яких визначається статус певного виду державних організацій і органів. До них не належать положення про індивідуально-визначені органи, що не мають загального характеру.

Видами кодифікації є:

- загальна – підготовка зведених кодифікованих актів за основними галузями права;

- галузева – систематизація нормативно-правових актів у межах однієї галузі або підгалузі;

- спеціальна – передбачає об'єднання та переробку нормативного матеріалу в межах одного або кількох інститутів.

Інкорпорація – вид систематизації нормативних актів, який полягає у зведенні їх у збірники в певному порядку без зміни змісту.

Критеріями систематизації є: хронологічний або алфавітний порядок, напрям діяльності, сфера суспільних відносин, тематика наукового дослідження тощо.

Видами інкорпорації є:

- офіційна – передбачає затвердження збірників інкорпорованих актів компетентним органом;

- неофіційна – немає обов'язкового характеру, здійснюється науковими установами, навчальними закладами, іншими суб'єктами юридичної діяльності для зручності в користуванні нормативним матеріалом;

- хронологічна – здійснюється в певній послідовності за ознакою часу видання нормативних актів;

- предметна – нормативні акти об'єднуються на підставі однорідності суспільних відносин, що становлять відокремлений предмет правового регулювання.

Таким чином, відбувається об'єднання цілісних нормативно-правових актів у збірники правового матеріалу за критерієм, який обирає сам систематизатор.

Консолідація – окремий вид систематизації, у результаті якої створюються збірники нормативних актів, їх окремих частин (розділи, глави, статті), що об'єднуються за ознакою їх належності до певного виду діяльності того чи іншого органу, посадової особи або структурного підрозділу. При цьому припускаються редакційні правки (усунення повторів, суперечностей), матеріал розміщується в логічному порядку, але до його змісту зміни не вносяться.

Консолідовані акти використовуються як посібники, директивні документи для осіб, які працюють у відповідних державних або громадських організаціях. На цій підставі консолідація набуває актуальності у сфері відомчої нормотворчості.

Цілями консолідації є усунення множинності нормативних актів, їх уніфікація, створення в структурі законодавства великих блоків нормативного матеріалу як вихідної бази для проведення кодифікаційної роботи.

Консолідація має як схожі з кодифікацією та інкорпорацією риси, так і свої специфічні ознаки, що відрізняють її від інших видів систематизації законодавства. На відміну від інкорпорації, консолідація спрямована на підготовку одного або кількох нормативно-правових актів з вузького кола питань шляхом об'єднання в них правових норм, які містяться в раніше виданих нормативних актах. Окрім того, консолідація законодавства має лише офіційний характер, оскільки новостворений акт затверджується уповноваженим органом, а всі інші акти, норми яких увійшли до нього, визнаються такими, що втратили силу. Щодо відмінностей від кодифікації, то консолідація законодавства обмежується лише зовнішньою обробкою, а не внесенням, поряд із тим, ще змін до змісту нормативно-правового акта.

§ 15. Правові відносини. Юридичні факти

Правильне регулювання правових відносин неможливе без з'ясування поняття **суспільні відносини**. Під ними розуміють зв'язки між людьми, які встановлюються в процесі їх спільної життєдіяльності.

Суспільні відносини надзвичайно різноманітні, їх можна класифікувати за різними ознаками і поділити на різні види.

Суб'єктами суспільних відносин можуть бути:

- соціальні спільності (народ, нація, колектив та ін.);
- організації (державні, приватні, громадські);
- окремі особи.

Місце кожного суб'єкта в системі соціальних зв'язків обумовлено об'єктивними закономірностями суспільних відносин і активністю їх учасників.

Правовідносини – це специфічні суспільні відносини, що виникають на основі норм права, учасники яких є носіями суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

Ознаками правовідносин є:

- виникають на основі норм права;
- здійснюються свідомо і цілеспрямовано;
- між двома і більше суб'єктами;
- належать до сфери ідеологічних відносин, як результат свідомої діяльності особистості;
- є особливою формою взаємозв'язку суб'єктів через їх права та обов'язки, які закріплені в нормах права;
- реалізація суб'єктивних прав та юридичних обов'язків забезпечується державою;
- вольові відносини між суб'єктами виникають за їх волевиявленням.

Правовідносини можна класифікувати за такими критеріями:

- за кількістю суб'єктів: прості та складні;

- за предметом правового регулювання: *конституційні, трудові, цивільні, адміністративні та ін.*;
- за ознаками часу дії: *довготривалі та короткотривалі*;
- за методом правового регулювання: *договірні та керувальні (диспозитивні чи імперативні)*;
- за змістом поведінки зобов'язаної сторони: *пасивні та активні*;
- за функціональним призначенням: *регулятивні, охоронні та ін.*

Простими називають правовідносини, у яких беруть участь два суб'єкти.

Складні правовідносини характеризуються наявністю більше двох суб'єктів.

Конституційні це відносини між конституційними суб'єктами, що врегульовані конституційними нормами.

Трудові, цивільні та адміністративні правовідносини врегульовані, відповідно, трудовими, цивільними чи адміністративними нормами.

Довготривалі правовідносини існують певний час (наприклад, правовідносини між адміністрацією установи і засудженим до позбавлення волі в процесі реалізації покарання).

Короткотривалі правовідносини припиняються після виконання обов'язку (наприклад, після сплати штрафу чи пені).

Договірні (диспозитивні) – правовідносини в процесі укладання та здійснення цивільного договору.

Керувальні (імперативні) правовідносини виникають, коли один суб'єкт правовідносин має державні чи інші законні повноваження.

Пасивні правовідносини виникають, коли суб'єкти утримуються від активних дій.

Активні правовідносини мають місце в разі активної діяльності суб'єктів правовідносин.

Регулятивні правовідносини забезпечують регулювання відносин, потреб чи інтересів.

Охоронні правовідносини спрямовані на охорону та захист відносин від правопорушень, завдяки їм відтворюється порушене право.

Склад правовідносин охоплює зміст, суб'єкти та об'єкти.

Зміст правовідносин – конкретна поведінка суб'єктів та її юридичне закріплення нормами права у вигляді суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Структура змісту: фактичний (реальна поведінка суб'єктів); юридичний (суб'єктивне право та юридичний обов'язок).

Суб'єктивне право – це вид і міра можливої поведінки суб'єкта, що забезпечується (охороняється, захищається) з боку держави.

Суб'єктивне право – критерій можливої поведінки особи, який вміщує вид і міру такої поведінки. Наприклад, норма закону, що регулює право на оплачувану відпустку, визначає і вид поведінки (щорічна відпустка зі збереженням середнього заробітку), і її міру (тривалість відпустки).

Здійснення суб'єктивного права забезпечене обов'язком іншої сторони. В одних випадках обов'язок полягає в тому, щоб утриматися від дій, які порушують суб'єктивне право іншої сторони, в інших – це право забезпечується виконанням

обов'язку, тобто активними діями зобов'язаної особи. Суб'єктивне право надається особі для задоволення її інтересів.

Структура суб'єктивного права охоплює:

- можливість самого носія суб'єктивного права діяти певним чином;
- можливість користуватися певним соціальним благом;
- можливість вимагати належної поведінки від зобов'язаного суб'єкта;
- можливість звернутися до компетентних суб'єктів для охорони чи захисту суб'єктивного права і примусового забезпечення юридичного обов'язку.

Юридичний обов'язок – це вид і міра належної поведінки суб'єкта права.

Ознаки юридичного обов'язку наступні:

- це міра необхідної поведінки, точне визначення того, якою вона повинна бути;
- він встановлюється на підставі вимог правових норм;
- обов'язок встановлюється в інтересах уповноваженої сторони – окремої особи чи суспільства (держави) в цілому;
- у зобов'язаної особи немає вибору між виконанням і невиконанням обов'язку. Невиконання чи неналежне виконання юридичних обов'язків є правопорушенням і передбачає застосування заходів державного примусу.

Структура юридичних обов'язків включає в себе чотири необхідності:

- здійснювати певні дії;
- утримуватися від здійснення дій, що суперечать інтересам інших;
- вимагати здійснення або нездійснення тих чи інших дій від інших суб'єктів;
- нести юридичну відповідальність за невиконання чи неналежне виконання, передбачених нормами права, дій.

Найважливішими є конституційні обов'язки, серед яких такі:

- неухильно додержуватися Конституції та законів України;
- не посягати на права та свободи, честь і гідність інших осіб;
- сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом;
- подавати щорічно до фіскальної служби декларації про майновий стан та доходи за минулий рік;
- не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині та відшкодовувати завдані збитки;
- захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України;
- шанувати державні символи України.

Суб'єкти правовідносин – індивіди, організації або спільності, які на підставі юридичних норм можуть бути учасниками правовідносин – носіями суб'єктивних прав та обов'язків.

Суб'єктами правовідносин є:

- фізичні особи (громадяни, іноземні громадяни, особи з подвійним громадянством, особи без громадянства);
- посадові особи (представники влади, особи, які виконують організаторсько-розпорядчі чи адміністративно-господарські обов'язки);

- *соціальні організації* (державна, органи держави, громадські об'єднання, трудові колективи, органи місцевого самоврядування, юридичні особи та ін.);
- *соціальні спільноти* (народ, нація, населення, територіальні громади та ін.).

У межах однієї галузі права або міжгалузевого комплексу виділяють також загальні та спеціальні суб'єкти.

Розглянемо соціально-юридичні властивості суб'єктів права.

Правосуб'єктність – це здатність виступати суб'єктом правовідносин, яка складається з правоздатності і дієздатності.

Правоздатність – це передбачена нормами права здатність (можливість) індивіда мати суб'єктивні юридичні права і виконувати суб'єктивні юридичні обов'язки. Правоздатність виникає з моменту народження і припиняється зі смертю особи.

Розрізняють загальну, галузеву і спеціальну правоздатність.

Загальна – це принципова можливість особи мати будь-які права і обов'язки, що передбачені чинним законодавством, хоча фактично володіти ними вона може лише за відомих обставин.

Галузева – це можливість набувати права в тих чи інших галузях права. Наприклад, сімейна, виборча, трудова.

Спеціальна (фахова, посадова) правоздатність – це така правоздатність, для якої необхідні спеціальні знання чи талант (наприклад, судді, лікарі, артисти, музиканти та ін.). Правоздатність організацій, юридичних осіб також належить до спеціальної. Вона визначається цілями і завданнями їх діяльності, які зафіксовані у відповідних статутах і положеннях, виникає в момент утворення тієї чи іншої організації і припиняється разом з її ліквідацією.

Дієздатність – це здатність особи своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Включає в себе угодоздатність і деліктоздатність.

Угодоздатність – здатність особи укласти угоди.

Деліктоздатність – здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинене правопорушення.

Змістом дієздатності є здатність:

- *своїми діями набувати права і обов'язки;*
- *самостійно здійснювати свої права і обов'язки;*
- *нести відповідальність за свою протиправну поведінку.*

Дієздатність залежить від віку та психологічного стану особи. Причому в різних галузях права цей вік різний. Наприклад, у конституційному праві – 18 років, в адміністративному – 16 років, у кримінальному, за загальним правилом – 16, а при вчиненні окремих злочинів – 14 років.

Обсяг дієздатності фізичних осіб також може відрізнятися. Дієздатними у повному обсязі визнаються особи, що досягли 18 років або ті, які вступили у шлюб. Це означає, що така особа може самостійно здійснювати всі свої права й обов'язки: укласти угоди, нести відповідальність за свої дії тощо.

Обмежено дієздатними визнаються особи віком від 13 до 18 років або до моменту вступу у шлюб. Тому такі особи можуть самостійно розпоряджатися лише своїм заробітком, стипендією та результатами своєї інтелектуальної праці. Іноді їх називають особами з мінімальною дієздатністю, оскільки вони можуть укладати дрібні побутові угоди і вносити вклади в кредитні установи. Всі угоди щодо їхнього майна від їхнього імені та в їхніх інтересах укладають батьки або особи, що їх замінюють.

Дієздатність особи обмежується лише за рішенням суду. Дієздатність фізичних осіб припиняється зі смертю, юридичних осіб – з моменту офіційної юридичної ліквідації або реорганізації (поділ, злиття або приєднання).

Особливості правосуб'єктності юридичних осіб такі:

- правоздатність і дієздатність юридичних осіб настає одночасно – з моменту заснування (державної реєстрації);
- обсяг дієздатності юридичної особи є спеціальним і залежить від мети її завдань, для реалізації яких вона створена та які закріплені в її статуті;
- припиняється правоздатність і дієздатність юридичних осіб також одночасно;
- способами припинення існування юридичної особи може бути її юридична ліквідація або реорганізація (поділ, злиття або приєднання).

При характеристиці суб'єктів правовідносин необхідно розрізнити поняття «суб'єкти» (учасники) правовідносин і «сторони» в правовідносинах, оскільки стороною в правовідносинах може бути кілька суб'єктів. Наприклад, у відносинах із приводу купівлі-продажу квартири сторін дві – покупець і продавець, але суб'єктів, як з боку покупця, так і з боку продавця, може бути кілька.

Об'єкти правовідносин – це матеріальні, духовні та інші соціальні блага, які слугують задоволенню інтересів і потреб громадян та їх організацій, з приводу яких суб'єкти вступають у правовідносини і здійснюють свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Видами об'єктів правовідносин є: матеріальні блага; духовні блага; дії суб'єктів права; результати діяльності суб'єктів права. Зокрема:

- *матеріальні цінності (речі, предмети, цінності)*, характерні в основному для цивільних, майнових правовідносин (купівля-продаж, дарування, позика, обмін, зберігання, заповіт та ін.);
- *нематеріальні особисті цінності (життя, честь, здоров'я, гідність, свобода, безпека, право на ім'я, недоторканість особи)*, типові для кримінальних і процесуальних правовідносин;
- *поведінка, дії (бездіяльність) суб'єктів, різні послуги, їх результати*. Це, в основному, правовідносини, які виникають у сфері побутового обслуговування, господарської, культурної та іншої діяльності;
- *продукти духовної творчості (твори мистецтва, літератури, живопису, скульптури, музики, а також наукові відкриття, винаходи, раціоналізаторські пропозиції – все те, що є результатом інтелектуальної праці)*;

– цінні папери, офіційні документи (облігації, акції, векселі, лотерейні білети, гроші, приватизаційні чеки, паспорти, дипломи, атестати). Вони можуть стати об'єктом правовідносин при їх втраті, оформленні дублікатів, поновленні.

Юридичні факти – це конкретні життєві обставини, передбачені нормами права, які зумовлюють виникнення, зміну та припинення правових відносин.

Юридичні факти можуть бути класифіковані за такими критеріями:

- вольовим критерієм: *юридичні дії і юридичні події*;
- правовими наслідками: *правоутворювальні, правозмінюючі та правоприпиняючі*;
- характером їх діяльності: *факти одноразової дії; факти безперервних юридичних дій, тобто стану*;
- ступенем визначеності суб'єктів: *абсолютні і відносні*;
- характером дії: *активні і пасивні*;
- галузевою ознакою: *конституційні, кримінальні, адміністративні та цивільні*;
- розподілом прав та обов'язків: *односторонні і багатосторонні*;
- призначенням у механізмі правового регулювання: *регулятивні і охоронні*;
- кількістю суб'єктів: *прості і складні*.

Юридичні події – це обставини (явища), виникнення та дія яких не залежить від волі особи, але з появою яких правові норми пов'язують настання певних правових наслідків, тобто виникнення, зміну або припинення правовідносин (наприклад, смерть, хвороба, землетрус, епідемія тощо).

Юридичні дії – це обставини, настання яких залежить від волі особи (наприклад, вступ до закладу освіти, укладання угоди, вчинення правопорушення, вступ до шлюбу тощо).

У свою чергу серед дій, залежно від того узгоджуються вони з приписами правових норм, чи ні, розрізняють *правомірні і неправомірні дії*.

Правомірні дії – це ті, що здійснюються на основі і згідно з приписами правових норм. Вони поділяються на *юридичні акти і поступки (вчинки)*.

Юридичні акти – це дії, що безпосередньо свідомо спрямовані на досягнення певного правового результату, тобто виникнення, зміну або припинення правовідносин (наприклад, укладання угоди).

Поступки (вчинки) – це дії, які безпосередньо не спрямовані на досягнення правового результату, але викликають його незалежно ні від усвідомлення чи неусвідомлення суб'єктом, який їх вчинив, їхнього можливого правового значення, ні від бажання чи небажання суб'єкта правовідносин щодо настання таких наслідків (наприклад, знахідка, написання художнього твору тощо).

Неправомірні дії – це дії, що чиняться *всупереч приписам правових норм*. Вони охоплюються поняттям правопорушення [14].

¹⁴ Теорія держави та права: навч. посіб./ [С. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.]; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова; Нац. акад. внутр. справ. Київ : Освіта України, 2017. С. 207-211

§ 16. Правова свідомість, правова культура, правове виховання

Правова свідомість – це вид (форма) суспільної свідомості, що містить у собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та компетенцій, а також уявлень і настанов, які характеризують ставлення людини, суспільних груп і суспільства в цілому до чинного чи бажаного права, форм і методів правового регулювання [15].

Характерними рисами правової свідомості є наступні:

- вона є однією з форм суспільної свідомості і разом із політичною, моральною, філософською та іншими формами свідомості відображає суспільне буття;

- містить у собі поняття, уявлення, судження, почуття, емоції, концепції, теорії, програми;

- зумовлена соціально-економічним устроєм конкретного суспільства, рівнем розвитку його загальної культури;

- ідеологічні елементи правосвідомості виступають як головні елементи правової культури та правового виховання.

Структура правової свідомості охоплює правову психологію та правову ідеологію.

Правова психологія – це стихійний, «несистематизований» пласт правової свідомості, який виражений в окремих психологічних реакціях кожної людини тієї чи іншої соціальної групи на державу, право, законодавство, інші юридичні феномени.

Крім правової психології, у структурі правосвідомості є *правова ідеологія*, яка, на відміну від психологічного сприйняття оточуючого світу, відповідає рівню науково-теоретичного відображення і засвоєння дійсності.

Правова ідеологія – це сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному, систематизованому вигляді відображають і оцінюють правову реальність.

Видами правової свідомості є: буденна, професійна та наукова.

Буденна – це сукупність знань, ідей, теорій, концепцій, почуттів і емоцій та інших ідеологічних і психологічних якостей основної маси громадянського суспільства щодо чинного і бажаного права та правової системи.

Цей рівень притаманний основній масі членів суспільства і формується на базі повсякденного життя громадян у сфері правового регулювання. Люди так чи інакше стикаються з правовими приписами: деяку інформацію отримують із засобів масової інформації; спостерігають юридичну діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб та ін. Для людей з цим рівнем правосвідомості характерні знання загальних принципів права, тут правові погляди тісно переплітаються з моральними уявленнями.

¹⁵ Гусарев С. Д., Олійник А. Ю., Слюсаренко О. Л. Теорія держави і права : Навчальний посібник. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. С. 186

Професійна – це сукупність юридичних професійних правових знань, почуттів, емоцій, оцінок, настанов, мотивів, які характерні для представників відповідної групи та формуються в результаті професійної діяльності і навчання.

Професійна правосвідомість складається в ході спеціальної підготовки (наприклад, під час навчання в юридичному закладі), у процесі здійснення юридичної діяльності. Суб'єкти цього рівня володіють спеціалізованими, деталізованими знаннями чинного законодавства, вміннями і навичками його застосування. Формуванню професійної правосвідомості в сучасних умовах повинна бути приділена особлива увага.

Наукова – сукупність наукових знань, теорій, доктрин, оцінок, емоцій і почуттів юристів-науковців щодо існуючої та бажаної правової системи громадянського суспільства. Вона характерна для наукових працівників, які займаються питаннями правового регулювання суспільних відносин.

Крім того, за ступенем узагальнення, правосвідомість може бути *масова, групова та індивідуальна*. Масова правосвідомість характеризує основну масу населення певної країни. Групова – правова ідеологія і правова психологія, що характерні для певної групи населення країни. Індивідуальна – сукупність правових знань, емоцій та настанов конкретного суб'єкта щодо чинного чи бажаного права.

Наукові погляди на культуру дають можливість звести її до трьох груп: *антропологічної; соціологічної; філософської*.

При антропологічному аналізі культура розуміється як сукупність всіх благ, що створені людиною. Соціологічний підхід трактує її у вигляді сукупності духовних цінностей: тут культура виступає як компонент суспільного життя. І, нарешті, при філософському погляді культура розглядається серед явищ, які виділяються суто аналітично, не пов'язано із суспільним розвитком.

Позитиви антропологічного підходу полягають у широті аналізу, оскільки культура розглядається як прояв найрізноманітніших сфер суспільного життя. Проте такий підхід має серйозні недоліки. Зокрема, він орієнтований лише на сумарну, механічну фіксацію, об'єктивовану у відповідних продуктах результатів людської діяльності. Він не дозволяє сформулювати чіткі критерії для визначення цінностей. Обмежуючись такою точкою зору, неможливо виділити правові цінності, без яких неможливо зрозуміти правову культуру.

Відіграючи позитивну роль у процесі розвитку ціннісних уявлень про культуру, зазначений підхід повинен бути доповнений двома іншими способами аналізу цього явища. Один із них реалізується в усвідомленні культури як процесу творчої діяльності, інший – як специфічного способу людської праці. У першому випадку культура аналізується через процеси духовного виробництва, функціонування і удосконалення людини. Прихильники другої концепції пропонують загальну модель культури як універсального явища суспільного життя.

Різні цілі, досягнути яких прагнули представники кожної з цих позицій, обумовили як особливості наукових пошуків, так і своєрідність практичної

орієнтації. Особистісний план аналізу культури закономірно визначив тяжіння до аксіологічного підходу – першочергова увага у сфері ідеології, людяності.

Прихильники третьої концепції культури, як універсального суспільного життя, зосередили свою увагу на аналізі функціонування і розвитку усього соціального організму. Цей підхід дозволяє глибше усвідомити сутність культурологічного феномена у творчій діяльності людини.

Зроблений висновок, на нашу думку, має методологічне значення для розуміння правової культури особи. Він орієнтований на виділення двох параметрів правової культури – творчого і особистісного, завдяки яким встановлюються критерії вичленування правової культури з-поміж усього комплексу соціального життя. Такий підхід дає можливість охарактеризувати правову культуру через міру гуманізації людини та суспільства, і відповідно, виділити *правову культуру особи і правову культуру суспільства*.

Правова культура – це система правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи особи, інші найважливіші соціальні цінності. Це вияв державно-правового досвіду конкретних соціальних спільностей та індивідів у матеріальних та духовних продуктах життєдіяльності, у навичках та цінностях, що впливають на їхню юридично значущу поведінку.

Поняття «*правова культура суспільства*» характеризує ціннісний зріз правової реальності, рівень її поступового розвитку, охоплюючи досягнення цивілізації. Правова культура суспільства є умовою забезпечення свободи і безпеки особи, прав людини, є гарантом її правової захищеності і громадянської активності, зобов'язує владу надати правовому статусу громадян юридичної значимості – рівності перед законом і судом. Так, у ст. 24 Конституції України записано, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Правова культура особи, як компонент правової культури суспільства і залежна від неї величина, відображає ступінь та характер її розвитку, забезпечуючи соціалізацію особи і правомірну діяльність індивіда.

Показниками правової культури є: відповідність права вимогам справедливості та свободи; рівень правосвідомості громадян та посадових осіб, їх впевненість діяти відповідно до вимог правових приписів; рівень правотворчої та правореалізуючої культури; рівень якості роботи правоохоронних і правозастосовних органів та посадових осіб; якість системи законодавства, певний рівень законності та правопорядку; правові знання, що охоплюють знання конкретних норм права; дані про державний устрій, призначення держави, політичну систему суспільства; престиж юридичної професії, авторитет і ступінь розвитку юридичної науки; участь громадян в управлінні державою, стан законності та правопорядку; форми і методи правового регулювання.

Структура правової культури охоплює:

– *правову свідомість, що включає:* правову психологію; правові почуття, емоції; оціночні поняття; елементи настрою стосовно конкретних правових явищ та правових ситуацій; правову ідеологію; правові ідеї, правові теорії; правові поняття та категорії; правові принципи.

– *правомірну поведінку*: правова активність громадян (готовність до правомірної дії); акти реалізації права.

Правова культура виконує кілька специфічних функцій.

Пізнавально-реформаторська функція пов'язана з теоретичною і організаторською діяльністю щодо формування правової держави та громадянського суспільства. Вона створює правові і моральні гарантії таких загальнолюдських цінностей, як чесність і порядність, доброта і милосердя, моральний самоконтроль і сумлінність, людська гідність і свобода вибору.

Праворегулятивна функція спрямована на забезпечення стійкого, злагодженого, динамічного і ефективного функціонування всіх елементів правової системи.

Регулятивна функція забезпечується через правові та інші соціальні норми.

Ціннісно-нормативна функція правової культури виражається за допомогою системи аксіологічних характеристик. Вона проявляється при вивченні оціночного ставлення особи до результату і цілей її дій, які спрямовані на зміну оточуючої правової дійсності, до еталонів і зразків поведінки, що передбачені нормами права. Оціночна діяльність у правовій культурі полягає у «вимірі» індивіда, спільноти людей, права, законності, правопорядку, правовідносин, механізму правового регулювання шляхом співставлення з відповідними правовими цінностями.

Правосоціальна функція може бути вивчена через призму формування правових якостей особи. Безперечно, на цей процес суттєвий вплив чинить правова дійсність. Разом із тим, необхідна цілеспрямована правовиховна робота, важливі заходи щодо організації юридичного всеобучу населення, надання йому юридичної допомоги, активізації процесів самовиховання особи.

Комунікативна функція, забезпечуючи спілкування громадян в юридичній сфері, існує через спілкування і впливає на нього. Таке спілкування опосередковується юридичними виданнями і сьогодні значно розширюється у зв'язку з удосконаленням роботи засобів масової інформації. Правова культура конкретного суспільства не може успішно розвиватися без залучення до правових культур інших народів.

Прогностична функція охоплює правотворчість і реалізацію права, забезпечує правомірну поведінку громадян, їх соціальну активність, містить аналіз тенденцій, що характерні для всієї правової системи. Нині елементи наукового прогнозування і плановості, наприклад, у законотворчій діяльності посилюються, хоча логіка, послідовність розробки і прийняття законодавчих актів має бути кращою.

Щодо правового виховання, його розглядають у *широкому* і *вузькому* розумінні.

У *широкому розумінні* *правове виховання* – це вплив усіх правових факторів суспільного життя, включаючи і правову систему, на формування в індивідів і колективів людей певних правових якостей, що відповідають досягнутому в суспільстві рівню правової свідомості і правової культури. У *вузькому розумінні* *правове виховання* – цілеспрямований, повсякденний, систематичний вплив юридичної теорії і практики на свідомість людей для виховання в них

відповідного рівня правової свідомості, культури і зразкової правомірної поведінки.

Отже, правове виховання – це цілеспрямована діяльність держави, громадських організацій, окремих громадян щодо передачі юридичного досвіду; систематичний вплив на свідомість і поведінку людини з метою формування відповідних позитивних уявлень, поглядів, ціннісних орієнтацій, установок, що забезпечують додержання, виконання і використання юридичних норм.

Змістом правового виховання є залучення людей до знань про державу і право, законність, права і свободи особи, вироблення в громадян стійкої орієнтації щодо законотворчої поведінки.

Цілями правового виховання є:

- формування правосвідомості громадян і підвищення на цій основі їх правової культури;

- виховання поваги до права з тим, щоб його вимоги стали особистим переконанням кожної людини, а повсякденне додержання юридичних норм – звичкою;

- ознайомлення громадян із питаннями державно-правового будівництва, підвищення їхньої соціальної, політико-правової активності;

- допомога громадянам в оволодінні всією сукупністю юридичних знань з різних галузей і сфер функціонування права;

- сприяння ефективній роботі механізму правового регулювання.

Формами правового виховання є: правове навчання; правова агітація; правова пропаганда; юридична практика; ознайомлення з історією української і світової культури на правову тематику; правове самовиховання.

Правове навчання – це конкретний вид навчального процесу, в ході якого під керівництвом досвідчених юристів члени суспільства оволодівають правовими знаннями, навичками, вмінням застосовувати правові норми.

Правова агітація – це форма правового виховання, яка полягає в правовому впливі на правосвідомість і настрої членів суспільства шляхом колективних та індивідуальних співбесід, виступів на мітингах, зборах, за допомогою преси, телебачення та ін.

Правова пропаганда – це цілеспрямована діяльність щодо формування в членів суспільства високого рівня правосвідомості та правової культури, роз'яснення правової політики і поширення правових знань, ідей, іншої правової інформації.

Юридична практика – це сукупність напрацьованого досвіду в результаті правотворчої, правоохоронної та правореалізаційної (включаючи правозастосовну) діяльності суб'єктів права.

Історія української та світової культури на правову тематику – це система літературної, художньої, кінотелевізійної та іншої творчості про правову дійсність, що напрацьована українськими митцями і світовим співтовариством.

Правове самовиховання – це цілеспрямована, повсякденна, систематична та самостійна діяльність людей з оволодіння правовими знаннями для

формування позитивних правових мотивів, установок і навичок правомірної поведінки [16].

§ 17. Правове регулювання та його механізм

Правове регулювання – форма владного юридичного впливу на суспільні відносини, що здійснюється державою за допомогою всіх правових засобів метою їх упорядкування, закріплення і забезпечення.

Розрізняють декілька видів правового регулювання.

За способом сполучення дозволів і заборон – *загальнодозволений і спеціально дозволений види правового регулювання.*

Загальнодозволений означає, що дозволено все, що прямо не заборонено законом; *спеціально дозволений* – дозволено лише те, що прямо закріплено в законі.

За територіальним статусом правотворчого суб'єкта – *централізоване і децентралізоване правове регулювання.* Централізоване має місце тоді, коли суб'єктом правотворчої діяльності є законотворчий або інший центральний нормотворчий державний орган; децентралізоване – суб'єктом нормотворчої діяльності є обласний чи інший місцевий територіальний орган.

За обсягом суспільних відносин, на які поширюється правове регулювання, розрізняють *загальне (нормативне) та індивідуальне правове регулювання.* Загальне – має місце тоді, коли обсяг суспільних відносин, що регулюються, кількісно невизначений; індивідуальне – коли правове регулювання розраховане на одну конкретну життєву ситуацію.

Тип правового регулювання – *це юридичний режим, загальний порядок регулювання, що складається в певній сфері суспільних відносин.*

Розрізняють *загальнодозволений і загальнозабороняючий типи регулювання.*

– *загальний дозвіл* – це тип правового регулювання, що базується на своєрідній презумпції дозволу виконувати ті чи інші діяння. Виняток становлять випадки прямої заборони законом тих чи інших діянь. Отже, цей тип правового регулювання виходить з формули: **дозволено все, крім того, що прямо заборонено законом.** За цим типом регулювання створюються цивільні, трудові, сімейні, житлові та інші правовідносини (*наприклад, особа має право укласти будь-які правочини, за винятком тих заборон, що передбачені в законі*).

– *загальна заборона* (цей тип правового регулювання ще називають звільненням від заборони) – тип правового регулювання, основу якого складає загальна заборона певних видів діянь, але при цьому формулюється конкретне звільнення від неї, тобто робиться виняток із загальної заборони. У цьому типі правового регулювання реалізується принцип: **заборонено все, за винятком того, що прямо дозволено законом.** За цим типом регулювання встановлюються правові статуси та функції посадових осіб, державних службовців, міністрів,

¹⁶Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – 368 с. URL: <http://elar.naiua.kiev.ua/handle/123456789/20811>

прокурорів, суддів, мерів міст та інших (наприклад, суд у вже вирішеному кримінальному впровадженні має право знову повернутися до неї лише у випадках, прямо передбачених у законі).

У демократичній державі застосування першого типу правового регулювання (загального дозволу) характерне для врегулювання насамперед поведінки людей, а другого (загальної заборони) – для впорядкування діяльності держави, її органів, інституцій, агентств та їх посадових осіб.

Стадіями правового регулювання є:

- регламентування суспільних відносин шляхом загального програмування юридичних прав та обов'язків їх учасників;
- виникнення суб'єктивних юридичних прав та обов'язків (правовідносин) у суб'єктів права;
- реалізація суб'єктивних юридичних прав та обов'язків.

Механізм правового регулювання – це єдина система правових засобів, за допомогою яких здійснюється результативне правове впорядкування суспільних відносин та подолання перепон, які стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права.

Метою механізму правового регулювання є забезпечення безперешкодного руху інтересів суб'єктів до цінностей, тобто гарантування їх справедливого задоволення. Зазначена ознака пояснює значимість категорії і показує, що роль механізму правового регулювання полягає в усуненні можливих перепон, які стоять на шляху здійснення інтересів суб'єктів.

Елементами механізму правового регулювання є: *норми права; нормативно-правові акти; юридичні факти; правові відносини; акти реалізації; тлумачення та застосування норм права; законність; правосвідомість і правова культура.*

Зупинимося на характеристиці головних з них.

Норма права – являє собою загальне обов'язкове правило (модель) поведінки, яке встановлює для суб'єкта права як можливий варіант поведінки – суб'єктивні юридичні права, так і необхідний варіант поведінки – суб'єктивні юридичні обов'язки.

Якість правового регулювання залежить від того, наскільки норми права правильно враховують закономірності суспільних відносин, що регулюються, наскільки високий рівень загальної і правової культури законодавчого корпусу. Безпосереднім чинником виникнення правових норм є правотворча діяльність держави, що полягає у прийнятті, зміні або відміні певних норм права.

Правовідносини – необхідний елемент механізму правового регулювання, важлива ступінь здійснення програм, закладених у нормах права. У правовідносинах індивідуалізуються положення відповідної правової норми, конкретизуються суб'єктивні юридичні права і обов'язки певних суб'єктів, їх повноваження і юридична відповідальність.

Акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків – це фактична поведінка суб'єктів правовідносин, пов'язана зі здійсненням (реалізацією) своїх прав і обов'язків.

Можливі два результати реагування на правове регулювання:

– *активний* – вчинення дій, що дозволяються (наприклад, брати участь у виборах органів влади);

– *пасивний* – утримування від заборонених дій (наприклад, не завдавати шкоди довкіллю).

У всіх випадках акти безпосередньої або опосередкованої реалізації прав і обов'язків завершують правове регулювання. Саме тут відбувається «переведення» правил норм права (спочатку виражених у правах і обов'язках) у фактичну, реальну поведінку учасників суспільних відносин, на які було спрямовано правове регулювання.

Законність є похідним від терміна «закон» і, будучи комплексним поняттям, охоплює всі сторони життя права – від його ролі в створенні закону до реалізації його норм в юридичній практиці. Законність відображає правовий характер організації суспільно-політичного життя, органічний зв'язок права та влади, права і держави, права та суспільства. Вимога законності рівною мірою стосується вищих органів державної влади, інших державних органів, які ухвалюють у межах своєї компетенції підзаконні акти (сфера правотворчості), безпосередніх виконавців законів – посадових осіб, а також громадських організацій, комерційних корпорацій, громадян (сфера правореалізації).

Правосвідомість – це система ідей, уявлень, емоцій і почуттів, що виражають відношення індивіда, групи, суспільства до діючого, минулого чи бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом.

Правосвідомість є необхідною умовою створення норм права, їх точної і повної реалізації. Вона виступає фактором поваги до права.

§ 18. Правова поведінка: поняття та види

Правова поведінка – це соціально значима поведінка суб'єктів у формі дії або бездіяльності, яка контролюється їх свідомістю та волею, передбачена нормами права і тягне за собою певні юридичні наслідки гарантовані державою.

Специфіка правової поведінки розкривається в її **ознаках**:

1. *Соціальна значимість* є однією з основних ознак правової поведінки. Вона має дві форми – *соціальну корисність* (є бажаною або необхідною для функціонування суспільства; проявляється у правовій активності суб'єктів правовідносин, здатності підтримувати конструктивні зв'язки в усіх сферах життя суспільства шляхом укладання договорів, участі громадян у виборах до представницьких органів влади тощо) та *соціальну шкідливість* (проявляється в гальмуванні розвитку позитивного потенціалу правовідносин, викликає негативні економічні, соціально-політичні, морально-психологічні та інші наслідки у вигляді адміністративних проступків, кримінальних правопорушень, невиконання цивільно-правових зобов'язань).

2. *Виявляється зовні у формі дій чи бездіяльності*. Правова поведінка може впливати на суспільні відносини лише тоді, коли вона виражається зовні, тобто має вплив на інших осіб та суспільні відносини в цілому.

3. *Має свідомо-вольовий характер*. Суб'єкти права повинні адекватно усвідомлювати обставини, характер своєї поведінки, передбачати наслідки та

мати можливість здійснювати свою волю, скеровувати свої вчинки, а також нести за них відповідальність.

4. *Правова регламентація* є важливою ознакою правової поведінки. Лише опосередкована нормами права поведінка є правовою. Умови та ознаки правової поведінки описуються в нормах права.

5. *Спричиняє юридичні наслідки*. Як один з видів юридичних фактів, правова поведінка призводить до виникнення, зміни або припинення певних правовідносин.

6. *Гарантованість* правової поведінки з боку держави. Ця ознака полягає в тому, що саме держава виступає гарантом правомірної поведінки і суб'єктом, здатним від імені суспільства привести в дію апарат примусу для притягнення до відповідальності за протиправну поведінку.

Механізм правової поведінки являє собою сукупність засобів, за допомогою яких відбувається регулювання поведінки людини правом.

Зміст механізму правової поведінки включає:

- *правові норми, що регулюють поведінку людини;*
- *юридичні факти, з якими закон пов'язує настання юридичних наслідків (виникнення, зміну або припинення правовідносин);*
- *правовідносини як взаємозв'язок суб'єктів права;*
- *акти здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.*

Видами правової поведінки є: *правомірна та неправомірна.*

Правомірна поведінка – це вид правової поведінки, що характеризується соціальною корисністю або допустимістю, відповідає інтересам суспільств і держави та моделям можливої поведінки, зафіксованим в нормах права, має позитивні юридичні наслідки, гарантується з боку держави.

Основні ознаки правомірної поведінки:

- *відповідність поведінки нормам права* – тобто людина діє правомірно, якщо вона діє у відповідності до норм права;
- *соціально корисна* – це дії, що відповідають образу життя, корисні (бажані), а інколи й необхідні для нормального функціонування суспільства;
- *має свідомо вольовий характер*, виражається в усвідомленій мотивації правомірних вчинків для досягнення поставлених цілей;
- *зовні виражається у вигляді дії чи бездіяльності*, здійснюється у формах реалізації норм права – дотриманні, виконанні, використанні (громадянами), правозастосуванні (посадовими особами);
- *спричиняє юридичні наслідки*, оскільки виявляється в юридичних фактах (правовстановлюючих, правозмінюючих, правоприпиняючих), що є передумовою правовідносин;
- *охороняється державою* за допомогою дозвільних, зобов'язуючих і охоронних норм, *стимулюється* за допомогою рекомендаційних і заохочувальних норм.

Видами правомірної поведінки за вольовою ознакою є:

- *соціально активна;*
- *позитивна (звичайна);*

- *конформістська (пасивна);*
- *маргінальна (під страхом юридичної відповідальності).*

§ 19. Правопорушення: поняття, ознаки, склад

Правопорушення – це суспільно небезпечне, протиправне, винне, каранне діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатного суб'єкта, за яке чинний закон передбачає юридичну відповідальність.

Ознаками правопорушення є:

- має *протиправний, неправомірний характер*, тобто суперечить нормам права, чиниться всупереч праву, є свавіллям суб'єкта; являє собою порушення заборон, зазначених у законах і підзаконних актах, невиконання обов'язків, що випливають із нормативно-правового акта, акта застосування норм права або договору, укладеного на основі закону;

- має *суспільно шкідливий* (наприклад, прогул,) або *суспільно небезпечний* (посягання на життя людини) *характер*. Суспільна шкідливість (проступок) і суспільна небезпечність (кримінальне правопорушення) – основна об'єктивна ознака, що відрізняє правомірну поведінку від неправомірної. Юридичний аспект шкідливості виражається в порушенні суб'єктивних юридичних прав і обов'язків або перешкоді їх виконанню, матеріальний – у заподіянні учаснику правовідносин матеріальних або моральних збитків;

- *виражається в поведінці* – протиправній дії (крадіжка, розбій, наклеп, образа) або бездіяльності (недбалість, прогул, залишення особи в безпомічному стані). Думки, наміри, переконання, які зовні не виявилися, не визнаються чинним законодавством об'єктом переслідування. Практика переслідування за інакомислення є виявом репресивної суті тоталітарного режиму в державі;

- має *свідомо вольовий характер*, тобто в момент вчинення правопорушення залежить від волі та свідомості учасників, перебуває під контролем їх волі та свідомості, здійснюється ними усвідомлено і добровільно. Відсутність свідомості та волі є юридичною умовою, за якою діяння не визнається правопорушенням, навіть якщо воно й мало шкідливі наслідки. Правопорушенням визнається лише неправомірне діяння деліктоздатної особи (малолітні та душевнохворі деліктоздатними не вважаються);

- є *винним*. Правопорушенням визнається лише винне діяння, тобто дія, яка виражає негативне внутрішнє ставлення правопорушника до інтересів людей, завдає своєю дією (чи бездіяльністю) збитки суспільству і державі, містить вину. Вина – це психічне ставлення особи до свого діяння і його наслідків. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ст. 62 Конституції України);

- є *караним*, тобто спричиняє застосування до правопорушника заходів державного примусу, заходів юридичної відповідальності у вигляді позбавлень особистого, організаційного і матеріального характеру. Застосування державного примусу до правопорушника має на меті захистити правопорядок, права і свободи громадян.

Склад правопорушення – це сукупність, закріплених у законі, ознак об'єктивного і суб'єктивного характеру, за наявності яких суспільно небезпечне діяння визнається конкретним правопорушенням.

Склад правопорушення включає такі елементи:

- об'єкт правопорушення;
- об'єктивну сторону правопорушення;
- суб'єкт правопорушення;
- суб'єктивну сторону правопорушення.

Об'єкт правопорушення – це суспільні відносини, що охороняються нормами права і на які посягає дане правопорушення. Треба розрізняти поняття об'єкта правових відносин і об'єкта правопорушення. Якщо об'єктом правовідносин можуть бути різні предмети матеріального і духовного світу, то об'єктом правопорушення – лише суспільні відносини, які охороняються нормами права. *Предмети (речі) та духовні блага виступають предметом правопорушення.*

Об'єкт правопорушення поділяють на загальний, родовий і безпосередній.

Загальний об'єкт правопорушення – це всі суспільні відносини, які охороняються правом і яким правопорушення завдає шкоди. Коло таких суспільних відносин буде в кожному випадку різне і залежно від них утворюється певний вид правопорушення. Наприклад, у загальний об'єкт кримінального правопорушення входить одне коло суспільних відносин, а в об'єкт адміністративного проступку – інше.

Родовий об'єкт – більш-менш широке коло однорідних і взаємопов'язаних відносин, на які посягає цілий ряд правопорушень. Наприклад, кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи, або адміністративні правопорушення в галузі охорони праці та здоров'я населення.

Безпосередній об'єкт – це конкретні суспільні відносини, проти яких безпосередньо спрямовано одне або кілька правопорушень. Наприклад, безпосереднім об'єктом тілесних ушкоджень є здоров'я людини.

Об'єктивна сторона правопорушення – це зовнішній акт суспільно небезпечного діяння, яке посягає на об'єкт, що охороняється нормами права, завдає йому шкоди чи створює загрозу заподіяння шкоди.

Ознаки об'єктивної сторони правопорушення – дія чи бездіяльність людини, суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між ними, а також місце, час, спосіб, засоби, знаряддя, обстановка вчинення правопорушення.

Залежно від виду правопорушення **суб'єктом правопорушення** можуть бути як *фізичні*, так і *юридичні особи*. У кримінальних, адміністративних та дисциплінарних правопорушеннях суб'єктами складу правопорушень є фізичні особи, які досягли певного (відповідного) віку і є осудними. Це громадяни України, особи без громадянства та іноземні громадяни.

Суб'єктивна сторона правопорушення – це внутрішня психічна діяльність особи, яка характеризується виною, метою та мотивом вчинення правопорушення.

Під *виною* розуміють психічне ставлення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння і суспільно небезпечних наслідків як у формі умислу, так і необережності.

Умисел як форма вини характеризується тим, що особа усвідомлює суспільно небезпечний характер своєї діяльності, передбачає суспільно небезпечні наслідки і або бажає, або свідомо допускає їх настання. Залежно від вольового критерію умисел поділяють на *прямий і непрямий*.

Необережність при вчиненні правопорушення має місце тоді, коли особа передбачала настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння і легковажно розраховувала їх запобігати або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоч повинна була і могла їх передбачити.

Залежно від вольового критерію розрізняють такі види необережності, як *злочинна самовпевненість і злочинна недбалість*.

Розрізняють і *змішану форму вини*, тобто таку, коли особа щодо суспільно небезпечного діяння має умисел, а відносно суспільно небезпечних наслідків – необережність.

Мотив як ознака суб'єктивної сторони правопорушення, – це те, що відображається у свідомості особи і спонукає її до вчинення правопорушення. Мотив впливає на свідомість людини, зумовлює характер її дій, формує спрямованість волі, визначає зміст вини.

Мета – це уявлення особи про бажаний результат, до якого вона прагне. Це ті бажані зміни, які повинні, на думку правопорушника, настати.

§ 20. Юридична відповідальність: поняття та види

Юридична відповідальність – це визначені правом несприятливі наслідки, що настають для конкретної особи у зв'язку із вчиненням нею правопорушення.

Ознаками юридичної відповідальності є:

- державно-правовий примус;
- негативна реакція держави на правопорушення і суб'єкта, що винний в його вчиненні;
- обов'язок правопорушника притерпіти несприятливі наслідки за його протиправну поведінку.

Є кілька видів ретроспективної (негативної) відповідальності: кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна та матеріальна.

Юридична відповідальність базується на таких принципах:

- *принцип справедливості* – властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню, а також пропорційності між понесеними витратами та винагородою;
- *принцип рівності* – означає, що права і свободи, закріплені в законах, мають бути однаковими для всіх громадян, виходячи з положень ст. 24 Конституції України;

– *принцип гуманізму* – виражається в забороні застосування насильства та катування, жорсткого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання; ставленні до людини як до найвищої цінності; встановленні системи пілг в залежності від особливих характеристик суб'єкта;

– *принцип законності* – зводиться до того, що діяльність суб'єктів реалізація юридичної відповідальності здійснюється виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені законами України;

– *принцип обґрунтованості* – проявляється в ухваленні компетентним органом держави або посадовою особою рішення про притягнення особи до юридичної відповідальності на підставі об'єктивно з'ясованих всіх юридично значущих обставин справи;

– *принцип доцільності* – виявляється у досягненні мети юридичної відповідальності шляхом встановлення відповідності обраної стосовно правопорушника міри впливу, індивідуалізації засобів покарання залежно від ступеня суспільної небезпеки скоєного діяння, особливостей особи правопорушника та обставин скоєння правопорушення;

– *принцип індивідуалізації* – виражається у диференціації правопорушень і санкцій залежно від суспільної небезпеки правопорушення та особистості правопорушника, встановленні міри та обсягу відповідальності з урахуванням суспільної небезпеки конкретного правопорушення;

– *принцип невідоротності* – виражається в обов'язковому встановленні та настанні негативних наслідків для *деліктоздатної особи, що вчинила протиправне, винне, соціально шкідливе діяння.*

Мета юридичної відповідальності – *це вияв її соціальної необхідності та ефективності. Розкривається через:*

- *загальна превенція правопорушення;*
- *покарання правопорушника;*
- *вплив на свідомість правопорушника;*
- *моральна перебудова особи;*
- *формування в людини, яка порушила норми права, установки на правомірну поведінку надалі;*
- *виховний вплив на інших людей для запобігання правопорушенням з їхнього боку.*

Мета юридичної відповідальності, у свою чергу, визначає її функції.

Функції юридичної відповідальності – *головні напрями юридичного впливу як на правопорушника, так і на інших осіб, з метою захисту правопорядку та виховання суб'єктів права, які вчинили чи можуть вчинити правопорушення.*

Функції юридичної відповідальності: *превентивна (запобіжна); виховна; репресивна (каральна); компенсаційна (поновлююча); сигналізаційна (інформативна) та ін.*

– *регулятивна (інформативна)* – напрям дії юридичної відповідальності на суб'єктів правовідносин, що полягає в спонуканні останніх не порушувати вимог норм права і виражається в їх правомірній поведінці. Способами здійснення регулятивної функції юридичної відповідальності є закріплення в нормах права

зразків правомірної поведінки шляхом встановлення заборон, зобов'язань, дозволів, заохочень тощо;

– *превентивна (запобіжна)* – застосування міри юридичної відповідальності до особи, яка вчинила правопорушення, попереджає її про неприпустимість здійснення в майбутньому протиправного діяння, формуючи також в інших суб'єктів права небажання вчиняти правопорушення. Способами здійснення превентивної функції є застосування осуду та покарання;

– *каральна (штрафна)* – напрям дії юридичної відповідальності на суб'єкта правопорушення, що відповідає принципам юридичної відповідальності та полягає в позбавленні його (втраті) певних благ особистого, майнового та організаційного характеру. Способами здійснення каральної функції юридичної відповідальності є осуд, обмеження майнової сфери, позбавлення суб'єктивних прав тощо;

– *поновлююча* – напрям дії юридичної відповідальності на свідомість і поведінку людей, спрямований на приведення правового статусу суб'єктів правовідносин у попередній нормальний стан. Результат впливу відновлювальної функції юридичної відповідальності містить два аспекти. Перший передбачає відновлення правопорядку, законності, правовідносин, другий – відновлення суспільних відносин, соціальної справедливості, психологічного спокою суспільства. Способами здійснення відновлювальної функції є відшкодування завданої шкоди, осуд правопорушника тощо;

– *виховна* – напрям дії юридичної відповідальності на індивідуальну та суспільну свідомість, внутрішній світ суб'єктів права з метою виховання, ознайомлення з відповідними цінностями, що закріплені в нормах права, формування правосвідомості, правової культури, мотивації правомірної поведінки, зменшення проявів правового нігілізму, антисоціальної поведінки.

Підставами притягнення до юридичної відповідальності є:

– юридичний факт (фактично скоєне діяння) – скоєння самого протиправного діяння за наявності всіх ознак, які утворюють склад правопорушення (наприклад, у ч. 1 ст. 2 КК зазначається, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим Кодексом);

– наявність норми права, що передбачає склад правопорушення та можливість покладання юридичної відповідальності (наприклад, у ч. 22 ст. 92 Конституції України зазначено, що виключно законами України визначаються засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є кримінальними правопорушеннями, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них);

– наявність правозастосовного акта, що винесений уповноваженим на те органом або посадовою особою, в якому конкретизується вид і міра юридичної відповідальності щодо окремого юридичного факту та який набрав законної сили (наприклад, вирок суду, постанова про накладення адміністративного стягнення, наказ про оголошення догани тощо).

Підстави звільнення від юридичної відповідальності передбачаються в кримінальному, адміністративному та іншому законодавстві.

Тести для самоконтролю

1. Вкажіть причини виникнення держави:

- 1) Розподіл праці; виникнення надлишкового продукту; утворення класів; виникнення міжкласових конфліктів; фактори географічного, політичного, економічного та соціального характеру.
- 2) Винахід більш досконалих засобів виробництва; потреба у створенні апарату керівництва; виникнення норм права, розподіл влади на законодавчу, виконавчу, судову.
- 3) Три великі розподіли праці; створення класів; поява надлишкового продукту.
- 4) Виникнення права; перехід до виробничих відносин; створення державного апарату та системи законодавства.

2. Назвіть теорію, що пов'язує походження держави із результатом суспільної угоди людей:

- 1) Теологічна.
- 2) Патріархальна.
- 3) Договірна.
- 4) Гідравлічна.

3. Суверенітет держави це:

- 1) повновладдя народу.
- 2) верховенство та незалежність держави.
- 3) верховенство, самостійність, повнота, єдність, неподільність, незалежність, рівноправність державної влади.
- 4) верховенство, самотність, повнота, нерухомість, незалежність, рівноправність державної влади.

4. Як називається розділ Конституції України 1996 р., у якому закріплено конституційні права і обов'язки особи:

- 1) Правовий статус особи.
- 2) Права, свободи та обов'язки людини і громадянина.
- 3) Права та обов'язки особи.
- 4) Правовий статус людини і громадянина.

5. Під можливістю громадянина активно приймати участь в управлінні державою, впливати на діяльність державних органів, політичних організацій розуміють:

- 1) громадянські права.
- 2) політичні права.
- 3) соціальні права.
- 4) культурні права.

6. Які з нижченаведених функцій відносяться до внутрішніх функцій держави:

- 1) Захист кордонів; організація співробітництва з іншими країнами; соціальне забезпечення; пошук, збирання та розповсюдження необхідної для управління інтелектуальної інформації.
- 2) Економічна; культурно-виховна; природоохоронна; охорона прав та свобод людини; охорона правопорядку; надання соціальних послуг населенню; контрольно-наглядова, законодавча.
- 3) Захист всіх форм власності; охорона прав та свобод людини.
- 4) Розвиток міждержавних відносин; охорона правопорядку; надання допомоги слаборозвинутим країнам.

7. Для якої форми правління характерні такі риси: відповідальність уряду перед парламентом; формування уряду на парламентській основі; обрання глави держави парламентом чи спеціальною колегією, що утворюється парламентом:

- 1) Конституційна монархія.
- 2) Президентська республіка.
- 3) Парламентська республіка.
- 4) Президентсько-парламентська республіка.

8. Назвіть ознаки демократичного державно-правового режиму:

- 1) Реалізація принципу розподілу влади, народовладдя, гласність ЗМІ, діяльність опозиційних сил, політичний, економічний та ідеологічний плюралізм.
- 2) Реалізація принципу розподілу влади, обмеження прав та свобод людини, цензура ЗМІ, діяльність опозиційних сил, політичний, економічний та ідеологічний плюралізм.
- 3) Верховенство права в усіх сферах суспільних відносин, забезпечення прав та свобод окремої групи людей, правління однієї політичної партії.
- 4) Опортунізм, плюралізм, розподіл влади, високий рівень правової культури громадянського суспільства.

9. Які ознаки характерні для територіального устрою держави:

- 1) Організація державної влади та її поділ на відповідні гілки.
- 2) Організація верховної державної влади, компетенція та взаємозв'язок її органів та взаємовідносини з населенням.
- 3) Організація державної влади.
- 4) Національно-територіальна та адміністративно-територіальна організація державної влади.

10. Яке із запропонованих визначень вірно характеризує таку форму територіального устрою держави як конфедерація:

- 1) Це такий спосіб організації адміністративно-територіальних одиниць держави, коли окремі частини не можуть володіти автономією, а існує єдина система центральних та місцевих органів влади, єдиний суд та громадянство.

2) Це така форма державного (територіального) устрою, до складу якої входять декілька державних утворень, що володіють суверенітетом і мають як загальні законодавчі, виконавчі та судові органи, так і окремі для кожної з держав.

3) Це примусово утворена, як правило через завоювання, форма державного (територіального) устрою, яка складається з головної держави (метрополії) та її колоній.

4) Це союз держав (не стійке, тимчасове утворення), який формується для досягнення певної мети, в межах якого для реалізації намічених завдань створено один чи декілька спільних органів, а у всіх інших питаннях держави-учасниці мають повну самостійність.

11. Проаналізуйте такі дані: «За Конституцією Франції – главою держави є президент, повноваження якого є об'ємними у всіх сферах державного життя. Законодавча влада здійснюється парламентом. Уряд Франції – Рада Міністрів, очолює прем'єр-міністр, якого призначає (а також приймає відставку) – Президент. За пропозицією прем'єр-міністра Президент призначає і членів уряду, а також приймає їх відставку. Парламент контролює діяльність уряду. Уряд відповідальний перед парламентом». Визначте, яку форму державного правління має Франція:

- 1) президентська республіка.
- 2) президентсько-парламентська республіка.
- 3) парламентська республіка.
- 4) парламентсько-президентська республіка.

12. Проаналізуйте такі дані: «Японія – держава, що складається із 47 префектур, місцеве управління здійснюють виборні збори префектури. Головні посадові особи у префектурах – губернатори». Визначте, яку форму державного устрою має Японія:

- 1) монархія парламентська.
- 2) федеративна національна держава.
- 3) президентська республіка.
- 4) унітарна держава.

13. Назвіть принцип громадянського суспільства:

- 1) свобода реалізації кожним індивідом своїх соціально-економічних інтересів (в рамках додержання свободи інших членів суспільства).
- 2) зрівняльний розподіл споживчих благ.
- 3) владно-наказовий принцип регулювання соціально-економічних інтересів.
- 4) наявність значної кількості матеріальних засобів.

14. Яка із перелічених нижче ознак не притаманна громадянському суспільству:

- 1) Пріоритет державної власності над двома іншими – приватною і комунальною.

- 2) Забезпечення економічної свободи громадян та їх об'єднань.
- 3) Ідеологічна і політична свобода особистості.
- 4) Наявність демократичних інститутів і механізмів, що забезпечують кожній людині можливість активного впливу на державну політику.

15. До основних рис правової держави відносяться наступні:

- 1) Суверенітет, територія, населення, апарат управління та примусу.
- 2) Загальнодозволеність у відносинах особи з іншими суб'єктами, чітка визначеність повноважень держави.
- 3) Верховенство і панування права, постійне утвердження суверенітету народу, розподіл державної влади, забезпечення реалізації, охорона та захист прав і свобод людини, взаємна відповідальність особи і держави.
- 4) Право виступає дієвим засобом регулювання суспільних відносин.

16. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на:

- 1) Законодавчу, судову, місцеву.
- 2) Законодавчу, виконавчу, судову, місцеву.
- 3) Виконавчу, контрольно-наглядову, судову.
- 4) Законодавчу, виконавчу, судову.

17. Громадяни, що займають у встановленому порядку посади у штаті державних органів, здійснюють службові повноваження від імені держави і отримують встановлену нею зарплату:

- 1) Працівники.
- 2) Службовці.
- 3) Державні службовці.
- 4) Учасники.

18. Соціальна цінність права полягає у наступному:

- 1) За допомогою права забезпечується загальний і стабільний порядок у суспільних відносинах.
- 2) Право інформує людей про волю законодавця.
- 3) Право визначає прийняті у суспільстві моральні цінності.
- 4) Право опосередковує динамічні процеси у суспільному розвитку.

19. Видами принципів права є:

- 1) Невідворотність покарання, єдність норм права, реальність здійснення правових норм.
- 2) Загальноправові, галузеві.
- 3) Загальноправові, галузеві, принципи інститутів права, міжгалузеві принципи права.
- 4) Плановості, верховенства закону, доцільності, гласності, розподілу влади.

20. Основоположені нормативні засади об'єктивного права, що закріплюються у відповідних зовнішніх формах, це:

- 1) правові звичаї.
- 2) правові принципи.
- 3) правові прецеденти
- 4) правові акти.

21. В структурі права виділяють:

- 1) приватне та публічне право.
- 2) матеріальне та процесуальне право.
- 3) регулятивне та охоронне право.
- 4) правильно все вищевикладене.

22. Приватне право – це сукупність:

- 1) правових норм, що регулюють відносини між індивідами.
- 2) галузей та інститутів права.
- 3) правових норм, що регулюють відносини між державою та індивідами.
- 4) правових норм, що регулюють певну процесуальну діяльність.

23. Структура логічної норми включає в себе наступні елементи:

- 1) гіпотеза, диспозиція санкція.
- 2) гіпотеза, диспозиція, санація.
- 3) гіпотеза, санкція.
- 4) уповноваження, заборона, зобов'язання.

24. Системоутворюючими факторами для поділу системи права на галузі є:

- 1) зміст суспільних відносин;
- 2) спосіб правового впливу на суспільні відносини;
- 3) предмет та метод правового регулювання;
- 4) воля право творця.

25. Система права та система законодавства співвідносяться як:

- 1) частина і ціле.
- 2) зміст та форма.
- 3) причина і наслідок.
- 4) вони є тотожними поняттями.

26. Систему законодавства визначають як сукупність:

- 1) норм права.
- 2) елементів правової системи.
- 3) упорядкованих нормативно-правових актів.
- 4) об'єктивного та суб'єктивного права.

27. Нормативно-правовий акт органу законодавчої влади або самого народу, який регулює найважливіші суспільні відносини, приймається в особливому порядку і має вищу юридичну силу:

- 1) підзаконний нормативно-правовий акт.
- 2) Закон.
- 3) акт застосування права.
- 4) правотлумачний акт.

28. Виберіть спільний термін для позначення понять «правовий прецедент» та «нормативний договір»:

- 1) Акт тлумачення права.
- 2) Джерело (форма) права.
- 3) Акт застосування права.
- 4) Вид правовідносин.

29. Правовідносини складаються з таких елементів:

- 1) Суб'єкти, об'єкти, зміст.
- 2) Суб'єкти, суб'єктивні права, юридичні обов'язки.
- 3) Правоздатність, дієздатність, деліктоздатність.
- 4) Суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона.

30. Повна дієздатність фізичної особи настає з:

- 1) 14 років або моменту отримання паспорта.
- 2) 3 наступної доби, після того дня, коли їй виповнилося 16 років.
- 3) 18 років або моменту одруження.
- 4) 21 року або моменту отримання закордонного паспорта.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні причини виникнення держави.
2. Назвіть причини, що сприяли процесу формування державних інститутів влади.
3. Які принципи становлять процес формування та діяльність апарату держави в Україні?
4. Розкрийте основні напрями удосконалення організації та функціонування апарату держави в Україні.
5. Визначте основні ознаки та структуру громадянського суспільства в Україні.
6. Назвіть ознаки суверенітету.
7. Які ознаки характеризують державу як правову?
8. Наведіть класифікацію функцій держави.
9. За якою ознакою державна влада відрізняється від родової влади?
10. Розкрийте сутність парламентсько-президентської республіки.
11. Що розуміється під формою державного устрою?
12. Які існують види монархічного та республіканського правління?

13. *Що відноситься до державних установ?*
14. *Які функції виконує право у суспільстві?*
15. *Наведіть класифікацію принципів права?*
16. *Які функції права Ви знаєте?*
17. *Назвіть структурні елементи норми права.*
18. *Назвіть і дайте характеристику джерелам права.*
19. *У чому полягає відмінність між системою права та системою законодавства?*
20. *Яка структура законодавства в Україні?*
21. *Які форми систематизації нормативно-правових актів Ви знаєте?*
22. *Якими рисами характеризується система права?*
23. *Що охоплює структура суб'єктивного права?*
24. *Що розуміється під правоздатністю і коли вона виникає у фізичних осіб?*
25. *Назвіть особливості правосуб'єктності юридичних осіб.*
26. *Розкрийте цілі правового виховання.*
27. *Назвіть класифікацію юридичних фактів.*
28. *Дайте визначення правопорушення та назвіть основні ознаки.*
29. *Які функції юридичної відповідальності Ви знаєте?*
30. *У чому полягає сутність превентивної (запобіжної) функції юридичної відповідальності?*

РОЗДІЛ 2

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 1. Конституція України – Основний Закон держави

Термін «конституція» походить від латинського слова *constitutio* – «установа», «установлення», «устрій». У найширшому розумінні, *конституція* – це єдиний правовий акт або система актів, за допомогою яких народ чи органи держави, які виступають від його імені, встановлюють основні принципи устрою суспільства і держави, форми безпосередньої демократії, визначають статус державної влади і місцевого самоврядування, механізм їх здійснення, закріплюють права й свободи людини і громадянина.

Конституція України – це єдиний нормативно-правовий акт, що має особливі юридичні властивості, через який Український народ виражає свою суверенну волю, утверджує основні принципи державного та суспільного ладу, визначає систему і структуру державної влади та місцевого самоврядування, механізми реалізації державно-владних повноважень, основи правового статусу особи, територіальний устрій держави.

Розрізняють поняття юридичної та фактичної конституції. *Юридична конституція* – це визначена система правових норм, що регулюють відповідні суспільні відносини. *Фактична конституція* – це самі ці відносини, які реально існують. Ця конституція існує незалежно від того, знайшла вона своє юридичне закріплення чи ні.

Основні риси Конституції характеризують її зв'язок із суспільним розвитком, специфіку впливу суспільних відносин на її характер і, навпаки, роль Конституції у реальному житті. Ними є: *особливий суб'єкт, що приймає Конституцію (народний характер); основоположний (установчий) характер; всеохоплюючий характер конституційної регламентації (широта предмета регулювання); стабільність, поєднана з динамізмом; реальність.*

Ознаки Конституції України, які її відрізняють від інших нормативно-правових актів. До них, зокрема належать:

1) *юридичне верховенство* – конституція є актом найвищої юридичної сили, а всі інші нормативно-правові акти повинні відповідати, не суперечити їй;

2) *всеохоплюючий (універсальний) характер регламентації* – конституція є регулятором найважливіших суспільних відносин в усіх сферах суспільного та державного ладу країни;

3) *основоположний (установчий) характер* по відношенню до правової системи країни, її законодавства; поточне законодавство розвиває конституційні приписи, деталізує їх;

4) *нормативність* – конституція обов'язкова для виконання всіма суб'єктами права і є актом постійної та прямої дії;

5) *підвищений правовий захисту з боку держав* – конституція має особливий порядок прийняття та внесення змін. Внесення змін до Конституції України передбачено розділом XIII самої Конституції України.

Конституція України не може бути змінена, якщо зміни:

- передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина;
- спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України;
- вносяться в умовах воєнного або надзвичайного стану;
- здійснюються шляхом повторного подання законопроекту, аналогічного тому, який не був прийнятий, не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту;
- стосуються одних і тих самих положень Конституції України та здійснюються двічі протягом строку повноважень Верховної Ради України.

Зміст конкретної конституції визначають різні чинники, проте можливо виділити норми та інститути, що є *обов'язковими елементами* будь-якої конституції, зокрема: найважливіші принципи організації державної влади; основи правового статусу людини і громадянина; форми здійснення народовладдя; основи правового регулювання в державі; основи правового положення адміністративно-територіальних одиниць.

Функції конституції – це основні напрями її впливу на суспільні відносини, які обумовлені соціальним призначенням конституції. Основні з них: юридична, політична, ідеологічна.

Форма конституції – це спосіб організації і вираження конституційних норм. За зовнішньою формою, розрізняють такі види конституцій:

1. *Кодифіковані писані конституції*, які змістовно викладені у формі єдиного нормативного акта (наприклад, Конституція України – Основний Закон України, складається з преамбули та 15 розділів, з яких два останніх – Прикінцеві та Перехідні положення).

2. *Некодифіковані писані конституції*, які змістовно викладені у формі декількох нормативних актів (наприклад, в державі Ізраїль існує декілька Основних законів, у Швеції роль конституції виконують чотири основні закони: Форма правління (1974), Акт про престолонаслідування (1810), Акт про свободу друку (1949), Основний закон про свободу висловів (1991).

3. *Неписані (несистематизовані) конституції* (англ. Uncodified constitution), які змістовно викладені у формі окремих джерел права, нерідко застарілих і навіть архаїчних, до яких належать закони (статuti), судові прецеденти, окремі акти глави держави, правові звичаї, юридична практика, конституційні угоди тощо. Неписані конституції існують тільки у Великобританії і Новій Зеландії. Остаточний зміст конституційно-правових норм можна дізнатися через вивчення коментарів суддів, державних комітетів або юридичних експертів.

Таку структуру конституції називають «неписаною», але насправді, вона складаються, як з писаних компонентів (закони та судові прецеденти), так і з неписаних (звичаї, конституційні угоди). Конституції таких країн можна визначити як несистематизовані.

Конституціоналізм – це політико-правова категорія, яка опосередковує місце і роль Конституції у правовій системі, суспільстві і державі, що знаходять

вияв у її верховенстві та характері впливу на суспільні відносини. За суттю конституціоналізм опосередковує місце і роль Конституції у правовій системі держави. За змістом конституціоналізм – це конституційне будівництво, реалізація Конституції та її охорона, гарантування. За формою конституціоналізм опосередковує конституційний лад, тобто державний і суспільний устрій, форми безпосереднього народовладдя, держави тощо.

Загальні принципи українського конституціоналізму: верховенство Конституції у правовій системі; верховенство права у суспільстві та державі; розподіл повноважень між гілками влади; суверенітет Українського народу; взаємна відповідальність держави і особи; реальність прав і свобод, їх охорона; наступність конституційних ідей.

Систему українського конституціоналізму утворюють:

- чинна Конституція України як нормативно-правовий акт;
- теорія, історія, ідеологія Конституції України;
- існуючий конституційний лад.

Правовий захист Конституції України здійснюють:

- вищі органи державної влади: Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України;
- правоохоронні та судові органи, центральні та місцеві органи виконавчої влади;
- орган конституційної юрисдикції (Конституційний Суд України), який є основним, визначальним елементом системи правових засобів захисту Конституції України;
- Збройні Сили України, на яких покладається оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканості (ч. 2 ст. 17 Конституції України);
- громадяни України.

Правова охорона (захист) конституції є неодмінною умовою забезпечення її верховенства і стабільності. Вона здійснюється у двох основних формах – конституційного контролю та конституційного нагляду. Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є Конституційний Суд України, основним об'єктом конституційного контролю є конституційність законів.

§ 2. Конституційне право України як галузь права

Конституційне право України – це провідна галузь національного права України, що являє собою сукупність правових норм, які регулюють основні відносини владарювання у суспільстві (відносини народовладдя), встановлюючи при цьому належність публічної влади (державної влади та місцевого самоврядування), її організацію та гарантії основних прав і свобод людини та громадянина.

Предметом галузі конституційного права є особливе коло суспільних відносин, які виникають у різних сферах життєдіяльності суспільства з організацією та здійсненням публічної влади. У структурі предмету вирізняють дві взаємопов'язані групи відносин: відносини між людиною, громадянином та

державою; відносини, що визначають устрій держави і організацію державної влади.

Предмет галузі конституційного права становлять такі сфери відносин:

– *суспільні відносини, що визначають устрій конституційної держави, належну організацію державної влади та основи місцевого самоврядування;*

– *суспільні відносини, що виникають між людиною, колективами людей (інститутами громадянського суспільства) та державою.*

Відносини, що становлять предмет конституційно-правового регулювання, характеризуються певною *специфікою*: складаються у найважливіших сферах життєдіяльності суспільства; виступають як базові в політичній, економічній, соціальній та духовній сферах; визначають загальні засади і принципи політичного, економічного та соціального устрою, цілісність і єдність суспільства.

Структуру предмета галузі конституційного права України становлять: відносини політичного характеру; найважливіші економічні відносини; відносини, що характеризують принципів взаємозв'язки держави з особою; відносини з приводу організації та діяльності органів державної влади України; відносини, що складаються в процесі реалізації права народу України на самовизначення і пов'язані з територіальним та адміністративно-територіальним устроєм України; відносини, що визначають основи місцевого самоврядування в Україні.

Метод конституційно-правового регулювання – *це сукупність способів і засобів, за допомоги яких упорядковуються суспільні відносини, що становлять предмет галузі конституційного права.* Метод конституційного права характеризується: загальним характером; максимально високим юридичним рівнем; імперативним характером; універсальним характером; установчим характером; поєднанням прямого та опосередкованого регулювання.

Галузь конституційного права України як провідна галузь національного права є системою правових норм, які регулюють базові суспільні відносини, що виникають у різних сферах життєдіяльності суспільства, закріплюючи при цьому належність публічної влади, засади її організації та форми здійснення, а також невід'ємні права і свободи людини та громадянина, права інститутів громадянського суспільства та їх гарантії.

У системі національного права України конституційне право посідає особливе, провідне місце, що обумовлено: особливим предметом правового регулювання; джерелом галузі конституційного права є Конституція України; конституційне право закріплює засади конституційного ладу України; конституційне право закріплює невід'ємні права та свободи людини і громадянина; конституційно-правові норми встановлюють систему, основи організації та діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування; конституційне право встановлює основи цивільного, земельного, господарського та інших галузей права України; конституційне право встановлює ієрархію нормативно-правових актів, регулює сам процес нормотворення.

Конституційне право як галузь права має свою систему.

Система галузі конституційного права України – *це її внутрішня побудова, що характеризується єдністю і взаємодією елементів цієї системи, до*

яких належать конституційно-правові норми та конституційно-правові інститути.

Конституційно-правова норма – це загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою з метою охорони та регулювання суспільних відносин, які становлять предмет галузі конституційного права.

Конституційно-правові норми характеризуються загальними рисами, притаманними всім видам правових норм: виступають регулятором суспільних відносин; встановлюють загальнообов'язкові правила поведінки; мають формально визначений характер; мають письмову, документальну форму; їх виконання забезпечується примусовою силою держави.

Водночас, конституційно-правовим нормам властиві й деякі *специфічні риси*. Від інших правових норм вони *відрізняються*: *змістом*, оскільки регулюють особливе коло суспільних відносин, що становлять предмет галузі конституційного права України; *установчим характером приписів*, що містяться в цих нормах; *джерелами*, в яких вони виражені; *особливостями структури* (для них не є характерною класична тричленна структура); *особливостями кола суб'єктів*, відносини між якими вони регулюють; *ступенем визначеності приписів* (значна частина конституційно-правових норм має загальнорегулятивний характер).

Конституційно-правові норми класифікуються за різними підставами:

- *за змістом*, тобто залежно від того, які сфери суспільних відносин, що становлять предмет галузі конституційного права, вони регулюють. Відповідно вирізняють норми, які закріплюють засади конституційного ладу України, основи правового статусу людини і громадянина, систему органів державної влади, територіальний устрій України тощо;

- *за юридичною силою* вирізняють норми, що містяться в Конституції та законах України, указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України, актах органів місцевого самоврядування тощо;

- *за ступенем визначеності припису*, що міститься в нормі розрізняють диспозитивні та імперативні конституційно-правові норми;

- *за призначенням у механізмі правового регулювання* конституційно-правові норми поділяються на *матеріальні* та *процесуальні*. Матеріальні норми передбачають вплив на суспільні відносини безпосереднім правовим регулюванням. Процесуальні норми визначають форми, в яких реалізуються матеріальні конституційно-правові норми;

- *за часом дії* конституційно-правові норми поділяються на тимчасові та постійні;

- *за територією дії* розрізняють конституційно-правові норми, що діють на території України чи окремих адміністративно-територіальних одиниць.

Крім цього, конституційно-правові норми класифікуються *за характером припису*, що міститься в нормі (уповноважуючі, зобов'язальні, забороняючі), *функціональним спрямуванням* (регулятивні, охоронні) тощо.

Конституційно-правовий інститут – це відносно самостійний відокремлений комплекс конституційно-правових норм, що регулюють у межах

галузі конституційного права певну сферу або групу однорідних суспільних відносин. Виокремлюють три їх різновиди:

1. *Загальні інститути*. Мають комплексний характер, регулюють великі сфери (або кілька сфер) суспільних відносин. До них належать, такі: загальних засад конституційного ладу України; основ правового статусу людини і громадянина; прямого волевиявлення (вибори, референдум); конституційної системи органів державної влади; територіального устрою України; конституційно-правових основ місцевого самоврядування.

2. *Головні інститути*. Вони виступають структурними підрозділами загальних інститутів і, на відміну від них, характеризуються вужчою предметною і функціональною спеціалізацією. Наприклад, до загального конституційно-правового інституту основ правового статусу людини і громадянина входять такі головні інститути: громадянства України, принципів правового статусу людини і громадянина, основних прав, свобод і обов'язків людини і громадянина, гарантій основних прав і свобод, правового статусу іноземців в Україні, політичного притулку.

3. *Початкові (субінститути)*. Субінститути у межах головних інститутів об'єднують кілька правових норм, що регулюють окрему групу суспільних відносин. Наприклад, до головного інституту громадянства України входить початковий інститут набуття (припинення) громадянства України.

Норми та інститути конституційного права знаходять відображення у різних зовнішніх формах, які іменуються джерелами конституційного права. Основним джерелом конституційного права України є Конституція України.

Конституційно-правові відносини – це суспільні відносини, врегульовані конституційно-правовими нормами, тобто відносини, суб'єкти яких наділяються взаємними правами і обов'язками згідно з приписами конституційно-правових норм.

Об'єкт конституційно-правових відносин – це явище, матеріальна чи нематеріальна (духовна) реальність, із приводу якої виникають суспільні відносини, що регулюються конституційно-правовою нормою.

Суб'єкти конституційно-правових відносин – це особи, спільноти людей, органи, організації тощо, які, згідно з приписами конституційно-правових норм, є носіями суб'єктивних юридичних прав і обов'язків. Суб'єктами конституційного права зазначені особи, організації тощо можуть стати лише за умови їх правособ'єктності, яка містить правоздатність і дієздатність.

Суб'єктами конституційно-правових відносин є: фізичні особи – громадяни, іноземці, біпатриди (особи, які мають два громадянства), апатриди (особи без громадянства); спільноти (колективи) людей – народ України, територіальні громади, населення адміністративно-територіальних одиниць; Українська держава; органи державної влади України та їх посадові особи; органи місцевого самоврядування та їх посадові особи; кандидати в депутати, кандидати у Президенти України, кандидати на посади сільських, селищних, міських голів; народні депутати України; депутати місцевих рад; збори виборців; депутати представницьких органів місцевого самоврядування, сільські, селищні, міські голови; органи та посадові особи Верховної Ради України; виборчі комісії; об'єднання

громадян – політичні партії, громадські організації, профспілки, релігійні об'єднання; органи самоорганізації населення, загальні збори громадян за місцем проживання тощо.

Виникнення конкретних конституційно-правових відносин пов'язане з юридичними фактами, які приводять у дію конституційно-правову норму.

Юридичні факти – це конкретні життєві обставини, з якими конституційно-правові норми пов'язують виникнення, зміну або припинення конституційно-правових відносин. Юридичні факти формуються у гіпотезах конституційно-правових норм і залежно від їх зв'язку з індивідуальною волею суб'єкта поділяються на *події* та *дії*. *Події* – це юридичні факти, що не залежать від волі суб'єктів. *Дії* – це юридичні факти, що залежать від волі та свідомості суб'єктів конституційно-правових відносин. Під кутом зору законності дії поділяються на *правомірні* та *неправомірні*. *Правомірні дії* зумовлюють виникнення у суб'єктів прав та обов'язків, передбачених конституційно-правовими нормами. *Неправомірні дії* – це юридичні факти, що суперечать вимогам конституційно-правових норм. Вони можуть стати підставою для притягнення відповідних посадових осіб та органів публічної влади до відповідальності.

Класифікація конституційно-правових відносин здійснюється за різними підставами.

За змістом вони поділяються на: відносини, що виникають із закріпленням *засад конституційного ладу України*; відносини, що виникають із закріпленням та охороною *конституційно-правового статусу людини і громадянина*; відносини, що виникають у процесі *народного волевиявлення*; відносини, що виникають у процесі *організації та функціонування системи органів державної влади*; відносини, що виникають у процесі встановлення *територіального устрою України*; відносини, що виникають у процесі організації та функціонування *місцевого самоврядування*.

Залежно від характеру *взаємовідносин суб'єктів* їх поділяють на загальні, конкретні конституційно-правові відносини та конституційно-правові стани.

Важливе значення у конституційному праві має інститут відповідальності.

Конституційно-правова відповідальність – це особливий вид юридичної відповідальності, що має складний політико-правовий характер, настає за скоєння конституційно-правового делікту та знаходить вияв у передбачених конституційно-правовими нормами особливих несприятливих наслідках для суб'єкта конституційного делікту. Суб'єктами конституційно-правової відповідальності є: органи державної влади, їх посадові особи; органи місцевого самоврядування; політичні партії; громадяни України.

Конкретні *форми конституційно-правової відповідальності* передбачаються санкціями конституційно-правових норм і можуть бути класифіковані за різними підставами – за *суб'єктами відповідальності* (індивідуальні санкції, санкції, що застосовуються до колективного суб'єкта); залежно від *суб'єкта застосування санкцій* (Президент України, Верховна Рада України, територіальна громада тощо); за *метою і наслідками санкцій*

(правовідновні, попереджувальні, спрямовані на припинення конституційного правопорушення, санкції-стягнення).

Форми конституційно-правової відповідальності можна систематизувати таким чином:

- *дострокове припинення повноважень органів публічної влади та їх посадових осіб;*
- *скасування, зупинення актів органів публічної влади та їх посадових осіб, накладання на них вето;*
- *встановлення обмежень щодо реалізації окремих конституційних прав і свобод відповідними суб'єктами конституційного права.*

Розглянемо підстави конституційно-правової відповідальності.

У теорії права зазвичай виділяють дві складові підстав юридичної відповідальності – *фактичну підставу* (склад правопорушення) та *нормативну підставу* (норми права). Отже, ***підстава конституційно-правової відповідальності*** – це і конкретна норма конституційного права, яку було порушено, і одночасно – наявність у діянні особи (органу, держави) конкретного складу конституційного делікту. Нормативною підставою конституційно-правової відповідальності може бути визнано порушення норм Конституції України та інших джерел галузі конституційного права. *Фактична підстава конституційно-правової відповідальності* – це конкретний конституційно-правовий делікт.

Норми конституційного права знаходять відображення у різних зовнішніх формах, які іменуються *джерелами конституційного права*. Джерела Конституційного права України *систематизуються* за їх юридичною силою. До них належать:

1. *Конституція України, яка є головним джерелом конституційного права.*
2. *Закони України, що мають найвищу після Конституції України юридичну силу, приймаються Верховною Радою України або всеукраїнським референдумом і є найбільш поширеним джерелом конституційного права України. Закони за юридичною силою поділяють на конституційні; органічні (закони, що мають проміжну між Конституцією та звичайними законами юридичну силу); звичайні.*
3. *Інші акти нормативного характеру, що містять конституційно-правові норми і приймаються Верховною Радою України або всеукраїнським референдумом.*
4. *Нормативні укази Президента України, що містять конституційно-правові норми.*
5. *Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, що містять конституційно-правові норми.*
6. *Рішення Конституційного Суду України.*
7. *Міжнародні договори, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.*
8. *Нормативно-правові акти колишніх СРСР та УРСР, які є джерелами конституційного права України на підставі принципу правонаступництва або на період, поки буде прийнято відповідні акти України.*
9. *Акти органів місцевого самоврядування та акти місцевих референдумів.*

§ 3. Конституційний лад та народовладдя в Україні

У поняття конституційного ладу вкладається різне значення, що певною мірою ускладнює його аналіз. Так, зокрема, конституційний лад визначається:

- по-перше, як *фактична конституція, або цілісна система основних політико-правових, економічних і соціальних відносин, які встановлюються й захищаються конституцією та іншими конституційно-правовими (державно-правовими) нормами;*
- по-друге, як *певний спосіб (форма) організації держави, що його (її) закріплено в конституції;*
- по-третє, як *стан відносин (або порядок), що характеризує державу як конституційну, забезпечує підпорядкованість держави праву, сприяє закріпленню в суспільній практиці й правосвідомості справедливих, гуманних і правових взаємозв'язків між людиною, громадянським суспільством і державою або як встановлені конституційним правом взаємовідносини між людиною, народом, суспільством і державою, що покликані забезпечити визнання та захист прав і свобод людини та громадянина, народовладдя, громадянського суспільства і демократичної держави.*

Характеристика конституційного ладу передбачає встановлення його співвідношення з такими поняттями, як «державний лад», «громадянське суспільство».

Державний лад – це система основних політико-правових, економічних, соціальних відносин, які закріплюються державно-правовими (конституційно-правовими) нормами.

Державний лад опосередковує організацію (будівництво) і діяльність держави.

Конституційним, офіційним та легітимним можна вважати той державний лад, який передбачається і закріплюється Конституцією та реально існує. Державний лад є складовою конституційного ладу. Державний лад охоплює структурні (організаційні) та функціональні основи держави, насамперед, політичну, економічну, соціальну, культурну та інші основи.

Особливостями сучасного державного ладу України є: перехідний, змішаний характер, зумовлений тим, що після проголошення незалежності України відбулися зрушення практично в усіх сферах державного життя, але в жодній з них остаточно не сформулювалися нові суспільні відносини; державний лад спрямований на утвердження в Україні національної держави; у галузі державотворення Україна найбільше переймає досвід європейських країн; з моменту проголошення незалежності Україна стала важливим суб'єктом міжнародного життя, впливаючи на нього та зазнаючи відповідного впливу з боку інших його суб'єктів.

Конституція України передбачає такі основні *принципи державного ладу*: суверенності і незалежності держави; демократизму держави; соціальної держави; правової держави; унітарності держави; республіканської форми правління.

Громадянське суспільство – це поняття, яким позначають систему самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних інтересів і потреб індивідів та

колективів, для життєдіяльності соціальної і духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління.

Громадянське суспільство забезпечує необхідний і раціональний спосіб соціального існування людей, заснований на розумі, свободі, праві та демократії. Сфера громадянського суспільства охоплює: соціально-економічні відносини й інститути (форми власності, підприємництво, праця); організацію і діяльність об'єднань громадян (громадських організацій, політичних партій, профспілок, творчих спілок, релігійних організацій тощо); сферу виховання, освіти, науки і культури; сім'ю – первинну основу співжиття людей; систему засобів масової інформації; етичні норми поведінки людей; інші сфери приватних інтересів і потреб людей.

Під **громадянським суспільством** у науці конституційного права іноді також розуміють певний суспільний устрій, за якого людині гарантується вільний вибір форм її економічного та політичного буття, забезпечуються загальні права людини та ідеологічний плюралізм.

Взаємозв'язок держави і громадянського суспільства виявляється у тому, що держава здійснює свій регулятивний вплив у сфері громадянського суспільства лише в певних межах, які встановлюються для захисту інститутів і механізмів громадянського суспільства. Отже, громадянське суспільство функціонує і як система, що частково (в певних межах) управляється державою, і як саморегульована система. У свою чергу, конституційна держава також перебуває у певній залежності від саморегульованого громадянського суспільства і його потреб; останнє, як зазначалося вище, виступає необхідною передумовою конституційної держави.

Розглянемо засади конституційного ладу України.

Засади конституційного ладу – це система вихідних принципів організації державної влади в конституційній державі, її взаємовідносини з людиною та інститутами громадянського суспільства. Ці принципи визначають і закріплюють основи правового статусу суб'єктів конституційно-правових відносин.

До засад конституційного ладу Конституція України відносить:

- народовладдя (народний суверенітет);
- державний суверенітет і незалежність України;
- республіканську форму правління, яка відповідає вимогам демократії та поділу влад;
- унітарний устрій України;
- визнання людини як найвищої соціальної цінності, утвердження і забезпечення її прав і свобод;
- соціальний захист людини;
- статус української мови як державної;
- поділ влади;
- гарантованість місцевого самоврядування;
- політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність;
- вищу юридичну силу Конституції України і пряму дію її норм;
- рівність усіх суб'єктів права власності перед законом.

Терміном «засади конституційного ладу України» позначають також загальний конституційно-правовий інститут, що закріплює основні принципи організації Української держави, які характеризують її як конституційну державу, а також визначає засади і найважливіші принципи взаємовідносин держави з людиною та інститутами громадянського суспільства.

Гуманістичні засади конституційного ладу України – це основоположні принципи, які визначають і закріплюють провідну роль громадянина в державному будівництві та місцевому самоврядуванні. До них відносять: гуманізм; суверенітет народу України; республіканську форму правління; унітарний державний устрій.

Здійснимо характеристики України як конституційної держави.

До засад конституційного ладу належать закріплені Конституцією України риси Української держави, які характеризують її як конституційну державу. Так, ст. 1 Конституції України визначає Україну як суверенну і незалежну, демократичну, соціальну, правову.

Україна – суверенна і незалежна держава. Державний суверенітет характеризує повноту законодавчої, виконавчої та судової влади держави на її території, що виключає наявність будь-якої конкуруючої влади, а також непідпорядкованість держави владі іншої держави у сфері міжнародного спілкування. Ознаками суверенітету Української держави є: верховенство державної влади на всій території України; її єдність і неподільність; незалежність і самостійність державної влади.

Україна – демократична держава. Демократичною вважається держава, устрій і діяльність якої відповідає волі народу, загальновизнаним правам і свободам людини та громадянина. Ознаками України як демократичної держави є:

- реальна представницька демократія, що забезпечується обранням Верховної Ради України, Президента України, представницьких органів місцевого самоврядування на основі демократичних принципів виборчого права;
- організація державної влади в Україні на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ст. 6 Конституції України);
- конституційне закріплення та реалізація принципу ідеологічного і політичного плюралізму (ст. 15 Конституції України);
- визнання й гарантованість місцевого самоврядування (ст. 7 Конституції України).

Україна – соціальна держава. Соціальна держава – це держава, яка надає підтримку незахищеним верствам населення, намагається впливати на розподіл матеріальних благ відповідно до принципу соціальної справедливості з метою забезпечення кожній людині гідного існування.

Обов'язками соціальної держави згідно з Конституцією та чинним законодавством України є: забезпечення соціальної спрямованості економіки; охорона праці і встановлення гарантованого мінімуму оплати праці; охорона здоров'я людей; забезпечення підтримки сім'ї, дитинства, материнства та батьківства; розвиток системи соціальних служб, які забезпечують соціальний захист громадян; встановлення пенсій, інших видів соціальних виплат і допомоги.

Україна – правова держава. Сучасна політико-правова доктрина під правовою (у формальному сенсі) розуміє демократичну державу, де забезпечується верховенство закону, послідовно проводиться принцип поділу влади та визнаються й гарантуються права і свободи кожної людини. У Конституції України закріплено такі ознаки правової держави: верховенство права (ч. 1 ст. 8); здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ч. 1 ст. 6); вищий пріоритет прав і свобод людини і громадянина (ч. 1 ст. 19); незалежність суду (ч. 1 ст. 126); законність управління (ч. 2 ст. 19); правовий захист людини від порушення її прав державною владою (ст.ст. 55, 56).

Україна захищає конституційний лад і забезпечує його стабільність. Гарантіями конституційного ладу є такі положення Конституції України:

- неможливість зміни Конституції, якщо ці зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України (ч. 1 ст. 157);

- неможливість зміни Конституції в умовах воєнного або надзвичайного стану (ч. 2 ст. 157);

- ускладнений порядок внесення змін до першого розділу Конституції, присвяченого засадам конституційного ладу України;

- конституційне визначення статусу Президента України як гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина (ч. 2 ст. 102); встановлення відповідальності Президента України у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину (ст. 111);

- заборона утворювати політичні партії та громадські організації, програмні цілі або дії яких спрямовані на зміну конституційного ладу насильницьким шляхом (ч. 1 ст. 37);

- присягу народних депутатів України щодо додержання Конституції України та законів України (ч. 2 ст. 79);

- конституційний обов'язок Кабінету Міністрів України забезпечувати державний суверенітет України, виконання Конституції і законів України (п. 1 ст. 116);

- діяльність спеціального органу захисту конституційного ладу – Конституційного Суду України, який вирішує питання про конституційність чинного законодавства, актів Президента України та актів Кабінету Міністрів України (ст. 150).

Екстраординарним засобом захисту конституційного ладу є правовий режим надзвичайного стану, що може бути введений в Україні або в окремих її місцевостях Указом Президента України, який підлягає затвердженню Верховною Радою України протягом двох днів від моменту звернення Президента України, з метою усунення загрози та якнайшвидшої ліквідації особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру, нормалізації обстановки, відновлення правопорядку за спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу шляхом насильства, для відновлення конституційних

прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, створення умов для нормального функціонування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інших інститутів громадянського суспільства.

Одним із найважливіших конституційно-правових інститутів є **інститут народовладдя**. Стаття 5 Конституції України визначає *дві форми народовладдя – безпосередню (пряму) і представницьку демократію*. Безпосередня демократія пов'язана з прямим волевиявленням народу України, територіальної громади чи іншої визначеної законом спільноти громадян України, яке здійснюється у визначених Конституцією та законами України формах. **Форми безпосередньої демократії** – це способи і засоби безпосереднього здійснення влади народом або його частиною (територіальною громадою, населенням адміністративно-територіальної одиниці), які унеможливають передання владних повноважень будь-яким органам чи особам. Згідно зі ст. 69 Конституції України основними формами народного волевиявлення є *вибори та референдум*.

Під **виборами** в широкому значенні розуміють такий спосіб формування керівних органів, що полягає в голосуванні визначених осіб.

Вибори як форма безпосередньої демократії в Україні є основною формою народного волевиявлення, способом безпосереднього здійснення влади Українським народом.

Вибори є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування (ст. 1 Виборчого кодексу України).¹⁷

Вибори виконують такі соціальні функції: слугують вихідним принципом організації державного механізму та системи місцевого самоврядування; легітимують владу; є способом реалізації народного і національного суверенітету, забезпечення стабільності, поступовості та наступності існування влади; слугують кращому відбору політичних керівників з огляду на їх попередню політичну діяльність; сприяють формуванню і вираженню суспільної думки.

Вибори класифікують за різними підставами, зокрема:

- залежно від того, які органи обираються, вибори поділяються на *парламентські* (вибори народних депутатів України), *президентські* (вибори Президента України) та *місцеві* (вибори депутатів та голів різних рівнів рад);
- залежно від підстав проведення вибори можуть бути *черговими, позачерговими, повторними, проміжними, додатковими або першими*;
- залежно від способу волевиявлення виборців вибори бувають *прямі та непрямі*.

Відповідно до Конституції України в Україні проводяться такі **типи виборів**:

Вибори Президента України. Відбуваються за мажоритарною системою абсолютної більшості. Вони можуть бути:

¹⁷ Виборчий кодекс України : Закон України від 19.12.2019 № 396-IX. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

1) *черговими*, які проводяться у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Президента України. Відбуваються в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України;

2) *позачерговими*, які проводяться у зв'язку з прийняттям відповідної постанови Верховної Ради України. Відбуваються в останню неділю дев'яностоденного строку з дня їх призначення Верховною Радою України;

3) *повторними*, які проводяться у таких випадках:

- якщо до виборчого бюлетеня для голосування було включено не більше двох кандидатів на пост Президента України і жодного з них не було обрано;

- у разі якщо після закінчення строку реєстрації кандидатів на пост Президента України не зареєстровано жодного кандидата;

- якщо всі кандидати на пост Президента України, включені до виборчого бюлетеня, до дня виборів або до дня повторного голосування зняли свої кандидатури;

- у разі якщо вибори Президента України визнані такими, що не відбулися;

- якщо особа після її обрання не набула мандата у порядку та строк, встановлені законодавством (ст 76. Виборчого кодексу України).

Повторні вибори Президента України відбуваються в останню неділю дев'яностоденного строку з дня прийняття постанови Верховної Ради України про призначення повторних виборів.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, володіє державною мовою і проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років (ст. 75 Виборчого кодексу України).

Вибори народних депутатів України. Здійснюються на засадах пропорційної системи за єдиними списками кандидатів у депутати у загальнодержавному виборчому окрузі, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати (далі - загальнодержавний виборчий список, регіональні виборчі списки) від партій.

Вибори депутатів можуть бути:

1) *черговими*, які проводяться у зв'язку із закінченням конституційного строку повноважень Верховної Ради України і не потребують окремого рішення про їх призначення. Відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України (ч. 1 ст. 77 Конституції України та ч. 1 ст 136. Виборчого кодексу України).

2) *позачерговими*, які проводяться у зв'язку із достроковим припиненням повноважень Верховної Ради України. Призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяті днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України (ч. 2 ст. 77 Конституції України). Відбуваються в останню неділю шістдесятиденного строку з дня опублікування Указу Президента України про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України (ч. 3 ст 136. Виборчого кодексу України).

Депутатом може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом п'яти останніх перед днем виборів років (ст 134. Виборчого кодексу України).

Вибори Президента України та вибори народних депутатів України є загальнодержавними виборами.

Місцеві вибори:

а) *вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.* Проводяться за системою пропорційного представництва за відкритими виборчими списками;

б) *вибори депутатів сільської, селищної, міської ради.* Проводяться за мажоритарною системою відносної більшості в багатомандатних виборчих округах;

в) *вибори сільського, селищного, міського (міста з кількістю виборців до 75 тисяч осіб) голови.* Проводяться за мажоритарною виборчою системою відносної більшості в єдиному одномандатному окрузі.

Вибори сільського, селищного, міського (міста з кількістю виборців 75 тисяч і більше осіб) голови проводяться за мажоритарною виборчою системою абсолютної більшості в єдиному одномандатному міському виборчому окрузі;

г) *вибори депутатів районної ради.* Проводяться за системою пропорційного представництва за відкритими виборчими списками;

г) *вибори депутатів обласної ради.* Проводяться за системою пропорційного представництва за відкритими виборчими списками;

д) *вибори депутатів районної у місті ради (у містах, де утворені районні у місті ради).* Проводяться за системою пропорційного представництва за відкритими виборчими списками (ст 192. Виборчого кодексу України).

Місцеві вибори можуть бути:

1) *черговими.* Призначаються у зв'язку із закінченням строку повноважень місцевих рад, сільських, селищних міських голів, обраних на попередніх чергових місцевих виборах;

2) *позачерговими.* Призначаються Верховною Радою України у разі дострокового припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, районної у місті, сільської, селищної ради, сільського, селищного, міського голови, а також в інших випадках, передбачених законами України;

3) *повторними.* Місцеві вибори призначаються територіальною виборчою комісією у разі визнання відповідних місцевих виборів такими, що не відбулися;

4) *проміжними.* Вибори депутата сільської, селищної, міської ради (територіальної громади з кількістю виборців до 10 тисяч) призначаються у відповідному багатомандатному окрузі у зв'язку з достроковим припиненням повноважень депутата відповідної ради, обраного у цьому окрузі;

5) *додатковими.* Вибори депутатів сільських, селищних рад від територіальної громади, що приєдналася до іншої територіальної громади, призначаються Центральною виборчою комісією;

6) *першими*. Перші вибори депутатів сільських, селищних, міських рад, сільських селищних, міських голів призначаються Центральною виборчою комісією за відповідним зверненням уповноваженого органу.

Перші вибори депутатів обласних, районних рад призначаються Центральною виборчою комісією за відповідним зверненням уповноваженого органу на підставі рішення про утворення обласних, районних рад.

Перші вибори депутатів районних у місті рад (у разі їх створення) призначаються відповідною міською радою на підставі рішення про утворення районних у місті рад

Депутатом, сільським, селищним, міським головою може бути обраний громадянин України, який досяг на день їх проведення вісімнадцяти років (ст. 70 Конституції України).

Термін «*виборче право*» в юридичній літературі інтерпретується у двох значеннях – об'єктивному і суб'єктивному.

Об'єктивне виборче право – це один із головних конституційно-правових інститутів, який складають норми, що регулюють суспільні відносини, пов'язані з формуванням представницьких та інших виборних органів публічної влади (державної влади і місцевого самоврядування). Цей інститут характеризується такими особливостями: він більшою мірою (порівняно з іншими конституційно-правовими інститутами) зазнає впливу норм міжнародного права; значна частина його норм є полівалентними, себто такими, що одночасно належать до двох та більше галузей права; переважна більшість норм цього інституту є процесуальними нормами. *Норми інституту виборчого права встановлюють:* принципи виборчого права; вимоги до виборців і кандидатів; порядок утворення та діяльності виборчих органів; процедуру висування і реєстрації кандидатів; статус виборців та інших суб'єктів виборчого процесу; процедуру ведення передвиборної агітації та голосування; порядок визначення результатів виборів тощо.

Суб'єктивне виборче право – це закріплене Конституцією України (ст. 38) і гарантоване державою право громадянина України вільно обирати та бути обраним до виборних органів публічної влади (державної влади і місцевого самоврядування). При цьому можна виділити *активне* (право обирати) і *пасивне* (право бути обраним) виборче право. Громадяни, які за Конституцією України користуються активним виборчим правом, називаються *виборцями*, а сукупність виборців у межах України, територіальної громади, адміністративно-територіальної одиниці або виборчого округу складає *виборчий корпус* (електорат).

Принципи виборчого права – це умови його визнання і здійснення, які разом забезпечують реальний характер волевиявлення народу, легітимність виборних органів публічної влади.

Основні принципи виборчого права:

1) *Вибори в Україні є загальними*. Право голосу мають громадяни України, яким на день голосування виповнилося 18 років. Не має права голосу громадянин, визнаний судом недієздатним (ст. 7 Виборчого кодексу України).

2) *Вибори проводяться на основі рівного виборчого права*. Громадяни України беруть участь у виборах на рівних засадах. Кожен виборець має один

голос на кожних виборах, у яких він має право брати участь (ст. 12 Виборчого кодексу України).

3) *Вибори є прямими.* Виборці обирають Президента України, народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад, сільських, селищних, міських голів безпосередньо шляхом голосування за кандидатів (виборчі списки кандидатів), зареєстрованих у порядку, встановленому цим Кодексом. Результати виборів визначаються безпосередньо підсумками голосування виборців (ст. 13 Виборчого кодексу України).

4) *Вибори є вільними.* Громадянам України забезпечуються умови для вільного формування своєї волі та її вільного виявлення при голосуванні (ст. 14 Виборчого кодексу України).

5) *Участь у виборах є добровільною.* Ніхто не може бути примушений до участі чи неучасті у голосуванні на виборах, а також у висуванні кандидатів, у передвиборній агітації, в інших виборчих заходах чи у здійсненні інших виборчих процедур, передбачених цим Кодексом (ст. 15 Виборчого кодексу України).

6) *Голосування на виборах в Україні є таємним.* Контроль за змістом волевиявлення виборців, встановлення або розголошення змісту волевиявлення конкретного виборця будь-яким чином забороняється (ст. 16 Виборчого кодексу України).

7) *Кожен виборець голосує на виборах особисто.* Голосування за інших осіб чи передання виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняється (ст. 17 Виборчого кодексу України).

8) *Виборчі права громадян України захищаються законом.* Громадяни мають право на захист своїх виборчих прав та інших прав на участь у виборчому процесі шляхом оскарження порушень до відповідних виборчих комісій або у судовому порядку (ст. 19 Виборчого кодексу України).

Конституція України та виборче законодавство України встановлюють *додаткові*, порівняно з активним виборчим правом, *обмеження щодо пасивного виборчого права* громадян:

- підвищується *віковий ценз* (з 18 до 21 року на виборах народних депутатів України і до 35 років на виборах Президента України);

- встановлюється *ценз осілості* на виборах Президента України і народних депутатів України, який передбачає, що за громадянином України визнається право бути обраним Президентом України лише після десяти останніх перед днем виборів років проживання в Україні, а народним депутатом – після п'яти років;

- встановлюється *мовний ценз* на виборах Президента України: Президентом України може бути обраний громадянин України, який володіє державною мовою;

- передбачається обмеження пасивного виборчого права для осіб, які мають *судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.*

Виборчий процес – це здійснення суб'єктами виборчого процесу, виборчих процедур, пов'язаних із підготовкою і проведенням відповідних виборів, встановленням та офіційним оголошенням (офіційним оприлюдненням) їх результатів.

Основні засади виборчого процесу. Виборчий процес кожних виборів, здійснюється на засадах:

- 1) гарантії реалізації виборчих прав громадян, визначених Конституції України та цим Виборчим кодексом України;
- 2) дотримання основних принципів виборчого права, визначених Конституції України та Виборчим кодексом України;
- 3) законності та заборони протиправного втручання будь-кого у виборчий процес;
- 4) політичного плюралізму та багатопартійності;
- 5) публічності і відкритості виборчого процесу, усіх його процедур з урахуванням обмежень, встановлених законом, належного інформування виборців та інших суб'єктів виборчого процесу;
- 6) свободи передвиборної агітації, рівного доступу всіх кандидатів і суб'єктів їх висунування на відповідних виборах до засобів масової інформації незалежно від їх форми власності, крім засобів масової інформації, засновниками яких є партії (організації партій);
- 7) неупередженості органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, закладів, установ і організацій, їх керівників, інших посадових і службових осіб до кандидатів, партій.

Суб'єктами виборчого процесу є:

- 1) *виборець*, який має право голосу на відповідних виборах;
- 2) *виборча комісія*, уповноважена здійснювати підготовку і проведення відповідних виборів;
- 3) *партія (організація партії)*, яка висунула кандидатів на відповідних виборах;
- 4) *кандидат*, зареєстрований для участі у відповідних виборах у порядку, встановленому цим Кодексом;
- 5) *офіційний спостерігач від кандидата чи партії (організації партії)* - суб'єкта відповідного виборчого процесу або від громадської організації, зареєстрований у порядку, встановленому цим Кодексом.

Термін «*виборча система*» в науці конституційного права використовується у двох значеннях – широкому і вузькому.

У *широкому* значенні під **виборчою системою** розуміють *систему суспільних відносин, які складаються з виборами органів публічної влади та визначають порядок їх формування*. Ці відносини регулюються конституційно-правовими нормами, які в сукупності утворюють конституційно-правовий інститут виборчого права.

Виборча система у *вузькому* значенні – це певний спосіб розподілу депутатських мандатів між кандидатами залежно від результатів голосування виборців або інших уповноважених осіб. При цьому виокремлюють три основні види виборчих систем, які різняться порядком установаження результатів голосування: система більшості – *мажоритарна*; система пропорційного представництва – *пропорційна*; змішана система – *пропорційно-мажоритарна*.

Мажоритарна виборча система (від фр. «majorite» – більшість) – найстарша серед виборчих систем. Вона базується на принципі більшості – обраним вважається кандидат, який здобув більшість голосів виборців.

Мажоритарна система має кілька різновидів: відносної (простої), абсолютної або кваліфікованої більшості. *Мажоритарна система абсолютної більшості* передбачає, що переможцем на виборах стає кандидат, який набирає більше половини (50% плюс один голос) голосів.

Мажоритарна система відносної більшості визнає переможцем кандидата, який набирає більше голосів, ніж будь-який інший претендент.

Мажоритарна система кваліфікованої більшості передбачає, що для обрання кандидат має набрати значно більше половини голосів виборців.

За **пропорційної виборчої системи** розподіл мандатів між партіями, що виставили своїх кандидатів до представницького органу, здійснюється відповідно до кількості отриманих ними голосів. За впливом виборців на розташування кандидатів у бюлетенях для голосування розрізнять пропорційну систему жорстких списків, пропорційну систему преференцій, пропорційну систему напівжорстких списків. При застосуванні *системи жорстких списків* виборець голосує за список партії, яку він обирає, у цілому. При застосуванні *системи преференцій* виборець не просто голосує за список партії, а і ставить помітку навпроти номера того кандидата в списку, якому він віддає свій голос. Система *напівжорстких списків* передбачає можливість для виборця голосувати як за список у цілому, так і визначати преференції.

Змішана виборча система поєднує елементи мажоритарної та пропорційної систем, наприклад, частина депутатів обирається за однією системою, частина – за іншою, що дозволяє одночасно використати переваги кожної з цих двох систем.

В Україні *застосовуються різні виборчі системи*: на виборах Президента України – мажоритарна система абсолютної більшості; на виборах народних депутатів України – пропорційна системи; на місцевих виборах, в залежності від їх виду – система пропорційного представництва з відкритими виборчими списками, а також мажоритарна система відносної більшості або мажоритарна виборча система відносної та абсолютної більшості.

Референдум – *форма безпосередньої демократії, що полягає в голосуванні виборців (певної, визначеної законом групи виборців), шляхом якого приймаються рішення з будь-яких питань державного або самоврядного характеру, за винятком тих, які не можуть бути винесені на референдум*. Ці рішення – обов'язкові до виконання органами, організаціями і громадянами, щодо яких вони мають імперативний характер. Поряд із терміном «референдум» у міжнародно-правових документах, законодавчих актах інших країн та в юридичній літературі використовується також термін «плебісцит».

В Україні **всеукраїнський референдум** є формою безпосередньої демократії в Україні, способом здійснення влади безпосередньо Українським народом, що полягає у прийнятті (затвердженні) громадянами України рішень

шляхом голосування у випадках і порядку, встановлених Конституцією України та Закон України «Про всеукраїнський референдум». ¹⁸

Право голосу на референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років. Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Предметом всеукраїнського референдуму можуть бути питання:

1) затвердження закону про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України;

2) загальнодержавного значення;

3) про зміну території України;

4) про втрату чинності законом України або окремими його положеннями.

Не можуть бути предметом всеукраїнського референдуму питання:

1) що суперечать положенням Конституції України, загальноновизнаним принципам і нормам міжнародного права, закріпленим насамперед Загальною декларацією прав людини, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, протоколами до неї;

2) що скасовують чи обмежують конституційні права і свободи людини і громадянина та гарантії їх реалізації;

3) спрямовані на ліквідацію незалежності України, порушення державного суверенітету, територіальної цілісності України, створення загрози національній безпеці України, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі;

4) щодо питань податків, бюджету, амністії;

5) віднесені Конституцією України і законами України до відання органів правопорядку, прокуратури чи суду.

На всеукраїнський референдум може виноситися одне питання (ст. 3 Закон України «Про всеукраїнський референдум»).

Всеукраїнський референдум проводиться на основі таких загальних принципів:

1) *загального права голосу*. Право голосу на всеукраїнському референдумі мають громадяни України, яким на день голосування виповнилося вісімнадцять років і які не визнані у встановленому законом порядку недієздатними. Громадяни України, які мають право голосу, є виборцями;

2) *рівного права голосу*. Кожний виборець на всеукраїнському референдумі має один голос. Виборець може використати свій голос тільки на одній дільниці з всеукраїнського референдуму, де він включений до списку виборців для проведення всеукраїнського референдуму;

3) *прямого волевиявлення*. Громадяни України безпосередньо беруть участь у всеукраїнському референдумі та у вирішенні питання, що виноситься на всеукраїнський референдум;

4) *вільної участі у всеукраїнському референдумі*. Застосування насильства, погроз, обману, підкупу чи будь-яких інших дій, що перешкоджають вільному формуванню та вільному виявленню волі виборця, забороняється;

¹⁸ Про всеукраїнський референдум : Закон України від 26.01.2021 № 1135-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text>

5) *добровільної участі у всеукраїнському референдумі*. Ніхто не може бути примушений до підтримки чи невідтримки ініціативи щодо проведення референдуму за народною ініціативою, участі чи неучасті в голосуванні на всеукраїнському референдумі, а також у проведенні агітації чи у здійсненні інших заходів або процедур, передбачених Закон України «Про всеукраїнський референдум».

6) *таємного голосування*. Контроль за волевиявленням виборців на всеукраїнському референдумі забороняється. Виборцям, членам комісій з всеукраїнського референдуму, офіційним спостерігачам, засобам масової інформації та їх працівникам, іншим особам забороняється вчиняти будь-які дії чи розголошувати відомості, що дають можливість встановити зміст волевиявлення конкретного виборця;

7) *особистого голосування*. Голосування за інших осіб чи передача виборцем права голосу будь-якій іншій особі забороняється. Допомога виборцю, який внаслідок інвалідності та/або стану здоров'я не може самостійно заповнити бюлетень для голосування чи опустити його у виборчу скриньку, у виконанні цих дій відповідно до його волевиявлення у випадках, встановлених цим Законом, не вважається порушенням вимоги особистого голосування;

8) *однократного голосування*. Кожний виборець на конкретному всеукраїнському референдумі може реалізувати право голосу лише один раз і лише на одній дільниці з всеукраїнського референдуму шляхом подання бюлетеня для голосування у паперовій формі або шляхом електронного голосування;

9) *публічності та відкритості процесу всеукраїнського референдуму*. Для забезпечення публічності і відкритості процесу всеукраїнського референдуму Центральна виборча комісія, комісії з всеукраїнського референдуму відповідно до своїх повноважень:

- оприлюднюють відомості про свій склад, місцезнаходження та режим роботи, про округи та дільниці з всеукраїнського референдуму;
- забезпечують можливість ознайомлення громадян із списками виборців;
- оприлюднюють підсумки голосування та результати всеукраїнського референдуму (ст. 3-14 Закону України «Про всеукраїнський референдум»).

Суб'єктами призначення (проголошення) всеукраїнського референдуму є:

1) Всеукраїнський референдум щодо затвердження змін до розділу І "Загальні положення", розділу III "Вибори. Референдум" і розділу XIII "Внесення змін до Конституції України" Конституції України призначається Президентом України відповідно до Конституції України.

2) Всеукраїнський референдум щодо зміни території України призначається Верховною Радою України відповідно до Конституції України.

3) Всеукраїнський референдум за народною ініціативою проголошується Президентом України відповідно до Конституції України..

Всеукраїнський референдум не може проводитися одночасно з черговими та позачерговими загальнодержавними виборами, черговими місцевими виборами.

У разі введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях *призначення (проголошення) та проведення всеукраїнського референдуму забороняється.*

Всеукраїнський референдум не може бути проголошений (призначений), якщо відповідно до висновку Конституційного Суду України питання, яке пропонується для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою, або міжнародний договір про зміну території України, що вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість, не відповідає Конституції України (є неконституційним) (ст. 21 Закону України «Про всеукраїнський референдум»).

Процес всеукраїнського референдуму розпочинається наступного дня після дня опублікування відповідно указу Президента України чи постанови Верховної Ради України.

Процес всеукраїнського референдуму завершується через п'ятнадцять днів після дня офіційного оголошення Центральною виборчою комісією результатів всеукраїнського референдуму.

Процес всеукраїнського референдуму припиняється у разі визнання Конституційним Судом України постанови Верховної Ради України або указу Президента України про призначення (проголошення) всеукраїнського референдуму такими, що не відповідають Конституції України (є неконституційними) (ст. 22 Закону України «Про всеукраїнський референдум»).

Суб'єктами процесу всеукраїнського референдуму є: виборець; Центральна виборча комісія; комісії з всеукраїнського референдуму; ініціативна група всеукраїнського референдуму; політична партія, зареєстрована в Центральній виборчій комісії як прихильник або опонент питання всеукраїнського референдуму; громадська організація, зареєстрована в Центральній виборчій комісії як прихильник або опонент питання всеукраїнського референдуму; офіційний спостерігач від ініціативної групи всеукраїнського референдуму, політичної партії, громадської організації, зареєстрованої як прихильник або опонент питання всеукраїнського референдуму, а також від громадської організації, до статутної діяльності якої належать питання, пов'язані з процесом виборів та всеукраїнського референдуму або із забезпеченням виборчих прав громадян України (ст. 24 Закону України «Про всеукраїнський референдум»).

У юридичній науці виділяють такі *види референдумів:*

- за юридичною силою рішення, прийнятого референдумом, розрізняють: *консультативний та імперативний референдуми;*
- за територією проведення: *загальнодержавний та місцевий;*
- за способом проведення: *обов'язковий та факультативний;*
- за предметом (формулою) референдуму: *конституційний; законодавчий; міжнародно-правовий; адміністративний;*
- за характером рішення: *затверджуючий (ратифікаційний) і скасовуючий.*

§ 4. Конституційно-правовий статус особи

У науці конституційного права усталеною є точка зору про взаємозв'язок, але не тотожність понять «правовий статус особи» та «конституційно-правовий статус людини і громадянина».

Правовий статус особи – це її юридично закріплене становище в державі й суспільстві, яке характеризує зв'язки особи з державою та суспільством.

Виокремлюють різні види правового статусу за різними підставами. За суб'єктами прийнято розрізняти:

загальний (конституційний) правовий статус – поширюється на всіх людей і громадян. Зміна цього статусу залежить від волі законодавця, а не від бажання конкретного суб'єкта. Даний статус є базовим, вихідним для решти статусів. Він не залежить від видової приналежності суб'єкта права (фізична особа, юридична особа, іноземець, біженець тощо);

спеціальний (родовий) – базується на загальному, характеризує особливості становища окремих категорій людей і громадян (іноземців, біженців, осіб, які потребують додаткового захисту, осіб, які потребують тимчасового захисту, внутрішньо переміщеної особи, пенсіонерів тощо);

галузевий статус — відображає особливості прав та обов'язків учасників правовідносин певної сфери, зумовлені нормами певної галузі права, може бути конституційно-правовим, адміністративно-правовим, цивільно-правовим, кримінальний процесуальним тощо;

індивідуальний – притаманний окремому індивіду. Він є сукупністю персоніфікованих прав та обов'язків, є динамічним та змінюється відповідно до змін у житті суб'єкта.

Найбільш суттєві зв'язки між людиною і громадянином, суспільством та державою отримали закріплення в Конституції України; у своїй сукупності вони утворюють *конституційно-правовий статус людини і громадянина*.

Потрібно розмежовувати поняття конституційного і конституційно-правового статусу людини і громадянина. Так, конституційний статус людини і громадянина в Україні визначається тільки Конституцією України, а конституційно-правовий статус – Конституцією України та іншими джерелами конституційного права України, зокрема, законами України «Про громадянство України», «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» тощо.

Конституційно-правовий статус людини і громадянина – це встановлена Конституцією та іншими законами система юридичних параметрів, яка визначає фактичне становище людини і громадянина у суспільстві на конкретному етапі суспільно-політичного розвитку держави.

Конституційно-правовий статус людини і громадянина посідає особливе місце в системі галузевих правових статусів. Його особливість полягає в тому, що він є однаковим для всіх людей і громадян та відіграє роль базового, вихідного для усіх інших галузевих статусів. Норми, які в сукупності визначають конституційно-правовий статус людини і громадянина, складають *загальний конституційно-правовий інститут*, що його прийнято називати «*Основи*

правового статусу людини і громадянина».

За складом цей інститут відображає **структуру конституційно-правового статусу людини і громадянина**; його, зокрема, складають: *конституційні принципи правового статусу людини і громадянина; громадянство; правосуб'єктність; основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина; гарантії правового статусу.*

Принципи конституційно-правового статусу особи – це основоположні засади, на яких ґрунтується громадянство та конституційні права і свободи людини та громадянина.

Конституція України закріплює такі *принципи правового статусу людини та громадянина*: принцип свободи і рівності людей у своїй гідності та правах; принцип невідчужуваності й непорушності прав і свобод людини; принцип невичерпності конституційного переліку прав і свобод людини та громадянина; принцип гарантованості прав, свобод і обов'язків людини та громадянина.

Принцип свободи людини, закріплений у ст.ст. 21 та 23 Конституції України, обумовлює її право на вільний розвиток своєї особистості, встановлюючи межею індивідуальної свободи права і свободи інших людей.

Принцип рівності закріплено у ст. 24 Конституції, де визначено, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. У інших статтях Конституції мова йде про рівність громадян перед законом і судом; рівність чоловіка та жінки; рівний доступ до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування; рівність у виборі професії та роду трудової діяльності; рівність прав і обов'язків у шлюбі; рівність дітей незалежно від походження, а також незалежно від того, народжені вони у шлюбі та ін.

Принцип невідчужуваності та непорушності основних прав і свобод визначено ст.ст. 21, 22 та ч. 1 ст. 157 Конституції України. Водночас, в окремих випадках, передбачених Конституцією України, деякі права та свободи людини і громадянина можуть бути обмежені, наприклад, в умовах надзвичайного стану.

Принцип єдності основних прав і обов'язків (ст. 23 Конституції України) передбачає, що виконання людиною і громадянином своїх обов'язків є передумовою нормального існування суспільства і держави та реалізації нею кореспондуючого обов'язку права. Так, відповідно до ст. 13 Конституції України, кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу згідно із законом, але водночас, власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству.

Принцип невичерпності прав та свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією України, означає, що в Україні застосовується змішана система формулювання прав і свобод людини та громадянина, відповідно до якої поєднуються письмове закріплення прав та свобод людини і громадянина з визнанням природних прав (таких, якими людина наділена від народження і які є первинними щодо позитивного права та повинні ним гарантуватися).

Принцип гарантованості прав та свобод людини і громадянина полягає у тому, що конституційні права і свободи гарантуються державою і не можуть бути скасовані, а також не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Основним елементом правового статусу людини і громадянина та юридичною передумовою правового статусу особи в суспільстві та державі є громадянство.

Закон України «Про громадянство» визначає, що **громадянство** – це правовий зв'язок особи і держави, який знаходить свій вираз у взаємних правах і обов'язках.

Відповідно до законодавства, громадянами України є: 1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 року) постійно проживали на території України; 2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 року) проживали в Україні і не були громадянами інших держав; 3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 року органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України», та діти таких осіб, які прибули разом із батьками в Україну і на момент прибуття в Україну не досягли повноліття, якщо зазначені особи подали заяви про оформлення належності до громадянства України; особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Громадянство України базується на системі принципів, які визначено Конституцією та Законом України «Про громадянство». Систему *принципів громадянства* складають: 1) принцип *єдиного громадянства* – громадянства держави Україна, що виключає можливість існування громадянства адміністративно-територіальних одиниць України. Якщо громадянин України набув громадянство (підданство) іншої держави або держав, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України. Якщо іноземець набув громадянство України, то у правових відносинах з Україною він визнається лише громадянином України; 2) *запобігання виникненню випадків без громадянства*; 3) *неможливості позбавлення* громадянина України громадянства України; 4) *визнання права громадянина України на зміну громадянства*; 5) *неможливості автоматичного набуття громадянства* України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України або набуття громадянства України його дружиною (чоловіком) та автоматичного припинення громадянства України одним з подружжя внаслідок припинення шлюбу або припинення громадянства України другим з подружжя; 6) *рівності перед законом* громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України; 7) *збереження громадянства України* незалежно від місця проживання громадянина України.

Набуття громадянства може здійснюватися: за народженням; за територіальним походженням; внаслідок прийняття до громадянства; внаслідок поновлення у громадянстві; внаслідок усиновлення; внаслідок встановлення над дитиною опіки чи піклування, владштування дитини в заклад охорони здоров'я, заклад освіти або інший дитячий заклад, у дитячий будинок сімейного типу чи

прийомну сім'ю; внаслідок встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки; у зв'язку з перебуванням у громадянстві України одного чи обох батьків дитини; внаслідок визнання батьківства чи материнства або встановлення факту батьківства чи материнства; за іншими підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Припинення громадянства України можлива за таких підстав:

- 1) внаслідок виходу з громадянства України;
- 2) внаслідок втрати громадянства України;
- 3) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Характеризуючи інститут прав та свобод людини і громадянина в Україні слід зазначити, що наука конституційного права розглядає права людини у об'єктивному та суб'єктивному розумінні. В **об'єктивному розумінні права людини** – це система міжнародних і національних правових норм, що закріплюють правовий статус особи, правила взаємовідносин між людьми, відносини особистості (громадянина) і держави. У **суб'єктивному розумінні права людини** є передбаченими правовими нормами можливості, якими наділена особа.

Характеризуючи інститут прав та свобод людини і громадянина в Україні змістом і формою можна стверджувати, що **права та свободи людини і громадянина в Україні** – це певні можливості людини володіти, користуватися та розпоряджатися певними благами, наданими або визнаними суспільством та державою, а також набувати їх в порядку, межах, формах і спосіб, передбачених Конституцією та законами України.

Вивчення конституційних прав і свобод передбачає аналіз їх юридичної природи. Під *юридичною природою* варто розуміти особливі ознаки та риси, які дають змогу відмежувати та виділити з усієї маси правових явищ одне. Юридична природа конституційних прав і свобод виявляється у їх *специфічних правових властивостях*:

- вони *виникають на основі загальних правовідносин та впливають безпосередньо з Конституції України*, що визначає їх зміст та обсяг;
- вони *виражають відносини і зв'язки громадянина і держави*;
- конституційні права і свободи не припиняються і не виникають знову. Вони *існують постійно*. Громадянин не може бути звільнений від своїх конституційних обов'язків та позбавлений своїх конституційних прав і свобод;
- *зміст і обсяг конституційних прав та свобод усіх громадян однакові*, тоді як суб'єктивні права і юридичні обов'язки в конкретних правовідносинах є різноманітними як за змістом, так і за обсягом;
- *реальність конституційних прав забезпечується не тільки індивідуальними зусиллями і не забороненими законом засобами окремого громадянина, скільки державним і суспільним ладом*.

Конституцією України 1996 р. правам і свободам людини та громадянина присвячено II розділ, який є одним із найбільших у Конституції і містить 48 статей із 161.

Сукупність конституційних прав, свобод і обов'язків, які визначають статус громадянина України в суспільстві і державі утворюють систему.

Беручи до уваги окремі сфери діяльності держави і громадян та керуючись Конституцією України, можна виділити *п'ять груп прав і свобод громадян*: 1) основні громадянські (цивільні) права і свободи; 2) основні політичні права і свободи; 3) основні економічні права і свободи; 4) основні соціальні права і свободи; 5) основні культурні права і свободи.

Аналіз конституційних прав, свобод і обов'язків дає підстави для висновку про те, що вони, будучи складною правовою категорією, являють собою *внутрішньо погоджену систему прав і свобод громадян, яка охоплює своїм регулюючим впливом усі найважливіші та найістотніші сфери життя і діяльності людини (соціальну, економічну, політичну, духовно-культурну), а також галузь забезпечення і розвитку у кожній людині її індивідуальних фізичних та духовних якостей*.

Пріоритетним видом прав і свобод людини і громадянина в Україні є *громадянські права*. Ці права є природними, оскільки їх має або може мати кожна людина, незалежно від громадянства, з початком життя.

Громадянські права покликані забезпечувати свободу і автономію індивіда як члена громадянського суспільства, його юридичну захищеність від будь-якого незаконного внутрішнього втручання. Систему громадянських прав і свобод в Україні складають: право на життя; право на повагу гідності; право на свободу та особисту недоторканість; право на недоторканість житла; право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції; право на захист від втручання в особисте та сімейне життя; право на свободу пересування і вільний вибір місця проживання; право на свободу думки і слова; право на свободу віросповідання і світогляду.

Політичні права і свободи – це можливості громадян України брати участь в управлінні державними справами, впливати на діяльність різних державних органів та органів місцевого самоврядування, а також громадських організацій політичного спрямування, користуватися правами на свободу думки, слова, світогляду і переконань та їх прояву й поширення. Систему політичних прав і свобод в Україні складають: право кожного на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань; право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації; право на участь в управлінні державними справами; право на збори, мітинги, походи й демонстрації; право на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування.

Економічні права – це можливості людини реалізувати засоби до існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ. Ці права належать кожній особі. Вони визначають місце людини в економічному і соціальному житті та є стержнем правового статусу особи як власника і підприємця. Систему економічних прав і свобод складають: право на приватну власність; право на підприємницьку діяльність, що не заборонена законом; право на користування природними та іншими об'єктами суспільної власності.

Основні соціальні права та свободи людини і громадянина – це сукупність конституційних прав людини (або лише громадянина конкретної

держави), які дають їй можливість претендувати на отримання від держави за відповідних умов певних матеріальних благ. Основні соціальні права та свободи людини і громадянина покликані забезпечувати людині гідний життєвий рівень, право на працю та винагороду за неї, право на житло, право на безоплатне медичне обслуговування та інші. Цей вид прав відображає рівень матеріального розвитку конкретної держави і суспільства та здатність забезпечувати відповідний рівень життя і соціальну захищеність індивіда. Зазвичай соціальні права та свободи людини і громадянина поділяють на три групи:

- права на колективні дії для захисту своїх інтересів (право на об'єднання в професійні спілки; право на страйк; право на укладення колективних договорів; право на участь в управлінні підприємствами);
- індивідуальні трудові права (право на працю; право на відпочинок, право на рівну оплату праці);
- права в соціальній сфері (право на соціальне забезпечення; право на охорону здоров'я; право на нормальні житлові умови та ін.).

Система конституційних прав і свобод людини та громадянина в Україні вбирає в себе ще одну важливу групу прав – **культурні права та свободи людини і громадянина**, які *гарантують духовний розвиток людини та допомагають кожному індивіду стати корисним учасником політичного, духовного, соціального і культурного прогресу*. Відповідно до Конституції України, *систему культурних прав і свобод людини та громадянина в Україні складають: право на освіту; свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості; право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів та переконань; право на інформацію; свобода світогляду і віросповідання тощо*.

Поряд з правами та свободами людини і громадянина Конституція України визначає також основні обов'язки громадян України.

Конституційні обов'язки громадян України є відтвореними у конституційно-правових нормах побажаннями держави щодо поведінки громадян України, які знаходяться на території України, або незалежно від місця їх знаходження. Конституційні обов'язки громадян України є невід'ємним самостійним елементом конституційного статусу громадянина. Власне, конституційні обов'язки людини і громадянина – це міра обов'язкової, належної поведінки чи діяльності у всіх сферах суспільного життя (політичній, економічній, соціальній, культурній).

Конституція України до основних обов'язків громадян України відносить: обов'язок щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів; обов'язок не заподіювати шкоди природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки; обов'язок сплачувати податки і збори в порядку та розмірах, встановлених законом; обов'язок неухильно додержуватися Конституції України, не посягати на права і свободи, честь та гідність інших людей.

Спеціальний (родовий) – характеризує особливості становища окремих категорій людей і громадян. Наприклад, в Україні він може бути таким:

1. Іноземець – це особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

2. Особа без громадянства (апатрид) – особа, яку жодна держава відповів до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Правовий статус іноземців та осіб без громадянства визначено у Конституції України, Законі України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»¹⁹, міжнародних договорах України тощо. Його основою є положення про те, що *іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за певними винятками* (наприклад, іноземці не можуть брати участь у виборах, бути членами політичних партій).

Відповідно до Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»²⁰ Україна надає захист іноземним громадянам і особам без громадянства, які його шукають на її території, шляхом: визнання біженцем; визнання особою, яка потребує додаткового захисту; визнання особами, які потребують тимчасового захисту.

3. Біженець – це особа, яка не є громадянином України і яка внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

4. Особа, яка потребує додаткового захисту – особа, яка не є біженцем відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року і Протоколу щодо статусу біженців 1967 року та вищезазначеного Закону, але потребує захисту, оскільки така особа змушена була прибути в Україну або залишитися в Україні внаслідок загрози її життю, безпеці чи свободі в країні походження через побоювання застосування щодо неї смертної кари або виконання вироку про смертну кару чи тортур, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання або загальнопоширеного насильства в ситуаціях міжнародного або внутрішнього збройного конфлікту чи систематичного порушення прав людини і не може чи не бажає повернутися до такої країни внаслідок зазначених побоювань.

5. Особи, які потребують тимчасового захисту – іноземці та особи без громадянства, які масово вимушені шукати захисту в Україні внаслідок зовнішньої агресії, іноземної окупації, громадянської війни, зіткнень на етнічній основі, природних чи техногенних катастроф або інших подій, що порушують громадський порядок у певній частині або на всій території країни походження.

¹⁹ Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17#Text>

²⁰ Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закону України від 08.07.2011 № 3671-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17#Text>

Відповідно до положень Закону іноземний громадянин, або особа без громадянства може звернутися з заявою про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, до територіального органу Державної міграційної служби України. Така заява подається іноземцем чи особою без громадянства або її законним представником особисто за місцем тимчасового перебування заявника.

Особи, яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України, крім випадків, установлених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Станом на середину 2020 року в Україні проживає 2218 визнаних біженців та осіб із додатковим захистом та близько 2300 шукачів притулку²¹.

6. Внутрішньо переміщена особа. Збройний конфлікт на сході України, визнання Донецької, Луганської областей та Автономної Республіки Крим окупованими територіями спричинили появу значної кількості вимушених переселенців. Згідно з Законом України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», *внутрішньо переміщена особа* – це громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру²².

Факт внутрішнього переміщення підтверджується *довідкою про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи*.

За даними Уряду України, з часу початку в 2014 році конфлікту на сході країни та окупації Криму, в Україні нараховується близько 1,5 млн. внутрішньо переміщених осіб.²³

Однією з найважливіших ознак правової держави, розвинутої демократії є реальне забезпечення прав людини і громадянина.

Під **гарантіями прав і свобод людини та громадянина** прийнято розуміти основні умови, способи і засоби, за допомогою яких кожна особа має можливість реалізувати свої права. Традиційно гарантії прийнято поділяти на загально-соціальні та юридичні.

Під **юридичними гарантіями** треба розуміти передбачені Конституцією та іншими законами України *інституційні (організаційно-правові) гарантії* і *нормативно-правові гарантії*. Пріоритетним видом юридичних гарантій є **нормативно-правові гарантії** – *система норм щодо реалізації прав та свобод людини і громадянина, тобто норм, що передбачають юридичну відповідальність, юридичні обов'язки та процесуальні норми*. Пріоритетним

²¹ Агентство ООН у справах біженців : URL <https://www.unhcr.org/ua/11846-2#>

²² Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб. : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

²³ Агентство ООН у справах біженців : URL: <https://www.unhcr.org/ua/11846-2#>

видом нормативних гарантій є норми-принципи, зокрема ті, що забезпечують права і свободи людини та громадянина (ст.ст. 21, 57-64 Конституції України), насамперед, щодо невідчужуваності, непорушності, невичерпності, рівності, необмежуваності конституційних прав та свобод людини і громадянина, рівності громадян, презумпції невинуватості особи, принципу неприпустимості зворотної дії закону або іншого нормативно-правового акта в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи тощо.

Ще одним видом юридичних гарантій є **інституційні (організаційно-правові) гарантії прав та свобод людини і громадянина** в Україні. Організаційно-правові гарантії – це передбачені в нормативно-правових актах суспільно-політичні інституції, на які покладаються відповідні функції і яким надаються певні повноваження щодо організації та здійснення юридичного забезпечення реалізації, охорони і захисту свободи людини і громадянина. Відповідно до Конституції України до таких гарантій відносять діяльність таких суб'єктів, як: Верховна Рада України та її інституції; Президент України та його інституції; Кабінет Міністрів України, а також центральні й місцеві органи виконавчої влади; Конституційний Суд України та суди; органи місцевого самоврядування; прокуратура; адвокатура; центри з надання безоплатної правової допомоги; служби підтримки постраждалих осіб (загальні та спеціалізовані); інститути громадянського суспільства; міжнародні та національні спеціалізовані установи, представництва, фонди, які акредитовані в Україні та ін.

§ 5. Система органів державної влади України

Державна влада є однією з визначальних ознак держави як специфічної форми організації суспільства. *Державна влада – це реальна здатність державних органів, які сформовані, організовані і функціонують на основі демократичних принципів, реалізовувати функції і завдання держави. Ознаками державної влади є: публічний характер; наявність органів державної влади (апарату); верховенство; суверенність; легітимність; монопольне право на застосування примусових заходів для забезпечення обов'язковості своїх рішень.*

Виокремлюють такі структурні елементи державної влади: *суб'єкт влади; об'єкт влади; самі владні відносини.* Важливе значення також мають форми, методи та способи державно-владної діяльності; конституційно-правові норми, що її регламентують; система державних інституцій, що здійснюють владний вплив, забезпечують реальне управління в процесі розгортання державно-владних відносин. Сукупність усіх елементів, за допомогою яких влада втілюється в життя, має назву *«механізм реалізації державної влади».*

Орган держави (державний орган) – *це відносно самостійна, організаційно та структурно відокремлена частина державного механізму, утворена відповідно до Конституції та законів України, наділена державно-владними повноваженнями, а також правовими та матеріальними ресурсами, необхідними для здійснення завдань і функцій держави.*

Основними ознаками органу державної влади в Україні є: усі державні органи влади *прямо чи опосередковано наділяються владою народом; лише ці*

органи наділено державно-владними повноваженнями, які забезпечують належне виконання ними функцій та завдань української держави; за державними органами закріплено право видавати нормативно-правові акти загальнообов'язкового характеру; реалізація державними органами своїх державно-владних повноважень забезпечується як відповідними матеріальними та фінансовими ресурсами, так і монополією на застосування державного примусу.

За функціональним призначенням органи державної влади поділяються на: єдиний орган законодавчої влади – Верховну Раду України; органи виконавчої влади – Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади; Конституційний Суд України; органи системи судоустрою. За способом утворення державні органи поділяються на ті, які обираються безпосередньо народом – органи первинного представництва (Верховна Рада України, Президент України), і ті, які формуються спільно чи окремо органами первинного представництва – органи вторинного представництва (Кабінет Міністрів України, Конституційний Суд України, органи системи судоустрою). За територією поширення державно-владних повноважень органи державної влади поділяються на загальнодержавні та місцеві. За характером компетенції виокремлюють органи загальної та органи спеціальної компетенції.

Відповідно до ст. 75 Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. **Парламент** (або *легіслатура*) – вищий загальнонаціональний представницький орган державної влади, правомочний виконувати на основі конституційних приписів законодавчу, установчу та контрольную функції.

Характеристика Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади означає, що усі інші органи державної влади в Україні позбавлені права здійснювати функцію законотворення. Другою істотною ознакою Верховної Ради України є те, що це загальнонаціональний представницький орган влади, який представляє інтереси всього українського народу. Наступною ознакою Верховної Ради України є *колегіальність*, оскільки Конституцією України визначено її склад – 450 народних депутатів, а також те, що рішення Верховної Ради України приймаються на її пленарних засіданнях шляхом голосування. *Виборність* Верховної Ради України означає, що орган формується шляхом виборів народних депутатів, які обираються на основі загального, рівного та прямого виборчого права таємним голосуванням. Виходячи з цього, варто виділити ще одну ознаку парламенту – *постійність*: депутати здійснюють свою діяльність на постійній основі. Названі ознаки свідчать про виняткове місце парламенту в системі органів державної влади в Україні, який варто визначити як *єдиний орган законодавчої влади, що є вищим представницьким органом в державі, виражає суверенну волю народу та регулює найважливіші суспільні відносини*.

Розглянемо питання про склад, структуру, функції Верховної Ради України.

Народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років. *Не може бути* обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця

судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку. Відповідно до діючого законодавства, формування чисельного складу Верховної Ради України здійснюються *на засадах пропорційної системи* за єдиними списками кандидатів у депутати у загальнодержавному виборчому окрузі, з яких формуються регіональні виборчі списки кандидатів у депутати від партій.

Конституція України закріплює *загальну структуру Верховної Ради у вигляді однопалатного парламенту*. Склад Верховної Ради України на сьогодні складають: комітети Верховної Ради, Рахункова палата Верховної Ради, інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини та низка інших інститутів, зокрема, інститут найстарішого за віком народного депутата для відкриття першого засідання першої сесії Верховної Ради та для здійснення процедури складання присяги народними депутатами; інститут представника Президента України у Верховній Раді та інших. Інфраструктуру Верховної Ради України складають: видавництво, парламентська бібліотека, Інститут законодавства, друковані органи – журнал «Віче», газета «Голос України» та ін.

Відповідно до чинної Конституції України (ст. 88) Верховна Рада України обирає із свого складу Голову Верховної Ради, Першого заступника і заступника Голови та відкликає їх з цих посад.

Пріоритетними *функціями Верховної Ради України є: законодавча; представницька; установча (номінаційна); функція парламентського контролю; бюджетно-фінансова; зовнішньополітична*.

Основними з організаційних форм роботи Верховної Ради України є *сесії і пленарні засідання*.

Сесії Верховної Ради України поділяються на чергові і позачергові.

Чергові сесії Верховної Ради починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року.

Верховна Рада нового скликання збирається *на першу сесію* у залі засідань Верховної Ради не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення про обрання не менш як двох третин народних депутатів від конституційного складу Верховної Ради.

Позачергові сесії Верховної Ради України:

- скликаються Головою Верховної Ради України *на вимогу Президента України або на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України*, не пізніш як у семиденний строк після дня надходження вимоги про її скликання;

- *у разі введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні* Верховна Рада збирається на позачергову сесію не пізніш як у дводенний строк без скликання і працює до скасування воєнного чи надзвичайного стану.

Засідання Верховної Ради поділяються на *пленарні*, тобто загальні засідання; *засідання її органів* (комітетів) тощо. Засідання Верховної Ради відбуваються, як правило, відкрито. Верховна Рада *приймає закони, постанови та інші акти* більшістю голосів депутатів від її конституційного складу, крім випадків, передбачених Конституцією.

Основні функції і повноваження Президента України визначаються Конституцією України. За Конституцією України, **Президент України є главою**

держави і виступає від її імені. Він є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина. Президент України забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави (ст. ст. 102, 106 Конституції).

Президентом України може бути обраний громадянин України, який на день виборів досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, володіє державною мовою і проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років.

Розрізняють кілька видів президентських виборів. Відповідно до Виборчого кодексу України вони можуть бути черговими, позачерговими та повторними (ст 76. Виборчого кодексу України).

Органи виконавчої влади в Україні – покликані розробляти і втілювати державну політику щодо забезпечення виконання законів, управління відповідними сферами суспільного життя.

Систему органів виконавчої влади в Україні складають:

- 1) Кабінет Міністрів України;
- 2) Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади (служби, агентства, інспекції, комісії, бюро), а також центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом;
- 3) Місцеві органи виконавчої влади (місцеві державні адміністрації, територіальні органи міністерств, інших центральних органів виконавчої влади).

Вищим органом у системі органів виконавчої влади в Україні є Кабінет Міністрів України, який очолює систему органів виконавчої влади, є Урядом України, який здійснює виконавчу владу безпосередньо та через міністерства та інші центральні органи виконавчої влади та місцеві державні адміністрації, спрямовує, координує та контролює діяльність цих органів. Він відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України (ст.113 Конституції України).

Закон України «Про Кабінет Міністрів України» у ст. 20 визначає компетенцію Уряду України щодо покладених на нього завдань у таких сферах: економіки, фінансів, трудових відносин, зайнятості населення, трудової міграції, оплати та охорони праці; соціальної політики, охорони здоров'я, освіти, науки, культури, спорту туризму, охорони навколишнього природного середовища та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій; правової політики, законності, забезпечення прав і свобод людини; зовнішньої політики; національної безпеки і обороноздатності; вдосконалення державного управління та державної служби тощо. У названих сферах державного життя Уряд України формує та реалізує цілісну державну політику.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри та міністри. Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Персональний склад Кабінету Міністрів України (кількість і перелік посад) новосформованого Кабінету Міністрів України визначається Президентом України за поданням Прем'єр-міністра одночасно з призначенням персонального

складу Уряду. Керує роботою Кабінету Міністрів України Прем'єр-міністр України, який спрямовує діяльність Уряду на забезпечення здійснення внутрішньої та зовнішньої політики держави, виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та здійснення інших функцій і повноважень, покладених Конституцією та законами України, актами Президента України на Уряд.

Члени Кабінету Міністрів України мають особливий конституційно-правовий статус. Їх посади належать до політичних посад, на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу (ч. 3 ст. 6 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»). Членами Кабінету Міністрів України можуть бути громадяни України, які мають право голосу, вищу освіту та володіють державною мовою відповідно до рівня, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови. Не може бути призначена на посаду члена Кабінету Міністрів України особа, яка має судимість, не погашену або не зняту в установленому законом порядку, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією, або особа, яка має заборгованість зі сплати аліментів на утримання дитини, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за шість місяців з дня пред'явлення виконавчого документа до примусового виконання.

Кабінет Міністрів здійснює свою діяльність на основі та на виконання *Програми діяльності Кабінету Міністрів*, яка розробляється на підставі узгоджених політичних позицій та програмних завдань коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді та пропозицій членів Кабінету Міністрів.

Кабінет Міністрів України припиняє свої повноваження у зв'язку з обранням нового складу Верховної Ради України або відставкою.

Систему центральних органів виконавчої влади складають міністерства України та інші центральні органи виконавчої влади, вищим органом якої є Кабінет Міністрів України. Особливість їх правового статусу полягає у тому, що вони є головними управлінськими структурами у різних сегментах виконавчої влади (ст. 7 Закону України «Про Кабінет Міністрів України»).

а) **міністерства** забезпечують формування та реалізують державну політику в одній чи декількох сферах, інші центральні органи виконавчої влади виконують окремі функції з реалізації державної політики (ст. 1 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади»).²⁴

б) наступною складовою центральної ланки системи органів виконавчої влади в Україні є інші центральні органи виконавчої влади України (**служби, агентства, інспекції, комісії, бюро**), діяльність яких спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів згідно із законодавством (ст. 16 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади»). Утворюються для виконання окремих функцій з реалізації державної політики шляхом надання адміністративних послуг, здійснення державного нагляду (контролю), управління об'єктами державної власності та ін.

²⁴ Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17#Text>

в) центральними органами виконавчої влади **зі спеціальним статусом** є: Антимонопольний комітет України, Фонд державного майна України, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, Державний комітет телебачення і радіомовлення України. Інші центральні органи виконавчої влади зі спеціальним статусом можуть бути утворені Кабінетом Міністрів України або утворені відповідно до закону (ст. 24 Закону України «Про центральні органи виконавчої влади»).

Важливу роль у системі органів виконавчої влади відіграють **місцеві державні адміністрації в областях, районах, містах Києві та Севастополі**. В межах своїх повноважень вони здійснюють виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізують повноваження, делеговані їй відповідною радою (ст. 1 Закону України «Про місцеві державні адміністрації»);²⁵

В межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці *забезпечують*: виконання законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня; законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян; взаємодію з органами місцевого самоврядування та ін.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій. Місцеві державні адміністрації очолюють голови відповідних місцевих державних адміністрацій, які призначаються на посаду Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України на строк повноважень Президента України. Керівники структурних підрозділів місцевих державних адміністрацій очолюють відповідні підрозділи і несуть персональну відповідальність перед головами відповідних державних адміністрацій за виконання покладених на ці підрозділи завдань.

Повноваження місцевих державних адміністрацій поширюються на всі основні галузі суспільного життя на місцях: галузь соціально-економічного розвитку; галузь бюджету та фінансів; управління майном, приватизації, сприяння розвитку підприємництва та здійснення державної регуляторної політики; галузь містобудування, житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, транспорту і зв'язку; використання та охорони земель, природних ресурсів і охорони довкілля; галузь науки, освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту, материнства і дитинства, сім'ї та молоді; галузі соціального забезпечення та соціального захисту населення; галузь оборонної роботи та ін. (ст. 17-27 Закону України «Про місцеві державні адміністрації»)

Єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні є **Конституційний Суд України**, який *забезпечує верховенство Конституції України, вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених Конституцією України випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до*

²⁵ Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV.
URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>

До повноважень Конституційний Суд України належить:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) офіційне тлумачення Конституції України;

3) надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

4) надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України висновків про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

5) надання за зверненням Верховної Ради України висновку:

– щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту;

– щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 (яка закріплює, що Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України) і 158 Конституції України (яка закріплює, що законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту);

– про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України;

6) вирішення питань про відповідність Конституції України та законам України нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим за зверненням Президента України;

7) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України (їх окремих положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України (ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Відповідно до Конституції України (ст. 148) і Закону України «Про Конституційний Суд України» (ст. 9) **склад Конституційного Суду України становить 18 суддів**. Конституційний Суд України формується Президентом

²⁶ Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>

України, Верховною Радою України та з'їздом суддів України. Кожен з них признає *по шість суддів*.

Вони признаються *строком на дев'ять років без права бути назначеним повторно*. **Строк повноважень Конституційного Суду України необмежений**.

З огляду на високий правовий статус Конституційного Суду України до його суддів встановлено **особливі вимоги**. Так, суддею Конституційного Суду може бути *громадянин України, який володіє державною мовою, на день назначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості, є правником із визнаним рівнем компетентності*.

Організаційна структура Конституційний Суд України включає: Велику палату, два сенати та шість колегій. Голова очолює Конституційний Суд України та організовує його діяльність. До Великої палати входять всі судді Конституційного Суду України. До складу сенатів входять по дев'ять суддів Конституційного Суду України. Персональний склад Першого та Другого сенатів визначається шляхом жеребкування. Голова Суду входить до складу Першого сенату й головує на його засіданнях. Заступник Голови Суду входить до складу Другого сенату й головує на його засіданнях. У межах сенатів Конституційного Суду утворюються шість колегій суддів Конституційного Суду – по три колегії суддів Конституційного Суду в межах кожного сенату. Колегії суддів Конституційного Суду утворюються також шляхом жеребкування.

Представницькі, організаційні, розпорядчі функції здійснюють Голова Конституційний Суд України, заступник Голови Конституційний Суд України, секретарі колегій (ст. 32 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Повноваження судді Конституційного Суду України припиняються в разі: закінчення строку назначення; досягнення суддею 65-річного віку; неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я; порушення суддею вимог щодо несумісності; порушення суддею присяги; набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього; припинення його громадянства; визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим; подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням. Повноваження судді припиняються також у разі його смерті.

У системі поділу державної влади однією з її гілок є **судова влада** – це *самостійна і незалежна гілка державної влади, утворена для вирішення на основі закону шляхом здійснення правосуддя відповідними органами соціальних конфліктів, захисту прав громадян, встановлення юридичних фактів*.

Правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Народ бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних.

Відповідно до ст. 129 Конституції України *основними засадами судочинства в Україні є:* рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; забезпечення доведеності вини; змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; підтримання

публічного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист та ін.

Суди України утворюють відповідну систему, яка **будується за принципами територіальності, спеціалізації та інстанційності**.

Відповідно до Закону України «Про судоустрій і статус суддів»²⁷ **систему судоустрою в Україні складають:**

- 1) місцеві (окружні) суди – суди першої інстанції;
- 2) апеляційні суди – суди другої інстанції;
- 3) Верховний Суд – найвищий суд в системі судоустрою (суд третьої інстанції).

Для розгляду окремих категорій справ в системі судоустрою діють **вищі спеціалізовані суди:**

- 1) Вищий суд з питань інтелектуальної власності;
- 2) Вищий антикорупційний суд.

Суди утворюються і ліквідуються законом. Проект закону про утворення чи ліквідацію суду вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя.

Місцеві суди поділяються на загальні, господарські та адміністративні.

Місцевими загальними судами є окружні суди, які утворюються в одному або декількох районах чи районах у містах, або у місті, або у районі (районах) і місті (містах). Місцеві загальні суди розглядають цивільні, кримінальні, адміністративні справи, а також справи про адміністративні правопорушення у випадках та порядку, визначених процесуальним законом.

Місцевими господарськими судами є окружні господарські суди. Місцеві господарські суди розглядають справи, що виникають із господарських правовідносин, а також інші справи, віднесені законом до їх юрисдикції.

Місцевими адміністративними судами є окружні адміністративні суди, а також інші суди, визначені процесуальним законом. Місцеві адміністративні суди розглядають справи адміністративної юрисдикції (адміністративні справи). Місцеві суди є судами першої інстанції. Вони складаються з суддів місцевого суду.

Апеляційні суди діють як суди апеляційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суди першої інстанції, з розгляду цивільних, кримінальних, господарських, адміністративних справ, а також справ про адміністративні правопорушення. Апеляційними судами з розгляду цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні правопорушення є апеляційні суди, які утворюються в апеляційних округах.

Апеляційними судами з розгляду господарських справ, апеляційними судами з розгляду адміністративних справ є відповідно апеляційні господарські суди та апеляційні адміністративні суди, які утворюються у відповідних апеляційних округах.

²⁷ Про судоустрій і статус суддів :Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII.
URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом.

Верховний Суд:

- здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції, а у випадках, визначених процесуальним законом, – як суд першої або апеляційної інстанції, в порядку, встановленому процесуальним законом;

- здійснює аналіз судової статистики, узагальнення судової практики;

- надає висновки щодо проектів законодавчих актів, які стосуються судоустрою, судочинства, статусу суддів, виконання судових рішень та інших питань, пов'язаних із функціонуванням системи судоустрою;

- надає висновок про наявність чи відсутність у діяннях, у яких звинувачується Президент України, ознак державної зради або іншого злочину; вносить за зверненням Верховної Ради України письмове подання про неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я;

- звертається до Конституційного Суду України щодо конституційності законів, інших правових актів, а також щодо офіційного тлумачення Конституції України;

- забезпечує однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом;

- забезпечує апеляційні та місцеві суди методичною інформацією з питань правозастосування.

У складі Верховного Суду діють: Велика Палата Верховного Суду, Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд, Касаційний цивільний суд.

До складу Верховного Суду входять судді у кількості не більше двохсот.

Вищі спеціалізовані суди діють як суди першої та апеляційної інстанції з розгляду окремих категорій справ. Так, Вищий суд з питань інтелектуальної власності розглядає справи у спорах щодо прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, торговельну марку (знак для товарів і послуг), комерційне найменування; справи у спорах щодо реєстрації, обліку прав інтелектуальної власності, визнання недійсними, продовження дії, дострокового припинення патентів, свідоцтв, інших актів, що посвідчують або на підставі яких виникають такі права, або які порушують такі права чи пов'язані з ними законні інтереси; справи у спорах щодо прав автора та суміжних прав, в тому числі спорах щодо колективного управління майновими правами автора та суміжними правами тощо.

Вищий антикорупційний суд – вищий спеціалізований суд у системі судоустрою України. Його завданням є здійснення правосуддя відповідно до визначених законом засад і процедур судочинства з метою захисту особи, суспільства й держави від корупційних і пов'язаних із ними злочинів та судового контролю за досудовим розслідуванням цих злочинів, дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, а також вирішення питання про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави у випадках,

передбачених законом, у порядку цивільного судочинства (ст. 3 Закону України «Про Вищий антикорупційний суд»).

Вищий антикорупційний суд:

здійснює правосуддя як суд першої та апеляційної інстанцій у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до його юрисдикції (підсудності) процесуальним законом, а також шляхом здійснення у випадках та порядку, визначених процесуальним законом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у таких кримінальних провадженнях, здійснює правосуддя як суд першої та апеляційної інстанції у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави в порядку цивільного судочинства;

аналізує судову статистику, вивчає та узагальнює судову практику у кримінальних та інших провадженнях, віднесених до його підсудності, інформує про результати узагальнення судової практики Верховний Суд та надає йому пропозиції до висновків щодо проектів законодавчих актів, які стосуються організації та діяльності Вищого антикорупційного суду, спеціальних вимог до суддів цього суду та гарантій їх діяльності, а також оприлюднює їх на своєму офіційному веб-сайті (ст. 4 Закону України «Про Вищий антикорупційний суд»).

Головною особою у правосудді є суддя, який виконуючи свої функції, виступає носієм судової влади. Згідно зі ст. 52 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» *суддею є громадянин України, який відповідно до Конституції України та вказаного Закону призначений суддею, займає штатну суддівську посаду в одному з судів України і здійснює правосуддя на професійній основі.* Він не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

Відповідно до національного законодавства *на посаду судді може бути призначений* громадянин України, не молодший 30 та не старший 65 років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, доброчесним та володіє державною мовою. Законом можуть бути передбачені додаткові вимоги для призначення на посаду судді.

Не може бути призначений суддею громадянин, який: визнаний судом обмежено дієздатним або недієздатним; має хронічні психічні чи інші захворювання, що перешкоджають виконанню функцій зі здійснення правосуддя; має незняту чи непогашену судимість.

Добір кандидатів для призначення на посаду судді здійснює Вища кваліфікаційна комісія суддів України. Вона ж вносить до Вищої ради правосуддя рекомендацію про призначення кандидата на посаду судді.

Призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя в порядку, встановленому законом.

²⁸ Про Вищий антикорупційний суд : Закон України від 07.06.2018 № 2447-VIII.
URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text>

В Україні діє **Вища рада правосуддя**, яка:

- вносить подання про призначення судді на посаду;
- ухвалює рішення стосовно порушення суддею чи прокурором вимог щодо несумісності;
- розглядає скарги на рішення відповідного органу про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора;
- ухвалює рішення про звільнення судді з посади;
- надає згоду на затримання судді чи утримання його під вартою;
- ухвалює рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя;
- вживає заходів щодо забезпечення незалежності суддів;
- ухвалює рішення про переведення судді з одного суду до іншого;
- здійснює інші повноваження, визначені цією Конституцією та законами України.

Вища рада правосуддя складається з 21 члена, з яких 10 – обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суддів у відставці, 2 – призначає Президент України, 2 – обирає Верховна Рада України, 2 – обирає з'їзд адвокатів України, 2 – обирає всеукраїнська конференція прокурорів, 2 – обирає з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ.

Голова Верховного Суду входить до складу Вищої ради правосуддя за посадою.

Строк повноважень обраних (призначених) членів Вищої ради правосуддя становить чотири роки. Одна й та ж особа не може обіймати посаду члена Вищої ради правосуддя два строки поспіль.

Член Вищої ради правосуддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади (крім посади Голови Верховного Суду), виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої. Член Вищої ради правосуддя має належати до правничої професії та відповідати критерію політичної нейтральності.

Вища рада правосуддя набуває повноважень за умови обрання (призначення) щонайменше 15 її членів, серед яких більшість становлять судді.

Прокуратура України – це єдина система, яка в порядку, передбаченому цим Законом, здійснює встановлені Конституцією України функції з метою захисту прав і свобод людини, загальних інтересів суспільства та держави.²⁹

На прокуратуру покладаються такі функції:

- 1) підтримання державного обвинувачення в суді;
- 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках;
- 3) нагляд за додержанням законів органами, що проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;

²⁹ Про прокуратуру :Закон України; Перелік від 14.10.2014 № 1697-VII.
URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text>

4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

З метою реалізації своїх функцій прокуратура здійснює міжнародне співробітництво.

Систему прокуратури України становлять: Офіс Генерального прокурора; обласні прокуратури; окружні прокуратури; Спеціалізована антикорупційна прокуратура.

Офіс Генерального прокурора організовує та координує діяльність усіх органів прокуратури, забезпечує належне функціонування Єдиного реєстру досудових розслідувань та його ведення органами досудового розслідування, визначає єдиний порядок формування звітності про стан кримінальної протиправності і роботу прокурора з метою забезпечення ефективного виконання функцій прокуратури, а також здійснює управління об'єктами державної власності, що належать до сфери управління Офісу Генерального прокурора.

Офіс Генерального прокурора очолює *Генеральний прокурор*, який має двох перших заступників та заступників, а також заступника Генерального прокурора - керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури.

У структурі Офісу Генерального прокурора утворюються департаменти, управління, відділи, а також Генеральна інспекція.

В Офісі Генерального прокурора утворюється (на правах самостійного структурного підрозділу) **Спеціалізована антикорупційна прокуратура**, на яку покладаються такі *функції*:

1) здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування Національним антикорупційним бюро України;

2) підтримання державного обвинувачення у відповідних провадженнях;

3) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених цим Законом і пов'язаних із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями, а також представництво у межах своєї компетенції інтересів держави у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Призначення прокурорів Спеціалізованої антикорупційної прокуратури здійснюється керівником Спеціалізованої антикорупційної прокуратури за результатами відкритого конкурсу, який проводить конкурсна комісія у складі керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та визначених ним і Генеральним прокурором осіб.

§ 6. Територіальний устрій України. Місцеве самоврядування в Україні

Важливим інститутом державного ладу України є територіальний устрій. Цей інститут характеризує юридичні властивості такої основної складової держави, як її територія. Територіальний устрій є організацією території держави.

Суверенітет України поширюється на всю її територію. Тобто Україна наділена виключним правом здійснювати на своїй території всю повноту державної влади і виступати від імені народу, що проживає на цій території, незалежним суб'єктом міжнародних відносин. У межах своїх територіальних кордонів суверенна держава виступає як єдиний офіційний представник усього народу, що об'єднується за ознакою громадянства.

Територія держави – це простір, зафіксований державним кордоном, на який поширюється суверенітет держави. Територія держави охоплює: суходутну територію, водні простори (внутрішні морські води і територіальне море), повітряну територію (простір над суходутною і водною територіями, умовно до космічного простору), а також підземну територію (простір під суходутною і водною територіями до технічно доступної глибини). Особливий правовий режим, що регулюється насамперед, міжнародним правом, мають континентальний шельф і виключна (морська) економічна зона.

Розрізняють два основних види територіального устрою: політико-територіальний та адміністративно-територіальний.

Політико-територіальний устрій передбачає поділ території держави на окремі самостійні частини. Він є характерним для федеративних держав (Бразилія, Індія, США, ФРН, Швейцарія та ін.).

Адміністративно-територіальний устрій – це територіальна організація держави, що характеризується внутрішнім поділом її на складові – адміністративно-територіальні одиниці різного рівня, відповідно до яких утворюються місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

Відповідно до ст. 132 Конституції України територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території; поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади; збалансованості та соціально-економічного розвитку регіонів з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Внутрішню структуру, побудову територіального устрою України визначає система адміністративно-територіального устрою держави, з урахуванням якої створюються та функціонують органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи.

Відповідно до ст. 133 Конституції систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

Спроби як внутрішніх, так і зовнішніх сил вивести яку-небудь частину її території з-під суверенітету України належить розцінювати як замах на її цілісність і недоторканність, а, отже, є злочином. Питання зміни території України віднесене до відання всеукраїнського референдуму.

Однак унаслідок збройної агресії Російської Федерації Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. визначає, що тимчасово окупована територія України є невід'ємною частиною території України, на яку

поширюється дія Конституції та законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Тимчасово окупованою територією визнається:

1) сухопутна територія Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, внутрішні води України цих територій;

2) внутрішні морські води і територіальне море України навколо Кримського півострова, територія виключної (морської) економічної зони України вздовж узбережжя Кримського півострова та прилеглого до узбережжя континентального шельфу України, на які поширюється юрисдикція органів державної влади України відповідно до норм міжнародного права, Конституції та законів України;

3) надра під територіями, зазначеними у пунктах 1 і 2 цієї частини, і повітряний простір над цими територіями.³⁰

Окрім того, Постанова Верховної Ради України «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» від 17 березня 2015 встановила тимчасово окупованими територіями окремі райони, міста, селища і села Донецької та Луганської областей, в яких відповідно до Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей» запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування, до моменту виведення усіх незаконних збройних формувань, російських окупаційних військ, їх військової техніки, а також бойовиків та найманців з території України та відновлення повного контролю України за державним кордоном України.³¹

Отже, **система адміністративного устрою України** – це сукупність адміністративно-територіальних одиниць (Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села), що становлять основу територіального устрою України.

Конституційно-правовий інститут місцевого самоврядування у загальному вигляді – це визначене Конституцією та законами України право територіальної громади самостійно, під свою відповідальність, безпосередньо або через утворені громадою органи вирішувати питання місцевого значення.

Місцеве самоврядування в Україні – це гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами сіл, селищ, міст як безпосередньо, так і через сільські, селищні, міські ради та їх

³⁰ Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

³¹ Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями : Постанова Верховної Ради України від 17.03.2015 № 254-VIII. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254-19#Text>

виконавчі органи, а також через районні та обласні ради, які представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ і міст.

Сутність і зміст місцевого самоврядування визначають його **принципи** – *основні засади організації та здійснення місцевого самоврядування.*

Істотними **принципами місцевого самоврядування** в Україні є принципи: *народовладдя; законності; гласності; колегіальності; поєднання місцевих і державних інтересів; виборності; правової, організаційної та матеріальної самостійності в межах повноважень, визначених законодавством України; підвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб; державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування; судового захисту прав місцевого самоврядування.*

Система місцевого самоврядування України – це визначена Конституцією та законами України сукупність суб'єктів місцевого самоврядування, що, відповідно до Конституції та законів України, здійснюють основні функції місцевого самоврядування.

Система місцевого самоврядування включає: територіальну громаду; сільську, селищну, міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення.

У містах з районним поділом за рішенням територіальної громади міста або міської ради відповідно до цього Закону можуть утворюватися районні в місті ради

Функції місцевого самоврядування є багатоманітними і розрізняються за призначенням і юридичними властивостями. За *об'єктами* функції місцевого самоврядування поділяються на *політичні, економічні, соціальні, культурні (духовні)* та інші.

Політичні функції місцевого самоврядування пов'язані з реалізацією форм безпосередньої демократії на місцях та здійсненням регіональної політики відповідно до Конституції та законів України.

Економічні функції місцевого самоврядування передбачають управління майном, що є у комунальній власності; утворення, реорганізацію та ліквідацію комунальних підприємств, організацій і установ, а також здійснення контролю за їх діяльністю; затвердження бюджетів відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контроль за їх виконанням; встановлення місцевих податків і зборів; утворення позабюджетних цільових коштів; регулювання земельних відносин; вирішення питань про надання дозволу на спеціальне використання природних ресурсів та ін.

Важливе значення мають *соціальні функції місцевого самоврядування*. Це, перш за все, затвердження програм соціально-економічного розвитку відповідних областей і районів та контроль за їх виконанням; затвердження містобудівних програм; управління закладами охорони здоров'я, які належать територіальним громадам; надання соціальної допомоги інвалідам, ветеранам війни та праці, сім'ям загиблих військовослужбовців, а також військовослужбовцям, звільненим у запас або відставку, інвалідам з дитинства, багатодітним сім'ям; вирішення у

встановленому законом порядку питань опіки та піклування; здійснення контролю за забезпеченням соціального захисту працівників, зайнятих на роботах із шкідливими умовами праці та ін.

Реалізація *культурних (духовних) функцій* передбачає: затвердження програм культурного розвитку відповідних областей і районів та контроль за їх виконанням; управління закладами освіти і культури, які належать територіальним громадам; заснування місцевих засобів масової інформації відповідних місцевих рад; оголошення об'єктів, що мають історичну, культурну або наукову цінність пам'ятками історії або культури; вирішення питань про робочу мову ради відповідно до законодавства про мови; відродження осередків традиційної народної творчості та ін.

Здійснення суб'єктами місцевого самоврядування такої діяльності, як організація територій і об'єктів природно-заповідного фонду місцевого значення; оголошення природних об'єктів, що мають екологічну цінність пам'ятками природи тощо, дає підстави виділити *екологічні функції*.

Функції місцевого самоврядування також можуть бути класифіковані за суб'єктами, що дає підстави виділити *функції територіальних громад; місцевих рад; сільських, селищних і міських голів; функції органів самоорганізації населення* тощо.

Основними *формами безпосереднього волевиявлення* територіальних громад, спрямованими на забезпечення безпосереднього здійснення ними самоврядування в межах Конституції і законів України, є *місцеві вибори, референдуми, загальні збори громадян за місцем їх проживання, а також місцеві ініціативи, громадські слухання* тощо.

Тести для самоконтролю

1. Конституційне право України є:

- 1) Складовою частиною державного права України.
- 2) Галуззю національного права України.
- 3) Системою захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина.
- 4) Все перераховане вище є правильним.

2. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є:

- 1) Верховна Рада України.
- 2) Президент України.
- 3) Кабінет Міністрів України.
- 4) Конституційний Суд України.

3. Основні засади, виражені в змісті даної галузі, відповідно до якої вона будується як система правових норм, а також здійснюється конституційно-правове регулювання суспільних відносин – це:

- 1) Система конституційного права.
- 2) Джерела конституційного права.

- 3) Принципи конституційного права.
- 4) Метод конституційного права.

4. Щодо законів про внесення змін до Конституції України Президент України:

- 1) Має право вето.
- 2) Не має такого права.
- 3) Це право може бути подолане повторним позитивним переголосуванням 2/3 членів конституційного складу Верховної Ради України.
- 4) Має право відкладального вето.

5. Президентом України може бути обраний громадянин України:

- 1) Який досяг 35 років.
- 2) Українець за національністю.
- 3) Не старше 65 років.
- 4) Все перераховане вище є правильним.

6. Вищим органом системи органів виконавчої влади є:

- 1) Президент України.
- 2) Кабінет Міністрів України.
- 3) Верховна Рада України.
- 4) Прем'єр-міністр України.

7. Президент України є:

- 1) Главою держави.
- 2) Главою виконавчої влади.
- 3) Главою законодавчої влади.
- 4) Правильними є твердження 1 і 2.

8. Суддя Конституційного Суду призначається:

- 1) На 3 роки.
- 2) На 5 років.
- 3) На 9 років.
- 4) Безстроково, до досягнення особою 65 років.

9. Право територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України – це визначення:

- 1) Місцевого самоуправління.
- 2) Місцевого самоврядування.
- 3) Місцевого управління.
- 4) Територіального самоуправління.

10. Призначення на посаду судді здійснюється:

- 1) Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя.
- 2) Вищою радою правосуддя.

- 3) Верховною Радою України за поданням Вищої ради правосуддя.
- 4) Президентом України.

11. Перше призначення на посаду професійного судді здійснюється:

- 1) Президентом України.
- 2) Вищою радою юстиції.
- 3) Верховною Радою України.
- 4) З'їздом суддів.

12. Назвіть вид відповідальності, що настає за скоєння конституційно-правового делікту:

- 1) Адміністративна.
- 2) Кримінальна.
- 3) Конституційно-правова.
- 4) Будь-який із зазначених.

13. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є:

- 1) Президент України.
- 2) Конституція України.
- 3) Народ України.
- 4) Верховна Рада України.

14. Термін “конституція” походить від:

- 1) Французького *constituante* – установчий.
- 2) Латинського *constitutio* – устрій, установлення.
- 3) Англійського *contain* – вміщувати.
- 4) Латинського *constructio* – побудова, складання.

15. Строк повноважень Конституційного Суду України становить:

- 1) 10 років.
- 2) 3 роки.
- 3) необмежений.
- 4) 5 років заява.

16. Структуру Конституції України складають:

- 1) Основна частина, заключна частина та додатки.
- 2) Преамбула, основна частина, заключна частина та перехідні положення.
- 3) Преамбула, основна частина та перехідні положення.
- 4) Вступ, основна частина, коментарі, доповнення та додатки.

17. Народним депутатом України може бути громадянин, який досяг на день виборів:

- 1) 18 років.
- 2) 21 року.
- 3) 25 років.

4) 35 років.

18. Президент України обирається строком на:

1) 4 роки.

2) 5 років.

3) 7 років.

4) Термін повноважень Президента України має співпадати із терміном повноважень Верховної Ради України.

19. Право офіційного тлумачення норм Конституції має:

1) Конституційний Суд України.

2) Верховна Рада України.

3) Вищі органи державної влади України.

4) Правильним є варіанти 1 і 2.

20. Чергові сесії Верховної Ради України починаються ... кожного року:

1) Першого понеділка лютого і першого понеділка жовтня.

2) Першого вівторка лютого і першого вівторка вересня.

3) Першого вівторка березня і першого вівторка вересня.

4) Інше.

21. Сутність установчої функції Верховної Ради України полягає у:

1) Формуванні державних органів.

2) Прийнятті законів.

3) Координації роботи місцевих органів влади.

4) Інше.

22. Голова Верховної Ради України отримує свої повноваження:

1) Шляхом призначення Президентом України

2) Шляхом призначення Кабінетом Міністрів України.

3) Шляхом обрання депутатами зі свого складу.

4) Інше.

23. Конституція України приймається:

1) Голосуванням у Верховній Раді України.

2) Всеукраїнським референдумом.

3) Спільним актом Президента України, Кабінету Міністрів України та Верховної Ради України.

4) Голосуванням Верховної Ради України з подальшим затвердженням всеукраїнським референдумом.

24. Громадянин України може бути позбавлений громадянства:

1) За вчинення тяжкого злочину.

2) За державну зраду.

3) У разі тривалого проживання за межами України.

- 4) Не може бути позбавлений громадянства.

25. Із перелічених нижче оберіть відповідність поняттю «місцеве самоврядування»:

- 1) Право державних місцевих адміністрацій здійснювати управління місцевими справами.
- 2) Право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення.
- 3) Обов'язок територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення.
- 4) Серед перерахованих правильна відповідь відсутня.

26. Формою безпосередньої демократії в Україні є:

- 1) Діяльність народних депутатів.
- 2) Вибори.
- 3) Право veto.
- 4) Діяльність місцевих громад.

27. Умови та засоби, що забезпечують ефективну реалізацію прав і свобод кожною людиною і громадянином – це:

- 1) Гарантії конституційних прав і свобод.
- 2) Механізм захисту конституційних прав і свобод.
- 3) Принципи забезпечення конституційних прав і свобод.
- 4) Інше.

28. Елементами правового статусу людини і громадянина в Україні є:

- 1) Невідчужуваність і непорушність прав і свобод людини.
- 2) Індивідуальність особи.
- 3) Правосуб'єктність, принципи правового статусу людини та громадянина, громадянство, права і обов'язки людини та громадянина.
- 4) Політико-правовий зв'язок особи з державою.

29. На виборах Президента України застосовується:

- 1) Пропорційна система.
- 2) Мажоритарна система абсолютної більшості.
- 3) Мажоритарна система відносної більшості.
- 4) Змішана система.

30. Вибори до Верховної Ради України здійснюються:

- 1) За мажоритарною системою.
- 2) За пропорційною системою.
- 3) За змішаною системою.
- 4) Інше.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття конституційного права України.
2. Визначте та охарактеризуйте складові елементи системи конституційного права України.
3. Розкрийте поняття норм конституційного права України, охарактеризуйте їх ознаки та види.
4. Розкрийте поняття джерела конституційного права України, охарактеризуйте їх ознаки та види.
5. Розкрийте поняття суверенітету у конституційному праві. Назвіть державно-правові ознаки суверенітету України.
6. Розкрийте поняття конституції України, назвіть її функції та розкрийте властивості.
7. Розкрийте поняття та охарактеризуйте структуру Конституції України.
8. Охарактеризуйте поняття, суть, ознаки та гарантії конституційного ладу України, його співвідношення з державним ладом.
9. Розкрийте основні конституційні характеристики сучасної Української держави.
10. Охарактеризуйте види правового статусу особи.
11. Розкрийте поняття та структуру конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні.
12. Розкрийте поняття громадянства України, охарактеризуйте його принципи, підстави набуття та втрати.
13. Визначте поняття, охарактеризуйте властивості та назвіть види основних прав та свобод людини і громадянина в Україні.
14. Розкрийте поняття та зміст конституційних обов'язків громадянина в Україні.
15. Охарактеризуйте спеціальний (родовий) правовий статус особи
16. Розкрийте поняття безпосередньої демократії та охарактеризуйте ті її інститути (форми), які застосовуються в Україні.
17. Розкрийте поняття та охарактеризуйте виборчу систему України.
18. Розкрийте поняття референдуму та охарактеризуйте його види.
19. Розкрийте поняття державної влади і охарактеризуйте систему органів державної влади в Україні.
20. Охарактеризуйте конституційно-правовий статус Верховної Ради України.
21. Охарактеризуйте основні форми роботи Верховної Ради України.
22. Дайте загальну характеристику інституту Президента України.
23. Охарактеризуйте порядок обрання Президента України та підстави припинення його повноважень.
24. Розкрийте поняття виконавчої влади та охарактеризуйте систему органів виконавчої влади в Україні.

25. Розкрийте поняття судової влади, охарактеризуйте її функції та місце в системі органів державної влади України.
26. Охарактеризуйте систему судоустрою в Україні.
27. Охарактеризуйте порядок формування, склад та повноваження Конституційного Суду України.
28. Охарактеризуйте порядок формування, склад та компетенцію Кабінету Міністрів України.
29. Охарактеризуйте конституційно-правовий статус органів прокуратури в Україні.
30. Розкрийте поняття, охарактеризуйте структуру, повноваження та функції органів місцевого самоврядування в Україні.
31. Розкрийте поняття територіального устрою України та охарактеризуйте його систему і засади.
32. Розкрийте поняття і охарактеризуйте гарантії місцевого самоврядування в Україні.

РОЗДІЛ 3 ОСНОВИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 1. Поняття, предмет та принципи цивільного права. Цивільно-правові відносини.

Цивільне право як наука – це система знань про закономірності становлення і розвитку цивільно-правових явищ та діяльність, що спрямована на здобуття нових знань щодо цивільно-правових понять, категорій, суджень тощо.

Цивільне право як навчальна дисципліна передбачає пізнання цивільно-правових норм, практики їх застосування, прищеплення навичок і вміння аналізувати наукові теорії, вирішувати конкретні життєві ситуації, що виникають у сфері цивільно-правового регулювання.

Цивільне право як галузь права – це сукупність правових норм, які регулюють шляхом диспозитивного методу особисті немайнові та майнові відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Предмет будь-якої галузі права складають суспільні відносини, що врегульовані нею.

Предметом регулювання цивільного права є відносини:

1) **особисті немайнові**, тобто відносини, об'єктом яких є невіддільні від особистості нематеріальні блага (честь, гідність, ділова репутація), а також особисті права, пов'язані з майновими (наприклад, права автора, право на наукові відкриття, винаходи, корисні моделі й інші об'єкти творчості).

2) **майнові**, тобто відносини, що виникають з приводу належності, використання чи переходу рухомого чи нерухомого майна й інших матеріальних благ (робіт, послуг тощо) від одного суб'єкта до іншого.

Об'єднує їх те, що вони засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників – фізичних і юридичних осіб, держави Україна, Автономної Республіки Крим, територіальних громад, іноземних держав та інших суб'єктів публічного права.

Принципи цивільного права тісно пов'язані з предметом та методом регулювання цивільно-правових відносин. Вони мають визначальне значення при застосуванні цивільно-правових норм.

Під **принципами цивільного права** розуміють основні засади, в яких втілені корінні, найхарактерніші риси цивільного права. Ст. 3 ЦК України визначає такі **засади цивільного законодавства**:

1) **неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини;**

2) **неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом;**

3) **свобода договору;**

4) **свобода підприємницької діяльності, що не заборонена законом;**

5) **судовий захист права та інтересу;**

6) **справедливість, добросовісність і розумність.**

Цивільно-правові відносини – це майнові та особисті немайнові відносини (врегульовані нормами сучасного цивільного права) між майнововідокремленими, юридично рівними учасниками, що є носіями суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, які виникають, змінюються, припиняються на підставі юридичних фактів і забезпечуються можливістю застосування засобів державного примусу.

Цивільне правовідношення має свою структуру. У ньому традиційно вирізняють такі **елементи**:

1. суб'єкти;
2. об'єкти;
3. зміст, тобто суб'єктивні права та обов'язки.

Суб'єкти цивільних правовідносин.

Відповідно до ст. 2 ЦКУ **учасниками цивільних відносин є фізичні та юридичні особи, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права.**

Під **об'єктом цивільного правовідношення розуміють усе те, з приводу чого виникають відповідні правовідносини.** Безоб'єктних цивільних відносин не існує.

Зміст цивільного правовідношення складають права та обов'язки його учасників. Право, яке входить у зміст цивільного правовідношення – це суб'єктивне цивільне право, тобто право, що належить конкретній особі. У цілому **під суб'єктивним правом розуміють встановлену законом міру дозволеної поведінки правомочної особи.** **Суб'єктивний цивільний обов'язок – це встановлена законом міра належної поведінки зобов'язаної особи.**

Класифікація цивільних правовідносин має не лише суто теоретичне, а й практичне значення, оскільки дозволяє правильно застосувати норми цивільного права у кожному конкретному випадку.

Традиційно **вирізняють такі види цивільних правовідносин:**

1) майнові та особисті немайнові.

Майнові правовідносини спрямовані головним чином на задоволення матеріальних інтересів сторін. Більшість цивільних правовідносин є майновими (відносини власності, договірні, щодо відшкодування заподіяної шкоди тощо). Особисті немайнові правовідносини пов'язані з охороною індивідуальності людини та з нематеріальними благами, які належать громадянину з народження і є невідчужуваними (честь, гідність, ділова репутація тощо);

2) абсолютні та відносні.

В абсолютних правовідносинах правомочній особі протистоїть невизначене коло зобов'язаних осіб. Так, у відносинах власності зобов'язаною стороною виступають усі особи, які оточують власника, оскільки ніхто з них не може порушувати права власника щодо володіння, користування та розпорядження річчю. У відносних правовідносинах правомочній особі протистоїть певна особа. Так, за договором купівлі-продажу продавець має право вимагати оплати товару від конкретного покупця, а покупець - відповідно передачі речі від конкретного продавця;

3) речові та зобов'язальні.

У речових правовідносинах права можуть бути здійснені їх носієм самостійно. Так, власник користується своєю річчю і не потребує сприяння інших осіб. У зобов'язальних правовідносинах реалізація права передбачає певні дії зобов'язаної особи: продавець реалізує своє право на отримання грошової суми, якщо покупець виконає обов'язок щодо її сплати.

Підставами виникнення цивільних правовідносин є **юридичні факти**. Усі юридичні факти можна поділити на дві групи: події і дії.

Події – *настають незалежно від волі людей (стихійні лиха, смерть людини, закінчення строку тощо). Але внаслідок подій у спадкоємців виникає право на спадщину, у страхувальника – право на відшкодування шкоди.*

Дії – *результат свідомої діяльності людини.* Вони поділяються на:

- 1) правомірні (такі, що відповідають приписам закону);
- 2) неправомірні (такі, що суперечать закону).

Правомірні дії поділяються на правочини, юридичні вчинки, адміністративні акти. Якщо правочини – це вольові, правомірні дії осіб, спрямовані на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків, то юридичні вчинки створюють правові наслідки незалежно від спрямованості волі осіб, які їх вчиняють. Так, створення художнього твору може бути спеціальне і не спрямоване на виникнення правовідносин, але незалежно від цього, художник набуває авторське право.

Неправомірні дії можуть бути підставами виникнення правовідносин у разі заподіяння шкоди, набуття чужого майна без достатніх правових підстав тощо.

§ 2. Фізичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин

Термін "фізична особа" закріплено вперше в ЦК України і його використання позбавить у подальшому від необхідності вказувати на те, що цивільні права та обов'язки можуть мати не лише громадяни України, а й іноземці та особи без громадянства, хоча і раніше він вживався у деяких нормативно-правових актах України.

Відповідно до ст. 24 ЦК України **фізична особа** – *це людина, яка є учасником цивільних відносин.*

Індивідуалізація фізичної особи забезпечується її ім'ям, яке надається при народженні останньої. Фізична особа набуває прав та обов'язків і здійснює їх під своїм ім'ям. Ім'я фізичної особи, яка є громадянином України, складається з прізвища, власного імені та по-батькові, якщо інше не випливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить (ст. 28 ЦКУ).

При здійсненні окремих цивільних прав фізична особа відповідно до закону може використовувати псевдонім (вигадане ім'я) або діяти без визначення імені. Зокрема, таке право належить автору в галузі науки, літератури і мистецтва, який може вибирати псевдонім у зв'язку з використанням твору.

Фізичні особи, які досягли 16-річного віку, мають право змінити прізвище, ім'я та по-батькові. У разі зміни імені фізична особа повинна повідомити про це своїх кредиторів та боржників.

Фізична особа, як учасник цивільних відносин має бути наділена цивільною правоздатністю та цивільною дієздатністю.

Цивільна правоздатність – це здатність фізичної особи мати цивільні права та обов'язки (ст. 25 ЦК). Правоздатність визнається рівною мірою за всіма фізичними особами з моменту народження і припиняється зі смертю.

Характерні ознаки правоздатності: 1) рівність для всіх фізичних осіб (незалежно від раси, національності тощо); 2) невідчужуваність на користь інших фізичних осіб; 3) неможливість обмеження її актами суб'єктів приватного чи публічного права, крім випадків прямо встановлених законом; 4) існування як природної невід'ємної властивості фізичної особи.

Зміст цивільної правоздатності фізичної особи – це сукупність (загальний обсяг) тих прав та обов'язків, які вона може мати.

Обмеження правоздатності за загальним правилом не допускається, проте у встановлених законом випадках і лише за рішенням суду фізична особа може бути обмежена у здатності мати деякі права.

Закон допускає два види обмеження правоздатності:

1) **добровільне** – наприклад, закріплена в законодавчих актах заборона працівникам деяких відомств обіймати посади, пов'язані з підприємницькою діяльністю; обмеження прав громадянина, що став ченцем;

2) **примусове** – допустиме лише тоді, коли воно передбачене законом з обов'язковим переліком конкретних випадків і встановленням порядку такого обмеження. До таких обмежень, наприклад, належать заходи кримінального покарання: арешт, обмеження волі, позбавлення волі на певний строк і довічно, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю тощо.

Обмеження цивільної правоздатності іноземних громадян можливе лише за рішенням Кабінету Міністрів України у порядку відповідного реагування на дії тих держав, у яких є спеціальні обмеження щодо реалізації прав і свобод громадянами України. Такий захід називається **реторсією**.

Цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Обсяг цивільної дієздатності фізичної особи встановлюється ЦК України та може бути обмежений виключно у випадках і в порядку, встановлених законом.

Основні елементи змісту цивільної дієздатності фізичної особи:

- 1) можливість самостійного вчинення правочинів (правочиноздатність);
- 2) можливість нести самостійну майнову відповідальність (деліктоздатність);
- 3) можливість складати заповіт і бути спадкоємцем (тестаментоздатність);
- 4) можливість обирати собі представника та самому бути представником (трансдієздатність).

За ЦК України розрізняють такі види дієздатності:

- повна дієздатність (з 18 років або раніше – в разі надання повної цивільної дієздатності на підставах, визначених законом);
- неповна дієздатність (з 14 до 18 років);

- часткова дієздатність (до 14 років).

Обмеження цивільної дієздатності фізичної особи. Визнання фізичної особи недієздатною.

Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона:

а) страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними;

б) зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо, та таким чином ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Цивільна дієздатність є обмеженою з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.

Правові наслідки обмеження цивільної дієздатності фізичної особи:

1) Над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування. 2) Фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена, може самостійно вчиняти лише дрібні побутові правочини. 3) Правочини щодо розпорядження майном та інші правочини, що виходять за межі дрібних побутових, вчиняються особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за згодою піклувальника. 4) Одержання заробітку, пенсії, стипендії, інших доходів особи, цивільна дієздатність якої обмежена, та розпорядження ними здійснюються піклувальником. Піклувальник може письмово дозволити фізичній особі, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно одержувати заробіток, пенсію, стипендію, інші доходи та розпоряджатися ними. 5) Особа, цивільна дієздатність якої обмежена, самостійно несе відповідальність за порушення нею договору, укладеного за згодою піклувальника, та за шкоду, що завдана нею іншій особі.

У разі видужування фізичної особи, цивільну дієздатність якої було обмежено, або в разі такого поліпшення її психічного стану, що відновив у повному обсязі її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, суд поновлює її цивільну дієздатність. У разі припинення фізичною особою зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо суд поновлює цивільну дієздатність цієї особи.

Піклування, встановлене над фізичною особою, припиняється на підставі рішення суду про поновлення цивільної дієздатності.

Фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними.

Правові наслідки визнання фізичної особи недієздатною:

- над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка;
- недієздатна фізична особа не має права вчиняти будь-які правочини;
- правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє її опікун;
- відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою, несе її опікун.

За позовом опікуна чи органу опіки та піклування суд поновлює цивільну дієздатність фізичної особи, визнаної недієздатною, і припиняє опіку, якщо буде встановлено, що внаслідок видужання або значного поліпшення її психічного стану в цієї особи поновилася здатність усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними.

Фізична особа визнається недієздатною з моменту набрання законної сили рішенням суду про це.

Визнання фізичної особи безвісно відсутньою. Оголошення фізичної особи померлою.

Визнання фізичної особи безвісно відсутньою відбувається за таких умов: а) протягом одного року фізична особа відсутня за місцем свого постійного проживання; б) протягом цього ж строку заінтересованим особам нічого не відомо про місце її перебування; в) вжиті заходи для встановлення місця перебування фізичної особи не дали результатів; г) питання, заради яких заявник просить визнати фізичну особу безвісно відсутньою, є юридично важливими та не можуть бути вирішені без такого визнання.

Визнання фізичної особи безвісно відсутньою породжує правові наслідки: 1) На підставі рішення суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою нотаріус за останнім місцем її проживання описує належне їй майно та встановлює над ним опіку. За заявою заінтересованої особи або органу опіки та піклування над майном особи, зниклої безвісти, опіка може бути встановлена нотаріусом до ухвалення судом рішення про визнання її безвісно відсутньою. Опікун над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти, приймає виконання цивільних обов'язків на її користь, погашає за рахунок її майна борги, управляє цим майном в її інтересах. За заявою заінтересованої особи опікун над майном фізичної особи, яка визнана безвісно відсутньою, або особи, зниклої безвісти, надає за рахунок цього майна утримання особам, яких вони за законом зобов'язані утримувати. Опіка над майном припиняється в разі скасування рішення суду про визнання фізичної особи безвісно відсутньою, а також у разі появи фізичної особи, зниклої безвісти. 2) Чоловік або дружина безвісно відсутнього набувають права розірвати шлюб у спрощеному порядку через державні органи реєстрації актів цивільного стану. 3) Припиняються зобов'язання, тісно пов'язані з особою безвісно відсутнього.

Якщо фізична особа, що була визнана безвісно відсутньою, з'явилася чи якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем її перебування або суд, що постановив рішення про визнання цієї особи безвісно відсутньою, за заявою цієї особи чи іншої заінтересованої особи скасовує рішення про визнання фізичної особи безвісно відсутньою.

Фізична особа може бути **оголошена судом померлою**, якщо у місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років, а якщо вона пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підставу припускати її загибель від певного нещасного випадку, - протягом шести місяців, а за можливості вважати фізичну особу загиблою від певного нещасного випадку або інших обставин внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру - протягом одного місяця після

завершення роботи спеціальної комісії, утвореної внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру.

Фізична особа, яка пропала безвісти у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена судом померлою після спливу двох років від дня закінчення воєнних дій. З урахуванням конкретних обставин справи суд може оголосити фізичну особу померлою і до спливу цього строку, але не раніше спливу шести місяців.

Фізична особа оголошується померлою від дня набрання законної сили рішенням суду про це. Фізична особа, яка пропала безвісти за обставин, що загрожували їй смертю або дають підстави припустити її загибель від певного нещасного випадку або у зв'язку з воєнними діями, може бути оголошена померлою від дня її вірогідної смерті.

Правові наслідки оголошення фізичної особи померлою прирівнюються до правових наслідків, які настають у разі смерті. Спадкоємці фізичної особи, яка оголошена померлою, не мають права відчужувати протягом п'яти років нерухоме майно, що перейшло до них у зв'язку з відкриттям спадщини. Нотаріус, який видав спадкоємцеві свідоцтво про право на спадщину на нерухоме майно, накладає на нього заборону відчуження.

Якщо фізична особа, яка була оголошена померлою, з'явилася або якщо одержано відомості про місце її перебування, суд за місцем перебування цієї особи або суд, що постановив рішення про оголошення її померлою, за заявою цієї особи або іншої заінтересованої особи скасовує рішення суду про оголошення фізичної особи померлою.

Незалежно від часу своєї появи фізична особа, яка була оголошена померлою, має право вимагати від особи, яка володіє її майном, повернення цього майна, якщо воно збереглося та безоплатно перейшло до неї після оголошення фізичної особи померлою, за винятком майна, придбаного за набувальною давністю, а також грошей та цінних паперів на пред'явника.

У разі неможливості повернути майно в натурі особі, яка була оголошена померлою, відшкодовується вартість цього майна.

Якщо майно фізичної особи, яка була оголошена померлою і з'явилася, перейшло у власність держави, Автономної Республіки Крим або територіальної громади і було реалізоване ними, цій особі повертається сума, одержана від реалізації цього майна.

§ 3. Юридичні особи як суб'єкти цивільних правовідносин

Юридична особа – це організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку шляхом об'єднання осіб та (або) майна, яка наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді.

Ознаки юридичної особи:

– *організаційна єдність* – юридична особа в цивільному обігу діє як єдине ціле, що полягає у визначенні мети та завдань юридичної особи, у встановленні її внутрішньої структури, компетенції її органів, порядку їхньої діяльності та порядку припинення юридичної особи;

– *наявність відокремленого майна* – наявність майна створює матеріальну базу діяльності юридичної особи; юридична особа повинна мати своє майно, відокремлене від майна учасників (засновників), членів трудового колективу, інших організацій, громадян тощо;

– *самостійна майнова відповідальність* – здатність бути відповідачем в суді; юридична особа зобов'язана нести самостійну майнову відповідальність за своїми зобов'язаннями всім належним їй майном, якщо інше не визначено в законі чи установчих документах;

– *здатність діяти в цивільному обігу від власного імені* – юридична особа повинна мати своє найменування, яке містить інформацію про її організаційно-правову форму та зазначається в її установчих документах і вноситься до Єдиного державного реєстру юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців;

– *місцезнаходження юридичної особи* – це адреса органу або особи, які відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступають від її імені;

– *здатність бути позивачем або відповідачем у суді* – порядок вирішення спорів, у яких юридична особа виступає як особа, яка бере участь у справі, регулюється Цивільним процесуальним кодексом України або Господарським процесуальним кодексом України.

Види юридичних осіб:

1. *Залежно від порядку створення:* 1) юридичні особи **приватного права** – створюються учасниками (засновниками) на підставі установчих документів (затверджений статут або засновницький договір), які підписують усі учасники (засновники); 2) юридичні особи **публічного права** – створюються розпорядчим актом Президента України, органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування.

2. *Залежно від форм власності:* 1) **приватні** – основане на власності фізичної особи; 2) **колективні** – основане на власності трудового колективу підприємства; 3) **державні** – основане на державній власності; 4) **комунальні** – основані на власності територіальних громад або на власності органів місцевого самоврядування; 5) **змішані** – основані на базі об'єднання майна різних власників (на власності юридичних осіб, фізичних осіб, держави).

3. *Залежно від територіальної належності:* 1) **українські** – юридичні особи створені та зареєстровані на території України; 2) **іноземні** – юридичні особи створені та зареєстровані на території іноземної держави; 3) **міжнародні організації**.

4. *Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду:* 1) **унітарні** – створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений на частки (паї), призначає керівника, який керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму; 2) **корпоративні** – утворюється двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна;

5. *Залежно від організаційно-правової форми:* 1) **товариство** – організація, створена об'єднанням осіб (учасників), які мають право участі в цьому товаристві. Товариство може бути створено однією особою, якщо інше не встановлено законом; 2) **установа** – організація, створена однією чи кількома особами (засновниками), що не беруть участі в управлінні нею, через об'єднання (виділення) їхнього майна для досягнення мети, визначеної засновниками, за рахунок цього майна.

6. *Товариство залежно від мети діяльності:* 1) **підприємницькі товариства** – створюються з метою одержання прибутку та подальшого його розподілу між учасниками (ст. 84 ЦК України); 2) **непідприємницькі товариства** – не мають на меті одержання прибутку для його подальшого розподілу між учасниками (ст. 85 ЦК України).

Способи створення юридичної особи:

Розпорядчий порядок утворення юридичної особи полягає в тому, що компетентний орган державної влади або управління приймає рішення (розпорядження) про створення юридичної особи і затверджує її статут чи положення про неї.

Дозвільний порядок утворення юридичної особи передбачає наявність ініціативи засновників і дозволу відповідного органу чи підприємства.

Нормативно-явочний порядок полягає в тому, що умови створення юридичної особи зафіксовані в законодавчому акті у вигляді загального дозволу держави. Для створення конкретної юридичної особи потрібна відповідна ініціатива її засновників і реєстрація її у відповідному органі.

Договірний порядок утворення юридичної особи застосовується тоді коли громадяни або юридичні особи добровільно об'єднуються для досягнення певної мети.

Вимоги до змісту установчих документів: 1) у статуті товариства вказуються найменування юридичної особи, органи управління товариством, їх компетенція, порядок прийняття ними рішень, порядок вступу до товариства та виходу з нього, якщо додаткові вимоги щодо змісту статуту не встановлені ЦК України або іншим законом; 2) у **засновницькому договорі** товариства визначаються зобов'язання учасників створити товариство, порядок їх спільної діяльності щодо його створення, умови передавання товариству майна учасників, якщо додаткові вимоги щодо змісту засновницького договору не встановлені ЦК України або іншим законом; 3) в **установчому акті** установи вказується її мета, визначаються майно, яке передається установі, необхідне для досягнення цієї мети, структура управління установою. Якщо в установчому акті, який міститься у заповіті, відсутні окремі із зазначених вище положень, їх встановлює орган, що здійснює державну реєстрацію.

Правоздатність і дієздатність юридичної особи виникає в момент її створення і припиняється з дня внесення до єдиного державного реєстру запису про її припинення.

Юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону. Порядок створення органів юридичної особи встановлюється установчими документами та законом. У випадках, встановлених законом, юридична особа може набувати цивільних прав та обов'язків і здійснювати їх через своїх учасників. Орган або особа, яка відповідно до установчих документів юридичної особи чи закону виступає від її імені, зобов'язана діяти в інтересах юридичної особи, добросовісно і розумно та не перевищувати своїх повноважень. У відносинах із третіми особами обмеження повноважень щодо представництва юридичної особи не має юридичної сили, крім випадків, коли юридична особа доведе, що третя особа знала чи за всіма обставинами не могла не знати про такі обмеження. Якщо члени органу юридичної особи та інші особи, які відповідно до закону чи установчих документів виступають від імені юридичної особи, порушують свої обов'язки щодо представництва, вони несуть солідарну відповідальність за збитки, завдані ними юридичній особі.

Юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями усім належним їй майном. Учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), крім випадків, встановлених установчими документами та законом.

Юридична особа припиняється в результаті:

- *реорганізації* – передання всього свого майна, прав та обов'язків правонаступникам;
- *ліквідації* – за рішенням, прийнятим засновниками (учасниками) юридичної особи або уповноваженим ними органом, за судовим рішенням або за рішенням органу державної влади, прийнятим у випадках, що передбачений законом.

Форми реорганізації юридичної особи: *злиття, приєднання, поділ, перетворення* – зміна організаційно-правової форми юридичної особи.

Юридична особа ліквідується: 1) за рішенням її учасників або органу юридичної особи, уповноваженого на це установчими документами, в тому числі у зв'язку із закінченням строку, на який було створено юридичну особу, досягненням мети, для якої її створено, а також в інших випадках, передбачених установчими документами; 2) за рішенням суду про ліквідацію юридичної особи через допущені при її створенні порушення, які не можна усунути, за позовом учасника юридичної особи або відповідного органу державної влади; 3) за рішенням суду про ліквідацію юридичної особи в інших випадках, встановлених законом, – за позовом відповідного органу державної влади.

§ 4. Правочини: поняття, умови дійсності та види

Правочинами визнаються дії фізичних та юридичних осіб, спрямовані на виникнення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків.

Правочин – це правомірна дія, яка вчиняється для досягнення дозволеної законом мети (набуття майна у власність шляхом купівлі-продажу; здача майна в оренду, надання послуг тощо).

Відповідно до підстав класифікації вирізняють такі **види правочинів**.

Залежно від числа сторін, волевиявлення яких потрібне на здійснення правочину:

- *односторонні* (для їх вчинення досить волевиявлення однієї особи, наприклад, заповіт);
- *двосторонні* (вимагається волевиявлення двох сторін (так, для укладення договору купівлі-продажу недостатньо бажання продавця продати річ, необхідно, щоб покупець виявив бажання її купити);
- *багатосторонні* (при укладенні яких виражається воля трьох і більше сторін, наприклад, договір про спільну діяльність).

Залежно від того, чи відповідає обов'язку однієї зі сторін зустрічний обов'язок контрагента, правочини поділяють на:

- *відплатні* (де надається зустрічне майнове задоволення у вигляді грошей, майна, роботи, послуг - купівля-продаж, міна, підряд, комісія);
- *безвідплатні* (ніякий майновий еквівалент не передбачається - договір дарування, безоплатного користування майном).

Залежно від моменту укладання правочину вирізняють:

- *консенсуальні правочини*. Такий правочин вважається укладеним після того, коли сторони у належній формі погодили всі істотні умови договору, а сам правочин буде виконуватися пізніше.

- *реальні правочини*. Для того, щоб такий правочин вважався укладеним, сторонам недостатньо погодити у належній формі його істотні умови, необхідно, щоб відбулася реальна передача речі (договір позики, зберігання).

Залежно від значення підстав правочину для його дійсності вирізняють:

- *каузальні правочини* (від лат. causa - причина);
- *абстрактні правочини*.

У каузальних правочинах безпосередньо визначена підстава їх укладання, намір досягти певного результату - стати власником майна, отримати майно у тимчасове користування та ін. Із змісту абстрактного правочину неможливо з'ясувати заради чого він укладався.

Під умовами дійсності правочину розуміються передбачені законом вимоги, яким має відповідати будь-який правочин. Звичайно, що умови дійсності правочину залежать від його виду, характеру, змісту, суб'єктного складу, об'єкта.

Умови дійсності правочину є такі:

1) *суб'єктний склад*. Особи, які укладають правочин, повинні мати необхідну правоздатність і дієздатність.

2) *зміст правочину не повинен суперечити закону*. Умови правочину повинні відповідати як вимогам закону, так і підзаконних актів.

3) *форма правочину повинна відповідати закону*. Правочини можуть укладатися в усній, письмовій та нотаріальній формі, яку визначають самі

сторони. В окремих випадках законодавець вимагає конкретної форми правочину під страхом його недійсності.

4) *єдність волі і волевиявлення сторін*. Якщо такої єдності немає, може йтися про укладення правочину внаслідок насильства, обману, помилки, збігу тяжких обставин, тобто коли воля сторони відсутня взагалі або ж спотворена.

5) *здійсненність правочину*. Правочин повинен бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що зумовлені ним.

Формою правочину називається спосіб вираження волі його сторін.

Чинне законодавство допускає укладення правочинів в *усній, простій письмовій та письмовій нотаріальній формі*. Особливим способом вираження волі є укладення договору шляхом вчинення конклюдентних дій (тобто дій, які свідчать про бажання однієї сторони укласти договір на умовах, запропонованих іншою).

1. Усна (словесна) форма.

Вона застосовується у всіх випадках, коли для даного виду правочину законом не передбачено іншу форму.

2. Письмова форма. Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах (у тому числі електронних), у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони, або надсилалися ними до інформаційно-телекомунікаційної системи, що використовується сторонами.

Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку.

Письмова форма поділяється на *просту письмову та нотаріально посвідчену*.

У письмовій формі належить вчиняти:

- 1) правочини між юридичними особами;
- 2) правочини між фізичною та юридичною особою, крім правочинів, що повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення;
- 3) правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім тих, що повністю виконуються сторонами в момент вчинення;
- 4) інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма.

Правочин, який вчинений у письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін.

Необхідною умовою дійсності деяких правочинів є їх *державна реєстрація*. Правочин підлягає державній реєстрації лише у випадках, встановлених законом.

За загальним правилом недодержання сторонами простої письмової форми правочину не спричиняє його недійсності. Наслідком порушення такої форми є недопущення свідчень свідків у випадку заперечення однією зі сторін факту вчинення правочину або оспорування окремих його частин. Недодержання сторонами простої письмової форми зумовлює недійсність правочину лише у випадку, якщо такий наслідок прямо зазначений в законі.

Недійсні правочини, їх юридична природа та види.

Недійсним є правочин, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемний правочин).

Недійсні правочини: нікчемні та заперечні (оспорювані).

Нікчемним правочином є правочин, вчинення якого не породжує передбачених законом правових наслідків у зв'язку із протиправністю або іншими недоліками юридичного характеру, незалежно від пред'явлення позову про визнання його недійсним. Нікчемний правочин є недійсним незалежно від визнання його таким і від бажання сторін.

Види нікчемних правочинів:

- 1) вчинений з порушенням обов'язкової письмової та нотаріальної форми;
- 2) вчинений малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності;
- 3) вчинений у випадках, передбачених законом, без дозволу органу опіки та піклування;
- 4) вчинений недієздатною фізичною особою;
- 5) правочин, що порушує публічний порядок;
- 6) удаваний правочин.

Якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

Види оспорюваних правочинів:

- 1) вчинений юридичною особою, якою вона не мала права вчиняти;
- 2) вчинений неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності;
- 3) вчинений фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності;
- 4) вчинений дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними;
- 5) вчинений під впливом помилки;
- 6) вчинений під впливом обману;
- 7) вчинений під впливом насильства;
- 8) вчинений у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою;
- 9) вчинений під впливом тяжкої обставини.

Загальні правові наслідки недійсності правочину. Правові наслідки недійсності окремих частин правочину

Недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, - відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитків та моральної шкоди, вони підлягають відшкодуванню винною стороною.

Правові наслідки недійсності нікчемного правочину, які встановлені законом, не можуть змінюватися за домовленістю сторін.

Вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути пред'явлена будь-якою заінтересованою особою.

Суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи.

Недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини.

Існують такі види наслідків недійсності правочинів:

1) *юридичні наслідки* випливають з факту вчинення недійсного правочину і полягають у ненастанні юридичних наслідків, яких прагнули досягнути сторони. Вони обмежуються лише постановкою питання про недійсність правочину. Це пов'язано з тим, що недійсний правочин не може породити інших правових наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Нікчемний правочин є недійсним з моменту вчинення і не породжує для його сторін цивільних прав та обов'язків. Оспорюваний правочин хоча і породжує в момент вчинення правові наслідки, проте після його оспорення заінтересованою особою і визнання недійсним судом, він є недійсним і нічим не відрізняється від нікчемного.

Нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення.

Невідповідність окремої частини правочину вимогам закону не має наслідком недійсність інших його частин і правочину в цілому, якщо допускається відокремлення цієї частини від інших частин правочину і є можливість припустити, що він був би вчинений сторонами і без включення до нього недійсної частини;

2) *майнові наслідки* недійсності правочинів породжують такі два юридичних факти, як вчинення недійсного правочину та виконання його хоча б однією стороною повністю чи частково. Такі правові наслідки називаються майновими, оскільки визначають юридичну долю переданого за нікчемним правочином майна.

У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Такий наслідок недійсності вчиненого правочину в науці цивільного права називається **двосторонньою реституцією**.

3) *додаткові майнові наслідки* сторін недійсного правочину полягають у обов'язку відшкодування винною стороною заподіяних збитків та моральної шкоди іншій стороні або третій особі. Додаткові майнові наслідки можуть також передбачатись окремими складами недійсних правочинів. Так, відповідно до ч. 4 ст. 221 ЦК України крім обов'язку повернути майно малолітній особі, на дієздатну сторону покладається також обов'язок відшкодувати збитки, завдані укладенням недійсного правочину, якщо в момент вчинення правочину вона

знала або могла знати про вік другої сторони.

§ 5. *Поняття та зміст права власності*

У цивільстві розрізняють право власності в *об'єктивному* і *суб'єктивному* сенсі.

Право власності в об'єктивному сенсі – це сукупність правових норм, що регулюють відносини власності і є юридичною підставою існування і реалізації права власності, котре належить певному суб'єкту.

Право власності в суб'єктивному сенсі – це право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею незалежно від волі інших осіб (ч. 1 ст. 316 ЦК України).

Право власності є непорушним, ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом (ст. 321 ЦК України).

Власникові належать права володіння, користування та розпоряджання своїм майном. На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна (ст. 317 ЦК України).

Право володіння – це забезпечена законом можливість фактичного панування над річчю, утримання її у сфері свого господарювання.

Право користування – забезпечена законом можливість власника вилучати з речі її корисні властивості відповідно до її призначення, одержувати плоди і доходи, з метою задоволення різноманітних потреб.

Право розпорядження – забезпечена законом можливість власника визначати фактичну та юридичну долю речі: передавати її іншим особам у власність чи тимчасове володіння і користування, а в деяких випадках – і в розпорядження (договір комісії).

Об'єктом правовідносин власності може бути будь-яка індивідуально-визначена річ. Родові речі можуть бути об'єктом права власності за умови їхньої індивідуалізації (упакування, маркування, написи тощо).

Об'єктом права власності можуть бути будь-які окремі рухомі чи нерухомі речі, їх сукупність (майно). Правовий режим речі поширюється також на тварини, крім випадків, передбачених законом (ст. 180 ЦК України). Певні речі, визначені законом, не можуть бути у власності фізичних чи юридичних осіб, а можуть перебувати лише у державній власності.

Суб'єктами права власності визнаються Український народ та інші учасники цивільних відносин, визначені ст. 2 ЦК, а саме – фізичні особи, юридичні особи, держава Україна, АРК, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права (с 318 ЦК України).

Статтею 324 ЦК України визначено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого

самоврядування в межах, встановлених Конституцією України. Кожен громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності Українського народу відповідно до закону.

Від імені та в інтересах держави Україна право власності здійснюють відповідні органи державної влади.

Фізичні та юридичні особи є суб'єктами права приватної власності, вони можуть бути власниками будь-якого майна, за винятком окремих видів майна, які відповідно до закону не можуть їм належати. Склад, кількість та вартість майна, яке може бути у власності фізичних та юридичних осіб, не є обмеженими (ст. 325 ЦК України).

Усі суб'єкти права власності є рівними перед законом (ст. 13 Конституції, ч. 2 ст. 318 ЦК України).

Цивільним кодексом України, а саме статтею 319, визначено, що здійснення права власності включає: 1) власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд; 2) власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. При здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний дотримуватися моральних засад суспільства; 3) усім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав; 4) власність зобов'язує; 5) власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі; 6) держава не втручається у здійснення власником права власності; 7) діяльність власника може бути обмежена чи припинена або власника може бути зобов'язано допустити до користування його майном інших осіб лише у випадках і в порядку, встановлених законом; 8) особливості здійснення права власності на культурні цінності встановлюються законом; 9) власник має право використовувати своє майно для здійснення підприємницької діяльності, крім випадків, встановлених законом. Законом можуть бути встановлені умови використання власником свого майна для здійснення підприємницької діяльності.

Право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. Особа може бути позбавлена права власності або обмежена у його здійсненні лише у випадках і в порядку, встановлених законом. Примусове відчуження об'єктів права власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього та повного відшкодування їх вартості, крім випадків, встановлених частиною другою статті 353 ЦК України.

Право власності набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів (ч. 1 ст. 328 ЦК України).

Право власності вважається набутим правомірно, якщо інше прямо не впливає із закону або незаконність набуття права власності чи необґрунтованість активів, які перебувають у власності, не встановлені судом (ч. 2 ст. 328 ЦК України).

Підстави набуття права власності в науці цивільного права поділяють на *первісні і похідні*.

Первісними підставами є такі, за яких право власності на річ виникає у суб'єкта вперше або незалежно від права попереднього власника на цю річ.

Первісними підставами набуття права власності є:

- 1) новостворене майно (ст. 331 ЦК України);
- 2) переробка речі (ст. 332 ЦК України);
- 3) привласнення загальнодоступних дарів природи (ст. 333 ЦК України);
- 4) безхазяйна річ (ст. 335 ЦК України);
- 5) набуття права власності на рухому річ, від якої власник відмовився (ст.

336 ЦК України);

- 6) знахідка (ст. 338 ЦК України);
- 7) бездоглядна домашня тварина (ст. 341 ЦК України);
- 8) скарб (ст. 343 ЦК України);
- 9) набувальна давність (ст. 344 ЦК України).

Похідні підстави мають місце тоді, коли право власності одного суб'єкта встановлюється на підставі права попереднього власника.

До *похідних* відносяться ті підстави, за якими право власності на річ виникає за волею попереднього власника: цивільні правочини; спадкування за законом; спадкування за заповітом.

Згідно ст. 346 ЦК України, право власності припиняється у разі:

- 1) відчуження власником свого майна;
- 2) відмови власника від права власності;
- 3) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі;
- 4) знищення майна;
- 5) викупу пам'яток культурної спадщини;
- 6) примусового відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності відповідно до закону;
- 7) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- 8) ревізії;
- 9) конфіскації;
- 10) припинення юридичної особи чи смерті власника;
- 11) визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави.

Право власності може бути припинене в інших випадках, встановлених законом.

Залежно від значення волі власника усі підстави припинення права власності можна поділити на дві групи: припинення права власності з волі власника; припинення права власності незалежно від волі власника.

Припинення права власності з волі власника найчастіше відбувається внаслідок передачі цього права іншій особі на підставі правочинів (договорів купівлі-продажу, дарування тощо). Можливі також знищення речі власником (шляхом її споживання, переробки в іншу річ, фізичної ліквідації) і безадресна відмова від права власності на майно.

Припинення права власності незалежно від волі власника може бути двох різновидів: припинення права власності з об'єктивних причин (загибель речі,

загублення речі власником; сплив строку набувальної давності); припинення права власності внаслідок волевиявлення інших суб'єктів права (примусовий викуп майна, звернення стягнення на нього за зобов'язаннями власника, реквізиція, конфіскація тощо).

§ 6. Загальні положення про зобов'язання

Зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Підставами виникнення зобов'язань є юридичні факти. Сам закон не є підставою виникнення зобов'язань, він лише зазначає, з яких юридичних фактів вони виникають. Зобов'язання можуть виникати на підставі одного юридичного факту чи декількох. Юридичні факти не лише породжують ті чи інші зобов'язання, а й є підставою їх зміни чи припинення.

Керуючись нормами чинного законодавства, можна навести такі **підстави виникнення зобов'язань**:

- 1) правочини (зокрема договори) які передбачені законом, так і не передбачені, але такі, що не суперечать йому;
- 2) створення літературних, художніх творів. Винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності;
- 3) заподіяння шкоди іншій особі, а також придбання або збереження майна за рахунок іншої особи без достатніх підстав;
- 4) адміністративні акти (наприклад, видача ордеру держадміністрацією).
- 5) інші дії громадян та організацій (наприклад, вчинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення);
- 6) події. З якими закон пов'язує настання цивільно-правових наслідків;
- 7) судові рішення.

У цивільному праві **зобов'язання поділяють на види** залежно від таких критеріїв, як *особливості їх змісту, специфіка об'єкту, підстави виникнення*.

Залежно від особливостей змісту зобов'язань, тобто наявності у сторін суб'єктивних прав та обов'язків, їх поділяють на *односторонні та взаємні (двосторонні)*. **Односторонніми вважаються такі зобов'язання, в яких одній стороні належить право, а іншій – обов'язок.** Таких зобов'язань у цивільному праві меншість. *Якщо кожна зі сторін поруч із правами набуває ще й певних обов'язків, то зобов'язання вважається взаємним (двостороннім).* У взаємних зобов'язаннях кожна з сторін має як права, так і обов'язки.

Залежно від ступеня визначеності предмета зобов'язання, вони поділяються на *однооб'єктні, альтернативні і факультативні*.

За **однооб'єктним зобов'язанням кредитор має право вимагати від боржника виконання певної визначеної дії.** Про неї зазначено в договорі і саме вона має бути виконана.

Альтернативне зобов'язання – це зобов'язання, змістом якого є право вимоги та відповідний йому обов'язок здійснити одну з кількох дій на вибір. Виконання зобов'язання при цьому передбачає здійснення однієї з кількох дій. Право вибору, якщо інше не випливає із закону чи тексту договору або із суті договору, належить боржнику. Він вирішує, які саме дії має вчинити. В силу спеціальних положень закону право вибору може бути надане і кредитору.

На відміну від альтернативних, **факультативні зобов'язання** – це такі зобов'язання, в силу яких боржник повинен виконати певну дію, але йому надається можливість замість цієї дії виконати іншу. Наприклад, боржник повинен передати кредитору майно, але замість цього, за домовленістю сторін, він може виконати певну роботу. Якщо виконання першого стає неможливим, кредитор не має права вимагати вчинення іншої, ніж визначена, дії. Виконанням зобов'язання буде або передача майна, або проведення обумовленої сторонами роботи.

Залежно від характеру змісту зобов'язань, їх поділяють на зобов'язання з позитивним змістом та зобов'язання з негативним змістом.

Зобов'язання, за яким боржник повинен виконати певну дію, а кредиторіві належить право вимагати вчинення такої дії, називають зобов'язанням з **позитивним змістом**. Якщо ж кредитор має право вимагати від боржника, щоб той утримався від вчинення якої-небудь дії, а останній зобов'язаний її не вчиняти (наприклад, автор не повинен передавати рукопис іншому видавництву), то такі зобов'язання мають назву зобов'язань з **негативним змістом**.

Цивільне законодавство розрізняє також головні і додаткові (акцесорні) зобов'язання. **Додаткові (акцесорні)** зобов'язання обслуговують головне зобов'язання і носять допоміжний характер, їх юридична доля завжди залежить від юридичної долі головного зобов'язання. **Додатковими** є зобов'язання, що забезпечують виконання головного зобов'язання (неустойка, завдаток, застава, гарантія, поручительство).

За підставами виникнення зобов'язання поділяють на **договірні, недоговірні та односторонньо-вольові**. **Договірними** називають ті зобов'язання, які виникають на підставі укладеного між сторонами договору (купівля-продаж). **Недоговірні (позадоговірні)** зобов'язання – це зобов'язання, які виникають не з договору, а в силу юридичного факту, що стався, та норми закону (відшкодування шкоди). **Односторонньо-вольові** зобов'язання виникають із односторонніх правочинів (довіреність, заповіт).

В залежності від кількості суб'єктів на тій або іншій (або на кожній) стороні зобов'язання розрізняють зобов'язання **прості** і **складні** (з множинністю осіб). **Простими** є зобов'язання, в яких є один боржник і один кредитор. **Складними** є зобов'язання, де на якійсь із сторін (або ж на обох сторонах) виступають декілька осіб.

Сторонами у зобов'язанні є **боржник і кредитор**. Суб'єктами зобов'язання, як і будь-яких цивільних правовідносин, можуть бути фізичні особи, юридичні особи, держава, інші соціальні утворення (АРК, територіальні громади, інші суб'єкти публічного права).

Кредитор – це особа, яка уповноважена вимагати від іншої особи (боржника) виконання певної дії (дій) або утримання від них. Кредитор виступає в ролі активної сторони зобов'язання, оскільки він має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Боржник – це особа, яка зобов'язана вчинити на користь кредитора певну дію (дій) або утриматися від вчинення певної дії (дій) на вимогу кредитора. Боржник є пасивним учасником зобов'язання, тому що на нього покладено обов'язок здійснити на користь кредитора певну дію, наприклад, виконати певну роботу, сплатити гроші, передати певне майно або ж утриматись від певної дії

За загальним правилом, всі права та обов'язки, що випливають із зобов'язання, виникають лише для його учасників, тому що зобов'язання є відносним правовідношенням, коло учасників якого є завжди визначеним. Так, сторонами у зобов'язанні є боржник та кредитор, які мають взаємні права та обов'язки, що становлять зміст зобов'язання. В той самий час у зобов'язаннях можуть брати участь і ті особи, які не є сторонами (суб'єктами) зобов'язання, – **треті особи**. За загальним правилом, зобов'язання не створює обов'язків для третіх осіб. Але у випадках, передбачених домовленістю сторін (договором), зобов'язання може породжувати для третіх осіб права щодо однієї чи обох сторін зобов'язання. Зобов'язання за участю третіх осіб мають внутрішню диференціацію та охоплюють: зобов'язання на користь третьої особи; зобов'язання, що виконуються третьою особою; регресні зобов'язання. Права третіх осіб щодо боржника та (або) кредитора можуть породжуватися зобов'язанням лише у випадках, передбачених у договорі.

Одним з найбільш поширених випадків зміни зобов'язання, спеціально передбачених у ЦК, є **заміна його суб'єктів**. Це може бути заміна кредитора або заміна боржника.

Підстави заміни кредитора:

1) **цесія** (відступлення права вимоги) - передання ним своїх прав іншій особі за правочином;

2) **правонаступництво** - воно може бути як універсальним (наприклад, спадкування за загальними правилами), так і сингулярним, тобто частковим (наприклад, у деяких випадках реорганізації юридичних осіб);

3) **суброгація** - виконання зобов'язання за боржника третьою особою зі вступом зазначеної особи у права кредитора (може мати місце у двох випадках: при виконанні обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем) та при виконанні обов'язку боржника третьою особою;

4) **інші підстави**, встановлені законом.

Іншим випадком заміни осіб в зобов'язанні є **переведення боргу (делегация)**. На відміну від цесії, тут має місце заміна не управомоченої, а зобов'язаної сторони.

Наслідками переведення боргу є:

а) вибуття первісного боржника із зобов'язання (звільнення його від боргу);

б) вступ у зобов'язання нового боржника;

Виконання зобов'язань можливе у таких формах: в повному обсязі; частинами; покладення виконання зобов'язання на третю особу. При цьому

зобов'язання повинні виконуватися належним чином і в установлений строк відповідно до вимог чинного законодавства, договору, а при відсутності таких вказівок – відповідно до вимог, що звичайно висуваються. Одностороння відмова від виконання зобов'язання, так само, як і одностороння зміна умов договору, не допускається, за винятком випадків, передбачених законом.

Кредитор вправі не приймати виконання зобов'язання частинами, якщо інше не передбачено законом, договором або не впливає з суті зобов'язання.

Виконання зобов'язання, що виникло з договору, може бути покладене в цілому або в частині на третю особу у разі, коли це передбачено встановленими правилами, а так само, якщо третя особа пов'язана з однією із сторін адміністративною підлеглистю або відповідним договором. У такому разі відповідальність за невиконання або неналежне виконання зобов'язання несе сторона за договором, з якого воно виникло, якщо законодавством не передбачено, що відповідальність несе безпосередній виконавець. Однак, якщо із закону, договору або суті зобов'язання не випливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто, кредитор повинен прийняти виконання, запропоноване за боржника третьою особою.

Зобов'язання мають виконуватися якісно і в установлений строк. У разі, коли **строк** його виконання не встановлено або визначено моментом витребування, кредитор вправі вимагати виконання, а боржник – провести виконання в будь-який час. При цьому боржник повинен виконати таке зобов'язання в семиденний термін з дня пред'явлення вимоги кредитором, якщо обов'язок негайного виконання не випливає із закону, договору або змісту зобов'язання. Взаємні зобов'язання за договором мають виконуватися одночасно у разі, коли інше не передбачено законодавством, договором або змістом зобов'язання.

Місцем виконання зобов'язання повинно бути місце, зазначене в законі, договорі, на підставі якого виникло зобов'язання, або передбачено в суті зобов'язання. Якщо місце виконання зобов'язання не визначено, то виконання повинно бути проведено відповідно до чинного законодавства.

У разі альтернативного зобов'язання боржник має право вибору виконання однієї з двох або кількох дій, якщо інше не передбачено законом, договором або змістом зобов'язання.

Коли у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, то кожний з кредиторів має право вимагати виконання, а кожний з боржників повинен виконати зобов'язання в рівній частці з іншими, якщо інше не випливає із закону або договору.

У цивільних правовідносинах між сторонами можуть виникати **солідарні зобов'язання**, а саме: солідарне зобов'язання боржників або солідарні вимоги кредиторів.

§ 7. Загальні положення про договір

Договором є домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Оскільки договір є різновидом правочину, на нього поширюється **загальна класифікація** правочинів на *реальні і консенсуальні, відплатні та безвідплатні, абстрактні і каузальні, умовні та безумовні, строкові та безстрокові, фідучіарні та біржові*.

Спеціальна класифікація договорів здійснюється з використанням таких класифікаційних критеріїв:

1. Залежно від концентрації прав та обов'язків у сторін договору, як зобов'язання, вони поділяються на *односторонні та двосторонні*.

2. За юридичною спрямованістю та послідовністю досягнення цілей договори поділяються на *основні і попередні*.

3. За підставами укладення договори поділяються на *вільні та обов'язкові*.

4. За способом укладення договори поділяються на *взаємоузгоджені договори та договори приєднання*.

5. Залежно від того, хто може вимагати виконання договору, поділяються на *договори, що укладаються на користь їх учасників, та договори на користь третьої особи*.

6. За правилами формування змісту договори поділяються на *іменні й безіменні*.

7. За співвідношенням прав та обов'язків розрізняють *мінові та алеаторні (ризикові) договори*.

8. За правовими наслідками виділяють такі групи договорів: *договори про передачу майна у власність; договори про передачу майна у тимчасове користування; договори про виконання робіт; договори про надання послуг; договори щодо здійснення кредитно-розрахункових операцій; договори щодо розпорядження майновими правами інтелектуальної власності; договори про спільну діяльність (установчий договір, договір про науково-технічне співробітництво тощо)*.

Свобода договору є однією із засад цивільного законодавства. Відповідно до ст. 6 ЦК України сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості.

У договорах за участю фізичної особи-споживача враховуються вимоги законодавства про захист прав споживачів.

Межі свободи договору полягають у визначенні співвідношення актів цивільного законодавства і договору, та обумовлюються такими положеннями:

1) сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства;

2) сторони мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами;

3) сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд;

4) сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами.

Зміст договору становлять умови (пункти), визначені на розсуд сторін і погоджені ними, та умови, які є обов'язковими відповідно до актів цивільного законодавства.

Сторони мають право укласти договір, в якому містяться елементи різних договорів (змішаний договір). До відносин сторін у змішаному договорі застосовуються у відповідних частинах положення актів цивільного законодавства про договори, елементи яких містяться у змішаному договорі, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті змішаного договору.

Традиційно в літературі розрізняють *істотні, звичайні й випадкові умови* договору. **Істотними умовами договору** є ті умови, без погодження яких договір взагалі не вважається укладеним. **Істотними умовами** договору є *умови про предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або є необхідними для договорів даного виду, а також усі ті умови, щодо яких за заявою хоча б однієї із сторін має бути досягнуто згоди.*

Звичайні умови – це умови, які традиційно, за звичаєм, включаються в договір. Вони можуть бути і відсутні безпосередньо в договорі, але розуміється, що вони підлягають виконанню.

Випадкові умови – це умови, які, як правило, не передбачаються даним видом договору, але можуть бути встановлені за погодженням сторін, або це умови, які за погодженням сторін встановлюються у відступ від положень диспозитивної сторони.

Договір є укладеним, якщо сторони досягли згоди з усіх істотних умов договору.

Договір укладається шляхом пропозиції однієї сторони укласти договір (оферти) і прийняття пропозиції (акцепту) другою стороною.

Пропозицію укласти договір (оферту) може зробити кожна із сторін майбутнього договору. Оферта має містити істотні умови договору і виражати намір особи, яка її зробила, вважати себе зобов'язаною у разі її прийняття.

Пропозицією укласти договір є, зокрема, документи (інформація), розміщені у відкритому доступі в мережі Інтернет, які містять істотні умови договору і пропозицію укласти договір на зазначених умовах з кожним, хто звернеться, незалежно від наявності в таких документах (інформації) електронного підпису.

Відповідь особи, якій адресована пропозиція укласти договір, про її прийняття (акцепт) повинна бути повною і безумовною.

Договір є укладеним з моменту одержання особою, яка направила пропозицію укласти договір, відповіді про прийняття цієї пропозиції.

Якщо відповідно до акта цивільного законодавства для укладення договору необхідні також передання майна або вчинення іншої дії, договір є укладеним з моменту передання відповідного майна або вчинення певної дії.

Договір, що підлягає нотаріальному посвідченню, є укладеним з дня такого посвідчення.

Зміна або розірвання договору допускається:

1) за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом;
2) за рішенням суду на вимогу однієї із сторін у разі істотного порушення договору другою стороною та в інших випадках, встановлених договором або законом. Істотним є таке порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору;

3) у разі односторонньої відмови від договору у повному обсязі або частково, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом.

У разі зміни договору зобов'язання сторін змінюються відповідно до змінених умов щодо предмета, місця, строків виконання тощо. У разі розірвання договору зобов'язання сторін припиняються.

У разі зміни або розірвання договору зобов'язання змінюється або припиняється з моменту досягнення домовленості про зміну або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором чи не обумовлено характером його зміни. Якщо договір змінюється або розривається у судовому порядку, зобов'язання змінюється або припиняється з моменту набрання рішенням суду про зміну або розірвання договору законної сили.

Сторони не мають права вимагати повернення того, що було виконане ними за зобов'язанням до моменту зміни або розірвання договору, якщо інше не встановлено договором або законом.

Якщо договір змінений або розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків, завданих зміною або розірванням договору.

Зміна або розірвання договору вчиняється в такій самій формі, що й договір, що змінюється або розривається, якщо інше не встановлено договором або законом чи не впливає із звичаїв ділового обороту.

§ 8. Загальні положення про спадкування

Сукупність правових норм, які регулюють умови і порядок спадкування, складає інститут цивільного права, який іменується спадкуванням. Інакше кажучи, спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Право спадкування у об'єктивному розумінні – це сукупність правових норм, які регламентують відносини спадкування (спадкові відносини), зокрема, визначають порядок та межі переходу прав і обов'язків від померлої особи до спадкоємців та інших осіб; припинення особистих прав і обов'язків тощо.

Право спадкування у суб'єктивному розумінні – це право учасника цивільних відносин бути спадкоємцем після смерті фізичної особи. Це складне суб'єктивне право охоплює низку правомочностей, що з'являються у спадкоємця у зв'язку з відкриттям спадщини (право на прийняття спадщини, право на

розподіл спадкоємцями спадкової маси, право на підтвердження законності набуття спадкового майна тощо).

Ст. 1217 ЦК України передбачено два види спадкування: за заповітом і за законом.

Спадкування за заповітом – це інститут спадкового права, що визначає порядок правонаступництва, який регламентований складений спадкодавцем заповітом і настає після смерті заповідача.

Спадкування за законом має місце тоді, коли воно не змінене заповітом, тобто спадкодавець у заповідальному розпорядженні не призначив спадкоємців особисто. У цьому випадку спадкове майно розподіляється між особами, які названі у числі спадкоємців у відповідних статтях ЦК України. Такі особи називаються законними спадкоємцями або колом спадкоємців за законом.

Об'єктом спадкового правонаступництва є спадщина, тобто майно, яке переходить у порядку спадкування. Спадщина складається із сукупності прав та обов'язків померлого громадянина, які належали йому на момент смерті, і, відповідно до чинного законодавства, можуть переходити у порядку спадкування до іншої особи. Іноді спадщину називають спадковою масою або спадковим майном.

Не входять до складу спадщини права та обов'язки, що нерозривно пов'язані з особою спадкодавця, зокрема: особисті немайнові права; право на участь у товариствах та право членства в об'єднаннях громадян, якщо інше не встановлено законом або їх установчими документами; право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; права на аліменти, пенсію, допомогу або інші виплати, встановлені законом; права та обов'язки особи як кредитора або боржника, передбачені ст.608 ЦК України.

До складу спадщини входять не лише права спадкодавця, а й цілий ряд майнових зобов'язань, а саме – борги спадкодавця, що впливає з універсального характеру спадкового правонаступництва. Термін «борг» законодавець застосовує у значенні майнових обов'язків в широкому розумінні: він охоплює не лише обов'язок боржника – передати майно, сплатити гроші (наприклад, за договором купівлі-продажу, міни, майнового чи житлового найму, оренди, комісії, позики, кредитного договору; а й обов'язок відшкодувати збитки, пов'язані з зобов'язаннями із завданням шкоди; обов'язок незаконного володільця повернути річ та інші зобов'язання, виконання яких не пов'язано з особою померлого боржника. Спадкоємці, які прийняли спадщину, зобов'язані задовольнити вимоги кредитора повністю, але у межах вартості майна, одержаного у спадщину.

Відкриття спадщини – це наявність певних юридичних фактів, з якими законодавець пов'язує виникнення права спадкування. Спадкові правовідносини виникають із смертю громадянина або з оголошенням його у встановленому порядку померлим.

З часом та місцем відкриття спадщини пов'язане встановлення таких істотних обставин, як: визначення кола спадкоємців; строк для прийняття спадщини чи відмови від спадщини; склад спадкового майна; строк для звернення кредиторів з претензіями; закон, яким потрібно керуватися; строк для видачі свідоцтва на спадщину.

Часом відкриття спадщини є день смерті спадкодавця, або день, коли за рішенням суду він оголошується померлим.

Місце відкриття спадщини – останнє постійне місце проживання спадкодавця, а якщо воно невідоме – то місце знаходження нерухомого майна або його основної частини, а за відсутності такого – місце знаходження рухомого майна.

Заповіт – це особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті (ст.1233 ЦКУ)

Право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю.

Право на заповіт здійснюється особисто. Вчинення заповіту через представника не допускається.

1. Секретним є заповіт, який посвідчується нотаріусом без ознайомлення з його змістом.

Правила ст. 1249 ЦК України містять ряд імперативних вимог, що мають процесуальний характер: заповідач повинен подати текст секретного заповіту в заклеєному конверті; конверт має бути підписаний заповідачем; у момент передачі нотаріусу конверта заповіту мають бути присутні два свідки; нотаріус ставить на конверті свій посвідчувальний підпис і скріплює його печаткою; нотаріус у присутності заповідача і свідків поміщає конверт із заповітом в інший конверт та опечатує його.

2. Заповіт з умовою – це особливий вид заповіту, за яким право на спадщину виникає лише у зв'язку із здійсненням (виконанням) спадкоємцями умови, визначеної спадкодавцем у змісті заповіту.

Умова заповіту має бути: визначеною за змістом; визначеною у часі; правомірною; не обмежувати правосдатність спадкоємця; не суперечити нормам суспільної моралі; стосуватися лише тих благ, якими спадкоємець має можливість розпоряджатися самостійно; бути здійсненою.

3. Заповіт подружжя – це особливий вид правочину, в якому кожен із подружжя, висловлюючи свою волю, призначає спадкоємцем на випадок своєї смерті виключно іншого із подружжя.

Малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка).

Розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення.

До обов'язкової частки у спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця.

Будь-які обмеження та обтяження, встановлені у заповіті для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, дійсні лише щодо тієї частини спадщини, яка перевищує його обов'язкову частку.

Усунення від права на спадкування – це відсторонення спадкоємця від спадкування на підставах, прямо встановлених законом. Усунення від права на

спадкування є наслідком припинення спадкових правовідносин, суб'єктом яких була особа, яку усунуто від спадкування.

Статтею 1224 Цивільного кодексу України визначено осіб, які не мають права на спадкування:

- які умисно позбавили життя спадкодавця чи можливих спадкоємців або вчинили замах на їхнє життя (за винятком коли обізнаний про це спадкодавець вирішив призначити таку особу спадкоємцем за заповітом);
- які умисно перешкоджали спадкодавцеві скласти заповіт, внести зміни або його скасувати для виникнення права на спадкування у них самих чи в інших осіб або для збільшення частки у спадщині;
- у разі позбавлення батьківських прав;
- при ухиленні від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом;
- особи у разі недійсності їх шлюбу.

За рішенням суду особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо буде встановлено, що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані.

Спадкодавець має право доручити одному чи кільком спадкоємцям виконати за рахунок спадкового майна певні дії на користь третьої особи, яку названо в заповіті. Це може бути: третя особа; інший спадкоємець – як фізична так юридична особа.

Покладання таких обов'язків на спадкоємця називається **заповідальним відказом або легатом**.

Заповідальний відказ – *односторонній правочин, оскільки вчинення його не вимагає погодження не лише із відказоодержувачем, а й зі спадкоємцем, який лише виконуватиме його.*

Суб'єкти правовідносин заповідального відказу – *спадкоємець, обтяжений відказом, відказоодержувач - особа, на користь якої відказ вчиняється.*

Предмет заповідального відказу має бути конкретним, визначеним (час, місце, спосіб здійснення, особа відказоодержувача), щоб зміст і межі відказу не викликали сумніву ні у спадкоємця, ні у відказоодержувача, а його виконання не суперечило закону.

Заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій немайнового характеру, зокрема щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання. Заповідач може зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети.

Форма заповіту передбачена законом і має імперативний характер. Так, у ст.1247 ЦК України «Загальні вимоги до форми заповіту» передбачено, що заповіт складається у письмовій формі і має бути посвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами, визначеними у статтях 1251-1252 цього Кодексу. Порядок укладення і посвідчення заповітів детально

регламентовано пунктами 156-171 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України.

Письмова форма і нотаріальне посвідчення заповіту є необхідними умовами його дійсності.

Відповідно до **Закону України «Про нотаріат»** у населених пунктах, де не має нотаріальних контор, заповіт, крім секретного, можуть посвідчити посадові, службові особи відповідного органу самоврядування; а за кордоном – відповідні консульські установи та дипломатичні представництва.

Відповідно до статті 1252 ЦК України:

Заповіт особи, яка перебуває на лікуванні у лікарні, госпіталі, іншому стаціонарному закладі охорони здоров'я, а також особи, яка проживає в будинку для осіб похилого віку та осіб з інвалідністю, може бути посвідчений головним лікарем, його заступником з медичної частини або черговим лікарем цієї лікарні, госпіталю, іншого стаціонарного закладу охорони здоров'я, а також начальником госпіталю, директором або головним лікарем будинку для осіб похилого віку та осіб з інвалідністю.

Заповіт особи, яка перебуває під час плавання на морському, річковому судні, що ходить під прапором України, може бути посвідчений капітаном цього судна.

Заповіт особи, яка перебуває у пошуковій або іншій експедиції, може бути посвідчений начальником цієї експедиції.

Заповіт військовослужбовця, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ, військово-навчальних закладів, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, також заповіт працівника, члена його сім'ї і члена сім'ї військовослужбовця може бути посвідчений командиром (начальником) цих частини, з'єднання, установи або закладу.

Заповіт особи, яка тримається в установі виконання покарань, може бути посвідчений начальником такої установи.

Заповіт особи, яка тримається у слідчому ізоляторі, може бути посвідчений начальником слідчого ізолятора.

Заповідач має право у будь-який час скасувати заповіт.

Заповідач має право у будь-який час скласти новий заповіт. Заповіт, який було складено пізніше, скасовує попередній заповіт повністю або у тій частині, в якій він йому суперечить.

Кожний новий заповіт скасовує попередній і не відновлює заповіту, який заповідач склав перед ним. Якщо новий заповіт, складений заповідачем, був визнаний недійсним, чинність попереднього заповіту не відновлюється, крім випадків, встановлених ЦК України.

Заповідач має право у будь-який час внести до заповіту зміни.

Скасування заповіту, внесення до нього змін провадяться заповідачем особисто. Скасування заповіту, внесення до нього змін провадяться у порядку, встановленому цим Кодексом для посвідчення заповіту і підлягають державній реєстрації у Спадковому реєстрі в порядку, затвердженому Кабінетом Міністрів України.

Підстави визнання заповіту недійсним можуть бути встановлені й після відкриття спадщини: складання іншого заповіту, який власне скасував попередній; встановлення обставин, які спотворили волю заповідача на момент укладання заповіту (насильство, обман, помилка); встановлення, факту, що на момент складання заповіту заповідач не здатний був усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

Заповіт може бути визнаний недійсним у певній частині, якщо: заповідач позбавив права на спадщину обов'язкових спадкоємців; розпорядився всім майном, хоча йому належала лише частка (наприклад, не врахував частки подружжя у спільному майні подружжя); умови отримання спадщини суперечать законодавству, обмежують правоздатність спадкоємця, є аморальними або нездійсненними.

Заповіт може бути абсолютно недійсним з часу його укладання у разі коли: заповіт уклала особа, яка визнана, у судовому порядку, недієздатною або не досягла віку заповідальної дієздатності; заповідач не підписав особисто заповіт і на його прохання заповіт не підписаний іншим громадянином; заповіт посвідчено особою, якій чинне законодавство таких повноважень не надає.

Спадкування за законом має місце у таких випадках: спадкодавець не склав заповіту; спадкодавцем заповідано не все майно (частина успадковується за законом); призначений у заповіті спадкоємець не прийняв спадщини; призначений спадкоємець відмовився від спадщини і не призначив правонаступника; один або всі спадкоємці усунуті від спадщини; спадкоємець помер до відкриття спадщини; спадкоємець, якому заповідана спадщина з умовою, не може виконати вказану спадкодавцем умову; заповіт у судовому порядку визнано недійсним.

В Україні встановлено 5 черг спадкування:

✓ У першу чергу право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки.

✓ У другу чергу право на спадкування за законом мають рідні брати та сестри спадкодавця, його баба та дід як з боку батька, так і з боку матері.

✓ У третю чергу право на спадкування за законом мають рідні дядько та тітка спадкодавця.

✓ У четверту чергу право на спадкування за законом мають особи, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини.

✓ У п'яту чергу право на спадкування за законом мають інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближчого ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів подальшого ступеня споріднення.

Ступінь споріднення визначається за числом народжень, що віддаляють родича від спадкодавця. Народження самого спадкодавця не входить до цього числа.

У п'яту чергу право на спадкування за законом одержують утриманці спадкодавця, які не були членами його сім'ї.

Утриманцем вважається неповнолітня або непрацездатна особа, яка не була членом сім'ї спадкодавця, але не менш як п'ять років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним або основним джерелом засобів до існування.

Під спадкуванням за правом представлення розуміють такий порядок спадкування, коли одна особа у разі смерті іншої особи, яка є спадкоємцем за законом, до відкриття спадщини, ніби заступає її місце і набуває право спадкування тієї частки у спадковому майні, яку б отримав померлий спадкоємець, якби він був живий на момент відкриття спадщини.

Спадкування за правом представлення має місце за умови, якщо: спадкоємець не склав заповіт або він у встановленому порядку визнаний недійсним; спадкоємець за законом помер до відкриття спадщини, тобто до дня смерті спадкодавця або одночасно в один день із ним; спадкоємець, якого представляють, за свого життя не втратив права на спадщину, як негідний.

Чинним законодавством спадкування за правом представлення надано не лише онукам та правнукам, а й прабабі, прадіду, племінникам, двоюрідним братам та сестрам, тобто родичам третього-четвертого ступеня споріднення. До спадкування за правом представлення закликаються саме згадані вище особи, а не їх нащадки.

Онуки, правнуки спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові, бабі, дідові, якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Прабаба, прадід спадкують ту частку спадщини, яка б належала за законом їхнім дітям (бабі, дідові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Племінники спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (сестрі, братові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Двоюрідні брати та сестри спадкодавця спадкують ту частку спадщини, яка належала б за законом їхнім матері, батькові (тітці, дядькові спадкодавця), якби вони були живими на час відкриття спадщини.

Якщо спадкування за правом представлення здійснюється кількома особами, частка їхнього померлого родича ділиться між ними порівну. При спадкуванні по прямій низхідній лінії право представлення діє без обмеження ступеня споріднення.

РОЗДІЛ 4

ОСНОВИ СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 1. Поняття та значення сімейного права в системі національного права

Тривалий час питання щодо існування сімейного права як окремої галузі права залишалося дискусійним. Прибічників того, що сімейне право є частиною цивільного права, як наприклад, страхове чи спадкове право вистачало. Головним доводом цієї концепції слугував той аргумент, що як цивільне, так і сімейне право регулюють ніби то одні і ті ж правовідносини, тобто такі правовідносини, які за своїм характером не відрізняються один від одного, є схожими, тотожними. Це, по-перше, майнові відносини (аліментні відносини, відносини між подружжям з приводу спільного та роздільного майна), по-друге, особисті немайнові. До того ж сімейно-шлюбні відносини, так як і цивільні правовідносини, наділені спільністю метода регулювання, так як побудовані на засадах рівності, а норми, що їх регулюють можуть бути як імперативними, так і диспозитивними. Таким чином, характер і методи правового регулювання сімейних і цивільних правовідносин в принципі однакові і немає підстав для відмежування сімейного права від цивільного. Так само немало було і науковців, які обґрунтовували протилежне – сімейне право окрема галузь права, яка має свій особливий предмет правового регулювання, що відрізняється від предмета регламентації цивільного права. На підтвердження таких висновків наводились аргументи, які актуальні і на сьогоднішній день:

- ✓ Підставою виникнення цивільно-правових відносин визнано укладення договору, заповідання шкоди, створення творів науки, літератури, мистецтва, події, рішення суду тощо. Як правило, такі відносини виникають між сторонніми особами, які до виникнення правовідношення взагалі не знали про існування один одного.

- ✓ Сімейно-шлюбні відносини виникають не із звичайних юридичних фактів, характерних для цивільних правовідносин, а із таких своєрідних юридичних фактів, як шлюб, кровна родинність, материнство, батьківство, усиновлення, патронат. При чому для того, щоб такі події відбувалися необхідна добровільна згода учасника сімейних правовідносин.

- ✓ І для цивільного, і для сімейного права характерні два види відносин – майнові та особисті немайнові.

- ✓ Проте в цивільному праві переважають майнові відносини. Вони так би мовити автономні. Для сімейного права основними є особисті немайнові відносини, і лише потім слідує, як похідні від них, майнові. У сімейному праві якщо не виникає особистих немайнових відносин, які пов'язують подружжя, батьків і дітей, інших членів сім'ї, то не можуть виникнути і майнові.

- ✓ Суб'єктами цивільно-правових відносин виступають: фізичні, юридичні особи, держава, територіальні громади.

- ✓ Суб'єктами сімейно-правових відносин можуть бути лише фізичні особи.

✓ Особисті немайнові відносини за цивільним законодавством виникають в силу народження і з моменту народження, тоді як в сімейному праві особисті немайнові права між подружжям, іншими учасниками виникають тільки з моменту реєстрації шлюбу або на підставі закону.

✓ Сімейні права є невідчужуваними, виконання сімейних обов'язків не можна перекласти на інших осіб. Навіть якщо батьки за певних обставин передали свою дитину на виховання іншим особам, вони залишили за собою право на виховання, реалізувавши інше право – право залучати до виховання дітей інших осіб.

✓ Цивільні відносини ґрунтуються виключно на правових приписах, тоді як сімейні відносини досить часто відчують на собі вплив моральних норм, які хоч і не писані, але відіграють велику роль при здійсненні прав та обов'язків учасниками таких відносин. Немає іншої галузі права, крім сімейного, де б правила моралі та права так тісно перепліталися між собою.

✓ Спори, що можуть виникати при здійсненні цивільних чи сімейних відносин теж мають значну відмінність, оскільки предметом спору в сімейних справах виступає не тільки майно, а і встановлення походження дитини, коли батько заперечує чи оспорує своє батьківство, визначення місця проживання дитини тощо. Тому звичайно виконання рішення щодо передачі майно буде значно простішим, ніж виконання рішення про передачу дитини іншому із батьків, або вилучення дитини із сім'ї при відібранні дитини у батьків без позбавлення останніх батьківських прав.

Отже, **сімейне право** – це сукупність правових норм, що регулюють особисті немайнові та майнові відносини, які виникають між особами на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Предмет сімейного права складають особисті немайнові та майнові відносини, що виникають між подружжям, батьками і дітьми, іншими членами сім'ї на підставі укладення шлюбу, кровної родинності, усиновлення, а також інших підстав, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Предметом правового регулювання у сімейному праві є наступні групи сімейних відносин:

– відносини, які виникають у зв'язку із шлюбом (ці відносини виникають у зв'язку із укладенням шлюбу; припиненням шлюбу; визнанням шлюбу недійсним);

– особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї (право на зміну прізвища, право на материнство, батьківство; право на спільне вирішення усіх питань сім'ї; права дітей на отримання належного виховання; право на матеріальне утримання; право на управління майном тощо);

– особисті немайнові та майнові відносини між іншими родичами (відносини баби, діда з онуками, правнуками; відносини між братами та сестрами, вітчимою, мачухою; аліментні відносини певних членів сім'ї та родичів);

– відносини, які виникають у зв'язку з влаштуванням дітей, які позбавлені батьківського піклування (усиновлення, опіка та піклування, патронат).

– визначаючи співвідношення особистих та майнових відносин, необхідно звернути увагу на те, що на момент укладення шлюбу, реєстрації народження, усиновлення дитини виникають спочатку особисті немайнові відносини, а вже згодом майнові відносини між подружжям, між батьками і дітьми. Тобто майнові відносини обумовлені наявністю родинних або інших юридично значимих зв'язків особистого характеру між суб'єктами. Отже, майнові сімейні правовідносини не можуть виникати без особистих або раніше від особистих, що дозволяє зробити висновок про похідний характер майнових відносин і про пріоритет особистих.

Метод сімейного права – це сукупність засобів, прийомів, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на вольову поведінку учасників сімейних відносин.

Виділяють два загальних методи правового регулювання: *диспозитивний* та *імперативний*.

Диспозитивний метод базується на координації цілей та інтересів учасників суспільних відносин, коли вони самі вправі приймати рішення щодо участі у цих відносинах. При цьому суб'єкти права мають змогу відступати від описаних у правових нормах форм стосунків, встановлювати для себе основні та додаткові, тобто безпосередньо не передбачені юридичними приписами, права та обов'язки.

Імперативний метод базується на відносинах субординації. Для нього характерним є переважання обов'язків, обмеження ініціативи суб'єктів правовідносин щодо зміни положень юридичних приписів, а серед юридичних фактів, що обумовлюють виникнення правових відносин, переважають акти одностороннього волевиявлення.

§ 2. Поняття та умови укладення шлюбу

Відомо, що інститут шлюбу, шлюбних відносин між чоловіком та жінкою виник ще на ранніх етапах розвитку людської цивілізації. Його розвиток проходив у формах, які відповідали кожному із історичних періодів, оскільки шлюб завжди носив історичний характер. Цим він проявляв і проявляє свою головну сутність як явище соціальне, нерозривно пов'язане із суспільством та його розвитком.

Ознаки шлюбу:

✓ Шлюб – це союз (не угода, не договір, а саме союз) жінки та чоловіка, заснований на моногамному зв'язку;

✓ Шлюб – це вільний союз (має місце свобода укладення шлюбу, рівно як і свобода його розірвання);

✓ Шлюб – це рівноправний союз: жінки та чоловіки, що укладають шлюби рівноправні між собою як по відношенню особистих прав, так і по відношенню майна, нажитого спільною працею під час шлюбу;

✓ Шлюб – це в принципі довічний союз (довічність шлюбу обумовлена його метою – створення сім'ї, народження і виховання дітей, взаємної моральної

та матеріальної підтримки, особливо важливої у похилому віці. Ця мета не може бути короткостроковою. Вона розрахована, як правило, на все життя;

✓ Шлюб – це такий союз, який укладений із дотриманням визначених правил, встановлених державою.

Ст. 21 Сімейного кодексу визначено, що **шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану**.

Оскільки шлюб лежить в основі сім'ї, суспільство повинно бути заінтересоване в міцності шлюбного союзу, в його сталості та тривалості. Держава повинна намагатися впливати на міцність шлюбу і його відповідність моральним засадам правовими засобами – законодавством про шлюб та сім'ю, регулюючи як особисті і майнові відносини членів сім'ї, так і відносини їх із суспільством, державою.

Нині чинне сімейне законодавство під **умовами укладення шлюбу розуміє такі обставини, наявність яких необхідна (обов'язкова) для надання шлюбу юридичної (правової) сили**.

Слід зазначити, що розрізняють *позитивні* та *негативні* умови укладення шлюбу. В літературі ці умови іноді називали матеріальними або суттєвими умовами укладення шлюбу на відміну від умов, що визначають порядок оформлення шлюбу.

До *позитивних* належать ті умови, дотримання яких є необхідним для укладення шлюбу. *Негативними* є якраз такі умови, відсутність яких і дає можливість укладення шлюбу (іноді їх називають перешкодами або перепонами укладення шлюбу).

Досягнення шлюбного віку (ст. 22 СК);

Добровільність шлюбу (ст. 24 СК).

Негативні умови (перешкоди) до укладення шлюбу:

Законом не допускається укладення шлюбу між особами, із яких хоча б одна перебуває в іншому нерозірваному шлюбі, оскільки при цьому порушується принцип одношлюбності. Не допускається реєстрація нового шлюбу і у тих випадках, коли перший шлюб фактично припинений, але юридично цей факт не оформлений, тобто відсутнє його розірвання у встановленому законом порядку.

Не дозволяється також укладення шлюбу між особами, із яких хоча б одна визнана в судовому порядку недієздатною внаслідок хронічного, стійкого психічного захворювання (ст. 39 ЦК України). Особа, визнана недієздатною не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними, і у зв'язку з чим не може проявити свідомої волі при укладенні шлюбу. Ця заборона впливає із принципу добровільності укладення шлюбу і переслідує мету охорони здоров'я нащадків, оскільки душевна хвороба, недоумство – захворювання, що мають нерідко спадковий характер.

Ст. 26 СК встановлено перелік осіб, які не можуть перебувати у шлюбі між собою. Це – родичі прямої лінії споріднення; рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра; двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця; усиновлювач та усиновлений; рідна дитина усиновлювача та усиновлена ним дитина; усиновлені діти усиновлювача (за деякими винятками).

Моральні критерії покладені і в основу норми про заборону шлюбів між усиновленими і усиновлювачами, оскільки їхні відносини прирівнюються по закону до відносин батьків і дітей за походженням.

Сімейне законодавство містить вичерпний перелік умов укладення шлюбу, і йому не відомі расові, національні, релігійні ті інші перешкоди до укладення шлюбу.

§ 3. Права та обов'язки подружжя

Укладення шлюбу завжди призводить до створення сім'ї і викликає встановлення між подружжям складного комплексу правових взаємовідносин.

Закон підкреслює, що правовим наслідком укладення шлюбу є виникнення у чоловіка та жінки прав та обов'язків подружжя, які поділяються на особисті немайнові та майнові.

Отже, **особисті немайнові відносини подружжя** – це *врегульовані нормами сімейного права відносини з приводу особистих немайнових благ та інтересів осіб, шлюб між якими укладено у встановленому законом порядку.*

До особистих немайнових прав подружжя належать: *право на материнство; право на батьківство; на повагу до своєї індивідуальності; на фізичний духовний розвиток; на зміну прізвища; на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї; на особисту свободу та недоторканість.* Деякі з особистих немайнових прав належать до числа складних, комплексних, що включають в себе ряд повноважень, як наприклад, право на спільне вирішення питань життя сім'ї.

Особисті права виникають у зв'язку з укладенням шлюбу і припиняються з його припиненням, а деякі і у зв'язку із визнанням шлюбу недійсним. На особисті немайнові права не впливає факт спільного або роздільного проживання, а також факт встановлення між подружжям режиму окремого проживання. Вони не можуть бути припинені або змінені за домовленістю подружжя, не можуть вони також бути вичерпаними в результаті їх здійснення. Однак здійснення їх на підставі погодженого волевиявлення не суперечить закону. Метод погодження при здійсненні особистих немайнових прав найбільш відповідає їхній природі та призначенню, завданню зміцнення сім'ї як соціального інституту і союзу конкретних осіб та забезпеченню кожної дитини сімейним вихованням.

Спори з приводу здійснення подружжям особистих немайнових прав не можуть розглядатися і вирішуватися якими-небудь органами держави. Однак систематичне створення одним із подружжя перешкод для здійснення другим із подружжя особистих немайнових прав може слугувати підставою для порушення питання про розірвання шлюбу (наприклад, небажання чоловіка мати дитину, або відмова дружини народити дитину). В свою чергу зловживання здійсненням особистого права одним із подружжя, що свідчить про нехтування інтересами сім'ї, також може бути підставою для порушення питання про розірвання шлюбу другим із подружжя.

Таким чином, особисті немайнові є окремим видом прав подружжя, передбачених сімейним законодавством, які наділені певними особливостями:

– виникають не з народження, а з моменту укладення шлюбу, зареєстрованого у державних органах реєстрації актів цивільного стану;

– в своїй основній масі є відносними правами. Вони можуть бути порушені одним із подружжя і захищаються від його неправомірних дій. Відповідно особистим правам одного із подружжя протистоїть обов'язок другого із подружжя не перешкоджати їх здійсненню;

– є визначальними в сімейних відносинах в порівнянні з майновими: з особистих немайнових відносин, як похідні від них виникають інші права подружжя;

– здійснення особистих немайнових прав одним із подружжя можливе не тільки за умови погодження своїх дій з другим із подружжя, а й з урахуванням інтересів сім'ї в цілому;

– можуть припинитися тільки у разі смерті одного із подружжя або розірвання ними шлюбу, визнання шлюбу недійсним.

До особистих немайнових прав належать і інші права подружжя, передбачені в сімейному законодавстві у відповідних його інститутах. Наприклад, право на розірвання шлюбу; права по вихованню дитини; право осперити батьківство (материнство); право давати згоду на усиновлення дитини тощо.

Правовий режим майна подружжя можна визначити як порядок регулювання майнових відносин дружини і чоловіка, які перебувають у зареєстрованому шлюбі і який виникає внаслідок взаємодії комплексу правових способів (дозволів, заборон, позитивних зобов'язань тощо), що дозволяє визначити зміст майнових прав та обов'язків кожного із подружжя.

З огляду на чинне законодавство, що регулює майнові відносини подружжя, можна виділити декілька видів правового режиму майна подружжя, а саме:

- законний;
- договірний.

Законний передбачає такий порядок володіння, користування та розпорядження майном, який встановлено законодавством: роздільне майно (особиста приватна власність) та спільне майно (спільна сумісна власність).

Договірний передбачає можливість чоловіка та дружини укласти між собою договори як щодо спільного, так і щодо роздільного майна. Проте укладення таких договорів повинно відповідати загальним вимогам, що встановлення законодавством щодо укладення будь-якого цивільно-правового договору. Щодо правового режиму майна осіб, які проживають однією сім'єю, тобто без реєстрації шлюбу. Відповідно до ст. 74 СК України, якщо жінка та чоловік проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, майно, набуте ними за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними. На майно, що є об'єктом права спільної власності жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі, поширюються положення Сімейного кодексу України (глава 8 – Право спільної сумісної власності подружжя).

§ 4. Загальні умови визначення походження дитини

Народження дитини – визначна по своєму значенню подія. По-перше, тому що на світ з'являється іще один громадянин, і по-друге, тому що жінка та чоловік набувають нового статусу – вони стають батьками. Причому для набуття батьківського статусу не має значення наявність зареєстрованого шлюбу. Такі вимоги морального характеру. Що ж до вимог правового характеру, то їхньою основою виступає походження дитини від даних матері і батька, засвідчене у порядку, встановленому законом.

Таким чином, існуючі між чоловіком та жінкою сімейні відносини, трансформуються у відносини батьківські лише за умови, що їхнє батьківство засвідчене у певному порядку. Слід зазначити, що батьківські правовідносини є самостійним видом сімейних відносин. Вони характеризуються певними особливостями, зокрема щодо змісту та суб'єктного складу. Так, **суб'єктами зазначених правовідносин виступають батьки і діти: батьки** – це особи, від яких походить певна дитина (причому виділяють батьків юридичних та біологічних: перші – записані у якості таких у Книзі реєстрації народжень і у Свідомстві про народження дитини; біологічні – це справжні батьки дитини. Як правило, ці дві категорії співпадають, однак у деяких ситуаціях дана презумпція оспорується); *діти* – це особи, які мають правовий статус дитини до досягнення ними повноліття.

Визначення походження дитини, встановлення батьківства (материнства) має дуже велике значення. По-перше, шляхом встановлення батьківства реалізується важливе право дітей знати своїх батьків, що в свою чергу є реальною гарантією, що визначає рівність дітей у нашому суспільстві (відповідно до ст. 52 Конституції України діти рівні у своїх правах незалежно від того, народжені вони в шлюбі чи поза ним). І по-друге, мова йде не тільки про запис осіб як матері та батька дитини, а про покладення на них складного комплексу батьківських прав та обов'язків передбачених чинним законодавством, в т.ч. заходів відповідальності за невиконання чи неналежне виконання таких обов'язків.

Походження дітей юридично оформляється шляхом реєстрації народження в органах реєстрації актів цивільного стану. А саме визначення походження дитини можливе:

- від матері та батька, які перебувають у шлюбі між собою;
- від батька, матері при застосуванні допоміжних репродуктивних технологій;
- від батька у разі повторної реєстрації шлюбу з її матір'ю;
- від батьків, які не перебувають у шлюбі між собою (в цьому випадку походження дитини може бути встановлено за заявою матері та батька дитини, за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини та за рішенням суду).

Таким чином, основою правових відносин між дитиною і її батьками є походження дитини від даних матері та батька, засвідчене державним органом реєстрації актів цивільного стану у порядку, встановленому законом.

§ 5. Оспорювання батьківства (материнства)

Оспорювання батьківства (материнства) – це право особи, яка записана батьком (матір'ю) дитини, пред'явити позов про виключення запису про нього як батька (матір) з актового запису про народження дитини. Це право закріплене ст. 136 СК України.

Для виключення актового запису про особу як батька дитини, яка на законних підставах була записана батьком дитини, вона повинна довести відсутність кровного споріднення між нею і дитиною. Тільки у разі доведення відсутності кровного споріднення між особою, яка записана батьком дитини та дитиною, суд може постановити рішення про виключення відомостей про особу як батька дитини з актового запису про її народження (ч.2 ст.136 СК).

Законом встановлено ряд вимог, які повинні бути дотримані при розгляді такого роду справ. Зокрема, *оспорити батьківство можна лише після народження дитини та до досягнення нею повноліття.* Разом з тим, закон не допускає оспорювання батьківства в таких випадках:

- у разі смерті дитини;
- якщо в момент реєстрації себе батьком дитини особа знала, що не є її батьком;
- якщо особа дала згоду на застосування допоміжних репродуктивних технологій.

Суттєвим доповненням нового сімейного законодавства є те, що до вимог чоловіка про виключення запису про нього як батька дитини з актового запису про народження дитини, позовна давність не застосовується (ч.6 ст.136 СК).

Право на оспорювання батьківства мають також і інші особи – спадкоємці особи, яка записана батьком дитини; матір дитини.

Право на оспорювання батьківства після смерті особи, яка записана батьком дитини.

Якщо особа, яка записана батьком дитини, померла до народження дитини, оспорити його батьківства мають право його спадкоємці, за умови подання ним за життя до нотаріуса заяви про невизнання свого батьківства.

Якщо той, хто записаний батьком дитини, помер після пред'явлення ним позову про виключення свого імені як батька з актового запису про народження дитини, позовну заяву можуть підтримати в суді його спадкоємці.

Якщо через поважні причини особа не знала про те, що записана батьком дитини, і померла, оспорити батьківство можуть її спадкоємці: дружина, батьки, діти.

До вимоги про виключення запису про особу як батька дитини з актового запису про народження дитини позовна давність не застосовується.

Право матері дитини на оспорювання батьківства свого чоловіка.

Жінка, яка народила дитину у шлюбі має право оспорити батьківство свого чоловіка.

Вимога матері про виключення запису про її чоловіка як батька дитини з актового запису про народження дитини може бути задоволена лише у разі подання іншою особою заяви про своє батьківство.

До вимоги матері про внесення змін до актового запису про народження дитини встановлюється позовна давність в один рік, яка починається від дня реєстрації народження дитини.

Спір про материнство.

Відповідно до ч.1 ст.139 СК України, жінка, яка записана матір'ю дитини може оспорити своє материнство.

Жінка, яка вважає себе матір'ю дитини, має право пред'явити позов до жінки, яка записана матір'ю дитини, про визнання свого материнства. Оспорити материнство не може жінка, якій було перенесено ембріон людини, зачатий подружжям (ч.2 ст.123 СК), а також жінка, яка стала донором яйцеклітини для зачаття дитини з чоловіком, який перебуває в зареєстрованому шлюбі з дружиною (яка в результаті здійснення таких процедур народила дитину) (ч.3 ст. 123 СК).

До вимоги про визнання материнства встановлюється строк позовної давності в один рік, який обчислюється від дня, коли особа дізналася або могла дізнатися, що є матір'ю дитини.

Оспорювання батьківства, материнства особою, яка сплачує аліменти за рішенням суду.

Відповідно до ст. 140 СК, стягнення з особи, яка записана батьком, матір'ю дитини аліменти на дитину не є перешкодою для звернення до суду з позовом про виключення відомостей про неї як батька, матір дитини з актового запису про її народження. Оспорювання батьківства (материнства) в таких випадках ґрунтується на загальних засадах.

§ 6. Особисті немайнові права та обов'язки батьків

Батьківські права – це особливі особисті права, головна спрямованість цих прав зводиться до наступного – всі дії батьків по реалізації батьківських прав та обов'язків повинні відповідати інтересам дітей.

В юридичній літературі існує точка зору, за якою під інтересами дітей розуміють їх належне виховання, тобто виховання в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї, родини, народу, Батьківщини, забезпечення їх необхідними умовами життя, любов та повага до них, турботливе ставлення (ст. 150 Сімейного кодексу України, ст. 12 Закону України “Про охорону дитинства”).

Особисті права батьків наділені рядом важливих особливостей:

1. Особисті права батьків позбавлені економічного змісту, їх порушення в жодному випадку не призводить до відшкодування майнової шкоди.

2. Вони є невід'ємними від особи носія, від них не можна відмовитись, передати за договором третій особі тощо.

3. Суб'єктами, носіями особистих немайнових прав можуть бути лише фізичні особи – батьки, інші законні опікуни дітей. У разі влаштування дитини до дитячого виховного закладу або закладу охорони здоров'я, на які покладено функції опікунів чи піклувальників, такі заклади учасниками сімейно-правових відносин не стають, і звичайно, не наділяються жодними особистими правами по

відношенню до дітей, які перебувають під їх наглядом. Така ж сама ситуація з органами опіки та піклування.

4. Мають строковий характер, тобто існують тільки по відношенню до неповнолітніх дітей, при досягненні дітьми повноліття, названі права у батьків припиняються. Припинення таких прав може мати місце і у випадку укладення неповнолітньою дитиною шлюбу або у разі його дострокового припинення (примусове позбавлення особистого права – позбавлення батьківських прав (ст. 164 СК); або обмеження його здійснення – відібрання дитини (ст. 170 СК).

5. Більшість особистих немайнових прав та обов'язків розраховано на постійне здійснення протягом тривалого часу. І лише право на зміну імені (прізвища, власного імені, по батькові) здійснюється одноразово.

6. В них поєднуються інтереси батьків та інтереси дітей – здійснення батьками своїх прав спрямовується на благо дітей, від чого батьки повинні отримувати радість та моральне задоволення.

7. Надаються матері та батьку на рівних засадах.

8. Право батьків на виховання дітей та інші їхні права є реальними: батькам забезпечується можливість в повному обсязі та безперешкодно здійснювати свої батьківські права.

9. Батьківські права та обов'язки, крім особистих, поєднують у собі і суспільні інтереси, адже держава та суспільство зацікавлені в тому, щоб батьки здійснюючи свої права, дотримувались вимог Конституції України, інших вітчизняних та міжнародно-правових документів.

10. Батьківські права мають абсолютний характер.

11. Особисті немайнові відносини складаються безпосередньо в сім'ї (між батьками і дітьми), тому за межами сім'ї ці відносини не піддаються регулюванню нормами сімейного права; порушником особистих немайнових прав знову ж може бути тільки чітко окреслене коло суб'єктів; ці права нерозривно пов'язані із функціями сім'ї.

12. Деякі суб'єктивні немайнові права є одночасно і суб'єктивними обов'язками батьків.

Крім того, закон вимагає, що здійснення батьками своїх прав та виконання обов'язків повинно ґрунтуватися на повазі до прав дитини та її людської гідності, не допускати щодо дитини будь-якого насильства.

Відмова батьків від дитини є неправозгідною, суперечить моральним засадам суспільства. Ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою покладення на них відповідальності, встановленої законом.

Отже, закон наділяє батьків такими правами:

1. право визначати прізвище та ім'я дитини;
2. переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини;
3. право залучати до виховання дитини інших осіб;
4. право передавати дитину на виховання фізичним чи юридичним особам;
5. право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства;
6. право безперешкодного спілкування з дитиною, крім випадків, коли таке право обмежене законом;

7. право на самозахист дітей;
8. право захищати інтереси дітей у суді, органах державної влади, органах місцевого самоврядування, громадських організаціях як їх законні представники без спеціальних на те повноважень;
9. право визначати місце проживання дитини;
10. право відбирати малолітню дитину від осіб, які тримають її у себе не на підставі закону або рішення суду.

Закон покладає на батьків такі обов'язки:

1. забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони
2. зареєструвати народження дитини в державних органах реєстрації актів цивільного стану у строк, встановлений законом;
3. виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини;
4. піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток;
5. забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти;
6. готувати її до самостійного життя та праці;
7. поважати права дитини, її людську гідність;
8. піклуватися про дитину;
9. не допускати експлуатації дитини;
10. не допускати жорстокого ставлення до дитини;
11. не вдаватися до фізичних та інших видів покарань, які принижують людську гідність.

§ 7. Сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

Патронат як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Відповідно до ст. 252 СК України, *за договором про патронат орган опіки та піклування передає дитину, яка є сиротою або з інших причин позбавлена батьківського піклування, на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття, за плату.*

Сторонами договору про патронат є орган опіки та піклування і патронатний вихователь.

С.252 СК України не містить вимог щодо особи патронатного вихователя та переліку осіб, які не можуть бути стороною в договорі. У зв'язку з цим деякі автори пропонують застосовувати в зазначеному випадку аналогію закону – не можуть бути патронатними вихователями особи, як і опікунами та піклувальниками, які зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, позбавлені батьківських прав, а також якщо їхні інтереси суперечать інтересам дитини. Інші пропонують запозичити зарубіжний досвід де визначено, що патронатними вихователями не можуть бути особи, звільнені від повноважень опікуна, піклувальника за неналежне виконання покладених на них обов'язків;

колишні усиновлювачі, якщо усиновлення скасовано з їх вини; особи, які за станом здоров'я не можуть виконувати обов'язки, пов'язані з вихованням дітей.

Оскільки **основним завданням патронатного вихователя є забезпечення належного виховання дитини, яка передається в його сім'ю, обов'язковим для органу опіки та піклування є здійснення обстеження умов життя майбутнього патронатного вихователя з метою з'ясування можливості створити останнім належні для виховання і розвитку дитини умови.** Крім того, не було б зайвим, одержати від лікувального закладу відповідні довідки про відсутність у членів сім'ї патронатного вихователя захворювань, що можуть перешкоджати переданню дитини, яка має потребу у патронатному вихованні, у нову сім'ю, тобто як це передбачено в п.3.3 Правил опіки та піклування.

Предметом договору є прийняття дитини у сім'ю і забезпечення її належним вихованням.

Строк договору – договір, як правило, чинний до досягнення дитиною повноліття. Разом з тим дитина може бути залишена у сім'ї патронатного вихователя і після досягнення повноліття, але уже на іншій правовій підставі.

Форма договору – проста письмова, тобто для його чинності достатньо письмового викладення умов, підписів уповноважених представників органу опіки та піклування і патронатного вихователя, а також відповідної печатки органу опіки та піклування.

Договір патронату належить до категорії оплатних, оскільки за виконання функцій патронатного вихователя, останній отримує щомісячну оплату. Розмір плати повинен визначатись договором з урахуванням певних чинників: вік, стан здоров'я дитини тощо. При чому в договорі чітко повинно бути розмежовано оплату виконаної роботи та наданих послуг патронатним вихователем та джерела коштів на утримання дитини.

Умови патронату:

дитина повинна бути такою, що позбавлена батьківського піклування;

дитина повинна дати згоду на перехід у сім'ю патронатного вихователя, якщо вона досягла такого віку, що може її висловити;

за виконання своїх обов'язків патронатний вихователь отримує плату, розмір якої визначається за його домовленістю з органом опіки та піклування.

Патронатний вихователь як піклувальник дитини дає згоду на вчинення правочинів, що передбачені ч. 2 ст.32 ЦК. На вчинення правочинів, передбачених ч. 1 ст. 71 ЦК, патронатний вихователь може давати згоду лише з дозволу органу опіки та піклування (ч.2 ст.71 ЦК).

Припинення договору про патронат може мати місце у разі здійснення його основної мети – досягнення дитиною 18-річного віку і у зв'язку з цим завершенням процесу виховання. Тобто має місце припинення договору у зв'язку з його виконанням.

Договір про патронат припиняється у разі відмови від нього вихователя або дитини, яка досягла 14 років.

Договір про патронат може бути розірваний за згодою сторін або за рішенням суду у разі невиконання вихователем своїх обов'язків або якщо між ним

та дитиною склалися стосунки, як перешкоджають виконанню обов'язків за договором.

Прийомна сім'я як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування

За чинним законодавством **прийомна сім'я** – це сім'я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Правове регулювання щодо утворення та функціонування прийомних сімей в Україні здійснюється відповідно до Положення про прийомну сім'ю, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 565 від 26 квітня 2002 року (зі змінами і доповненнями, внесеними Постановами КМУ № 33 від 15.01.2005 р. та № 107 від 6.02.2006 р.) та відповідно до глави 20-1 Сімейного кодексу.

Метою утворення прийомної сім'ї є забезпечення дітям-сиротам та дітям, які залишилися без батьківського піклування належних умов для зростання в сімейному оточенні. У прийомній сім'ї діти виховуються до 18 років (незалежно від віку, з якого вони потрапили в прийомну сім'ю, незалежно від обставин, за яких вони позбавлені батьківського турботи та піклування), а в разі продовження навчання – до закінчення навчального закладу, але не пізніше досягнення ними 23-річного віку. Крім того, на виховання та спільне проживання в прийомну сім'ю можуть бути передані діти, уражені ВІЛ-інфекцією, але за наявності відповідних висновків органів опіки та піклування і закладів охорони здоров'я і їх загальна кількість не повинна перевищувати чотирьох осіб.

Відповідно до названого Положення, прийомними батьками вважаються подружжя або окрема особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли на виховання та спільне проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

З наведених положень закону, випливають такі **основні ознаки прийомної сім'ї**:

- Прийомна сім'я утворюється для забезпечення дітям, що залишилися без батьківського виховання належного батьківського сімейного виховання.

- Прийомними батьками можуть бути тільки працездатні та дієздатні особи щодо яких відсутні перешкоди, які б не дозволили їм виконувати функції по вихованню дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування.

- Прийомні батьки зобов'язані забезпечити дітям належні умови для виховання та розвитку (тобто на них покладаються абсолютно всі передбачені законодавством права та обов'язки, які покладені законом на біологічних батьків, в т.ч. і заходи відповідальності).

Для передачі дитини у прийомну сім'ю необхідні певні правові підстави (якщо дитина – сирота, то такою правовою підставою має бути свідоцтво про смерть батьків; якщо дитина за інших обставин позбавлена батьківського піклування, то це може бути рішення суду про позбавлення батьків батьківських прав, про визнання батьків недієздатними, документ, який підтверджує факт позбавлення батьків волі тощо).

Перебування дітей у прийомній сім'ї можливе до досягнення ними повноліття, а у випадках продовження навчання – до закінчення навчального закладу, але не пізніше досягнення ними 23-річного віку.

За виконання функцій по вихованню дітей-сиріт та дітей, які залишилися без батьківського піклування, прийомні батьки отримують плату, розмір якої встановлюється законом.

Ст. 14 Положення про прийомну сім'ю передбачено, що прийомними батьками можуть бути працездатні особи, які перебувають у шлюбі. Слід звернути увагу на те, що в загальних положеннях Постанови про прийомну сім'ю у якості прийомних батьків названа також і окрема особа (особа, яка не перебуває в шлюбі).

Не можуть бути прийомними батьками подружжя (або один із них), які не пройшли курсу підготовки кандидатів у прийомні батьки; особи, визнані в судовому порядку недієздатними або обмежено дієздатними; особи, позбавлені обов'язків опікуна (піклувальника) внаслідок неналежного виконання своїх обов'язків або зловживання опікунськими правами; особи, позбавлені батьківських прав; особи, стосовно яких усиновлення скасоване або визнане недійсним; особи, які за станом здоров'я не можуть виконувати обов'язки щодо виховання дітей (інваліди I та II групи, хворі на туберкульоз, на СНІД, психотичні розлади та ін.); особи, з якими на спільній житловій площі проживають члени сім'ї, які мають глибокі органічні ураження нервової системи, хворі на СНІД, відкриту форму туберкульозу, психотичні розлади, в яких офіційно зареєстровані асоціальні прояви, нахили до насильства); особи, поведінка та інтереси яких суперечать інтересам прийомної дитини.

Крім того, середньомісячний сукупний дохід на кожного члена сім'ї, обчислений за останні шість календарних місяців, що передували місяцю звернення із заявою про утворення прийомної сім'ї, не може бути менший ніж рівень забезпечення прожиткового мінімуму (гарантований мінімум), встановлений законодавством.

Особи, які виявили бажання стати прийомними батьками, в обов'язковому порядку мають пройти навчання.

Дитячий будинок сімейного типу як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Правовою основою функціонування дитячих будинків сімейного типу є Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу» від 26 квітня 2002 р. № 564 (зі змінами, внесеними Постановами КМ, останні 6.02.2006 р.) та глава 20-2 Сімейного кодексу України.

Дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя (або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі), які беруть на виховання та спільне проживання не менш як 5 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Мета створення дитячого будинку сімейного типу – забезпечити належні умови для виховання в сімейному оточенні дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Батьки-вихователі – особи, які беруть на виховання та спільне проживання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Термін перебування дітей у дитячому будинку сімейного типу – до досягнення 18 років, а у разі продовження навчання у професійно-технічному, вищому навчальному закладі I-IV рівнів акредитації – до його закінчення, але не пізніше досягнення ними 23-річного віку.

Кількість дітей у дитячому будинку сімейного типу не повинна перевищувати 10 осіб, включаючи рідних дітей. У разі зменшення кількості вихованців внаслідок вибуття їх за віком або з інших причин вирішується питання про поповнення дитячого будинку сімейного типу або переведення його в статус прийомної сім'ї.

Рішення про створення дитячого будинку сімейного типу приймається районною, районною у містах Києві та Севастополі держадміністрацією, виконавчим комітетом міської ради (міст республіканського Автономної Республіки Крим і міст обласного значення) на підставі заяви осіб або особи, які виявили бажання створити такий будинок з урахуванням результатів навчання, подання відповідного центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та висновку служби у справах неповнолітніх про наявність умов для його створення.

Відповідно до ч.2 ст.256-8 СК, між батьками-вихователями та органом, який прийняв рішення про створення дитячого будинку сімейного типу, на основі типового договору укладається договір про організацію діяльності дитячого будинку сімейного типу.

Після прийняття рішення про створення дитячого будинку сімейного типу, орган, який ухвалив таке рішення надає позачергово батькам-вихователям індивідуальний житловий будинок або багатокімнатну квартиру за нормами, встановленими законодавством. Надане в користування житлове приміщення повинно бути обладнане необхідними меблями, побутовою технікою та іншими предметами тривалого вжитку, перелік яких визначається органом, який прийняв рішення про створення будинку сімейного типу. Користування наданим житловим приміщенням здійснюється в порядку, встановленому законодавством для користування службовим приміщенням.

Раз на рік місцева служба у справах дітей зобов'язана підготувати звіт про стан виховання, утримання і розвитку дітей, переданих до дитячого будинку сімейного типу. Звіт готується на підставі інформації, отриманої від соціального працівника, який здійснює соціальне супроводження родини, вихователя дошкільного навчального закладу або класного керівника загальноосвітнього навчального закладу, де навчається дитина, дільничного лікаря-педіатра, дільничного офіцера поліції (ювенального офіцера поліції). Батьки в обов'язковому порядку ознайомлюються з цим звітом.

В силу ч. 2 ст.256-7 СК України, на влаштування дитини-сироти і дитини, позбавленої батьківського піклування до дитячого будинку сімейного типу потрібна її згода, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити. Згода дитини на влаштування її до дитячого будинку сімейного типу з'ясовується службовою особою закладу, в якому вона перебуває, у присутності

батьків-вихователів і представника органу опіки та піклування, про що в обов'язковому порядку складається відповідний документ.

До дитячого будинку сімейного типу в першу чергу влаштовуються діти, які перебувають між собою у родинних відносинах, за винятком випадків, коли за медичними показниками або з інших причин вони не можуть виховуватися разом.

Влаштування дітей у дитячий будинок сімейного типу проводиться з урахуванням віку батьків-вихователів та дітей, за умови, що на час досягнення обома батьками-вихователями пенсійного віку всі вихованці досягли віку вибуття з дитячого будинку сімейного типу. У разі досягнення пенсійного віку одним з батьків-вихователів час перебування дітей визначається за віком молодшого з батьків. В окремих випадках за згодою сторін дитячий будинок сімейного типу може функціонувати і після досягнення батьками пенсійного віку, але не більше ніж протягом п'яти років.

Тести для самоконтролю

1. Цивільне право може розглядатися:

- 1) Як галузь права.
- 2) Як галузь, як наука, як навчальна дисципліна.
- 3) Як наука.
- 4) Як навчальна дисципліна.

2. До предмета цивільного права належать:

- 1) Майнові та сімейні відносини.
- 2) Особисті немайнові та майнові відносини.
- 3) Майнові відносини.
- 4) Особисті немайнові відносини.

3. Засадами цивільного права є:

- 1) Свобода договору.
- 2) Невідчужуваність.
- 3) Юридична рівність сторін.
- 4) Припустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини.

4. Підставами виникнення цивільних прав та обов'язків є:

- 1) Договори та інші правочини.
- 2) Дії фізичних осіб.
- 3) Завдання лише моральної шкоди іншій особі.
- 4) трудові договори.

5. До матеріальних благ відносять:

- 1) Майно, гроші.
- 2) Здоров'я, корпоративні права.
- 3) Свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості.

- 4) Недоторканість ділової репутації.

6. Нематеріальними благами є:

- 1) Цінні папери.
- 2) Корпоративні права.
- 3) Авторство.
- 4) Гроші.

7. Фізичною особою є:

- 1) Громадянин України.
- 2) Іноземці, особи без громадянства.
- 3) Біпатриди.
- 4) Людина, як учасник цивільних відносин.

8. Підставами визнання фізичної особи безвісно відсутньою є:

- 1) Відсутність відомостей про місце перебування фізичної особи протягом 1 року в місці її постійного проживання.
- 2) Відсутність в місці постійного проживання протягом 3 років.
- 3) Відсутність відомостей про місцезнаходження особи протягом 6 місяців.
- 4) Відсутність особи в місці постійного проживання протягом строків позовної давності.

9. Підставами оголошення фізичної особи померлою є:

- 1) Відсутність в місці постійного проживання протягом 1 року.
- 2) Відсутність відомостей про місцезнаходження після 2 років по закінченню воєнних дій.
- 3) Відсутність відомостей про місцезнаходження після 6 місяців з дня події.
- 4) Відсутність відомостей в місці постійного проживання відомостей про місце її перебування протягом 3 років.

10. Юридична особа – це:

- 1) Організаційна єдність.
- 2) Утворення осіб, що виступають у цивільному обороті від свого імені.
- 3) Організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку.
- 4) Юридична компанія.

11. Гроші – це:

- 1) Грошові знаки у вигляді банкнот, казначейських білетів, монет.
- 2) Документи встановленої форми з відповідними реквізитами.
- 3) Види майна, що вважаються валютними цінностями.
- 4) Гривні, долари, рублі.

12. Цивільні права особа здійснює у межах:

- 1) Наданого наказу.
- 2) Наданих їй договором або актами цивільного законодавства.
- 3) Підстав виникнення цивільних прав та обов'язків.
- 4) Достроково.

13. Способами захисту цивільних прав є:

- 1) Позовна давність.
- 2) Самозахист.
- 3) Визнання права.
- 4) Необхідна оборона.

14. Моральна (немайнова) шкода полягає у:

- 1) Фізичному болю та страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я.
- 2) Спричиненні тілесних страждань, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів, психічних розладах.
- 3) Причинно-необхідному зв'язку між створенням небезпеки і небезпекою завдання шкоди.
- 4) Переживаннях з приводу знищення чи пошкодження, стресі.

15. Правочин – це:

- 1) Дія юридичної чи фізичної особи.
- 2) Визначена законом форма поведінки.
- 3) Дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.
- 4) Усна форма договору.

16. Позовна давність – це строк:

- 1) У межах якого особа, чие суб'єктивне право порушено, має право вимагати його примусового захисту.
- 2) У межах якого особа може реалізувати свої суб'єктивні права.
- 3) Існування цивільних прав.
- 4) У межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права та інтересу.

17. Право власності – це:

- 1) Право володіння і користування.
- 2) Право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.
- 3) Сукупність цивільно-правових норм, які регулюють відносини власності.
- 4) Юридична можливість видобування власником споживчих властивостей речі.

18. *Право власності складається з таких правомочностей як:*

- 1) Право володіння та користування.
- 2) Право володіння, користування та розпорядження.
- 3) Право користування.
- 4) Право розпорядження та володіння.

19. *Право спільної власності – це право:*

- 1) Особи на майно.
- 2) Особи на декілька речей.
- 3) Двох осіб на одну і ту ж саму річ (майно).
- 4) Двох або більше осіб на одну і ту ж саму річ (майно).

20. *Спільна сумісна власність виникає у:*

- 1) Подружжя на майно, нажите під час шлюбу.
- 2) Осіб, які ведуть фермерське господарство.
- 3) Членів сім'ї на майно, набуте в результаті спільного проживання.
- 4) Членів сім'ї на майно, набуте в результаті спільної праці.

21. *Майно, набуте батьками і дітьми за рахунок їхньої спільної праці чи спільних коштів, належить:*

- 1) Батькам (батькові, матері) на праві особистої приватної власності.
- 2) Дітям на праві особистої приватної власності.
- 3) Батькам і дітям на праві спільної сумісної власності.
- 4) Дітям, але право розпоряджатися цим майном належить виключно батьками до досягнення дитиною 18-ного віку.

22. *Мінімальний розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж:*

- 1) 10 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.
- 2) 25 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.
- 3) 30 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.
- 4) 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку.

23. *До речових прав на чуже майно відносять право:*

- 1) Власності.
- 2) Розпорядження.
- 3) Володіння, користування чужим майном.
- 4) Користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб.

24. *Шлюбний вік для чоловіків і жінок встановлюється у віці:*

- 1) 17 років.
- 2) 18 років.
- 3) 16 років.

- 4) 18 років для чоловіків, 17 років для жінок.

25. *Право на шлюб може бути надано особі:*

- 1) За рішенням суду.
- 2) За дозволом батьків.
- 3) За рішенням органу опіки та піклування.
- 4) Після заручин.

26. *Сімейний кодекс України не регулює сімейні відносини між:*

- 1) Двоюридним братами та сестрами.
- 2) Усиновлювачами та усиновленими.
- 3) Бабою, дідом та онуками.
- 4) Рідними братами та сестрами.

27. *Для усиновлення дитини потрібна її згода, якщо вона досягла віку:*

- 1) П'яти років.
- 2) Семи років.
- 3) Чотирнадцяти років.
- 4) Який дозволяє їй усвідомлювати факт усиновлення.

28. *Походження дітей юридично оформляється шляхом:*

- 1) Реєстрації народження в органах реєстрації актів цивільного стану.
- 2) Отримання довідки в закладах охорони здоров'я.
- 3) Судових проваджень.
- 4) Розгляду комісії опіки та піклування.

29. *Батьки, які позбавлені батьківських прав щодо дитини не мають права:*

- 1) Утримувати дитину.
- 2) Вимагати, щоб дитина їх утримувала.
- 3) Звертатися до суду за дозволом бачитися з дитиною.
- 4) Бути опікунами, усиновлювачами та піклувальниками.

30. *Батьки можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вони:*

- 1) Не працюють.
- 2) Місцезнаходження яких невідоме.
- 3) Жорстоко поведуться з дитиною.
- 4) Не мають коштів щодо утримання дитини.

Питання для самоконтролю

1. *Які відносини регулює цивільне право?*
2. *Розкрийте поняття цивільної дієздатності та цивільної правоздатності.*

3. Назвіть характерні ознаки юридичної особи.
4. Хто несе відповідальність за заподіяння шкоди малолітньою особою?
5. Відносно яких осіб встановлюється опіка і піклування?
6. Які правові підстави оголошення особи безвісти відсутньою та визнання особи померлою?
7. Які форми юридичних осіб передбачені цивільним законодавством?
8. Розкрийте поняття акціонерне товариство.
9. У яких формах можуть функціонувати непідприємницькі товариства?
10. Які способи захисту цивільних прав передбачені цивільним законодавством?
11. Що розуміють під збитками?
12. В чому полягає моральна шкода?
13. Дайте визначення терміну «правочин».
14. Які є види правочинів?
15. Чим односторонній правочин відрізняється від двостороннього?
16. Які умови дійсності правочинів?
17. Назвіть підстави нікчемності правочинів.
18. Розкрийте зміст права власності.
19. В чому полягає зміст спільної сумісної і спільної часткової власності?
20. Назвіть підстави припинення права власності.
21. Розкрийте підстави виникнення зобов'язань.
22. Що означає належне виконання зобов'язання?
23. Яке правове призначення забезпечення зобов'язання?
24. Назвіть підстави відшкодування шкоди в цивільному праві.
25. Назвіть відмінні риси спадкування за законом і за заповітом.
26. Що входить до спадщини?
27. Які спадкоємці мають право на обов'язкову частку в спадщині?
28. На яких засадах ґрунтуються сімейні відносини?
29. Які відносини визнаються сімейними за сімейним законодавством України?
30. На підставі чого створюється сім'я?

РОЗДІЛ 5 ОСНОВИ ТРУДОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 1. Місце трудового права у системі права

Розвиток сучасного суспільства завжди був тісно пов'язаний із людською діяльністю. При цьому ми спостерігаємо не лише різноманітні процеси розвитку самого суспільства, а й її головного учасника – людини. Одним із таких головних процесів завжди виділяли працю. За своєю суттю працю ми сприймаємо як цілеспрямовану діяльність людини щодо створення матеріальних та духовних благ. З початку формування суспільства праця людини регламентувалась переважно через установлені норм моралі, існуючі традиції та звичаї. У процесі подальшого сталого розвитку – утворення держави, праця починає регулюватися за допомогою інших важелів – норм та правил, які ухвалювалися владними інститутами держави. На сьогодні процес розвитку і становлення відносин у сфері праці (саме – трудових відносин) налічує майже 200-т річну історію, результатом чого є самостійна галузь – трудове право.

В системі права України трудове право займає провідне місце і одне із найважливіших значень, оскільки через реалізацію права особи на працю, людина отримує можливість забезпечувати свої основні потреби як немайнового, так і майнового характеру.

В силу цього, поняття «трудове право» можна розглядати у декількох аспектах. По-перше, трудове право розглядають як галузь права у системі права України. У цьому розумінні поняття трудового права має основне і визначальне значення. Як галузь права трудове право являє собою систему правових норм, що регулюють сукупність суспільних відносин з приводу використання найманої праці.

По-друге, поняття трудового права сприймається як сфера реалізації права, гарантованого Конституцією України як основним законом.

По-третє, поняття «трудове право» є складовою частиною сучасної юридичної науки та становить систему об'єктивних знань про поняття, розвиток, закономірності, принципи трудового права як самостійної галузі права.

Трудове право як самостійна галузь права – це система правових норм, що регулюють трудові правовідносини, встановлюють права та обов'язки учасників цих відносин (працівників та роботодавців), що є обов'язковими на всіх підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форми власності та виду діяльності.

Трудові правовідносини за своїм характером є досить різноманітними, і залежно від підстав їх фактичного виникнення поділяються на декілька окремих видів. Разом з тим, трудове право регулює лише ті відносини, які виникають на підставі укладення трудового договору. До інших видів трудових відносин воно може застосовуватися тільки за наявності відповідних вказівок у спеціальному законодавстві, яким забезпечується загальне правове регулювання трудових відносин, що виникають на основі інших, відмінних від трудового договору, підстав (наприклад: працевлаштування, підготовка кадрів і підвищення

кваліфікації, контроль за дотриманням законодавства про працю, вирішення трудових спорів (конфліктів), а також відносини з приводу встановлення умов праці на підприємствах).

В силу цього, трудове право як галузь характеризується наявністю специфічного предмета і методу правового регулювання.

Предметом трудового права є трудові відносини, що виникають на підставі укладення трудового договору, і відносини, що тісно пов'язані з трудовими: працевлаштування, з підготовки кадрів і підвищення кваліфікації, щодо контролю за дотриманням законодавства про працю, з вирішенням трудових спорів (конфліктів), а також відносини з приводу встановлення умов праці на підприємствах.

Метод трудового права полягає у комплексному поєднанні централізованого (імперативного) та децентралізованого (автономного) правового регулювання трудових та тісно пов'язаних з ними відносин на основі координації дій суб'єктів правовідносин, локального правовстановлення та можливості застосування спеціальних юридичних санкцій для забезпечення належного виконання учасниками цих відносин своїх прав та кореспондуючих ним обов'язків.

Принципи трудового права – це правові засади, ідеї та тенденції, спрямовані на регулювання трудових відносин, закріплені у законодавстві про працю.

В теорії трудового права виділяють такі **групи принципів**:

– **загальноправові принципи**, які закріплені у Конституції України: гуманізм, законності, демократизму та ін.;

– **основні принципи** – це виражені в правових актах економічні закономірності організації суспільного виробництва і розподілу в формі керівних положень, основних засад правового регулювання трудових відносин, які визначають загальну спрямованість і найбільш істотні риси його змісту;

– **спеціальні принципи**: свобода праці; рівноправність у трудовому праві; договірний характер праці; визначеність трудової функції; стабільність трудових відносин; матеріальна зацікавленість у результатах праці; безпека праці; участь трудових колективів і професійних спілок у вирішенні питань встановлення умов праці і здійснення контролю за додержанням законодавства про працю; свобода об'єднання для здійснення і захисту прав і свобод; матеріальне забезпечення у разі непрацездатності, у зв'язку із хворобою та материнством.

Функції трудового права – основні напрями правового впливу на суб'єктів відносин у сфері праці.

Основними функціями трудового права є:

1) **регулятивна функція**, яка визначає напрями правового впливу та спрямована на впорядкування суспільних відносин у сфері трудової діяльності. Відповідно до ст. 3 КЗпП України, законодавство про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами. Особливості праці членів кооперативів та їх об'єднань, колективних сільськогосподарських підприємств, фермерських

господарств, працівників підприємств з іноземними інвестиціями визначаються законодавством та їх статутами. Водночас гарантії щодо зайнятості, охорони праці, праці жінок, молоді, інвалідів надаються в порядку, передбаченому законодавством про працю.

2) *охоронна функція* реалізується шляхом застосування спеціальних охоронних норм для недопущення порушення суб'єктивних трудових прав працівників, а також поновлення таких прав у разі звернення до уповноважених органів. Охоронна функція спрямована на охорону трудових прав та інтересів працівника як сторони певною мірою слабшої у трудових відносинах.

3) *соціальна функція*. Вона відображається в нормах щодо забезпечення зайнятості, реалізації свободи праці та інших трудових конституційних правах, у нормах щодо забезпечення безпечних умов праці, охорони праці, обмеження робочого часу, визначення мінімального розміру заробітної плати та ін.

4) *виробнича функція* трудового права впливає із призначення трудового права регулювати відносини у сфері праці. Вона виявляється в нормах щодо раціонального використання трудових ресурсів, стимулюванні якісної та продуктивної роботи; в нормах трудової дисципліни, які визначають обов'язки працівників щодо виконання виробничих завдань та ін. Ця функція конкретизується в нормах інститутів трудового договору, робочого часу, дисципліни праці, оплати праці.

5) *виховна функція*. Вона відображається в нормах про заохочення, стимулювання високопродуктивної праці, а також у нормах про дисциплінарну та матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну з вини працівника роботодавцю чи працівникові з вини роботодавця.

6) *функція розвитку виробничої демократії*. Вона виражається в нормах про право працівників на участь в управлінні організацією, про права та гарантії діяльності профспілок, про повноваження трудових колективів, у додаткових юридичних гарантіях права на працю для працівників, профспілок, трудових колективів.

Трудове право як сукупність правових норм має свою систему. При цьому, систему трудового права треба відрізнити від системи трудового законодавства та системи науки трудового права.

В загальноприйнятому розумінні, **система трудового права** – це *об'єктивний розподіл у певній, логічній послідовності нормативного матеріалу за окремими структурними складовими: частинами, правовими інститутами та іншими об'єднаннями норм.*

На відміну від цього, **система трудового законодавства** – це *об'єктивний розподіл та встановлення ієрархії нормативно-правових актів, які регулюють трудові та пов'язані з ними відносини.*

В свою чергу, **система науки трудового права** – це *сукупність наукових поглядів, висновків та думок, які пов'язані з дослідженням норм трудового права України, практики їх застосування та трудового законодавства інших країн.*

Система трудового права складається з двох частин: *загальної та особливої.*

Загальна частина об'єднує в собі *правові норми фундаментального та універсального значення для регулювання відносин, що складають предмет*

трудового права. До загальної частини відносяться: норми, які визначають завдання трудового права; норми, які визначають коло відносин, що регулює трудове право; норми, які визначають зміст трудової правосуб'єктності; норми, які визначають основні принципи трудового права; норми, які визначають форми організації роботодавцем праці працівників та управління спільним процесом праці; норми, які визначають форми участі працівників в організації праці та управлінні виробництвом; правовий інститут колективно-договірного регулювання трудових відносин.

Особлива частина трудового права охоплює правові інститути або групи норм, які регулюють певні складові трудових відносин або інші відносини, що належать до предмета трудового права: трудовий договір; працевлаштування; робочий час і час відпочинку; нормування і оплата праці; дисципліна праці і дисциплінарна відповідальність працівників; матеріальна відповідальність сторін трудових відносин; охорона праці; праця жінок, молоді та осіб із зниженою працездатністю; трудові спори; нагляд і контроль за дотриманням трудового законодавства; діяльність профспілок та інших органів виробничої демократії.

До джерел трудового права належать: Конституція України; Кодекс законів про працю України (далі – КЗпП України), інші закони та підзаконні акти, що регулюють трудові відносини; локальні правові норми, тобто норми, створені учасниками трудових відносин; міжнародні правові акти про працю.

§ 2. Трудові правовідносини та їх учасники

Трудові правовідносини – це врегульовані нормами трудового права суспільні відносини, що виникають у результаті укладення трудового договору (безпосередньо трудові), а також відносини з приводу працевлаштування, встановлення умов праці, правил внутрішнього трудового розпорядку, навчання й підвищення кваліфікації та відносини, пов'язані з наглядом і контролем за дотриманням трудового законодавства, вирішенням трудових спорів (конфліктів).

Центральне (основне) місце посідають власне трудові правовідносини, або, як їх ще прийнято називати, *індивідуально-трудові*. Тобто це відносини, що виникають на підставі укладення трудового договору між працівником і роботодавцем, за яким працівник зобов'язаний виконувати роботу, визначену договором, дотримуватись правил внутрішнього трудового розпорядку, а роботодавець відповідно зобов'язаний виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Наступну групу трудових правовідносин становлять *колективно-трудові правовідносини* (соціального партнерства та встановлення умов праці на підприємствах). Їх ще називають *організаційно-управлінськими* правовідносинами між трудовим колективом (чи профспілковим органом) і роботодавцем, хоча більш відомі вони саме як *колективно-трудові*. Ці правовідносини існують задля функціонування і обслуговування власне трудових правовідносин, вони

відрізняються суб'єктним складом та підставами виникнення. У такому значенні вони виходять за межі конкретного підприємства і можуть існувати навіть у масштабах усієї країни. Йдеться насамперед про *правовідносини соціального партнерства*, які виникають на національному рівні в результаті проведення переговорів, погодження взаємних інтересів та укладення Генеральних угод.

Ще одним видом трудових правовідносин є правовідносини, що виникають з приводу розгляду та вирішення трудових спорів (конфліктів). Іноді їх називають *процесуально-трудовими*, хоча більш прийнятною є назва *процедурно-трудові правовідносини*.

Характерною ознакою трудових правовідносин є наявність досить широкого кола суб'єктів, які можуть бути їх учасниками.

Працівник як суб'єкт трудових правовідносин.

Працівник набуває статусу суб'єкта трудових правовідносин із моменту укладення трудового договору.

Найманий працівник – це фізична особа, яка працює за трудовим договором на підприємстві, в установі й організації, в їх об'єднаннях або у фізичних осіб, які використовують найману працю.

Працівники є найбільш численною категорією громадян України. Від інших категорій громадян України в юридичному розумінні їх відрізняє те, що вони перебувають у трудових відносинах з підприємствами, установами, організаціями й є суб'єктами трудового права.

Правовий статус працівника особа набуває під час прийняття на роботу. Як сторона трудових правовідносин працівник володіє трудовою правосуб'єктністю. Трудова правосуб'єктність працівника має свої характерні особливості:

1) працівник повинен виконувати роботу особисто і не має права передоручати її іншим особам;

2) трудова правосуб'єктність пов'язується не лише із фактичною здатністю до праці, а виникає в результаті здатності особи до систематичної, врегульованої нормами права праці;

3) крім фізичної здатності до систематичної праці, трудову правосуб'єктність характеризує вольовий критерій, тобто здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними, відповідно не може бути суб'єктом трудових правовідносин особа, визнана судом недієздатною.

Чинне трудове законодавство встановлює загальні вимоги для набуття трудової правосуб'єктності, а також визначає особливості правового статусу працівників залежно від віку, стану здоров'я, статі, ступеня освіти, наявності вченого ступеня або вченого звання, наявності громадянства, родинних зв'язків, наявності судимості.

За загальним правилом трудова правосуб'єктність працівників виникає з 16 років. За згодою одного з батьків або особи, яка їх замінює, можуть, як виняток, прийматися на роботу особи, що досягли 15 років. Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу здобувачів освіти закладів загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої чи вищої освіти, які здобувають у будь-якій формі початкову, базову середню чи профільну середню освіту для виконання легкої роботи, що не завдає

шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними 14-річного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює³².

Суб'єктами трудового права є також громадяни України, які працюють за її межами. Їхня праця регулюється нормами і трудового права України, і іноземної держави.

Держава забезпечує рівність трудових прав усіх громадян незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин. Ставши суб'єктом трудових правовідносин, працівник набуває низку прав та обов'язків, які характеризують його правовий статус у системі суспільної організації праці.

Роботодавці як суб'єкти трудових правовідносин.

Одним з основних суб'єктів трудових правовідносин вважається *роботодавець*. На відміну від працівника, він є більш універсальним суб'єктом трудового права, оскільки бере участь не тільки у власне трудових відносинах (індивідуальних), а й у колективно-трудовах та інших правовідносинах, що пов'язані з трудовими. Це насамперед правовідносини з органами працевлаштування, з органами, що виконують нагляд і контроль за дотриманням трудового законодавства, з органами, які розглядають індивідуальні та колективні трудові спори, та ін.

Відповідно до Закону України від 22 червня 2012 р. «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності»³³, **роботодавець – це юридична особа (підприємство, установа, організація) або фізична особа - підприємець, яка в межах трудових відносин використовує працю фізичних осіб.**

Відповідно до положень КЗпП України, роботодавцями слід вважати саме юридичних і фізичних осіб. Так, згідно ст. 3 КЗпП України законодавство про працю регулює трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності і галузевої належності, а також осіб, які працюють за трудовим договором з фізичними особами.

Можна виокремити наступні групи роботодавців:

- 1) роботодавці – фізичні особи;
- 2) роботодавці – юридичні особи і відокремлені підрозділи юридичних осіб;
- 3) роботодавці – державні органи.

До основних ознак правосуб'єктності роботодавців належать такі:

- 1) *майнова самостійність роботодавця*. Майнову основу повноважень роботодавця передбачають положення ст. 55 ГК України, згідно з якою суб'єкти господарювання реалізують свою господарську компетенцію на основі права власності, права господарського відання, права оперативного управління

³² Кодекс законів про працю України : Кодекс України від 10.12.1971 р. № 322-VIII : станом на 27 трав. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 27.05.2022).

³³ Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності : Закон України від 22.06.2012 р. № 5026-VI : станом на 2 листоп. 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5026-17#Text> (дата звернення: 27.05.2022).

відповідно до визначення компетенції у цьому Кодексі та інших законах;

2) *можливість реалізовувати право найму працівників*. Усі господарюючі суб'єкти мають право найму працівників. Отже, вони можуть мати статус роботодавця.

3) *зобов'язання забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін*. Згідно зі ст. 21 КЗпП України власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа при укладенні трудового договору зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Трудовий колектив як суб'єкт трудових правовідносин.

Трудовий колектив – об'єднанням усіх працівників підприємства, установи, організації, які своєю працею беруть участь у його діяльності на основі трудового договору (контракту, угоди), а також інших форм, що регулюють трудові відносини працівника з підприємством.

Правовий статус трудового колективу закріплено в КЗпП України, Законі України «Про колективні договори і угоди»³⁴ та Законі України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)»³⁵.

Повноваження трудового колективу щодо його участі у правлінні підприємством встановлюються статутом або іншими установчими документами відповідно до вимог ГК України.

Господарський кодекс України встановлює право трудового колективу за участю власника або уповноваженого ним органу вирішувати всі питання соціального розвитку, в тому числі покращення умов праці, життя і здоров'я медичного страхування членів трудового колективу і їх сімей відповідно до статуту підприємства, колективного договору і законодавства України³⁶.

Повноваження трудових колективів на всіх підприємствах, в установах та організаціях, де використовується наймана праця, здебільшого реалізуються через загальні збори працюючих (конференції трудового колективу).

На великих підприємствах, де складно зібрати всіх працівників одночасно, повноваження колективу виконують конференції, або виборні органи. Чинним законодавством трудові колективи уповноважені укладати колективні договори, розвивати творчу ініціативу працюючих, брати участь в організації, нормуванні, оплаті праці, використанні фондів економічного стимулювання, поліпшенні умов і охорони праці, соціально-культурних та житлово-побутових умов працюючих. За поданням власника трудові колективи і профспілкового комітету затверджують правила внутрішнього трудового розпорядку підприємства. Рішення з соціально-економічних питань, що стосуються діяльності підприємства, виробляються і приймаються його органами управління за участі трудового колективу.

³⁴ Про колективні договори і угоди : Закон України від 01.07.1993 р. № 3356-ХІІ : станом на 27 груд. 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12#Text> (дата звернення: 27.05.2022).

³⁵ Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : Закон України від 03.03.1998 р. № 137/98-ВР : станом на 1 січ. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137/98-вр#Text> (дата звернення: 27.05.2022).

³⁶ Господарський кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV : станом на 12 січ. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 27.05.2022).

Професійні спілки як суб'єкти трудових правовідносин.

Згідно з Конституцією України працівникам гарантоване право об'єднуватися у професійні спілки. Професійні спілки створюються з метою здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки.

Професійна спілка (профспілка, профспілковий орган) – *добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання).*

Діяльність профспілок регулюється і нормами міжнародного, і вітчизняного законодавства. Згідно зі ст. 23 Загальної декларації прав людини кожна людина має право створювати професійні спілки та входити до них для захисту своїх інтересів.

Держава визнає професійні спілки повноважними представниками працівників і захисниками їх трудових, соціально-економічних прав та інтересів в органах державної влади та місцевого самоврядування, у відносинах з власником або уповноваженим ним органом, а також з іншими об'єднаннями громадян.

Первинні профспілкові організації на підприємствах, в установах, організаціях та їх структурних підрозділах представляють інтереси своїх членів і захищають їх трудові, соціально-економічні права та інтереси.

Відповідно до ст. 247 КЗпП України, виборний орган первинної профспілкової організації на підприємстві, в установі, організації:

1) укладає та контролює виконання колективного договору, звітує про його виконання на загальних зборах трудового колективу, звертається з вимогою до відповідних органів про притягнення до відповідальності посадових осіб за невиконання умов колективного договору;

2) разом з власником або уповноваженим ним органом вирішує питання запровадження, перегляду та змін норм праці;

3) разом з власником або уповноваженим ним органом вирішує питання оплати праці працівників, форм і систем оплати праці, розцінок, тарифних сіток, схем посадових окладів, умов запровадження та розмірів надбавок, доплат, премій, винагород та інших заохочувальних, компенсаційних виплат;

4) разом із власником або уповноваженим ним органом вирішує питання робочого часу і часу відпочинку, погоджує графіки змінності та надання відпусток, запровадження підсумованого обліку робочого часу, дає дозвіл на проведення надурочних робіт, робіт у вихідні дні тощо;

5) разом з власником або уповноваженим ним органом вирішує питання соціального розвитку підприємства, поліпшення умов праці, матеріально-побутового, медичного обслуговування працівників;

6) бере участь у вирішенні соціально-економічних питань, визначенні та затвердженні переліку і порядку надання працівникам соціальних пільг;

7) бере участь у розробленні правил внутрішнього трудового розпорядку підприємства, установи або організації;

8) представляє інтереси працівників за їх дорученням під час розгляду індивідуальних трудових спорів та у колективному трудовому спорі, сприяє його вирішенню;

9) приймає рішення про вимогу до власника або уповноваженого ним органу розірвати трудовий договір (контракт) з керівником підприємства, установи, організації, якщо він порушує Закон України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», законодавство про працю, ухиляється від участі в переговорах щодо укладення або зміни колективного договору, не виконує зобов'язань за колективним договором, допускає інші порушення законодавства про колективні договори;

10) надає згоду або відмовляє в наданні згоди на розірвання трудового договору з ініціативи власника або уповноваженого ним органу з працівником, який є членом професійної спілки, що діє на підприємстві, в установі та організації, у випадках, передбачених законом;

11) бере участь у розслідуванні нещасних випадків, професійних захворювань і аварій, у роботі комісії з питань охорони праці;

12) здійснює громадський контроль за виконанням власником або уповноваженим ним органом законодавства про працю та про охорону праці, за забезпеченням на підприємстві, в установі, організації безпечних та нешкідливих умов праці, виробничої санітарії, правильним застосуванням установлених умов оплати праці, вимагає усунення виявлених недоліків;

13) здійснює контроль за підготовкою та поданням власником або уповноваженим ним органом документів, необхідних для призначення пенсій працівникам і членам їх сімей;

14) здійснює контроль за наданням пенсіонерам та інвалідам, які до виходу на пенсію працювали на підприємстві, в установі, організації, права користування нарівні з його працівниками наявними можливостями щодо медичного обслуговування, забезпечення житлом, путівками до оздоровчих і профілактичних закладів та іншими соціальними послугами і пільгами згідно із статутом підприємства, установи, організації та колективним договором;

15) представляє інтереси застрахованих осіб у комісії із соціального страхування, направляє працівників до санаторіїв, профілакторіїв і будинків відпочинку, туристичних комплексів, баз та оздоровчих закладів на умовах, передбачених колективним договором або угодою, перевіряє стан організації медичного обслуговування працівників та членів їхніх сімей;

16) визначає разом з власником або уповноваженим ним органом відповідно до колективного договору розмір коштів, що будуть спрямовані на будівництво, реконструкцію, утримання житла, веде облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, розподіляє в установленому законодавством порядку жилу площу в будинках, споруджених за кошти або за участю підприємства, установи, організації, а також жилу площу, що надається власникові у розпорядження в інших будинках, здійснює контроль за житлово-побутовим обслуговуванням працівників;

17) представляє інтереси працівників підприємства-боржника в ході процедури банкрутства.

Вибірні органи профспілкової організації, що діють на підприємстві, в установі, організації, мають також інші права, передбачені законодавством України.

§ 3. Соціальне партнерство

Соціальне партнерство – це добровільна, основана на незалежності та рівноправності сторін, взаємодія (діалог, переговори) об'єднань працівників, роботодавців, а в окремих випадках і держави під час розробки, прийняття, зміни та застосування соціально-трудових норм.

Головною функцією системи соціального партнерства є недопущення руйнівних страйків та створення умов для динамічного розвитку виробництва та забезпечення належного рівня доходів найманих працівників.

Основою соціального партнерства є принцип співробітництва між роботодавцями і найманими працівниками, який реалізується у формі ведення переговорів, укладенні колективних договорів, узгодженні проектів нормативно-правових актів, консультацій під час ухвалення рішень між суб'єктами соціального партнерства на всіх рівнях (національному, регіональному, галузевому та місцевому).

До сфери соціального партнерства входять питання:

- 1) досягнення консенсусу з питань забезпечення зайнятості;
- 2) створення додаткових робочих місць;
- 3) застосування найманої праці з дотриманням вимог техніки безпеки та охорони здоров'я, питання оплати праці, прав працівників на своєчасне отримання заробітної плати;
- 4) забезпечення нормального режиму праці та відпочинку;
- 5) забезпечення права працівників на участь у управлінні працею на підприємстві.

Основними завданнями системи соціального партнерства в Україні є:

- 1) подолання монополії у розподілі створеного продукту шляхом залучення всіх суб'єктів суспільних відносин до управління виробництвом;
- 2) підвищення мотивації до праці з метою забезпечення високих результатів роботи, що сприятиме зростанню рівня життя в країні;
- 3) усунення чинників соціальної напруги у суспільстві та зменшення на цій основі негативних економічних наслідків.

Змістом соціального партнерства є: домовленість із питань забезпечення зайнятості та створення додаткових робочих місць; створення безпечних умов праці й охорони здоров'я працівників; дотримання законодавства про оплату праці та соціального захисту працюючих у межах, не нижчих, ніж установлено законом тощо.

Колективний договір є результатом соціального партнерства та діалогу між суб'єктами трудових відносин на локальному рівні, в якому закріплюються зобов'язання сторін щодо вирішення питань, зокрема, у сфері виробництва і зайнятості, оплати і охорони праці, режиму праці і відпочинку, надання соціальних гарантій і пільг тощо.

Законодавство не містить поняття колективного договору, але положення Закону України «Про колективні договори і угоди» та КЗпП України дають підстави визначити **колективний договір** як угоду, яка укладається між

власником або уповноваженим органом (особою) і одним або кількома профспілковими чи іншими уповноваженими на представництво трудовим колективом органами, а у разі відсутності таких органів – представниками працівників, обраними та уповноваженими трудовим колективом.

Метою колективного договору є: поліпшення виробничо-господарської діяльності підприємства; підвищення його рентабельності і якості продукції, що випускається; забезпечення працівникам можливості брати участь в управлінні виробництвом; удосконалення винагороди за працю, підвищення рівня охорони праці, матеріально-побутового та культурного обслуговування працюючих.

Оскільки колективний договір укладається для узгодження інтересів працівників, з одного боку, та роботодавця – з іншого, то під час переговорів сторони на основі чинного законодавства беруть на себе певні зобов'язання з метою регулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин.

Колективний договір укладається на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності і господарювання, які використовують найману працю і мають права юридичної особи. Усі працюючі, а також щойно прийняті на підприємство працівники повинні бути ознайомлені з колективним договором роботодавцем.

Сторонами колективного договору виступають: з одного боку – власник або уповноважений ним орган (особа); з другого боку – *первинна профспілкова організація*, яка діє відповідно до свого статуту, а в разі її відсутності – представника, обраного на загальних зборах найманих працівників або уповноважених ними органів. На практиці, як правило, сторонами колективного договору є: зі сторони власника – уповноважена власником посадова особа (керівник підприємства); зі сторони найманих працівників – первинна профспілкова організація в особі виборного органу (профспілкового комітету).

Предметом колективного договору є сфера застосування праці та відтворення робочої сили.

Змістом колективного договору є узгоджені сторонами умови, спрямовані на врегулювання соціально-трудових відносин на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності. Ці умови визначають права і обов'язки сторін, а також відповідальність за їх порушення: зміни в організації виробництва і праці; забезпечення продуктивної зайнятості; нормування і оплати праці, встановлення форм, системи, розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (доплат, надбавок, премій та ін.); встановлення гарантій, компенсацій, пільг; участі трудового колективу у формуванні, розподілі і використанні прибутку підприємства, установи, організації (якщо це передбачено статутом); режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку; умов і охорони праці; забезпечення житлово-побутового, культурного, медичного обслуговування, організації оздоровлення і відпочинку працівників; гарантій діяльності профспілкової чи інших представницьких організацій працівників; умов регулювання фондів оплати праці та встановлення міжкваліфікаційних (міжпосадових) співвідношень в оплаті праці.

Умови, що становлять зміст колективного договору, поділяються на такі види:

– *інформативні*, які містять норми здебільшого централізованого законодавства, угод більш вищого рівня регулювання з питань оплати праці, робочого часу і часу відпочинку, охорони праці тощо;

– *зобов'язальні*, які містять взаємні зобов'язання сторін. Виходячи із загальних засад договірного регулювання, ця частина колективного договору є основною і визначальною в забезпеченні взаємних прав і обов'язків учасників договору;

– *нормативні*, в яких сторони на виробничому рівні встановлюють локальні норми права, що регулюють умови праці. До них належать умови, якими встановлюються тарифні ставки, посадові оклади, розміри та умови доплат і надбавок до заробітної плати, розміри і умови виплати премій тощо.

Сторони самостійно визначають структуру колективного договору, враховуючи особливості діяльності підприємства, установи, організації.

До колективного договору можуть долучатися додатки, переліки, положення, які уточнюють і конкретизують його положення і, як правило, мають нормативний характер.

До колективних договорів забороняється включати умови, що погіршують, порівняно з чинним законодавством, становище працівників. Такі умови визнаються недійсними.

Колективним договором для працівників підприємства можуть встановлюватися додаткові, порівняно з чинним законодавством, гарантії, соціально-побутові пільги. Невиконання зобов'язань за колективним договором може бути захищено в судовому порядку.

В свою чергу, *угода – це правовий акт, що регулює соціально-трудові відносини між працівниками та роботодавцями; вона укладається на національному, галузевому та територіальному рівнях на двосторонній або тристоронній основі.*

Ст. 2 Закону України «Про колективні договори і угоди» закріплює такі **види колективних угод**:

- *генеральна угода*, що укладається на національному рівні;
- *галузеві (міжгалузеві) угоди*, що укладаються на галузевому рівні;
- *територіальні угоди*, що укладаються на територіальному рівні.

Змістом колективних угод є взаємні зобов'язання сторін.

Галузеві (міжгалузеві) і територіальні угоди підлягають повідомній реєстрації в установленному порядку центральним органом виконавчої влади у сфері соціальної політики, а колективні договори і територіальні угоди іншого рівня – місцевими органами виконавчої влади або органами місцевого самоврядування. Порядок повідомної реєстрації галузевих (міжгалузевих) і територіальних угод, колективних договорів затверджується Кабінетом Міністрів України.

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про колективні договори і угоди» положення колективного договору поширюються на всіх працівників підприємств незалежно від того, чи є вони членами профспілки, і є обов'язковими як для роботодавця, так і для працівників підприємства. Положення генеральної, галузевої (міжгалузевої), територіальної угод діють безпосередньо і є

обов'язковими для всіх суб'єктів, що перебувають у сфері дії сторін, які підписали угоду.

Колективний договір (угода) набирають чинності з дня їх підписання представниками сторін або з дня, зазначеного у колективному договорі (угоді).

Після закінчення строку дії колективний договір (угода) продовжує діяти до того часу, поки сторони не укладуть новий або не переглянуть чинний, якщо інше не передбачено договором, угодою.

Строк чинності колективного договору (угоди) законодавство не встановлює. Він визначається угодою сторін. Як правило, колективні договори укладаються на строк від одного до трьох років.

Протягом терміну їх дії до колективного договору можуть вноситися зміни і доповнення, але тільки за взаємною згодою сторін і в порядку, визначеному колективним договором.

Контроль за виконанням колективного договору (угоди) проводиться безпосередньо сторонами, що їх уклали, чи уповноваженими ними представниками. Для ефективного здійснення контролю сторони зобов'язані надавати необхідну для цього наявну інформацію. Сторони, що підписали колективний договір (угоду), щорічно в строки, передбачені колективним договором (угодою), звітують про їх виконання.

Чинним законодавством встановлена *відповідальність*: за ухилення від участі в переговорах; за порушення й невиконання колективного договору, угоди; за ненадання інформації, необхідної для колективних переговорів і здійснення контролю.

§ 4. Трудовий договір

Трудовим договором є угода між працівником і роботодавцем (роботодавцем - фізичною особою), за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, а роботодавець (роботодавець - фізична особа) зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Працівник має право реалізувати свої здібності до продуктивної і творчої праці шляхом укладення трудового договору на одному або одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях, якщо інше не передбачено законодавством, колективним договором або угодою сторін.

Особливою формою трудового договору є контракт, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення та організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін. Сфера застосування контракту визначається законами України³⁷.

³⁷ Кодекс законів про працю України : Кодекс України від 10.12.1971 р. № 322-VIII : станом на 27 трав. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 27.05.2022).

Укладення трудового договору означає, що і працівник, і роботодавець набули прав і взяли на себе обов'язки, встановлені для сторін трудового договору законодавством про працю, генеральною, галузевою та регіональною угодами і колективним договором.

Сторонами трудового договору як двосторонньої угоди є: *працівник та власник підприємства, установи, організації або вповноважений ним орган чи фізична особа.*

Працівником є фізична особа, яка безпосередньо власною працею виконує трудову функцію згідно з укладеним з роботодавцем трудовим договором (контрактом) відповідно до закону (п. 14.1.195 ст. 14 ПК України³⁸), а роботодавцем – юридична особа (її філія, відділення, інший відокремлений підрозділ чи її представництво) або самозайнята особа, яка використовує найману працю фізичних осіб на підставі укладених трудових договорів (контрактів) та несе обов'язки із сплати їм заробітної плати, а також нарахування, утримання та сплати податку на доходи фізичних осіб до бюджету, нарахувань на фонд оплати праці, інші обов'язки, передбачені законами (п. 14.1.222 ст. 14 ПК України³⁹).

Предметом трудового договору є процес праці. Працівник зобов'язаний виконувати роботу (трудову функцію), визначену угодою сторін (йдеться про роботу за певною спеціальністю, кваліфікацією чи посадою).

Умови трудового договору, що становлять його зміст, прийнято поділяти на види:

1) *необхідні (обов'язкові)* – такі, без яких трудовий договір не може бути визнано укладеним. До них відносять: взаємне волевиявлення сторін про прийняття - влаштування працівника на роботу; визначення трудової функції працівника; встановлення моменту початку виконання роботи.

2) *факультативні (додаткові)* – можуть і не включатися до змісту трудового договору, тобто його можна укласти і за відсутності таких умов.

Підтвердженням волевиявлення сторін щодо укладення трудового договору є заява, наказ, розпорядження. Угода про прийняття – влаштування на роботу є проявом волевого характеру трудового договору. Без волевиявлення працівника, бажаного влаштуватися на роботу, і роботодавця, якому необхідний працівник для виконання певної роботи, трудові правовідносини виникнути не можуть.

Форма трудового договору – це зовнішнє вираження, оформлення та документальне фіксування змісту трудового договору.

Трудовий договір, як правило, укладається у письмовій формі. Додержання письмової форми є обов'язковим у таких випадках:

- 1) при організованому наборі працівників;
- 2) при укладенні трудового договору про роботу в райо-нах з особливими природними географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;

³⁸ Податковий кодекс України : Кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI : станом на 7 трав. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 27.05.2022).

³⁹ Податковий кодекс України : Кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI : станом на 7 трав. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 27.05.2022).

- 3) при укладенні контракту;
- 4) у випадках, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору у письмовій формі;
- 5) при укладенні трудового договору з неповнолітнім;
- 6) при укладенні трудового договору з фізичною особою;
- 7) в інших випадках, передбачених законодавством України.

Письмова форма передбачає детальний виклад обов'язків обох сторін щодо забезпечення трудового договору. В письмовій формі трудовий договір складається, як правило, у двох примірниках і підписується сторонами. Також він може бути завірений печаткою підприємства.

Від письмової форми звичайного трудового договору доречно відрізнити особливий вид трудового договору – контракт, який укладається за спеціальними правилами.

Укладення трудового договору в будь-якій формі оформляється наказом чи розпорядженням власника або уповноваженого ним органу про зарахування працівника на роботу.

Трудовий договір вважається укладеним і тоді, коли наказ або розпорядження не були видані, але працівник фактично був допущений до роботи. Фактичний допуск до роботи вважається укладенням трудового договору незалежно від того, чи було прийняття на роботу належно оформлено, якщо робота проводилась за розпорядженням чи з відома власника або уповноваженого ним органу.

Трудові договори можна класифікувати за наступними підставами:

– за строком дії: *безстрокові* (укладаються на невизначений строк) і *строкові* (укладені на строк, встановлений за погодженням сторін, та такі, що укладаються на час виконання певної роботи). Переважна більшість трудових договорів в Україні укладається на невизначений строк. Застосування строкових трудових договорів обмежено законодавством. Так, строковий трудовий договір укладається у випадках, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням характеру наступної роботи, або умов її виконання, або інтересів працівника та в інших випадках, передбачених законодавчими актами.

– за змістом: *контракт, трудовий договір з тимчасовими працівниками, трудовий договір з сезонними працівниками, трудовий договір з надомниками, трудовий договір про роботу за сумісництвом, трудовий договір з молодими працівниками (спеціалістами).*

Контракт, відповідно до ч. 3 ст. 21 КЗпП України, є *особливою формою трудового договору, в якому строк його дії, права, обов'язки і відповідальність сторін (в тому числі матеріальна), умови матеріального забезпечення і організації праці працівника, умови розірвання договору, в тому числі дострокового, можуть встановлюватися угодою сторін.*

Трудовий договір із тимчасовими працівниками.

Тимчасовими працівниками вважаються особи, прийняті на роботу на строк до двох місяців, а для заміщення тимчасово відсутніх працівників, за якими зберігається їх місце роботи (посада), - до чотирьох місяців. На відміну від

сезонних робіт, списку тимчасових робіт не існує, тому тимчасових працівників можна приймати на будь-які роботи, дотримуючись обмежень, передбачених КЗпП України.

Трудовий договір із сезонними працівниками. Сезонними працівниками вважаються особи, задіяні на сезонних роботах. Сезонними є роботи, які внаслідок природних і кліматичних умов виконуються не цілий рік, а протягом певного періоду (сезону), що не перевищує шести місяців.

Список сезонних робіт і сезонних галузей затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 28.03.1997 № 278⁴⁰. Трудовий договір при прийнятті на сезонні роботи може бути укладено на строк, який не перевищує тривалості сезону. При прийнятті на сезонні роботи випробування не встановлюється.

Трудовий договір із надомниками. Надомниками вважаються особи, що уклали трудовий договір з роботодавцем про виконання роботи вдома особистою працею з матеріалів і з використанням знарядь і засобів праці, що виділяються роботодавцем або купуються за рахунок коштів роботодавця. Роботодавець може дозволяти надомникам виготовлення виробів із власних матеріалів і з використанням особистих механізмів і інструментів. У тих випадках, коли надомник використовує свої інструменти і механізми, йому виплачується за їх зношування (амортизацію) компенсація в порядку, установленому законодавством. За домовленістю сторін надомникам можуть відшкодовуватися й інші витрати, пов'язані з виконанням роботи вдома (електроенергія, вода тощо).

Переважає право на укладення трудового договору про роботу вдома надається: жінкам, що мають дітей у віці до 15 років; інвалідам і пенсіонерам (незалежно від виду призначеної пенсії); особам, що досягли пенсійного віку, але не одержують пенсію; особам зі зниженою працездатністю, яким у встановленому порядку рекомендована праця в надомних умовах; особам, що здійснюють догляд за інвалідами або членами сім'ї, що довго хворіють, які за станом здоров'я мають потребу в догляді; особам, зайнятим на роботах із сезонним характером виробництва (у міжсезонний період), а також, які навчаються на денній формі навчання; особам, які з об'єктивних причин не можуть бути зайняті безпосередньо на виробництві в даній місцевості.

Трудовий договір про роботу за сумісництвом. Відповідно до ч. 2 ст. 21 КЗпП України працівник має право реалізувати свої здібності до продуктивної і творчої праці шляхом укладення трудового договору на одному або одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях, якщо інше не передбачене законодавством, колективним договором або угодою сторін.

Сумісництвом вважається виконання працівником, крім своєї основної, іншої регулярної оплачуваної роботи на умовах трудового договору у вільний від основної роботи час на тому ж або іншому підприємстві, в установі, організації або у фізичної особи за наймом.

⁴⁰ Про затвердження Списку сезонних робіт і сезонних галузей: Постанова Каб. Міністрів України від 28.03.1997 р. № 278; станом на 22 трав. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/278-97-п#Text> (дата звернення: 27.05.2022).

Тривалість роботи за сумісництвом не може перевищувати чотирьох годин на день і повного робочого дня у вихідний день. Загальна тривалість роботи за сумісництвом протягом місяця не повинна перевищувати половини місячної норми робочого часу. Оплата праці сумісників провадиться за фактично виконану роботу. Відпустка на роботі за сумісництвом надається одночасно з відпусткою за основним місцем роботи. Звільнення з роботи за сумісництвом провадиться з підстав, передбачених законодавством, а також у разі прийняття працівника, який не є сумісником, чи обмеження сумісництва у зв'язку з особливими умовами та режимом праці без виплати вихідної допомоги.

Для роботи за сумісництвом згоди роботодавця за місцем основної роботи не потрібно. Обмеження на сумісництво можуть запроваджуватися керівниками державних підприємств, установ і організацій разом з профспілковими комітетами лише щодо працівників окремих професій та посад, зайнятих на важких роботах і на роботах із шкідливими або небезпечними умовами праці, додаткова робота яких може призвести до наслідків, що негативно позначається на стані їхнього здоров'я та безпеці виробництва. Обмеження також поширюються на осіб, які не досягли 18 років, та вагітних жінок.

Для окремих категорій працівників національним законодавством встановлена заборона на роботу за сумісництвом. Наприклад, особам, уповноваженим на виконання функцій держави або місцевого самоврядування забороняється: 1) займатися іншою оплачуваною (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) або підприємницькою діяльністю, якщо інше не передбачено Конституцією або законами України; 2) входить до складу правління, інших виконавчих чи контрольних органів, наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку (крім випадків, коли особи здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі чи територіальній громаді, та представляють інтереси держави чи територіальної громади в раді (спостережній раді), ревізійній комісії господарської організації), якщо інше не передбачено Конституцією або законами України.⁴¹ Не мають права працювати за сумісництвом також керівники державних підприємств, установ і організацій, їх заступники, керівники структурних підрозділів (цехів, відділів, лабораторій тощо) та їх заступники за винятком наукової, викладацької, медичної і творчої діяльності.⁴²

Від *сумісництва* слід відрізнити *суміщення професій (посад)*, яке полягає у виконанні працівником поряд зі своєю основною роботою, обумовленою трудовим договором, додаткової роботи з іншої професії (посади) на тому самому підприємстві, в установі, організації або в тієї ж самої фізичної особи за згодою працівника протягом встановленої законодавством тривалості робочого дня (робочої зміни). Працівникам, які виконують на тому ж підприємстві, в установі,

⁴¹ Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII: станом на 7 трав. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 27.05.2022).

⁴² Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій: Постанова Каб. Міністрів України від 03.04.1993 р. № 245: станом на 11 берез. 2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/245-93-п#Text> (дата звернення: 27.05.2022).

організації поряд зі своєю основною роботою, обумовленою трудовим договором, додаткову роботу за іншою професією (посадою) провадиться доплата за суміщення професій (посад).

Трудовий договір із молодими працівниками (спеціалістами). Молодим працівником є громадянин України віком до 35 років, випускник закладу професійної (професійно-технічної), фахової передвищої або вищої освіти, який у шестимісячний строк після закінчення навчання працевлаштувався самостійно або за направленням закладу освіти чи територіального органу центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, та продовжує працювати протягом трьох років за кваліфікацією, яку він набув під час навчання, в тому числі незалежно від місця першого працевлаштування⁴³.

Трудовий договір з молодим працівником (спеціалістом) укладається, як правило, на підставі направлення на роботу, виданого навчальним закладом. Випускники вищих військових навчальних закладів (закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання), військових інститутів як підрозділів закладів вищої освіти з числа військовослужбовців (осіб начальницького складу) направляються для подальшого проходження служби відповідно до законодавства.

Випускникам вищих медичних і педагогічних навчальних закладів, які уклали угоду про відпрацювання не менше трьох років у сільській місцевості або селищах міського типу, держава відповідно до законодавства забезпечує безоплатне користування житлом з опаленням і освітленням у межах встановлених норм.

Порядок оформлення трудового договору включає в себе такі основні етапи:

- ✓ подання працівником заяви про прийняття на роботу з представленням всіх необхідних документів;
- ✓ візи певних посадових осіб і резолюція власника або посадової особи, що має право прийняття на роботу;
- ✓ видання власником або уповноваженим ним органом наказу про зарахування працівника на роботу на основі досягнутої угоди;
- ✓ пред'явлення наказу працівникові під розписку;
- ✓ внесення до трудової книжки запису про прийняття на роботу, який містить всі необхідні елементи оформлення трудової книжки працівникам, що стають до роботи вперше, видача робітникам, а також службовцям, праця яких оплачується відрядно-розрахункових книжок (залежно від кількості виробленої продукції);
- ✓ ознайомлення власником або уповноваженим ним органом працівника з записом у трудовій книжці під розписку в особистій картці.

Після укладення трудового договору перед допуском до роботи власник або уповноважений ним орган зобов'язаний роз'яснити працівникові його права й

⁴³ Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 р. № 5067-VI: станом на 27 трав. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5067-17#Text> (дата звернення: 27.05.2022).

обов'язки та проінформувати під розписку про умови праці; попередити про наявність на робочому місці, де він буде працювати, небезпечних і шкідливих виробничих чинників та про можливі наслідки їхнього впливу на здоров'я, його права на пільги і компенсації за роботу в таких умовах відповідно до чинного законодавства і трудового договору; ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку; визначити працівнику робоче місце та забезпечити його необхідними для роботи засобами; проінструктувати працівника з техніки безпеки, виробничої санітарії, гігієни праці та протипожежної охорони.

Припинення трудового договору тягне за собою припинення трудових правовідносин. Сьогодні у трудовому законодавстві застосовують такі форми: «припинення трудового договору», «розірвання трудового договору» та «звільнення з роботи».

Припинення трудового договору означає закінчення його дії за всіма підставами, передбаченими трудовим законодавством.

Розірвання трудового договору є вольовим його припиненням за ініціативою працівника або роботодавця, або осіб, що мають право вимагати його припинення.

Звільнення з роботи є за змістом синонімом до поняття «припинення трудового договору», за виключенням випадків смерті працівника, визнання його безвісно відсутнім чи оголошення померлим, а також смерті роботодавця-фізичної особи, визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим.

Для забезпечення стабільності трудових правовідносин та захисту працівника під час реалізації ним здатності до праці важливе значення має чітке закріплення у законах підстав припинення трудового договору та можливості звільнення працівника лише за цими підставами.

Підставами припинення трудового договору є:

1. угода сторін;
2. закінчення строку (у разі заключення договору на визначений строк, встановлений за погодженням сторін, або таким, що укладається на час виконання певної роботи), крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна з сторін не поставила вимогу про їх припинення;
3. призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу;
4. розірвання трудового договору з ініціативи працівника (статті 38, 39 КЗпП України), з ініціативи власника або уповноваженого ним органу (статті 40, 41 КЗпП України) або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу (стаття 45КЗпП України);
5. переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;
6. відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи у зв'язку із зміною істотних умов праці;
7. набрання законної сили вирокom суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення

волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи;

8. підстави, передбачені контрактом.

§ 5. Робочий час. Час відпочинку

В теорії трудового права **робочий час** визначають як *установлений законодавством відрізок календарного часу, протягом якого працівник відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку, графіка роботи та умов трудового договору повинен виконувати свої трудові обов'язки*.

В законодавстві застосовуються такі нормативи робочого часу: *робочий день*, що передбачає встановлену законом тривалість роботи працівника у межах доби; *робоча зміна*, яка включає в себе тривалість праці згідно графіку протягом доби та *робочий тиждень* – встановлена у законі в годинах тривалість праці в межах календарного тижня.

В законодавстві також застосовуються норми *«робочий місяць»* і *«робочий рік»*, але вони виводяться розрахунковим шляхом і на рівні закону не регламентуються.

Згідно із ст. 50 КЗпП України **нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати 40 годин на тиждень**. Підприємства та організації при укладенні колективного договору можуть встановлювати меншу норму тривалості робочого часу, ніж передбачено в КЗпП України.

При цьому, відповідно до ст. 52 КЗпП України, робочий тиждень устанавлюється: або *п'ятиденний з двома вихідними днями*, при якому тривалість щоденної роботи (зміни) визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку або графіками змінності, які затверджує власник або уповноважений ним орган за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації з додержанням установленної тривалості робочого тижня; або *шестиденний з одним вихідним днем*, при якому тривалість щоденної роботи не може перевищувати 7 годин при тижневій нормі 40 годин, 6 годин при тижневій нормі 36 годин і 4 години при тижневій нормі 24 години.

П'ятиденний або шестиденний робочий тиждень встановлюється власником або уповноваженим ним органом спільно з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) з урахуванням специфіки роботи, думки трудового колективу і за погодженням з місцевою радою.

Згідно із ст. 51 КЗпП України *скорочена тривалість робочого часу* встановлюється: для працівників віком від 16 до 18 років – 36 годин на тиждень; для осіб віком від 15 до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) – 24 години на тиждень для працівників, зайнятих на роботах з шкідливими умовами праці, – не більше 36 годин на тиждень.

Напередодні святкових і неробочих днів відповідно до ст. 73 КЗпП України, тривалість роботи працівників, крім працівників віком від 15 до 18 років та

працівників, зайнятих на роботах з шкідливими умовами праці, скорочується на *одну годину* як при п'ятиденному, так і при шестиденному робочому тижні.

Ч. 1 ст. 54 КЗпП України передбачає скорочення робочого часу на 1 годину при роботі в нічний час (з 10 години вечора до 6 години ранку).

Робота, яка виконується в нічний час, оплачується у підвищеному розмірі, що встановлюється генеральною, галузевою (регіональною) угодами та колективним договором, але не нижче 20 відсотків тарифної ставки (окладу) за кожну годину роботи у нічний час. Забороняється залучати до роботи в нічний час: вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до 3 років (ст. 176 КЗпП України), за винятком випадків, передбачених ст. 175 КЗпП України; осіб, молодших 18 років (ст. 192 КЗпП України); інвалідів без їх згоди (ст. 172 КЗпП України) та інших категорій працівників, передбачених законодавством.

Неповний робочий час – це встановлений угодою сторін робочий час в межах нормальної його тривалості, протягом якого працівник повинен виконувати свої трудові обов'язки.

Розрізняють такі норми неповного робочого часу:

- *неповний робочий день*, при якому зменшується тривалість робочого дня. Встановлюється як на певний термін, так і без його зазначення;

- *неповний робочий тиждень*, при якому зберігається нормальна тривалість робочого дня, але зменшується кількість робочих днів у тижні;

- *поєднання неповного робочого дня і неповного робочого тижня*.

Неповний робочий час встановлюється лише шляхом досягнення відповідної згоди між сторонами трудового договору. Але для деяких категорій громадян встановлено інший правовий режим. Так, право вимагати встановлення неповного робочого часу належить: інвалідам (відповідно до медичних рекомендацій); вагітним жінкам; жінкам, які мають дитину до 14 років або дитину-інваліда, яка знаходиться під її опікою; працівникам, які здійснюють догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку.

Оплата праці на умовах неповного робочого часу провадиться пропорційно відпрацьованому часу або залежно від виробітку.

Неповний робочий час встановлюється як при прийнятті на роботу, так і в період роботи.

При встановленні режимів праці з неповним робочим часом тривалість робочого дня (зміни), як правило, не повинна бути менше 4 годин і робочого тижня – менше 20-24 годин відповідно при 5- та 6-денному тижні.

Особа, прийнята на роботу з неповним робочим часом, не може бути переведена без її згоди на звичайні умови праці. Якщо працівник не згодний працювати в режимі неповного робочого часу, трудовий договір з ним припиняється відповідно до п. 6 ст. 36 КЗпП України.

Для працівників, зайнятих на роботі з неповним робочим днем, ненормований робочий день не застосовується. Лише для працівників, які працюють на умовах неповного робочого тижня, може застосовуватися ненормований робочий день з наданням за це щорічної додаткової відпустки.

Режим робочого часу – це установлений законодавством або локальним нормативно-правовим актом порядок розподілу і використання робочого часу протягом доби, тижня, інших календарних періодів.

На рівні законодавства визначається порядок встановлення режиму праці та деякі його елементи: час початку і закінчення роботи; тривалість перерв; тривалість і правила чергування змін.

При цьому, треба розрізнати *«режим робочого часу працівників»* і *«режим роботи підприємства»*, оскільки підприємство може працювати у цілодобовому режимі, а працівники – за змінами.

Конкретний режим робочого часу встановлюється локальними нормативними актами: колективним договором, правилами внутрішнього розпорядку, графіком змінності або індивідуальним трудовим договором.

Законодавство України передбачає два види режимів робочого часу: *єдиний (загальний)* режим робочого часу, який встановлюється для всіх працівників підприємства з урахуванням п'ятиденного або шестиденного робочих тижнів; *спеціальний (індивідуальний)* режим, який встановлюється для окремих працівників підприємства.

Спеціальний режим робочого часу встановлюється для певної категорії працівників у разі неможливості загального нормування часу трудового процесу. Межі праці таких працівників визначаються не тільки тривалістю робочого часу, а й колом обов'язків і обсягом виконаних робіт (навантаженням).

Спеціальний режим робочого часу включає: змінну роботу, гнучкий графік роботи, роздроблений робочий день, ненормований робочий день, вахтовий метод роботи, надурочні роботи та чергування.

Змінна робота передбачає чергування працівниками рівномірно по змінах. Перехід з однієї зміни в іншу, як правило, повинен проводитися через кожний робочий тиждень у години, встановлені графіками змінності (ст. 58 КЗпП України). Відповідно до ст. 59 КЗпП України тривалість перерв у роботі між змінами повинна бути не менше подвійної тривалості роботи в попередній зміні (включаючи і час перерви на обід). Не допускається залучення працівника на роботу протягом двох змін підряд.

Гнучкий графік роботи встановлюється для окремих працівників або колективів у вигляді саморегулювання початку, закінчення і загальної тривалості робочого дня. Чинним КЗпП України таке поняття, як гнучкий графік, не передбачено. Однак, відповідно до наказу Міністерства праці та соціальної політики України № 359 від 04.10.2006 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо встановлення гнучкого режиму робочого часу»⁴⁴ даний графік встановлюється за погодженням між власником і працівником як при прийомі на роботу, так і в процесі роботи, за погодженням з виборним органом профспілки, що діє на підприємстві або іншим представником трудового колективу. При цьому, вимагається повне відпрацювання сумарної кількості робочих годин протягом облікового періоду (робочого дня, тижня, місяця). Максимальна

⁴⁴ Про затвердження Рекомендацій щодо застосування режимів гнучкого робочого часу на підприємствах, в установах і організаціях галузей народного господарства : Постанова Органів влади СРСР від 30.05.1985 р. № 162/12-55. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v2-55400-85#Text> (дата звернення: 27.05.2022).

тривалість робочого часу – не більше 10 годин, а час перебування на підприємстві – не більше 12 годин, включаючи перерви.

Основними елементами гнучкого графіка є: перемінний (гнучкий) робочий час – початок і закінчення робочого дня; фіксований час – час обов'язкової присутності на роботі; перерви для відпочинку і харчування; тривалість облікового періоду.

Роздроблений робочий день, відповідно до ст. 60 КЗпП України, передбачає поділ робочого дня на частини, між якими є перерва тривалістю більше двох годин, або є дві і більше перерв, включаючи перерву на обід. При цьому загальна тривалість робочого дня не може бути більшою від встановленої законодавством або графіком змінності. Такий режим роботи вводится для зручності обслуговування населення. Роздроблений режим роботи встановлюється роботодавцем за згодою з виборним органом профспілки. За роботу в таких умовах встановлюється доплата до заробітної плати.

Ненормований робочий день встановлюється для певної категорії працівників у разі неможливості нормування робочого часу. Такий робочий день переважно встановлюється для: осіб, праця яких не піддається точному обліку в часі; для осіб, робочий час яких за характером роботи поділяється на частини невизначеної тривалості; для осіб, які розподіляють робочий час на свій розсуд. При цьому, ненормований робочий день не застосовується для працівників, зайнятих на роботі з неповним робочим днем, яка має передбачати чітко визначену тривалість.

Обов'язки працівників з ненормованим робочим днем повинні закріплюватись у трудовому договорі, посадових інструкціях, правилах внутрішнього трудового розпорядку таким чином, щоб була передбачена можливість виконувати ці обов'язки, як правило, в межах нормального робочого часу. Як компенсація за даний вид роботи, надається додаткова відпустка до 7 календарних днів.

Працівник з ненормованим робочим днем не має права відмовитися від цієї роботи. Відмова без поважних причин – є порушенням трудової дисципліни, що може спричинити застосування дисциплінарного стягнення.

Список професій і посад, на яких може застосовуватися ненормований робочий день, визначається, як правило, колективним договором.

Вахтовий метод організації роботи передбачає використання роботи працівників поза місцем їх постійного проживання тільки за умов, якщо щоденна доставка працівників до місця роботи і назад до місця постійного проживання неможлива.

Тривалість вахти не може перевищувати одного місяця, а в окремих випадках, двох місяців. При цьому, тривалість робочого дня не повинна перевищувати 10 годин. Обліковий період охоплює весь робочий час (час у дорозі та час відпочинку), який припадає на цей календарний відрізок часу. Робочий час і час відпочинку регламентуються графіком змінності, який затверджується власником за погодженням з профспілковим комітетом і доводиться до відома працівників не пізніше, ніж за місяць до введення їх у дію.

Забороняється залучати до вахтового методу роботи осіб віком до 18 років, вагітних жінок, жінок, які мають дітей віком до трьох років та осіб, які мають медичні протипоказання для такої роботи.

При застосуванні вахтового методу, власник зобов'язаний забезпечити працівників соціально-побутовими умовами: проживанням, транспортом, спеодягом, щоденним гарячим харчуванням, медичним обслуговуванням та ін.

Надурочні роботи – це роботи понад встановлену тривалість робочого дня.

Як правило, надурочні роботи не допускаються. Проте, відповідно до ст. 62 КЗпП України, власник або уповноважений ним орган може застосовувати надурочні роботи тільки у виняткових випадках і, відповідно до ст. 64 КЗпП України, лише з дозволу виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) підприємства, установи, організації.

Компенсація надурочних робіт шляхом надання відгулу не допускається. Надурочні роботи компенсуються тільки підвищеною оплатою для кожного працівника і не повинні перевищувати 4-х годин протягом двох днів підряд та 120 годин на рік. Відповідно до ст. 65 КЗпП України власник або уповноважений ним орган зобов'язаний вести облік надурочних робіт кожного працівника.

До надурочних робіт забороняється залучати: вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до 3 років (ст. 176 КЗпП України); осіб, молодших 18 років (ст. 192 КЗпП України); працівників, які навчаються в загальноосвітніх школах і професійно-технічних училищах без відриву від виробництва, в дні занять (ст. 220 КЗпП України). Жінки, які мають дітей віком від трьох до 14 років або дитину-інваліда, можуть залучатись до надурочних робіт лише за їх згодою (ст. 177 КЗпП України). Залучення інвалідів до надурочних робіт можливе лише за їх згодою і за умов, що це не суперечить медичним рекомендаціям (ст. 172 КЗпП України).

Не є надурочною робота працівника з ненормованим робочим днем понад установлену норму робочого часу, крім випадків виконання за дорученням роботодавця роботи, що не входила до кола його обов'язків.

Чергування КЗпП України не визначено. Однак, у листі Міністерства праці та соціальної політики України від 2 квітня 2010 року № 89/13/116-10 «Про чергування на підприємствах і в установах» визначено, що **чергування** – *це обов'язок працівника знаходитися на визначеному роботодавцем робочому місці з метою вирішення невідкладних питань, не пов'язаних з трудовими обов'язками цього працівника, а також передачі інформації.*

Чергування може застосовуватися у виняткових випадках і лише за згодою виборного органу профспілки. Порядок залучення працівників до чергувань передбачається колективним договором.

Не допускається залучення працівника до чергувань частіше одного разу на місяць. Особи, які не можуть бути залучені до надурочних робіт, відповідно до ст. 63 КЗпП України – до чергувань не залучаються.

Виробнича робота і службові обов'язки під час чергування не виконуються. У разі залучення до чергування після закінчення робочого дня початок наступного робочого дня має бути перенесено на пізніший час. Тривалість чергування або роботи разом з чергуванням не може перевищувати нормальної тривалості робочого дня. Чергування у вихідні й святкові (неробочі) дні

компенсуються наданням відгулу тієї ж тривалості, що і чергування в найближчі 10 днів.

Облік робочого часу – це фіксування відомостей про явку працівників на роботу і виконання ними встановленої тривалості робочого часу.

Облік робочого часу ведеться в табелях встановленої форми. При цьому, надурочні роботи, чергування, відрядження тощо, враховуються окремо.

Видами обліку робочого часу є: *поденний* облік, який застосовується в тому разі, коли працівник має однакову тривалість добової роботи; *щотижневий* облік, який використовується, коли тривалість щоденної роботи може бути неоднаковою, але за тиждень працівник реалізує встановлену норму робочого часу – 24, 36 год. тощо, але не більше 40 год.; *підсумований* облік робочого часу, який допускається на безперервно діючих підприємствах, а також при виконанні окремих видів робіт, де за умовами виробництва не може дотримуватися встановлена для певної категорії працівників стабільна щоденна або щотижнева тривалість робочого часу.

Працівникам, для яких встановлений підсумований облік робочого часу, щотижневі дні відпочинку можуть встановлюватися в різні дні тижня відповідно до графіків змінності.

Роботодавець зобов'язаний вести облік робочого часу. Окремо ведеться облік відпрацьованого і невідпрацьованого робочого часу, надурочних робіт, відряджень, часу простою.

Для обліку робочого часу працівників підприємств застосовується Табель обліку використання робочого часу, типову форму № П-5 якого затверджено наказом Державного комітету статистики України від 5 грудня 2008 року № 489.

Облік організовується за однією із схем: карткова, жетонна, пропускна, рапортно-відомча.

Відповідно до ст. 45 Конституції України кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Час відпочинку в трудовому праві визначається як *встановлений законом час, протягом якого працівник вільний від виконання своєї трудової функції і може використовувати його на власний розсуд.*

Аналіз трудового законодавства України дає підстави виділяти такі різновиди часу відпочинку: перерви протягом робочого дня; щоденний відпочинок (міжзмінні перерви); вихідні дні (щотижневий відпочинок); святкові і неробочі дні; відпустки.

Протягом робочого дня працівникам повинна бути надана *перерва*.

В свою чергу, *перерва протягом робочого дня поділяється на: перерву для відпочинку і харчування, спеціальну перерву та додаткову перерву для годування дитини.*

Перерва для відпочинку і харчування тривалістю не більше двох годин, як правило, надається через чотири години після початку роботи. Перерва використовується працівниками на свій розсуд. Час початку і закінчення перерви встановлюється правилами внутрішнього трудового розпорядку.

На тих роботах, де через умови виробництва перерву встановити не можна, працівникам повинна бути надана можливість приймання їжі протягом робочого

часу. Перерви для відпочинку і харчування не включаються в робочий час і не оплачуються.

Спеціальні перерви встановлюються за рішенням роботодавця для працівників, які працюють на відкритому повітрі в холодну пору року, для обігріву. При цьому власник або уповноважений ним орган узгоджує з профспілковим комітетом кількість і тривалість таких перерв, а також обладнання місць обігрівання.

Додаткові перерви для годування дитини надаються жінкам, які мають дітей віком до півтора року, крім загальної для всіх працівників перерви для відпочинку і харчування. Ці перерви надаються не рідше, ніж через 3 години після початку роботи, тривалістю не менше 30 хвилин кожна. За наявності двох і більше грудних дітей тривалість такої перерви має бути не менше однієї години. Строки і порядок надання перерв встановлюються власником або уповноваженим ним органом. Перерви для годування дитини включаються в робочий час і оплачуються за середнім заробітком.

Щоденний відпочинок (міжзмінна перерва) – це час відпочинку в період між закінченням попереднього робочого дня (робочої зміни) і початком наступного робочого дня (робочої зміни).

Тривалість щоденного відпочинку залежить від тривалості робочої зміни і режиму роботи. Тривалість перерви в роботі між змінами має бути не меншою подвійної тривалості часу роботи в попередній зміні (включаючи і час перерви на обід). Призначення працівника на роботу протягом двох змін підряд забороняється. Як правило тривалість такої перерви 15-16 годин.

Вихідні дні (щотижневий відпочинок) встановлюються тривалістю не менше 42 годин. При п'ятиденному робочому тижні працівникам надаються 2 вихідних на тиждень, а при шестиденному робочому тижні – один вихідний день. Загальним вихідним днем є неділя.

Робота у вихідні дні забороняється. Залучення окремих працівників до роботи у ці дні допускається лише з дозволу профспілкового комітету підприємства у виняткових випадках.

Згідно із ст. 72 КЗпП України робота у вихідний день може компенсуватися, за згодою сторін, наданням іншого дня відпочинку або у грошовій формі в подвійному розмірі.

На підприємствах, в установах, організаціях, де робота не може бути перервана в загальний вихідний день у зв'язку з необхідністю обслуговування населення, вихідні дні встановлюються місцевими радами і можуть надаватися в різні дні тижня.

У святкові і неробочі дні допускаються тільки роботи, припинення яких неможливе через виробничо-технічні умови, роботи, викликані необхідністю обслуговування населення, а також невідкладні ремонтні й навантажувально-розвантажувальні роботи.

У випадку, коли святковий, або неробочий день збігається з вихідними, вихідний день переноситься на наступний після святкового або неробочого.

Робота у святкові і неробочі дні компенсується у подвійному розмірі відповідно до ст. 107 КЗпП України.

Відпустка – це вільний від роботи час, який обчислюється в календарних днях із збереженням на її період місця роботи (посади) та заробітної плати (допомоги) у випадках, передбачених законодавством.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про відпустки» встановлюються такі *види відпусток*: щорічна відпустка, яка включає в себе основну відпустка та додаткову відпустку за роботу із шкідливими та важкими умовами праці; додаткова відпустка за особливий характер праці; додаткова відпустка у зв'язку з навчанням; творча відпустка та відпустка для підготовки та участі в змаганнях; соціальна відпустка, яка поділяється на відпустку у зв'язку з вагітністю та пологами, відпустку для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку та додаткову відпустку працівникам, які мають дітей; відпустка без збереження заробітної плати.

Щорічна основна відпустка надається працівникам тривалістю не менш як 24 календарних дні за відпрацьований робочий рік, який відлічується з дня укладення трудового договору. Особам віком до вісімнадцяти років надається щорічна основна відпустка тривалістю 31 календарний день. Для деяких категорій працівників законодавством України може бути передбачена інша тривалість щорічної основної відпустки.

Згідно зі ст. 79 КЗпП України щорічна відпустка повної тривалості у перший рік роботи надається працівнику після закінчення шести місяців безперервної роботи на певному підприємстві, в установі, організації. До закінчення зазначеного терміну відпустку може бути надано у випадках, передбачених законодавством. Щорічні відпустки за другий та наступні роки роботи можуть бути надані працівникові в будь-який час відповідного робочого року. Невикористані працівниками відпустки за попередні роки повинні надаватися не пізніше 12 місяців після закінчення робочого року, за який надається відпустка.

Щорічна відпустка повинна надаватися у встановлений термін. Заміна відпустки грошовою компенсацією не допускається, крім випадків звільнення працівника, що не використав відпустку. Дні тимчасової непрацездатності працівника, засвідченої у встановленому порядку, а також відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, до щорічних відпусток не включаються. Святкові і неробочі дні при визначенні тривалості щорічних відпусток не враховуються.

Черговість надання відпусток визначається графіками. Поділ щорічної відпустки на частини будь-якої тривалості допускається на прохання працівника за умови, що основна безперервна її частина становитиме не менше 14 календарних днів.

Відкликання з щорічної відпустки допускається за згодою працівника лише у випадках, передбачених ч. 8 ст. 79 КЗпП України.

Забороняється ненадання щорічних відпусток повної тривалості протягом двох років підряд, а також ненадання їх протягом робочого року особам віком до 18 років та працівникам, які мають право на щорічні додаткові відпустки за роботу із шкідливими і важкими умовами чи з особливим характером праці.

За бажанням працівника частину щорічної відпустки замінюють грошовою компенсацією, причому тривалість наданих працівникові щорічної та додаткових відпусток не повинна бути менше, ніж 24 календарних дні.

Особам віком до 18 років заміна всіх видів відпусток грошовою компенсацією не допускається.

У разі смерті працівника грошова компенсація за невикористані ним дні щорічних відпусток, а також додаткової відпустки працівникам, які мають дітей, виплачується спадкоємцям.

Додаткові відпустки у зв'язку з навчанням надаються працівникам, які здобувають середню та вищу освіту, навчаються в закладах післядипломної освіти та аспірантурі.

Творча відпустка надається працівникам для закінчення дисертаційних робіт, написання підручників та в інших випадках, передбачених законодавством.

Відпустка для підготовки та участі в змаганнях надається працівникам, які беруть участь у всеукраїнських та міжнародних спортивних змаганнях.

На підставі медичного висновку жінкам надається оплачувана *відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами*. Особам, які усиновили новонароджених дітей безпосередньо з пологового будинку, надається відпустка з дня усиновлення такої ж тривалості, як і відпустка у зв'язку з пологами.

Відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку може бути використана повністю або частинами матір'ю чи батьком дитини, бабою, дідом чи іншими родичами, які фактично доглядають за дитиною, або особою, яка усиновила чи взяла під опіку дитину.

Жінці, яка працює і має двох або більше дітей віком до 15 років, або дитину-інваліда, або яка усиновила дитину, одинокій матері, батьку, який виховує дитину без матері (у тому числі й у разі тривалого перебування матері в лікувальному закладі), а також особі, яка взяла дитину під опіку, надається щорічно *додаткова* оплачувана відпустка тривалістю 10 календарних днів без урахування святкових і неробочих днів. Дана додаткова відпустка надається понад щорічні відпустки і, за наявності декількох підстав для надання цієї відпустки, її загальна тривалість не може перевищувати 17 календарних днів.

Відпустки без збереження заробітної плати надаються працівнику за його бажанням відповідно до ст. 84 КЗпП України та у випадках, передбачених ст. 25 Закону України «Про відпустки»⁴⁵. За сімейними обставинами та з інших причин працівнику може надаватися відпустка без збереження заробітної плати на термін, обумовлений угодою між працівником та власником або уповноваженим ним органом, але не більше 15 календарних днів на рік.

§ 6. Трудова дисципліна. Відповідальність у трудових правовідносинах

Трудова дисципліна – це система правових норм, що регулюють внутрішній трудовий розпорядок, встановлюють повноваження сторін

⁴⁵ Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 р. № 504/96-ВР : станом на 2 квіт. 2022 р.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-вр#Text> (дата звернення: 27.05.2022).

трудового договору, а також передбачають заохочення за успіхи в роботі та відповідальність за неналежне виконання трудових обов'язків.

Відповідно до ст. 140 КЗпП України, трудова дисципліна на підприємствах, в установах, організаціях забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці, методами переконання і виховання, покарання, а також заохоченням за сумлінну працю. Всі вони спрямовані на виховання свідомого ставлення до праці, до виконання своїх обов'язків.

Необхідною умовою підвищення продуктивності праці й ефективності виробництва є чіткий трудовий розпорядок на кожному підприємстві, в установі, організації, а також надійна організація управління.

Внутрішній трудовий розпорядок – це спеціальний порядок, який устанавлюється всередині підприємства, установи, організації (де виконує функціональні обов'язки працівник) і який охоплює особливості взаємин працівника та роботодавця, а також відносини між працівниками у процесі праці.

Внутрішній трудовий розпорядок охоплює:

- 1) порядок взаємин працівника та роботодавця;
- 2) порядок відносин між працівниками в процесі праці.

Елементами внутрішнього розпорядку є:

- ✓ основні права та обов'язки працівника та роботодавця;
- ✓ режим робочого часу;
- ✓ порядок заохочення та притягнення сторін трудових правовідносин до

відповідальності.

Внутрішній трудовий розпорядок на підприємствах визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку, які приймаються на основі типових правил. Специфіка конкретної галузі щодо режиму праці, часу відпочинку, обов'язків працівників тощо може бути предметом локального правового регулювання.

Правилами внутрішнього розпорядку визначаються трудові обов'язки працівника, які умовно можна поділити на дві групи:

1) обов'язки щодо виконання трудової функції (виконувати роботу, обумовлену трудовим договором; продуктивно використовувати робочий час; своєчасно і точно виконувати розпорядження роботодавця та ін.);

2) обов'язки дотримуватися правил поведінки, які забезпечують нормальний трудовий процес (дотримуватись режиму роботи; правил охорони праці, техніки безпеки, гігієни праці, виробничої санітарії, утримувати своє робоче місце в чисто-ті та порядку; бережливо ставитись до майна власника тощо).

Обов'язки роботодавця полягають у: правильній організації процесу праці, належному забезпеченні умов безпеки та гігієни праці, наданні необхідних засобів для виконання працівниками трудових обов'язків тощо.

Правила внутрішнього трудового розпорядку визначають обов'язки сторін трудового договору. До обов'язків працівників, відповідно до правил належать такі: працювати чесно та сумлінно; дотримуватися дисципліни праці - основи порядку на виробництві, тобто своєчасно приходити на роботу, дотримуватись

встановленої тривалості робочого часу, використовувати весь робочий час для продуктивної праці, своєчасно і точно виконувати розпорядження власника або уповноваженого ним органу; підвищувати продуктивність праці, своєчасно та ретельно виконувати роботи за нарядями і завданнями, норми виробітку і нормовані виробничі завдання, добиватися перевиконання цих норм; додержуватись технологічної дисципліни, не допускати браку в роботі та поліпшувати якість продукції; повністю додержуватись вимог щодо охорони праці, техніки безпеки, виробничої санітарії, гігієни праці і протипожежної охорони, що передбачені відповідними правилами та інструкціями; користуватись виданим спецодягом, спецвзуттям і запобіжними пристроями; утримувати в порядку і чистоті своє робоче місце, а також дотримуватись чистоти в цеху і на території підприємства і передавати працівнику, що змінює своє робоче місце, обладнання і пристрої в справному стані; поводити себе достойно, дотримуватись правил співжиття, утримуватись від дій, що перешкоджають іншим працівникам виконувати свої трудові обов'язки; вживати заходів до негайного усунення причин і умов, які перешкоджають або утруднюють нормальне проведення роботи, по можливості намагатися усунути ці перешкоди своїми силами і негайно довести про них до відома власника або уповноважений ним орган; систематично підвищувати свою ділову кваліфікацію.

Під час прийняття на роботу до початку роботи за укладеним трудовим договором власник або уповноважений ним орган зобов'язаний: роз'яснити працівникові його права й обов'язки та істотні умови праці; ознайомити працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором; визначити працівникові робоче місце, забезпечити його необхідними для роботи засобами; проінструктувати з техніки безпеки, виробничої санітарії, гігієни праці та протипожежної охорони.

Застосування щодо окремих несумлінних працівників заходів дисциплінарного впливу (ст. 140 КЗпП України) прийнято називати дисциплінарною відповідальністю. Вона має на меті забезпечення дотримання працівниками внутрішнього трудового розпорядку й є однією з правових форм примусу, що застосовується до працівників за порушення трудового розпорядку та інших обов'язків.

Дисциплінарна відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що полягає в обов'язку працівника, який вчинив дисциплінарний проступок, відповідати за свої протиправні дії в межах стягнень, установлених трудовим законодавством.

Дисциплінарна відповідальність має примусовий характер: на працівника накладаються заходи примусового впливу, які спричинюють для нього певні негативні наслідки.

Дисциплінарна відповідальність, на відміну від матеріальної, є односторонньою. Роботодавець за порушення своїх обов'язків, передбачених у правилах внутрішнього трудового розпорядку, перед працівником у дисциплінарному порядку не відповідає. Така відповідальність може бути лише перед вищими в порядку підлеглих органами, але і в цьому разі відповідальність буде односторонньою.

Підставою для дисциплінарної відповідальності є дисциплінарний проступок. *Порушення сторонами трудових правовідносин обов'язків, передбачених у законодавстві про працю, колективних договорах, Правилах внутрішнього трудового розпорядку, трудових договорах і контрактах, призводить за певних умов до дисциплінарної відповідальності, під якою слід розуміти заходи державного примусу, що ґрунтуються на громадському осуді правопорушника або встановленні щодо нього певних негативних юридичних наслідків у формі обмеження чи позбавлення особистих або майнових прав.*

Дисциплінарний проступок – *це протиправне винне невиконання або неналежне виконання працівником покладених на нього законодавством, колективними трудовими договорами, контрактом трудових обов'язків, вчинене шляхом дії або бездіяльності.*

Елементами дисциплінарного проступку є:

- ✓ об'єкт – внутрішній трудовий розпорядок, дисципліна праці;
- ✓ об'єктивна сторона – невиконання або неналежне виконання працівником трудових обов'язків, час і місце скоєння проступку;
- ✓ суб'єктивна сторона – вина у формі наміру або необережності;
- ✓ суб'єкт – особа, яка перебуває у трудових правовідносинах із конкретним підприємством, установою чи організацією.

У разі відсутності хоча б принаймні одного з елементів – діяння не може бути визнано як дисциплінарний проступок.

Дисциплінарна відповідальність може бути загальною та спеціальною. Загальна дисциплінарна відповідальність настає на підставі норм КЗпП України і Правил внутрішнього трудового розпорядку. Вона поширюється на більшість працівників, включаючи сезонних і тимчасових працівників, на яких не поширюється дія дисциплінарних статутів, положень про дисципліну та інших спеціальних нормативних актів. Навіть у тих галузях економіки, де діють статuti чи положення про дисципліну, значна частина працівників несе загальну дисциплінарну відповідальність.

Під спеціальну дисциплінарну відповідальність (за статутами та положеннями) підпадають лише ті працівники, які безпосередньо зайняті основною експлуатаційною діяльністю цього підприємства. Перелік працівників, що підпадають під дію того чи іншого дисциплінарного статуту або положення, міститься у нормативних актах, які наведені далі.

Дисциплінарне стягнення – *це передбачена законом, дисциплінарними статутами чи положеннями про дисципліну міра впливу, яка застосовується роботодавцем чи вищестоящим органом до працівника за порушення трудової дисципліни.*

Згідно із ст. 147 КЗпП України, за порушення трудової дисципліни при загальній дисциплінарній відповідальності до працівника може бути застосований один із таких видів стягнення:

- догана – вид стягнення, який є дисциплінарним заходом особистого немайнового характеру і полягає у негативній оцінці та засудженні поведінки працівника в трудовому колективі;

– звільнення – організаційний захід, пов'язаний із розірванням з працівником, який порушує трудову дисципліну, трудових правовідносин.

Порушення трудової дисципліни – це невиконання або виконання не на належному рівні з вини працівника покладених на нього трудових обов'язків. Не може вважатися порушенням трудової дисципліни відмова неповнолітнього працівника виконувати роботу в надурочний час (ст. 63 КЗпП України), невиконання працівником трудових обов'язків через його недостатню кваліфікацію, непрацездатність або через відсутність належних умов для виконання цієї роботи.

Дисциплінарні стягнення застосовуються органом, якому надане право прийняття на роботу (обрання, затвердження та призначення на посаду цього працівника) (ст. 1471 КЗпП України). Законодавством, статутами й положеннями про дисципліну передбачаються для окремих категорій працівників й інші дисциплінарні стягнення та порядок їх накладення.

В свою чергу, **матеріальна відповідальність** – це обов'язок однієї сторони трудового договору – працівника або роботодавця відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну внаслідок винного, протиправного невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі й порядку.

Матеріальна відповідальність сторін трудового договору настає у тому разі, якщо шкоду заподіяно винними діями або бездіяльністю. При цьому, необхідно розрізняти матеріальну відповідальність працівника та роботодавця. Матеріальна відповідальність працівника, відповідно до ст. 130 КЗпП України, дозволяє в розумних рамках відшкодувати заподіяну роботодавцеві шкоду і зберегти при цьому засоби для існування працівника. Матеріальна відповідальність роботодавця забезпечує повне відновлення порушених трудових прав працівника і спрямована на покарання роботодавця-правопорушника.

Відшкодування шкоди провадиться незалежно від притягнення працівника до дисциплінарної, адміністративної чи кримінальної відповідальності за дії (бездіяльність), якими заподіяна шкода підприємству, установі, організації.

Трудове законодавство передбачає два види матеріальної відповідальності працівників: *обмежену* і *повну*.

Обмежена матеріальна відповідальність полягає в обов'язку працівника, з вини якого було завдано шкоду, відшкодувати роботодавцю пряму дійсну шкоду, але не більше за його середній місячний заробіток. Під *прямою дійсною шкодою* розуміють втрату, погіршення або зниження цінності майна, необхідні для підприємства провести затрати на відновлення, придбання майна чи інших цінностей або провести зайві, тобто викликані внаслідок порушення працівником трудових обов'язків, грошові виплати. Неотримані прибутки відшкодуванню не підлягають.

Повна матеріальна відповідальність полягає у відшкодуванні повного розміру шкоди, заподіяної з вини працівника підприємству, установі, організації. Перелік підстав притягнення до повної матеріальної відповідальності є вичерпним.

Трудове законодавство виділяє окремо і *колективну (бригадну) матеріальну* відповідальність працівників.

Неповнолітні, що уклали трудовий договір, теж несуть матеріальну відповідальність за нормами трудового права.

Роботодавець зобов'язаний відшкодувати майнову шкоду, завдану працівникові при виконанні ним трудових обов'язків.

Адміністративна відповідальність за порушення трудового законодавства полягає в застосуванні до конкретних винних осіб заходів адміністративного стягнення. При цьому, адміністративна відповідальність настає лише за умови, що характер цих порушень не тягне за собою кримінальної відповідальності, тобто в діях відповідних посадових осіб нема ознак злочину.

Так, у листі Державної інспекції України з питань праці від 25.04.2013 № 32-04/01-31/02-25/01-767 «Про відповідальність за порушення законодавства у сфері трудових відносин» дається чіткий перелік статей КУпАП, що містять положення про відповідальність за порушення законодавства у сфері трудових відносин. Зокрема, ч. 1 ст. 41 КУпАП передбачається відповідальність за порушення встановлених термінів виплат заробітної плати; порушення терміну надання посадовими особами підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та фізичними особами-підприємцями працівникам, в тому числі колишнім, на їх вимогу документів щодо їх трудової діяльності на даному підприємстві, в установі, організації або у фізичної особи-підприємця, необхідних для призначення пенсії; ст. 41¹ КУпАП – за ухилення від участі в переговорах щодо укладення, зміни або доповнення колективного договору, угоди; ст. 41² КУпАП – за порушення або невиконання колективного договору, угоди; ст. 41³ КУпАП – за ненадання інформації для ведення колективних переговорів і здійснення контролю за виконанням колективних договорів, угод; ст. 188¹ КУпАП – за невиконання розпорядження державного або іншого органу про працевлаштування; ст. 188⁶ КУпАП – за невиконання законних вимог посадових осіб центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, або створення перешкод для діяльності даного органу.

За порушення законодавства про працю винні особи можуть бути притягнені і до *кримінальної відповідальності*. Зокрема, у ч. 1 ст. 172 КК України встановлено відповідальність за незаконне звільнення працівника з роботи з особистих мотивів, а також за інше грубе порушення законодавства про працю.

Також кримінальним законодавством передбачено відповідальність за умисне перешкоджання законній діяльності професійних спілок (ст. 170 КК), перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 171 КК) та примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку (ст. 174 КК). У ст. 173 КК передбачено кримінальну відповідальність за грубе порушення угоди про працю службовою особою підприємства, установи, організації незалежно від форми власності. При цьому порушення роботодавцем умов трудового договору вважається злочином, якщо воно здійснене шляхом обману. Кримінальну відповідальність передбачено і за безпідставну не виплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи іншої установленної законом виплати громадянам більш як за один місяць, вчинену умисно керівником підприємства, установи або

організації незалежно від форми власності чи громадянином – суб'єктом підприємницької діяльності (ст. 175 КК).

§ 7. Врегулювання трудових спорів (конфліктів)

Інтереси роботодавця і найманого працівника не завжди збігаються. Це може призвести до виникнення розбіжностей. Тоді сторони намагаються їх врегулювати завдяки переговорам або через органи, спеціально створені для цього державою. Саме ці *розбіжності, що виникають між працівником (колективом працівників) і роботодавцем з приводу застосування норм трудового законодавства, а також встановлення нових або зміни існуючих умов праці, прийнято називати трудовими спорами.*

Принадами виникнення трудових спорів можуть бути обставини суб'єктивного, об'єктивного, організаційно-правового та організаційно-господарського характеру. Зокрема: помилки однієї з сторін у спорі про наявність чи відсутність фактичних обставин, з якими закон пов'язує виникнення, зміну чи припинення певних правовідносин; суперечності між відносно стабільними нормами права і динамічними конкретними життєвими ситуаціями, до яких вони застосовуються; обставини, пов'язані з наслідками в нормотворчій діяльності, прогалинами в чинному законодавстві; негативні явища сучасної економіки України та її наслідки організаційно-господарського характеру.

Трудові спори можна класифікувати за кількома критеріями.

За суб'єктами трудові спори розподіляють на *індивідуальні* та *колективні*. Суб'єктами індивідуальних трудових спорів виступають працівник і роботодавець. Суб'єктами колективних трудових спорів – трудовий колектив одного або декількох підприємств або профспілкова та інша уповноважена найманими працівниками організація та власник підприємства або уповноважений ним орган чи представник.

За ознакою підвідомчості трудові спори поділяються на такі, що розглядаються:

- у *загальному порядку*, який включає послідовність розгляду спору від комісії з трудових спорів (далі – КТС) до оскарження в районному суді. Розгляд даної категорії спорів може закінчитись в комісії за умови, що сторони не оскаржать її рішення до суду;

- у *судовому порядку*, при якому розгляд трудового спору розпочинається безпосереднім зверненням до суду, минаючи КТС;

- в *особливому порядку*, при якому певні категорії спорів або трудові спори певних категорій працівників вирішуються відповідно до спеціальних правил, визначених процесуальними нормами.

За характером розгляду трудові спори поділяються на *позовні* та *непозовні*. Індивідуальні спори про застосування норм трудового законодавства, колективних і трудових договорів прийнято називати позовними спорами. До спорів непозовного характеру належать розбіжності у зв'язку з встановленням умов праці. Вони можуть бути як індивідуальними, так і колективними.

Індивідуальні трудові спори – це не врегульовані розбіжності між працівником і роботодавцем з питань застосування законодавчих та інших нормативно-правових актів про працю або зміни умов трудового договору, інших угод про працю, які передано на розгляд до органу, уповноваженого відповідно до закону розглядати спір, що виник, і винести рішення, обов'язкове для всіх сторін.

До індивідуальних трудових спорів треба віднести всі спори про встановлені нормативно-правовими актами, угодами та договорами умови праці, якщо питання про захист права ставить один працівник, а не певна категорія працівників підприємства в цілому чи його структурного підрозділу.

Часом виникнення індивідуального трудового спору є звернення із заявою до відповідного органу, що розглядає трудові спори.

Індивідуальні трудові спори розглядаються КТС та судами в порядку цивільного судочинства. Порядок розгляду трудових спорів між працівниками і роботодавцями застосовується незалежно від форми трудового договору і не поширюється на спори про дострокове звільнення від виборної платної посади членів громадських та інших об'єднань громадян за рішенням органів, що їх обрали.

КТС є обов'язковим первинним органом із розгляду трудових спорів. Вона обирається загальними зборами (конференцією) трудового колективу підприємства, установи, організації з числом працюючих не менше як 15 осіб. Законодавство не передбачає утворення КТС трудовими колективами працівників, які уклали трудові договори з роботодавцями – фізичними особами.

Працівник може звернутися до КТС у тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у спорах про виплату належної йому заробітної плати – без обмеження будь-яким строком (ст. 225 КЗпП України). У разі пропуску з поважних причин установленого строку КТС може його поновити.

Заява працівника, що надійшла до КТС, підлягає обов'язковій реєстрації. КТС зобов'язана розглянути трудовий спір у десятиденний строк з дня подання заяви.

Спори повинні розглядатися у присутності працівника, який подав заяву, представників власника або уповноваженого ним органу. Розгляд спору за відсутності працівника допускається лише за його письмовою заявою. За бажанням працівника при розгляді спору від його імені може виступати представник профспілкового органу або за вибором працівника інша особа, в тому числі адвокат. У разі нез'явлення працівника або його представника на засідання комісії розгляд заяви відкладається до наступного засідання.

При повторному нез'явленні працівника без поважних причин КТС може винести рішення про зняття цієї заяви з розгляду, що не позбавляє працівника права подати заяву знову в межах тримісячного строку з дня, коли працівник дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права.

Працівник і власник або уповноважений ним орган мають право заявити мотивований відвід будь-якому члену КТС. Питання про відвід вирішується більшістю голосів членів комісії, присутніх на засіданні.

На засіданні КТС ведеться протокол, який підписується головою або його заступником і секретарем. КТС приймає рішення більшістю голосів її членів, присутніх на засіданні. Копії рішення комісії у триденний строк вручаються працівникові, власникові або уповноваженому ним органу.

Якщо ж КТС не задовольнила вимоги працівника (частково чи в повному обсязі) і працівник з таким рішенням не погоджується, він має право звернутися з позовною заявою до суду в десятиденний термін з дня отримання виписки з протоколу засідання комісії чи його копії.

Відповідно до ст. 233 КЗпП України працівник може звернутися з заявою про вирішення трудового спору безпосередньо до районного, районного у місті, міського чи міськрайонного суду щодо спорів, передбачених ст. 232 КЗпП України, в тримісячний строк з дня, коли він дізнався або повинен був дізнатися про порушення свого права, а у справах про звільнення – в місячний строк з дня вручення копії наказу про звільнення або з дня видачі трудової книжки.

У разі порушення законодавства про оплату праці працівник має право звернутися до суду з позовом про стягнення належної йому заробітної плати без обмеження будь-яким строком.

Пропущений строк, встановлений для оскарження рішення КТС, не є підставою для відмови у прийнятті заяви. Визнавши причини пропуску поважними, суд може поновити цей строк і розглянути спір по суті. У разі коли пропущений строк не поновлено, заява залишається без розгляду і відповідно залишається в силі рішення КТС.

Колективний трудовий спір (конфлікт) – це розбіжності, що виникли між сторонами трудових правовідносин, щодо: встановлення нових або зміни існуючих умов праці; укладення, зміни чи припинення колективного договору, угоди; виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень; невиконання вимог законодавства про працю. Колективні трудові спори (конфлікти), залежно від рівня конфліктних сторін, поділяються на такі, що можуть виникати на виробничому, галузевому, регіональному та національному рівнях.

Правовою основою вирішення колективних трудових спорів є Закон України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» (далі – Закон), ч. 2 ст. 2 КЗпП України та низка інших нормативно-правових актів.

Моментом виникнення колективного трудового спору (конфлікту) є час, коли уповноважений представницький орган найманих працівників, категорії найманих працівників, колективу працівників або профспілки одержав від роботодавця, уповноваженої ним особи, організації роботодавців, об'єднання організацій роботодавців повідомлення про повну або часткову відмову у задоволенні колективних вимог і прийняв рішення про незгоду з рішенням роботодавця, уповноваженої ним особи, організації роботодавців, об'єднання організацій роботодавців або коли строки розгляду вимог, закінчилися, а відповіді від роботодавця, уповноваженої ним особи, організації роботодавців, об'єднання організацій роботодавців не надійшло.

Про виникнення колективного трудового спору орган, який представляє інтереси найманих працівників або профспілки, зобов'язаний у 3-денний строк

письмово проінформувати власника чи уповноважений ним орган, місцеві орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування за місцем знаходження підприємства та Національну службу посередництва і примирення.

Відповідно до ч. 3 ст. 5 Закону загальний строк розгляду вимог і прийняття рішення (з урахуванням часу пересилання) не повинен перевищувати тридцяти днів з дня одержання цих вимог роботодавцем або уповноваженою ним особою, організацією роботодавців, об'єднанням організацій роботодавців до моменту одержання найманими працівниками чи профспілкою повідомлення від роботодавця, уповноваженої ним особи, організації роботодавців, об'єднання організацій роботодавців, власника, відповідного вищестоящего органу управління про прийняте рішення.

Органами, які здійснюють розгляд колективного трудового спору є: *примирна комісія, трудовий арбітраж та Національна служба посередництва і примирення.*

Примирна комісія складається з представників сторін і утворюється за ініціативою однієї із сторін на виробничому рівні – у 3-денний, на галузевому чи територіальному рівні – у 5-денний, на національному рівні – у 10-денний строк з моменту виникнення колективного трудового спору.

Колективні трудові спори розглядаються виробничою примирною комісією у 5-денний, галузевою та територіальною примирними комісіями – у 10-денний, на національному рівні – у 15-денний строк з моменту утворення комісії. За згодою сторін ці строки можуть бути продовжені.

Рішення примирної комісії оформляється протоколом.

У разі неприйняття примирною комісією рішення, трудовий спір розглядається трудовим арбітражем.

Трудовий арбітраж утворюється за ініціативою однієї із сторін або незалежного посередника у 3-денний строк. Рішення трудовим арбітражем повинно бути прийняте у 10-денний строк з дня його створення. За рішенням більшості членів трудового арбітражу цей строк може бути продовжений до 20 днів.

Рішення з трудового спору (конфлікту) приймається більшістю голосів членів трудового арбітражу. Воно оформляється протоколом і підписується усіма його членами.

Жодна із сторін колективного трудового спору не може ухилитися від участі в примирній процедурі.

Якщо ж примирні органи не змогли врегулювати розбіжності між сторонами, причини розбіжностей з обґрунтуванням позицій сторін у письмовій формі доводяться до відома кожної із сторін колективного трудового спору. У цьому разі наймані працівники або уповноважений ними орган чи професійна спілка мають право з метою виконання висунутих вимог застосувати усі дозволені законодавством засоби.

Національна служба посередництва і примирення, створена відповідно до наказу «Про затвердження Положення про порядок реєстрації Національною службою посередництва і примирення висунутих найманими працівниками, профспілкою вимог та колективних трудових спорів (конфліктів)» від 25.03.2014

№ 21, складається з висококваліфікованих фахівців та експертів з питань вирішення колективних трудових спорів і утворюється Президентом України з метою сприяння поліпшенню трудових відносин та запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів), їх прогнозування та сприяння своєчасному їх вирішенню, здійснення посередництва для вирішення таких спорів (конфліктів). Рішення Національної служби посередництва і примирення мають рекомендаційний характер надсилається сторонам трудового спору у 10-денний строк.

Коли примирні процедури не привели до вирішення колективного трудового спору (конфлікту), як крайній засіб (коли всі інші можливості вичерпано) – може бути застосований страйк.

Страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Рішення про оголошення страйку на підприємстві, відповідно до ст. 19 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», приймається за поданням виборного органу первинної профспілкової організації (профспілкового представника) чи іншої організації найманих працівників. Таке рішення оформляється протоколом.

Орган (особа), який очолює страйк, зобов'язаний письмово попередити роботодавця або уповноважену ним особу, організацію роботодавців, об'єднання організацій роботодавців не пізніше, як за 7 днів до початку страйку, а у разі прийняття рішення про страйк на безперервно діючому виробництві – за 15 днів.

Місцеперебування під час страйку працівників, які беруть у ньому участь, визначається органом, який керує страйком, за погодженням із роботодавцем.

Забороняється проведення страйку за умов, якщо припинення працівниками роботи створює загрозу життю і здоров'ю людей, докільлю або перешкоджає запобігання стихійному лиху, аваріям, катастрофам, епідеміям та епізоотіям чи ліквідації їх наслідків. Забороняється також проведення страйку працівників (крім технічного та обслуговуючого персоналу) органів прокуратури, суду, Збройних Сил України, органів державної влади, безпеки та правопорядку.

У разі оголошення надзвичайного стану Верховна Рада або Президент України можуть заборонити проведення страйків на строк, що не перевищує одного місяця.

Під час страйку сторони колективного трудового спору зобов'язані продовжувати пошук шляхів його вирішення.

Для визнання страйку незаконним роботодавець або уповноважена ним особа, організація роботодавців, об'єднання організацій роботодавців звертається із заявою до суду. Справа щодо цієї заяви повинна бути розглянута у 7-денний строк. Рішення суду про визнання страйку незаконним зобов'язує учасників страйку прийняти рішення про припинення або відміну оголошеного страйку, а працівників розпочати роботу не пізніше наступної доби після дня вручення копії рішення суду органів (особі), що очолює страйк.

Особи, винні в порушенні законодавства про колективні трудові спори (конфлікти), несуть дисциплінарну, адміністративну, цивільно-правову або кримінальну відповідальність згідно із законодавством. Таку ж відповідальність несуть працівники, які беруть участь у страйку, визнаному судом незаконним.

Організація страйку, визнаного судом незаконним, або участь у ньому є порушенням трудової дисципліни. Час страйку працівникам, які беруть у ньому участь, не оплачується. Час участі працівника у страйку, що визнаний судом незаконним, не зараховується до загального і безперервного трудового стажу.

Особи, які примушують працівників до участі у страйку або перешкоджають участі у страйку шляхом насильства або погрози його застосування, або шляхом інших незаконних дій, які передбачені законодавством, притягуються до кримінальної відповідальності.

Роботодавець, який порушив закони України, внаслідок чого склалися умови для страйку, і він закінчився повним чи частковим задоволенням вимог найманих працівників, компенсує збитки учасникам страйку в розмірі, визначеному судом (у межах коштів і майна, що йому належать).

Тести для самоконтролю

1. Які із вказаних правовідносин є трудовими і є предметом трудового права:

- 1) Які виникають у зв'язку із залученням громадянина до праці.
- 2) Які виникають внаслідок укладення трудового договору між працівником і роботодавцем.
- 3) Які виникають в процесі реалізації громадянином свого права на працю.
- 4) Які виникають між працівником та первинною профспілковою організацією.

2. З якого моменту виникає трудова правоздатність у громадян-роботодавців:

- 1) З моменту виникнення цивільної правоздатності.
- 2) З досягненням 16 річного віку.
- 3) З досягненням 18 річного віку.
- 4) З моменту реєстрації.

3. Що є основною підставою виникнення трудових правовідносин:

- 1) Факт укладення трудового договору.
- 2) Укладення колективного договору.
- 3) Видання наказу про прийняття на роботу.
- 4) Випробувальний термін.

4. Назвіть повний перелік учасників індивідуальних трудових правовідносин:

- 1) Профспілковий орган і власник або уповноважений ним орган.

- 2) Працівник і роботодавець.
- 3) Працівник, роботодавець і профспілковий орган.
- 4) Работодавець і власник або уповноважений ним орган

5. Скільки сторін може бути учасниками трудових правовідносин:

- 1) Лише дві.
- 2) Не менше двох.
- 3) Більше двох.
- 4) Будь-скільки.

6. Фізична особа, яка надає працю іншій фізичній особі на підставі укладення трудового договору називається:

- 1) Робітник.
- 2) Роботодавець.
- 3) Замовник робіт.
- 4) Суб'єкт підприємницької діяльності.

7. На працевлаштування школяра 14 років потрібна згода:

- 1) Одного з батьків чи осіб, що їх замінює.
- 2) Директора чи завідувача школи.
- 3) Профспілкового представника.
- 4) Уповноваженого представника трудового колективу підприємства

8. За яких умов роботодавець може запроваджувати обмеження спільної роботи родичів:

- 1) Якщо вони працюють за тією самою професією.
- 2) Якщо обоє працюють на матеріально відповідальних посадах.
- 3) Якщо вони є близькими родичами або якщо вони є безпосередньо підконтрольні один одному.
- 4) Якщо це прямо зазначено у спеціальному законодавстві.

9. З якого моменту колективний договір набуває чинності:

- 1) З моменту його схвалення.
- 2) З дня його підписання представниками сторін або з дня, зазначеного у ньому.
- 3) З моменту його повідомної реєстрації.
- 4) З моменту виходу працівників на роботу.

10. Хто здійснює контроль за виконанням колективного договору:

- 1) Орган повідомної реєстрації.
- 2) Сторони, які уклали договір чи уповноважені ними представники.
- 3) Вищестоящий профспілковий орган.
- 4) Власник або/чи роботодавець.

11. В який термін, до закінчення строку дії колективного договору, сторони письмово повідомляють одна одну про початок колективних переговорів:

- 1) Не пізніше як за три місяці.
- 2) Не раніше як за три місяці, або у термін, визначений колективним договором.
- 3) Не пізніше як за один місяць.
- 4) Не пізніше як за два тижні.

12. Для якої із названих категорій працівників встановлюється скорочена тривалість робочого часу:

- 1) Для вагітних жінок та жінок, які мають дітей віком до трьох років.
- 2) Для працівників, зайнятих на роботах з шкідливими умовами праці.
- 3) Для працівників, що не досягли 21 року.
- 4) Для працівників, які працюють за сумісництвом.

13. Поняття «підходяща робота» охоплює:

- 1) Надання роботи відповідно до освіти, професії, спеціальності в тій же місцевості.
- 2) Надання роботи відповідно до професії, спеціальності, кваліфікації в тій же місцевості.
- 3) Робота, що відповідає освіті, професії (спеціальності), кваліфікації особи та заробітна плата не нижче розміру заробітної плати такої особи за останнім місцем роботи.
- 4) Робота, що відповідає освіті, професії (спеціальності), кваліфікації особи та заробітна плата, що відповідає побутовим і особистим потребам працівника.

14. Яку категорію працівників заборонено залучати до роботи у нічний час:

- 1) Осіб до 21 року.
- 2) Жінок, що мають дітей віком до 14 років чи дитину інваліда.
- 3) Вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років.
- 4) Осіб, які мають медичнопідтверджені вади зору.

15. Які граничні норми застосування надурочних робіт:

- 1) Вони не повинні перевищувати для кожного працівника чотирьох годин протягом двох днів підряд.
- 2) Вони не повинні перевищувати чотирьох годин в день.
- 3) Вони не повинні перевищувати чотирьох годин в робочий день і восьми у вихідний день.
- 4) Вони не повинні перевищувати чотирьох годин на тиждень.

16. Час початку і закінчення щоденної роботи (зміни) передбачається:

- 1) Наказом роботодавця.
- 2) Графіками змінності.

- 3) Статутом підприємства, установи чи організації.
- 4) Правилами внутрішнього трудового розпорядку і графіками змінності у відповідності з законодавством.

17. Якої тривалості надаються щорічні відпустки тимчасовим та сезонним працівникам:

- 1) Сезонним і тимчасовим працівникам щорічні відпустки не надаються.
- 2) Надаються тривалістю не меншу як 24 календарних дні.
- 3) Надаються тривалістю пропорційно відпрацьованому часу.
- 4) Надаються тривалістю не більше як 7 календарних дні.

18. Чи допускається заміна основної щорічної відпустки повної тривалості грошовою компенсацією:

- 1) Допускається в будь-якому випадку.
- 2) Не допускається взагалі.
- 3) Допускається у випадку звільнення працівника, якщо він не використав відпустки.
- 4) Допускається, на вимогу працівника.

19. Чи може бути покладена на працівника матеріальна відповідальність за неoderжані підприємством, установою, організацією прибутки:

- 1) Не може за будь-яких обставин.
- 2) Може за будь-яких обставин.
- 3) Може, якщо шкоду завдано працівником не при виконанні трудових обов'язків.
- 4) Може, якщо шкоду завдано працівником при виконанні трудових обов'язків.

20. Який передбачений законодавством порядок покриття шкоди, заподіяної працівником, якщо розмір такої шкоди перевищує середній місячний заріботок працівника:

- 1) Шляхом відрахування із заріботної плати працівника за розпорядженням роботодавця.
- 2) Шляхом подання роботодавцем позову до місцевого суду.
- 3) Шляхом звернення роботодавця до державної виконавчої служби.
- 4) Шляхом позбавлення працівника щорічної оплачуваної відпустки.

21. Протягом якого строку з дня вчинення дисциплінарного проступку до працівника може бути накладене дисциплінарне стягнення:

- 1) Не пізніше одного місяця, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебуванням його у відпустці.
- 2) Не пізніше шести місяців.
- 3) Не пізніше трьох місяців.

- 4) Не пізніше року.

22. Який день вважається днем накладення дисциплінарного стягнення:

- 1) День видання наказу (розпорядження) про накладення дисциплінарного стягнення.
- 2) День оприлюднення наказу про притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності.
- 3) День повідомлення працівнику під розписку про оголошення стягнення.
- 4) День вчинення проступку.

23. За яких умов можуть прийматись на роботу особи, що не досягли п'ятнадцятирічного віку:

- 1) Не можуть прийматись взагалі.
- 2) Як виняток за згодою одного з батьків, або особи що їх замінює.
- 3) За умови їх навчання, для виконання якоїсь роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час, за згодою одного з батьків або особи що їх замінює.
- 4) За виявленим бажанням особи.

24. В який термін може бути оскаржено до суду рішення комісії по трудових спорах:

- 1) У тримісячний термін.
- 2) У місячний термін.
- 3) У десятиденний термін.
- 4) Протягом трьох років з моменту виникнення спору.

25. Який орган розглядає індивідуальні трудові спори у справах про звільнення:

- 1) Комісія по трудових спорах.
- 2) Місцевий суд.
- 3) Вищестоящий орган в порядку підлеглості.
- 4) Работодавець.

26. Що є особливою формою трудового договору, що визначає його зміст:

- 1) Контракт.
- 2) Трудова угода.
- 3) Колективний договір.
- 4) Договір підряду.

27. Під час звільнення з роботи розрахунок з працівником проводиться:

- 1) У день звільнення працівника.
- 2) У день ознайомлення з наказом про звільнення.
- 3) Не пізніше трьох днів з моменту видання наказу про звільнення.

- 4) У день здачі обхідного листа.

28. Протягом строку дії дисциплінарного стягнення заходи заохочення до працівника:

- 1) Застосовуються.
- 2) Не застосовуються.
- 3) Застосовуються, якщо працівник проявив себе як сумлінний виконавець.
- 4) Застосовується у виключних випадках, встановлених трудовим законодавством.

29. Трудовим спором є:

- 1) Неврегульовані шляхом безпосередніх переговорів між працівником і роботодавцем розбіжності з приводу встановлення чи зміни умов праці, із заявою про розгляд яких працівник або роботодавець звернулися до компетентного органу з розгляду трудових спорів.
- 2) Будь-який спір між роботодавцем і працівником.
- 3) Будь-який спір між спілкою роботодавців і профспілками органами.
- 4) Будь-який спір між роботодавцем і працівником, що розглядається у судовому порядку.

30. Індивідуальні трудові спори вирішуються в такому порядку:

- 1) Комісією з трудових спорів.
- 2) Виключно в судовому порядку.
- 3) В судовому порядку, у комісії з трудових спорів, в особливому порядку розгляду трудових спорів окремих категорій працівників.
- 4) Шляхом проведення страйку.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте систему трудового права і систему трудового законодавства.
2. Охарактеризуйте індивідуальні трудові відносини як предмет трудового права, їх склад та загальну характеристику.
3. Розкрийте колективні трудові відносини як предмет трудового права, їх склад та загальну характеристику.
4. Назвіть поняття та проведіть класифікацію суб'єктів трудового права.
5. Розкрийте підстави виникнення трудових правовідносин (трудовий договір, членство, виборність, призначення).
6. Трудовий договір: поняття, загальна характеристика у сучасний період, відмінність від цивільно-правових договорів.
7. Назвіть сторони та зміст трудового договору.
8. Який порядок укладення та припинення трудового договору?
9. Охарактеризуйте контракт як вид трудового договору: сфера

застосування, зміст та порядок його укладення і розірвання.

10. Розкрийте поняття і види робочого часу. Нормативи робочого часу.

11. Проаналізуйте режим робочого часу та його види.

12. Розкрийте поняття і види відпочинку за законодавством України.

13. Охарактеризуйте правове регулювання щоденних та міжзмінних перерв у роботі.

14. Розкрийте поняття, види та порядок надання відпусток.

15. У чому відмінність у поняттях «робота за сумісництвом» і «суміщення посад»?

16. Назвіть види додаткових відпусток та охарактеризуйте їх.

17. Соціальне партнерство: поняття та значення в трудовому праві.

18. Поняття, підстава та умови дисциплінарної відповідальності за трудовим правом.

19. Назвіть види дисциплінарної відповідальності та порядок її застосування.

20. Поняття, підстава, умови та види матеріальної відповідальності за трудовим правом.

21. Відмінність матеріальної відповідальності за трудовим правом від цивільно-правової відповідальності.

22. Обмежена матеріальна відповідальність працівника за шкоду, заподіяну роботодавцю при виконанні трудових обов'язків та порядок її застосування

23. Повна матеріальна відповідальність працівника, за шкоду, заподіяну роботодавцю при виконанні трудових обов'язків

24. Матеріальна відповідальність роботодавця у трудових відносинах: підстава, умови та порядок застосування

25. Індивідуальні трудові спори: поняття, порядок розгляду у КТС та суді

26. Колективний договір і колективні угоди: поняття, сторони, зміст

27. Розкрийте порядок укладення, зміни, строк дії колективного договору та відповідальність сторін за його виконання.

28. Колективні трудові спори: поняття, сторони, предмет спору та порядок вирішення.

29. Розкрийте право на страйк та порядок його проведення за законодавством України.

30. Які правові наслідки визнання страйку недійсним?

РОЗДІЛ 6 ОСНОВИ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 1. *Поняття господарського права*

Сучасна регламентація господарських відносин обумовлена господарським правом. По суті господарські відносини є предметом регулювання господарського права.

Варто зауважити, що серед дослідників, які вивчали поняття та особливості регулювання господарських відносин, немає одностайного визначення господарського права. Існує три основних концепції визначення господарського права: господарське право не є самостійною галуззю права, а лише простим поєднанням цивільно-правових та адміністративно-правових норм, що діють у сфері господарювання (С.М. Братусь, Р.О. Халфіна, Г.К. Матвєєв, Я.М. Шевченко, А.С. Довгерт); господарське право є самостійною галуззю права (В.В. Лаптєв, В.К. Мамутов, І.Г. Побірченко); господарське право є комплексною галуззю права (Ю.К. Толстой, О.А. Пушкін, С.С. Алексєєв). Однак, на відміну від основних (класичних) галузей права, комплексні формуються не за предметом правового регулювання (тобто сферою однорідних відносин), а за об'єктом правового впливу, яким є господарська діяльність.

Якщо господарське право розглядати як самостійну галузь права, то аналіз доктринальних підходів до цього поняття, а також аналіз норм Господарського кодексу України (далі – ГК), дозволяє дати наступне визначення: **господарське право** – це галузь права України, яка визначає засади господарської діяльності (господарювання) в Україні та регулює відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання.

Господарські відносини за змістом пов'язані з господарською діяльністю.

Господарська діяльність – це діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність (ст. 3 ГК). Господарська діяльність, як предмет регулювання господарського права виділяється своєю складністю, багатостадійністю, професійним і систематичним характером, що відрізняє цю діяльність від споживчих відносин, де цілком діють норми цивільного права.

Основу господарських відносин становлять: *господарсько-виробничі відносини*, під якими необхідно розуміти – майнові та інші відносини у сфері матеріального і нематеріального виробництва, що виникають між суб'єктами господарювання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності; *організаційно-господарські відносини*, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю; *внутрішньогосподарські відносини*, які виникають між структурними підрозділами суб'єкта

господарювання, та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами (ч. 4, 5 ст. 3 ГК).

Зазначені відносини виникають між суб'єктами господарювання, суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень, структурними підрозділами суб'єкта та відносини самого суб'єкта із його структурними підрозділами.

До кола відносин, що не регулюються ГК (ч. 1 ст. 4 ГК) віднесено: майнові та особисті немайнові відносини, що є предметом регулювання цивільного законодавства; земельні, гірничі, лісові та водні відносини, відносини щодо використання й охорони рослинного і тваринного світу, територій та об'єктів природно-заповідного фонду, атмосферного повітря; трудові відносини; фінансові відносини за участю суб'єктів господарювання, що виникають у процесі формування та контролю виконання бюджетів усіх рівнів; адміністративні та інші відносини управління за участю суб'єктів господарювання, в яких орган державної влади або місцевого самоврядування не є суб'єктом, наділеним господарською компетенцією, і безпосередньо не здійснює організаційно-господарських повноважень щодо суб'єкта господарювання.

Методами правового регулювання господарських відносин являються застосовувані законодавцем способи правового оформлення господарських відносин відповідно до їхніх властивостей та цілей правового регулювання. Вони відображають взаємне становище сторін, порядок прийняття ними юридично значущих рішень, характер юридичної відповідальності у випадку порушення правових норм і способи юридичного захисту прав та законних інтересів сторін.

До методів правового регулювання господарських відносин належать: *метод владних притисів*, що передбачає право прийняття юридично значущих рішень органом господарського керівництва, власником майна щодо підпорядкованого йому суб'єкта; *метод автономних рішень*, що дає можливість суб'єктам господарювання приймати самостійно, в межах своєї компетенції, юридично значущі рішення і обов'язки інших суб'єктів не перешкоджати прийняттю та виконанню цих рішень; *метод координації*, що забезпечує прийняття юридично значущих рішень за згодою сторін, кожна з яких не вправі нав'язувати свої умови іншій стороні; *метод рекомендацій*, що передбачає видання компетентними органами адресованих суб'єктам господарювання пропозицій (рекомендацій) щодо певної поведінки (порядку дій) у сфері господарювання.

Якщо розглядати господарське право як науку, то можна зазначити, що вона вивчає не тільки історію становлення та розвитку системи правового регулювання господарських відносин в Україні та за кордоном, а й виявляє закономірності, тенденції, прогалини правового регулювання господарських відносин та напрацьовує рекомендації щодо вдосконалення як правового регулювання, так і правозастосовчої практики.

Як навчальна дисципліна, господарське право являє собою сукупність знань і навичок правового регулювання господарської діяльності і використання відповідних правових норм у практиці господарювання при здійсненні

професійної юридичної діяльності. При цьому, обсяг і зміст господарського права як навчальної дисципліни залежить від профілю підготовки.

Господарське право як сукупність правових норм має свою систему, яку необхідно відрізняти від системи господарського законодавства та системи науки господарського права.

В загальноприйнятому розумінні **система господарського права** – це *об'єктивний розподіл у певній, логічно витриманій, послідовності нормативного матеріалу за окремими структурними складовими: частинами, правовими інститутами та іншими об'єднаннями норм.*

На відміну від цього, **система господарського законодавства** – це *об'єктивний розподіл та встановлення ієрархії нормативно-правових актів, які регулюють господарські та тісно пов'язані з ними відносини.*

В свою чергу, **система науки господарського права** – це *сукупність наукових поглядів, висновків та думок, які пов'язані з дослідженням норм господарського права України, практики їх застосування та господарського законодавства інших країн.*

Система господарського права складається з двох частин: Загальної та Особливої.

Загальна частина містить у собі основні положення правового регулювання господарської діяльності, незалежно від галузі та сфери цієї діяльності.

Особлива частина господарського права охоплює правове регулювання господарської діяльності в окремих галузях і сферах господарського життя, розкриваючи зміст основних інститутів.

§ 2. Господарське законодавство України

Господарське законодавство – це *система нормативних актів, які регулюють правовідносини у господарстві.*

Господарське законодавство України є основним засобом створення правового господарського порядку, ґрунтується на конституційно-правових положеннях, що визначають основне коло суспільно-правових цінностей та елементів функціонування економічної системи суспільства.

Метою господарського законодавства є встановлення стабільного і ефективного суспільного господарського порядку в економічній системі України.

Характерними ознаками господарського законодавства є: значна розгалуженість і наявність значної кількості нормативно-правових актів, у тому числі комплексних, що містять норми різних галузей права; наявність значної кількості нормативних актів обмеженої сфери дії – відомчих, локальних (корпоративних); наявність у ГК значної кількості норм, що відсилають до інших нормативно-правових актів; обмежена сфера дії окремих міжнародно-правових актів; поєднання господарського законодавства з комерційним правом інших країн та міжнародними договорами з господарських питань.

Господарське законодавство є кодифікованим і охоплює як господарські, так і інші нормативні акти з питань господарської діяльності.

До господарського законодавства належать також локальні або статутні нормативні акти (статути та засновницькі договори підприємств та їх об'єднань).

Основою господарського законодавства є система статусних або компетенційних законів, які визначають правове становище господарюючих суб'єктів. Дані нормативні акти класифікуються залежно від кола осіб, на які вони поширюються. Так, загальні законодавчі акти поширюються на всі підприємства і всіх підприємців. Крім загальних законодавчих актів, до статусних відносяться нормативні акти, які визначають правове становище окремих видів підприємств усіх галузей економіки.

Отже, **джерела господарського права** поділяються на:

- *нормативно-правові акти* (Конституція України, ГК, Цивільний кодекс України (далі - ЦК), закони України, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, акти інших органів державної влади);

- *міжнародні договори*, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і які, відповідно до ст. 9 Конституції України, є частиною національного законодавства України;

- *акти органів місцевого самоврядування*;

- *звичай ділового обороту*, тобто правило поведінки, яке не встановлене актами господарського законодавства, але є усталеним у певній сфері господарських відносин;

- *локальні (корпоративні) нормативні акти*, прийняті органами управління юридичних осіб, які регулюють їх діяльність (статути, кодекси поведінки, накази тощо).

Також суттєве значення для формування джерел господарського права мають рішення Конституційного Суду України та правові висновки Верховного Суду України.

§ 3. Суб'єкти господарського права

Положеннями ст. 2 ГК визначено загальний склад учасників відносин в сфері господарювання. Зокрема, учасниками відносин в сфері господарювання є: суб'єкти господарювання, споживачі, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією, а також громадяни, громадські та інші організації, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності.

Серед згаданих учасників відносин в сфері господарювання визначне місце займають суб'єкти господарювання, оскільки саме з ними пов'язано безпосереднє здійснення господарської діяльності.

Відповідно до ст. 55 ГК суб'єктами господарювання визнаються усі учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

В інших нормативно-правових актах, наприклад, в Законі України «Про захист економічної конкуренції», також можна зустріти окреме визначення поняття суб'єкта господарювання. Проте, такі визначення суб'єкта господарювання застосовуються виключно для цілей цих нормативно-правових актів. Разом з тим, загальноприйнятним залишається визначення суб'єкта господарювання, передбачене ст. 55 ГК.

У науці господарського права виділяють *ряд ознак, властивих суб'єктам господарських правовідносин*, зокрема:

- визначеність організаційно-правової форми, яка дає можливість виділити суб'єкта господарювання із кола багатьох інших утворень, відрізнити одного від другого, ідентифікувати кожного з них;
- майнова відокремленість, як необхідна передумова самостійної участі кожного суб'єкта господарювання у господарській діяльності і керівництві нею;
- легітимність існування в якості суб'єкта господарювання, тобто підтвердження державою законності входження суб'єктів у відносини в сфері господарювання. Має кілька стадій – внутрішню та зовнішню;
- наявність господарських прав та обов'язків, без яких суб'єкт не може виконати поставлених завдань, реалізувати покладені функції і досягти основної мети;
- відповідальність за результати господарювання, коли усі суб'єкти повинні здійснювати свою діяльність у рамках існуючого в країні суспільного господарського порядку і в межах існуючого правового поля, не допускаючи економічних правопорушень і злочинів, які тягнуть за собою застосування відповідних санкцій, передбачених чинним законодавством.

Відповідно до ст. 55 ГК до кола суб'єктів господарювання відносять:

- *громадян України, іноземців та осіб без громадянства*, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці;
- *господарські організації (юридичні особи)*, які створені відповідно до Цивільного кодексу України та державні, комунальні та інші підприємства, створені відповідно до ГК, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані в установленому законом порядку.

При цьому, серед організацій – суб'єктів господарювання можна виділити: організації, які у вигляді професійного промислу виробляють і реалізують для суспільних (не власних) потреб продукцію, виконують роботи, надають послуги; організації-споживачі результатів господарської діяльності; організації, що здійснюють професійну управлінську діяльність в економіці.

Господарські організації (юридичні особи) для забезпечення ефективного здійснення своєї господарської діяльності можуть утворювати філії та представництва.

Всі суб'єкти господарської діяльності реалізують свою господарську компетенцію на основі права власності (володіння, користування, розпорядження) та інших речових прав на чуже майно (права господарського відання, права оперативного управління та права оперативного-господарського використання майна). Господарські організації (юридичні особи) діють на підставі права власності, права господарського відання та права оперативного управління

майном. Відокремлені підрозділи (структурні одиниці) господарських організацій, діють на підставі права оперативно-господарського використання майна, без статусу юридичної особи.

Для того, щоб фізична особа мала можливість здійснювати господарську діяльність в якості підприємця, їй необхідно мати: по-перше, відповідно до ч. 1 ст. 50 ЦК, повну цивільну дієздатність, яка настає з 18-ти років або, відповідно до ч. 1, 2 ст. 34 ЦК, в результаті реєстрації шлюбу, коли фізична особа набуває повної цивільної дієздатності; по-друге, фізична особа може здійснювати господарську діяльність в якості підприємця, якщо вона досягла 16-ти років і тільки за наявності письмової згоди батьків (усиновлювачів), піклувальників або органу опіки та піклування. У цьому разі вона набуває повної цивільної дієздатності з моменту її реєстрації як підприємця (п. 3 ст. 35 ЦК).

Фізична особа може здійснювати підприємницьку діяльність безпосередньо як підприємець, або через приватне підприємство, що ним створюється, із залученням або без залучення найманої праці, самостійно або спільно з іншими особами. В свою чергу, громадянин може здійснювати управління заснованим підприємством або безпосередньо, або через керівника, який наймається за контрактом.

Залежно від кількості працюючих та доходів від діяльності за рік, фізичні особи, відповідно до ст. 55 ГК, поділяються на: *суб'єктів малого підприємництва*, до яких відносяться фізичні особи-підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України; *суб'єктів мікропідприємництва*, до яких відносяться фізичні особи-підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 10 осіб та річний дохід від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 мільйонам євро, визначену за середньорічним курсом Національного банку України.

Що стосується особливостей здійснення господарської діяльності юридичними особами, які в законодавстві України отримали загальну назву – підприємство, то вони можуть створюватись не тільки для здійснення підприємництва, а й для некомерційної господарської діяльності.

В загальному розумінні **«підприємство»** – *це самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому ГК та іншими законами.*

Відповідно до ст. 62 ГК підприємство не повинно мати у своєму складі інших юридичних осіб.

Залежно від форм власності, передбачених законом, в Україні можуть діяти *підприємства таких видів:*

- приватне підприємство, що діє на основі приватної власності громадян чи суб'єкта господарювання (юридичної особи);

- підприємство, що діє на основі колективної власності (підприємство колективної власності);
- комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади;
- державне підприємство, що діє на основі державної власності;
- підприємство, засноване на змішаній формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності).

В Україні можуть діяти також інші види підприємств, передбачені законом.

У разі, якщо в статутному капіталі підприємства іноземна інвестиція становить не менш як десять відсотків, воно визнається *підприємством з іноземними інвестиціями*. Підприємство, в статутному капіталі якого іноземна інвестиція становить сто відсотків, вважається *іноземним підприємством*.

Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного капіталу в Україні діють *підприємства унітарні та корпоративні*.

Унітарне підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний капітал, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні, комунальні, підприємства, засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, в тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

У випадках, передбачених ст.126 ГК, якщо існує залежність одного підприємства від іншого, то залежне підприємство визнається дочірнім.

Для підприємств певного виду та організаційних форм законами можуть встановлюватися особливості господарювання.

Підприємство може складатися з виробничих структурних підрозділів (виробництв, цехів, відділень, дільниць, бригад, бюро, лабораторій тощо), а також функціональних структурних підрозділів апарату управління (управлінь, відділів, бюро, служб тощо).

Функції, права та обов'язки структурних підрозділів підприємства визначаються положеннями про них, які затверджуються в порядку, визначеному статутом підприємства або іншими установчими документами.

Підприємство самостійно визначає свою організаційну структуру, встановлює чисельність працівників і штатний розпис. Окрім цього, підприємство має право створювати філії, представництва, відділення та інші відокремлені підрозділи, погоджуючи питання про розміщення таких підрозділів підприємства

з відповідними органами місцевого самоврядування в установленому законодавством порядку. Такі відокремлені підрозділи не мають статусу юридичної особи і діють на основі положення про них, затвердженого підприємством. Підприємства можуть відкривати рахунки в установах банків через свої відокремлені підрозділи відповідно до закону.

Діяльність розташованих на території України відокремлених підрозділів підприємств, що знаходяться за її межами, регулюється ГК та іншими законами.

Управління підприємством здійснюється відповідно до його установчих документів на основі поєднання прав власника щодо господарського використання свого майна і участі в управлінні трудового колективу.

Майно підприємства становлять виробничі і невиробничі фонди, а також інші цінності, вартість яких відображається в самостійному балансі підприємства. Джерела формування майна підприємства, відповідно до ст. 66 ГК складають: грошові та матеріальні внески засновників; доходи, одержані від реалізації продукції, послуг, інших видів господарської діяльності; доходи від цінних паперів; кредити банків та інших кредиторів; капіталовкладення і дотації з бюджетів; майно, придбане в інших суб'єктів господарювання, організацій та громадян у встановленому законодавством порядку; інші джерела, не заборонені законодавством України.

Що стосується утворення та припинення діяльності суб'єктів господарювання, то чинне законодавство не дає визначення поняттю «утворення суб'єкта господарювання», можливо, враховуючи той факт, що утворення комерційних і некомерційних суб'єктів має значні відмінності.

Проте поняття *«утворення суб'єкта господарювання»* можна розглядати як *легалізацію* – процес підтвердження державою законності входження суб'єктів у господарські правовідносини.

Господарським законодавством визначаються дві *стадії процесу легалізації*: *внутрішня* – визначення таких правочинів як: організаційно-правова форма, вид діяльності, місце розташування, структура підприємства та його керівних органів, їх компетенція, правове положення власника майна тощо, тобто того, що має знайти своє відображення в установчих документах; *зовнішня*, яка включає: реєстрацію; статистичну, податкову, банківську та іншу легалізацію.

Також ст. 56 ГК визначає, що *суб'єкт господарювання може бути утворений: за рішенням власника (власників) майна або уповноваженого ним (ними) органу, а у випадках, спеціально передбачених законодавством, також за рішенням інших органів, організацій і фізичних осіб шляхом заснування нової господарської організації, реорганізації (злиття, приєднання, виділу, поділу, перетворення) діючої (діючих) господарської організації (господарських організацій) з додержанням вимог законодавства; шляхом примусового поділу (виділу) діючого суб'єкта господарювання за розпорядженням антимонопольних органів відповідно до антимонопольно-конкурентного законодавства України.*

Чинним законодавством також передбачене створення підприємства на підставі модельного статуту, затвердженого Кабінетом Міністрів України, що після його прийняття учасниками стає установчим документом.

Установчими документами суб'єкта господарювання, відповідно до ст. 57 ГК є рішення про його утворення (унітарне) або засновницький договір, а у випадках, передбачених законом, статут, положення суб'єкта господарювання.

В установчих документах повинні бути зазначені найменування і місцезнаходження суб'єкта господарювання, мета і предмет господарської діяльності, склад і компетенція його органів управління, порядок прийняття ними рішень, порядок формування майна, розподілу прибутків та збитків, умови його реорганізації та ліквідації, якщо інше не передбачено законом.

Кожний суб'єкт господарювання підлягає державній реєстрації. Загальні положення, що стосуються державної реєстрації суб'єктів господарювання визначаються ст. 58 ГК та Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань».

Відповідно до зазначених нормативно-правових актів, строк державної реєстрації юридичної особи та фізичної особи-підприємця не повинен перевищувати 24 годин після надходження документів для проведення державної реєстрації, крім вихідних та святкових днів.

Власник (засновник) або уповноважені ним органи несуть відповідальність за невідповідність вимогам законодавства та недостовірність документів, що подаються для реєстрації.

Відомості щодо державної реєстрації суб'єкта господарювання включаються до Єдиного державного реєстру, відкритого для загального ознайомлення.

Припинення діяльності суб'єкта господарювання-юридичної особи здійснюється шляхом його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, перетворення) або ліквідації.

Суб'єкт господарювання вважається таким, що припинив свою діяльність, з дня внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань запису про припинення його діяльності.

§ 4. Поняття та види господарських зобов'язань. Загальні принципи і умови виконання господарських зобов'язань. Припинення господарських зобов'язань

Господарським визнається зобов'язання, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання з підстав, передбачених цим Кодексом, в силу якого один суб'єкт (зобов'язана сторона, у тому числі боржник) зобов'язаний вчинити певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру на користь іншого суб'єкта (виконати роботу, передати майно, сплатити гроші, надати інформацію тощо), або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (управнена сторона, у тому числі кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Основними видами господарських зобов'язань є *майново-господарські зобов'язання та організаційно-господарські зобов'язання.* (ст. 173 ГК).

Господарські зобов'язання можуть виникати:

- безпосередньо із закону або іншого нормативно-правового акта, що регулює господарську діяльність;
- з акту управління господарською діяльністю;
- з господарського договору та інших угод, передбачених законом, а також з угод, не передбачених законом, але таких, які йому не суперечать;
- внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання, придбання або збереження майна суб'єкта або суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав;
- у результаті створення об'єктів інтелектуальної власності та інших дій суб'єктів, а також внаслідок подій, з якими закон пов'язує настання правових наслідків у сфері господарювання.

Майново-господарськими визнаються цивільно-правові зобов'язання, що виникають між учасниками господарських відносин при здійсненні господарської діяльності, в силу яких зобов'язана сторона повинна вчинити певну господарську дію на користь другої сторони або утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Суб'єктами майново-господарських зобов'язань можуть бути суб'єкти господарювання, негосподарюючі суб'єкти - юридичні особи, а також органи державної влади, органи місцевого самоврядування, наділені господарською компетенцією. Якщо майново-господарське зобов'язання виникає між суб'єктами господарювання або між суб'єктами господарювання і негосподарюючими суб'єктами - юридичними особами, зобов'язаною та управненою сторонами зобов'язання є відповідно боржник і кредитор (ст. 175 ГК).

Організаційно-господарськими визнаються господарські зобов'язання, що виникають у процесі управління господарською діяльністю між суб'єктом господарювання та суб'єктом організаційно-господарських повноважень, в силу яких зобов'язана сторона повинна здійснити на користь другої сторони певну управлінсько-господарську (організаційну) дію або утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку (ст. 176 ГК).

Організаційно-господарські зобов'язання можуть виникати, наприклад, між суб'єктом господарювання та власником, який є засновником даного суб'єкта, або органом державної влади, органом місцевого самоврядування, наділеним господарською компетенцією щодо цього суб'єкта; між суб'єктами господарювання, які разом організовують об'єднання підприємств чи господарське товариство, та органами управління цих об'єднань чи товариств; між суб'єктами господарювання, у разі якщо один з них є щодо іншого дочірнім підприємством.

ГК також визначено *соціально комунальні та публічні зобов'язання*.

Загальні принципи і умови виконання господарських зобов'язань полягають у тому, що суб'єкти господарювання та інші учасники господарських відносин повинні виконувати господарські зобов'язання належним чином відповідно до закону, інших правових актів, договору, а за відсутності конкретних вимог щодо

виконання зобов'язання – відповідно до вимог, що у певних умовах звичайно ставляться.

Основним принципом виконання господарського зобов'язання є принцип належного виконання (ч.1 ст.193 ГК): відповідно до ч.6 ст.193 ГК, не допускається одностороння відмова від виконання зобов'язань, крім випадків, передбачених законом; ч.1 ст.194 ГК передбачає можливість покладення виконання господарського зобов'язання (в цілому або в частині) третьою особою, яка не є стороною в зобов'язанні. Заміна сторони в господарському зобов'язанні можлива не лише щодо зобов'язаного суб'єкта (ч.1 ст.194 ГК). Передача (делегування) таких прав може бути здійснена на певний строк; може мати місце множинність осіб на стороні управненого або зобов'язаного суб'єкта (ст.196 ГК). При участі кількох управнених або кілька зобов'язаних суб'єктів, кожний з управнених суб'єктів має право вимагати виконання, а кожний із зобов'язаних суб'єктів повинен виконати зобов'язання відповідно до частки цього суб'єкта, визначеної зобов'язанням.

У випадках, передбачених законодавством або договором, зобов'язання повинно виконуватися солідарно. При солідарному виконанні господарських зобов'язань застосовуються відповідні положення ЦК, якщо інше не передбачено законом.

Відповідно до ч.1 ст.197 ГК господарське зобов'язання підлягає виконанню за: місцем, визначеним законом; місцем, визначеним господарським договором; місцем, яке визначено змістом зобов'язання.

Якщо місце виконання зобов'язання не визначено одним із зазначених способів, зобов'язання повинно бути виконано за місцезнаходженням нерухомого майна, за місцем розташування управненої сторони, за місцезнаходженням постійно діючого органу управління (місцем проживання) зобов'язаної сторони, якщо інше не передбачено законом.

Загальні умови припинення господарських зобов'язань встановлені ч.1, 2 ст.202 ГК. *Господарське зобов'язання припиняється: виконанням, проведенням належним чином; зарахуванням зустрічної однорідної вимоги або страхового зобов'язання; у разі поєднання управненої та зобов'язаної сторін в одній особі; за згодою сторін; через неможливість виконання; в інших випадках, передбачених ГК або іншими законами.*

Припинення господарського зобов'язання у разі неможливості його виконання регулюється ст.205 ГК, згідно з якою господарське зобов'язання припиняється неможливістю виконання у разі виникнення обставин, за які жодна з його сторін не відповідає, якщо інше не передбачено законом.

У разі неможливості виконання зобов'язання повністю або частково зобов'язана сторона з метою запобігання невігідним для сторін майновим та іншим наслідкам повинна негайно повідомити про це управнену сторону, яка має вжити необхідних заходів щодо зменшення зазначених наслідків. Таке повідомлення не звільняє зобов'язану сторону від відповідальності за невиконання зобов'язання відповідно до вимог закону.

Господарське зобов'язання припиняється неможливістю виконання у разі ліквідації суб'єкта господарювання, якщо не допускається правонаступництво за

цим зобов'язанням. Так само підставою припинення зобов'язання суб'єкта господарювання – банкрута є його ліквідація.

До відносин щодо припинення господарських зобов'язань, відповідно до ст. 202 ГК, застосовуються положення ЦК з урахуванням особливостей, передбачених ГК.

Також ГК передбачено порядок зміни та розірвання господарських зобов'язань.

Відповідно до ст. 188 ГК зміна та розірвання господарських договорів в односторонньому порядку не допускаються; сторона договору, яка вважає за необхідне змінити або розірвати договір, повинна надіслати пропозиції про це другій стороні за договором; сторона договору, яка одержала пропозицію про зміну чи розірвання договору, у *двадцятиденний строк* після одержання пропозиції повідомляє другу сторону про результати її розгляду; у разі, якщо сторони не досягли згоди щодо зміни (розірвання) договору або у разі неодержання відповіді у встановлений строк з урахуванням часу поштового обігу, заінтересована сторона має право передати спір на вирішення суду; якщо судовим рішенням договір змінено або розірвано, договір вважається зміненим або розірваним з дня набрання чинності даним рішенням, якщо іншого строку набрання чинності не встановлено за рішенням суду.

§ 5. Господарський договір: поняття та види

Термін «господарський договір» широко використовується в законодавстві, юридичній літературі та в господарській практиці. Однак чинне законодавство не містить визначення господарського договору, хоча в ГК йому присвячена ціла глава – «Господарські договори» (ст.ст. 179-188 ГК).

Як вже зазначалось, господарський договір є однією з підстав виникнення господарських зобов'язань.

Загалом під господарським договором розуміється угода між суб'єктами господарювання, на підставі якої виникають господарські права та обов'язки. Тобто, **господарський договір** – це зафіксований у спеціальному правовому документі вид господарсько-правових зобов'язань, заснований на взаємній домовленості сторін і спрямований на встановлення, зміну і припинення взаємних прав та обов'язків суб'єктів господарювання.

Зміст господарських договорів може визначатись на основі: вільного волевиявлення сторін – коли сторони мають право погоджувати на свій розсуд будь-які умови договору, що не суперечать законодавству; *примірного договору*, рекомендованого органом управління суб'єктам господарювання для використання при укладенні ними договорів, коли сторони мають право за взаємною згодою змінювати окремі умови, передбачені примірним договором, або доповнювати його зміст; *типового договору*, затвердженого Кабінетом Міністрів України, чи у випадках, передбачених законом, іншим органом державної влади, коли сторони не можуть відступати від змісту типового договору, але мають право конкретизувати його умови; *договору приєднання*, запропонованого однією стороною для інших можливих суб'єктів, коли ці

суб'єкти у разі вступу в договір не мають права наполягати на зміні його змісту (ст. 634 ЦК).

Господарські договори укладаються за правилами, встановленими ЦК із урахуванням особливостей, передбачених ГК, іншими нормативно-правовими актами щодо окремих видів договорів.

До господарських договорів застосовуються відповідні положення ЦК з урахуванням особливостей, передбачених ГК. Зокрема, на господарські договори поширюються такі інститути і категорії загального зобов'язального права, як загальні умови виконання зобов'язань (ст.ст. 526-545 ЦК) та забезпечення виконання зобов'язань (ст.ст. 546-597 ЦК). Особливість виконання господарських договорів полягає лише в тому, що ці категорії та інститути певною мірою деталізуються ще й господарським законодавством про окремі види договорів.

Зміст господарського договору становлять відповідні умови договору, визначені угодою його сторін, спрямованою на встановлення, зміну або припинення господарських зобов'язань, як погоджені сторонами, так і ті, що приймаються ними як обов'язкові умови відповідно до законодавства. В цьому зв'язку важливе значення має розуміння істотних умов договору, бо залежно від їх наявності або відсутності в господарському договорі, можливим є визначення факту укладання або відсутності укладання договору між сторонами. *Істотними умовами договору* є умови, визнані такими за законом чи необхідні для договорів даного виду, а також умови, щодо яких на вимогу однієї із сторін повинна бути досягнута згода. При цьому вони мають містити відомості щодо: *предмету* – найменування (номенклатури, асортименту), *кількості продукції* (робіт, послуг) та вимоги щодо *якості; ціни* (за згодою сторін у договорі можуть бути передбачені доплати до встановленої ціни за продукцію – роботи, послуги, більш високої якості або виконання робіт у скорочені терміни порівняно з нормативними); *строку дії договору* (часу, впродовж якого діють господарські зобов'язання сторін).

Господарський договір вважається укладеним, якщо між сторонами, у передбачених законом порядку, та формі досягнуто згоди щодо усіх його істотних умов.

Договір може бути укладений у будь-якій формі, якщо вимоги щодо форми договору не встановлені законом.

Як правило, господарський договір має форму єдиного документа, підписаного сторонами. Також сторони можуть за згодою, але не зобов'язані, скріплювати договір печатками.

Якщо сторони домовилися укласти договір у певній формі, він вважається укладеним з моменту надання йому цієї форми, навіть якщо законом ця форма для даного виду договорів не вимагалася.

Якщо сторони домовилися укласти договір за допомогою інформаційно-комунікаційних систем, він вважається укладеним у письмовій формі.

Якщо сторони не досягли згоди з усіх істотних умов господарського договору, такий договір вважається неукладеним (таким, що не відбувся).

ГК здійснює поділ господарських договорів на певні види:

– *попередні договори* (ст. 182 ГК) – за якими суб'єкт господарювання зобов'язується у певний строк, але не пізніше одного року з моменту укладення попереднього договору, укласти основний господарський договір на умовах, передбачених попереднім договором;

– *договір за державним замовленням* (ст. 183 ГК) – укладаються між визначеними законом суб'єктами господарювання – виконавцями державного замовлення та державними замовниками, що уповноважені від імені держави укладати договори (державні контракти), в яких визначаються господарські зобов'язання сторін та регулюються відносини замовника з виконавцем щодо виконання державного замовлення;

– *договори на організованих ринках капіталу, організованих товарних ринках, ярмарках та публічних торгах* (ст. 185 ГК) – застосовуються загальні правила укладення договорів на основі вільного волевиявлення, з урахуванням нормативно-правових актів, якими регулюється діяльність відповідних організованих ринків капіталу, організованих товарних ринків, ярмарків та публічних торгів;

– *організаційно-господарський договір* (ст. 186 ГК) – може здійснюватися учасниками господарських відносин як на основі вільного волевиявлення сторін, так і на основі примірних договорів, якщо укладання таких договорів передбачено відповідними нормативно-правовими актами. Спрощений спосіб укладання організаційно-господарських договорів не допускається;

– *договір поставки* (ст. 265 ГК) – за яким, одна сторона – постачальник зобов'язується передати (поставити) у зумовлені строки (строк) другій стороні – покупцеві товар (товари), а покупець зобов'язується прийняти вказаний товар (товари) і сплатити за нього певну грошову суму. Договір поставки укладається на розсуд сторін або відповідно до державного замовлення. Відповідно до ч. 4 ст. 265 ГК умови договорів поставки можуть викладатися сторонами відповідно до міжнародних звичаїв, рекомендацій, правил міжнародних органів та організацій, наприклад, Міжнародних правил «ІНКОТЕРМС»;

– *договір контрактації сільськогосподарської продукції* (ст. 272 ГК) – за яким виробник сільськогосподарської продукції зобов'язується передати заготівельному (закупівельному) або переробному підприємству чи організації (контрактанту) вироблену ним продукцію у строки, кількості, асортименті, що передбачені договором, а контрактант зобов'язується сприяти виробникові у виробництві зазначеної продукції, прийняти і оплатити її. Договори контрактації сільськогосподарської продукції передбачені також ст. 713 ЦК. Але ГК істотно звужує сферу застосування цих договорів. Також варто зазначити, що на сьогодні договір контрактації сільськогосподарської продукції фактично не укладається, бо відповідно до законодавства договір контрактації сільськогосподарської продукції є типовим, проте умови його залишаються не затвердженими;

– *договір енергопостачання* (ст. 275 ГК) – за яким енергопостачальник підприємство (енергопостачальник) відпускає електричну енергію, пар, гарячу і перегріту воду споживачеві (абоненту), який зобов'язаний оплатити прийняту енергію та дотримуватися передбаченого договором режиму її використання, а також забезпечити безпечну експлуатацію енергетичного обладнання, що ним

використовується. Відпуск енергії без оформлення договору енергопостачання не допускається;

– *договір оренди майна* (ст. 283 ГК) – за яким одна сторона (орендодавець) передає другій стороні (орендареві) за плату на певний строк у володіння та користування майно для здійснення господарської діяльності. У користування за договором оренди передається індивідуально визначене майно виробничо-технічного призначення (або єдиний майновий комплекс), що не втрачає у процесі використання своєї споживчої якості (неспоживна річ). Об'єктом оренди можуть бути: державні та комунальні підприємства або їх структурні підрозділи як єдині майнові комплекси, тобто господарські об'єкти із завершеним циклом виробництва продукції (робіт, послуг), відокремленою земельною ділянкою, на якій розміщений об'єкт, та автономними інженерними комунікаціями і системою енергопостачання; нерухоме майно (будівлі, споруди, приміщення); інше окреме індивідуально визначене майно виробничо-технічного призначення, що належить суб'єктам господарювання.

Що стосується лізингу, то дана господарська діяльність спрямована на інвестування власних чи залучених фінансових коштів, яка полягає в наданні за договором лізингу однією стороною (лізингодавцем) у виключне володіння та користування другій стороні (лізингоодержувачу) на визначений строк майна, що належить лізингодавцю або набувається ним у власність (господарське відання) за дорученням чи погодженням лізингоодержувача у відповідного постачальника (продавця) майна, за умови сплати лізингоодержувачем періодичних лізингових платежів. Об'єктом лізингу може бути нерухоме і рухоме майно, призначене для використання як основні фонди, не заборонене законом до вільного обігу на ринку і щодо якого немає обмежень про передачу його в лізинг (ст. 292 ГК);

– *агентський договір* (ст. 297 ГК) – за яким, одна сторона (комерційний агент) зобов'язується надати послуги другій стороні (суб'єкту, якого представляє агент) в укладенні угод чи сприяти їх укладенню (надання фактичних послуг) від імені цього суб'єкта і за його рахунок. При цьому, агентський договір повинен визначати сферу, характер і порядок виконання комерційним агентом посередницьких послуг, права та обов'язки сторін, умови і розмір винагороди комерційному агентові, строк дії договору, санкції у разі порушення сторонами умов договору, інші необхідні умови, визначені сторонами;

– *договір перевезення вантажу* (ст. 307 ГК) передбачає, що одна сторона (перевізник) зобов'язується доставити ввірений їй другою стороною (вантажовідправником) вантаж до пункту призначення в установленій законодавством чи договором строк та видати його уповноваженій на одержання вантажу особі (вантажоодержувачу), а вантажовідправник зобов'язується сплатити за перевезення вантажу встановлену плату.

Залежно від виду транспорту, яким передбачається систематичне перевезення вантажів, укладаються такі довгострокові договори: довгостроковий – на залізничному і морському транспорті, навігаційний – на річковому транспорті (внутрішньому флоті), спеціальний – на повітряному транспорті, річний – на автомобільному транспорті. Порядок укладення довгострокових

договорів встановлюється відповідними транспортними кодексами, статутами або правилами перевезень;

– *договір підяду на капітальне будівництво* (ст. 318 ГК) – за яким, одна сторона (підрядник) зобов'язується своїми силами і засобами на замовлення другої сторони (замовника) побудувати і здати замовникові у встановлений строк визначений договором об'єкт відповідно до проектно-кошторисної документації або виконати зумовлені договором будівельні та інші роботи, а замовник зобов'язується передати підряднику затверджену проектно-кошторисну документацію, надати йому будівельний майданчик, прийняти закінчені будівництвом об'єкти і оплатити їх;

– *договір на створення і передачу науково-технічної продукції* (ст. 331 ГК) – зобов'язує одну сторону (виконавця) виконати зумовлені завданням другої сторони (замовника) науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи, а замовник зобов'язується прийняти виконані роботи (продукцію) і оплатити їх.

Згідно із ст. 332 ГК, до відносин, які стосуються договорів на створення і передачу науково-технічної продукції, в частині не врегульованій ГК, застосовуються відповідні положення ЦК (ст. 892 ЦК).

§ 6. Господарсько-правова відповідальність

Відповідно до ст. 216 ГК, *учасники господарських відносин несуть господарсько-правову відповідальність за правопорушення у сфері господарювання шляхом застосування до правопорушників господарських санкцій*. При цьому, застосування господарських санкцій повинно гарантувати захист прав і законних інтересів громадян, організацій та держави, в тому числі відшкодування збитків учасникам господарських відносин, завданих внаслідок правопорушення, та забезпечувати правопорядок у сфері господарювання.

Господарсько-правова відповідальність базується на принципах, згідно з якими: потерпіла сторона має право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це в договорі; передбачена законом відповідальність виробника (продавця) за недоброякісність продукції застосовується також незалежно від того, чи є застереження про це в договорі; сплата штрафних санкцій за порушення зобов'язання, а також відшкодування збитків не звільняють правопорушника без згоди другої сторони від виконання прийнятих зобов'язань у натурі; у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення або обмеження відповідальності виробника (продавця) продукції.

Як і будь-яка інша юридична відповідальність, *господарсько-правова відповідальність ґрунтується на певних підставах*. Такими підставами є: *нормативні*, тобто сукупність норм права про відповідальність учасників господарських відносин; *господарська правосуб'єктність* правопорушника (боржника) і потерпілого (кредитора) та *юридико-фактичні підстави*, які встановлені ч. 1 ст. 218 ГК.

Ст. 218 ГК закріплює, що *підставою господарсько-правової відповідальності, є вчинене учасником цих відносин правопорушення у сфері господарювання*.

Юридіко-фактична підстава складається з чотирьох елементів, які в теорії права називаються умовами господарсько-правової відповідальності: факт господарського порушення; збитки, завдані порушенням господарського зобов'язання або установлених вимог щодо здійснення господарської діяльності; причинний зв'язок між протиправною поведінкою порушника і завданими потерпілому збитками; вина правопорушника –учасника господарських відносин. Для застосування майнової відповідальності у вигляді відшкодування збитків необхідна наявність усіх чотирьох умов, тоді як для застосування неустойки (штрафу, пені), оперативно-господарських та адміністративно-господарських санкцій досить лише одного з них: факту господарського правопорушення.

Згідно з зазначеними підставами, учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення. У разі, якщо інше не передбачено законом або договором, суб'єкт господарювання за порушення господарського зобов'язання несе господарсько-правову відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання зобов'язання виявилось неможливим внаслідок дії непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних обставин за даних умов здійснення господарської діяльності. Не вважаються такими обставинами, зокрема, порушення зобов'язань контрагентами правопорушника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів.

У ст. 219 ГК встановлені межі господарсько-правової відповідальності, а також зазначені випадки, у яких розмір відповідальності учасника господарських відносин може бути зменшено або такий суб'єкт може бути звільнений від відповідальності. Так, відповідно до ч. 1 ст. 219 ГК, за невиконання або неналежне виконання господарських зобов'язань чи порушення правил здійснення господарської діяльності правопорушник відповідає належним йому на праві власності або закріпленім за ним на праві господарського відання чи оперативного управління майном, якщо інше не передбачено ГК та іншими нормативно-правовими актами.

Засновники суб'єкта господарювання не відповідають за зобов'язаннями цього суб'єкта, крім випадків, передбачених законом або установчими документами про створення даного суб'єкта.

Згідно з ч. 3 ст. 219 ГК суд має право зменшити розмір відповідальності або звільнити відповідача від відповідальності, якщо правопорушенню сприяли неправомірні дії (бездіяльність) другої сторони зобов'язання. При цьому, сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний їх характер (форс-мажорні обставини) є підставою для звільнення від господарської відповідальності у випадку порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин.

Крім того, відповідно до ст. 617 ЦК особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності, якщо доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку. Проте, згідно з ЦК, не вважається випадком, зокрема, недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку

товарів, потрібних для виконання зобов'язання, відсутність у боржника необхідних коштів.

Ст.ст. 220 і 221 ГК також передбачають окремі випадки відповідальності боржника і кредитора за неналежне виконання зобов'язань (у вигляді відшкодування збитків), що полягає в порушенні строку виконання, та інші правові наслідки такого прострочення (відмова кредитора від прийняття виконання, що втратило для нього інтерес; відстрочення виконання на строк прострочення кредитора).

Учасники господарських відносин, що порушили майнові права або законні інтереси інших суб'єктів, зобов'язані поновити їх, не чекаючи пред'явлення їм претензії чи звернення до суду. Тобто, законодавець дає можливість урегулювати спір у досудовому порядку.

Метою досудового порядку реалізації господарсько-правової відповідальності є безпосереднє врегулювання спору з порушником, яке передусе зверненню потерпілої сторони до суду.

Згідно з ч. 2 ст. 222 ГК, *у разі необхідності відшкодування збитків або застосування інших санкцій суб'єкт господарювання чи інша юридична особа – учасник господарських відносин, чій права або законні інтереси порушено, з метою безпосереднього врегулювання спору з порушником цих прав або інтересів має право звернутися до нього з письмовою претензією, якщо інше не встановлено законом.*

Претензія, що пред'являється до порушника в письмовій формі, має містити: повне найменування і поштові реквізити заявника претензії та особи (осіб), якій претензія пред'являється; дату пред'явлення і номер претензії; обставини, на підставі яких пред'явлено претензію; докази, що підтверджують ці обставини; вимоги заявника з посиланням на нормативні акти; суму претензії та її розрахунок, якщо претензія підлягає грошовій оцінці; платіжні реквізити заявника претензії; перелік документів, що додаються до претензії.

Документи, що підтверджують вимоги заявника, додаються в оригіналах чи належним чином засвідчених копіях. Документи, які є у другій сторони, можуть не додаватися до претензії.

Претензія підписується повноважною особою заявника претензії або його представником та надсилається адресатові рекомендованим або цінним листом або вручається адресатові під розписку.

Претензія розглядається в *місячний строк з дня її одержання*, якщо інший строк не встановлено ГК або іншими законодавчими актами.

Обґрунтовані вимоги заявника одержувач претензії зобов'язаний задовольнити.

При розгляді претензії сторони у разі необхідності повинні звірити розрахунки, провести експертизу або вчинити інші дії для забезпечення досудового врегулювання спору.

Про результати розгляду претензії заявник має бути повідомлений письмово. Відповідь на претензію підписується повноважною особою або представником одержувача претензії та надсилається заявникові рекомендованим або цінним листом або вручається йому під розписку.

Відповідно до ч. 1 ст. 224 ГК учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання повинен відшкодувати завдані ним збитки суб'єкту господарської діяльності. При цьому, під **збитками** законодавець розуміє витрати, зроблені управненою стороною, втрата або пошкодження її майна, а також неодержані нею доходи, які управнена сторона одержала б у разі належного виконання зобов'язання або додержання правил здійснення господарської діяльності другою стороною.

Згідно з ч. 1 ст. 225 ГК до складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, *включаються*: вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства; додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною; неодержаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною; матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом.

Не підлягають відшкодуванню збитки, завдані правомірною відмовою зобов'язаної сторони від подальшого виконання зобов'язання.

Відшкодування збитків, завданих неналежним виконанням зобов'язання, не звільняє зобов'язану сторону від виконання зобов'язання в натурі, крім випадків, зазначених у ч. 3 ст. 193 ГК.

Видами господарських санкцій, які передбачає ГК за порушення учасником господарських відносин та правил здійснення господарської діяльності, є: штрафні, оперативно-господарські та адміністративно-господарські санкції.

Під **штрафними санкціями** ГК передбачає господарські санкції у вигляді грошової суми (неустойка, штраф, пеня), яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання.

Підставою застосування штрафних санкцій є: порушення учасником господарських відносин правил здійснення господарської діяльності або невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання.

За загальним правилом розмір штрафних санкцій передбачається законом чи договором (у тих випадках, коли розмір штрафних санкцій законом не визначено, санкції застосовуються в розмірі, передбаченому договором (ч. 4 ст. 231 ГК)).

Як встановлено ч. 1 ст. 235 ГК, за порушення господарських зобов'язань до суб'єктів господарювання та інших учасників господарських відносин можуть застосовуватися **оперативно-господарські санкції** – заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку.

Як зазначає законодавець, зокрема в ч. 1 ст. 236 ГК, сторони можуть передбачати у господарських договорах використання таких видів оперативно-

господарських санкцій: одностороння відмова від виконання свого зобов'язання управненою стороною, із звільненням її від відповідальності за це – у разі порушення зобов'язання другою стороною; відмова управненої сторони зобов'язання від прийняття подальшого виконання зобов'язання, порушеного другою стороною, або повернення в односторонньому порядку виконаного кредитором за зобов'язанням; встановлення в односторонньому порядку на майбутнє додаткових гарантій належного виконання зобов'язань стороною, яка порушила зобов'язання; відмова від встановлення на майбутнє господарських відносин із стороною, яка порушує зобов'язання.

Оперативно-господарські санкції можуть застосовуватися одночасно з відшкодуванням збитків та стягненням штрафних санкцій.

У свою чергу, за порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності, уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування до суб'єктів господарювання можуть бути застосовані **адміністративно-господарські санкції**, тобто *заходи організаційно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків.*

Види адміністративно-господарських санкцій, умови та порядок їх застосування визначаються ГК та іншими законодавчими актами. При цьому адміністративно-господарські санкції можуть бути встановлені виключно законами.

Відповідно до ст. 239 ГК, *адміністративно-господарськими санкціями є*: вилучення прибутку (доходу); адміністративно-господарський штраф; стягнення зборів (обов'язкових платежів); застосування антидемпінгових заходів; припинення експортно-імпорتنних операцій; застосування індивідуального режиму ліцензування; зупинення дії ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання певних видів господарської діяльності; анулювання ліцензії (патенту) на здійснення суб'єктом господарювання окремих видів господарської діяльності; обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання; ліквідація суб'єкта господарювання та інші адміністративно-господарські санкції, встановлені ГК та іншими законодавчими актами.

Відповідно до ст. 250 ГК *адміністративно-господарські санкції можуть бути застосовані до суб'єкта господарювання протягом шести місяців з дня виявлення порушення, але не пізніше, як через один рік з дня порушення цим суб'єктом встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності*, крім випадків, передбачених законом.

Окрім вищезазначеного, досить цікавим видом відповідальності, який передбачений господарськими нормами, є *відповідальність за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства.*

Згідно зі ст. 51 Закону України «Про захист економічної конкуренції» порушення законодавства про захист економічної конкуренції тягне за собою відповідальність, встановлену законом.

У свою чергу, *ГК передбачає відповідальність у вигляді: накладання штрафів Антимонопольним комітетом України на суб'єктів – юридичних осіб, громадян-підприємців та посадових осіб за ухилення від виконання або*

несвоєчасне виконання рішень Антимонопольного комітету України та вчинення недобросовісної конкуренції (ст.ст. 251, 252 ГК); вилучення незаконно одержаного прибутку (доходу) (ст. 253 ГК); вилучення товарів з неправомірно використаним позначенням та копій виробів іншого суб'єкта господарювання (ст. 254 ГК); відшкодування збитків (ст. 255 ГК); спростування неправдивих, неточних або неповних відомостей (ст. 256 ГК).

Справи про порушення антимонопольно-конкурентного законодавства розглядаються Антимонопольним комітетом України, його територіальними відділеннями у порядку, встановленому законом.

Тести для самоконтролю

1. Господарське право – це:

- 1) Система норм, що регулюють суспільні відносини, які виникають в процесі організації та здійснення господарської діяльності.
- 2) Система нормативних актів, основним джерелами яких є закони, підзаконні акти, а також судовий прецедент.
- 3) Галузь права, норми якої регулюють відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності.
- 4) Галузь права, норми якої регулюють відносини, що виникають у процесі підписання господарських договорів.

2. Господарська діяльність – це:

- 1) Система нормативних актів, основним джерелами яких є закони, підзаконні акти, а також судовий прецедент.
- 2) Діяльність суб'єктів господарства у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що має цінову визначеність.
- 3) Господарська організація, утворена у складі двох або більше підприємств з метою координації їх виробничої, наукової та іншої діяльності для вирішення спільних економічних та соціальних завдань.
- 4) Вірна відповідь 1 і 3.

3. Загальна частина господарського права вирішує такі завдання:

- 1) Правове регулювання банкрутства.
- 2) Регулювання економічної конкуренції.
- 3) Регулювання зовнішньоекономічної діяльності.
- 4) Предмет і метод господарського права, господарське законодавство, суб'єкти господарського права, господарський договір, правову відповідальність за незалежне виконання договору.

4. Спеціальна частина містить норми права, які регулюють господарську діяльність в окремих галузях, а саме:

1) Предмет і метод господарського права, господарське законодавство, суб'єкти господарського права, господарський договір, правову відповідальність за незалежне виконання договору.

2) Правове регулювання банкрутства, економічної конкуренції, зовнішньоекономічної, інвестиційної, транспортної діяльності.

3) Господарсько-виробничі, майнові, організаційно-господарські, внутрішньо-господарські відносини.

4) Правове регулювання господарсько-технічних відносин.

5. *Методи правового регулювання в господарському праві:*

1) Внутрішньогосподарські методи, міжгосподарські методи.

2) Метод владних приписів, метод автономних рішень, метод координації, метод рекомендацій.

3) Метод автономних рішень суб'єктів господарських відносин, метод владних приписів, метод рекомендацій.

4) Всі відповіді правильні.

6. *Суб'єктами господарювання є:*

1) Фізичні особи-підприємці та господарські організації (юридичні особи).

2) Виключно господарські організації, холдинги, фінансові групи, компанії, корпорації, негосподарські організації (школи, релігійні організації).

3) Споживачі.

4) Виключно фізичні особи-підприємці.

7. *Господарські правовідносини – це:*

1) Відносини між господарюючими суб'єктами і органами влади, які утворюються в процесі організації і здійснення господарської діяльності.

2) Врегульовані нормами права суспільні відносини, що виникають у сфері безпосереднього здійснення господарської діяльності чи керівництва такою діяльністю, які характеризуються особливим суб'єктом права та поєднують організаційні та майнові елементи.

3) Врегульовані нормами права суспільні відносини, що виникають у сфері безпосереднього здійснення торгівельної діяльності.

4) Відповідь 1 і 2.

8. *Ст. 3 ГК визначає таку сферу господарських відносин:*

1) Господарсько-виробничі (майнові та інші відносини), що виникають між суб'єктами господарювання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності.

2) Організаційно-господарські відносини, що складаються між суб'єктами організаційно-господарських повноважень в процесі управління господарською діяльністю.

3) Внутрішньогосподарські відносини, що складаються між структурними підрозділами суб'єктів господарювання, а також відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами.

4) Всі відповіді вірні.

9. За характером господарські правовідносини поділяються на:

1) Відносини щодо безпосередньо господарської діяльності, відносини щодо керівництва господарської діяльності.

2) Господарсько-виробничі (майнові та інші відносини), що виникають між суб'єктами господарювання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності.

3) Господарсько-виробничі, майнові, організаційно-господарські, внутрішньогосподарські відносини.

4) Вірна відповідь 2 і 3.

10. За взаємним становищем сторін господарські правовідносини поділяються на:

1) Відносини щодо безпосередньо господарської діяльності, відносини щодо керівництва господарської діяльності.

2) Горизонтальні (між суб'єктами господарства) та вертикальні (в сфері управління).

3) Внутрішньогосподарські та майнові відносини.

4) Суспільні та майнові відносини.

11. Господарське законодавство включає в себе:

1) Норми трудового, екологічного права, норми фінансового права відносно кредитування і розрахунків, адміністративного права стосовно управлінського персоналу.

2) Предмет і метод господарського права, господарське законодавство, суб'єкти господарського права, господарський договір, правову відповідальність за незалежне виконання договору.

3) Правове регулювання банкрутства, економічної конкуренції, зовнішньоекономічної, інвестиційної, транспортної діяльності.

4) Загальну та особливу частини.

12. Ознаки господарського законодавства:

1) Наявність міжнародно-правових норм.

2) Залучення і використання матеріально-технічних, фінансових, трудових ресурсів, використання яких не заборонене або не обмежене законодавством.

3) Значна розгалуженість, наявність великої кількості нормативних актів, наявність значної кількості нормативних актів обмеженої сфери дії, наявність нормативних актів Радянського Союзу.

4) Вірна відповідь 1 і 3.

13. Підприємство – це:

1) Самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими

суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому Господарським кодексом України та іншими законами.

2) Господарське товариство, статутний капітал якого поділений на визначену кількість акцій рівної номінальної вартості.

3) Суб'єкт господарювання, створений юридичними особами шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності з метою одержання прибутку.

4) Суб'єкт господарювання, створений фізичними особами шляхом підписання договору.

14. За сферою своєї діяльності підприємства поділяються на:

1) Приватне, колективне, комунальне, державне підприємство та підприємство, засноване на змішаній формі власності.

2) Промислові підприємства, підприємства торгівлі, підприємства у сфері послуг.

3) Унітарні та корпоративні підприємства.

4) Великі та малі підприємства.

15. Майново-господарськими відносинами є:

1) майнові та інші відносини, що виникають між суб'єктами господарювання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності.

2) відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю.

3) відносини, що складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами.

4) всі відповіді вірні.

16. Внутрішньогосподарськими відносинами є:

1) майнові та інші відносини, що виникають між суб'єктами господарювання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності.

2) відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю.

3) відносини, що складаються між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами.

4) майнові відносини та відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень.

17. Строк державної реєстрації юридичної особи:

- 1) протягом 24 години після надходження документів, крім вихідних та святкових днів.
- 2) 3 робочі дні з дати надходження документів.
- 3) 4 робочі дні з дати надходження документів.
- 4) 5 робочих днів з дати надходження документів.

18. Що не вважається методом правового регулювання господарського права?

- 1) метод автономних рішень.
- 2) метод рекомендацій.
- 3) метод субординації.
- 4) метод координації.

19. До актів локального нормотворення господарського законодавства належать:

- 1) Рішення місцевих органів виконавчої влади.
- 2) Рішення органів місцевого самоврядування.
- 3) Правила внутрішнього трудового розпорядку.
- 4) Статут юридичної особи – суб'єкта господарювання.

20. Будь-які дії у конкуренції, що суперечать правилам, торговим та іншим чесним звичаям у підприємницькій діяльності вважаються:

- 1) Монопольною конкуренцією.
- 2) Недобросовісною діловою практикою.
- 3) Недобросовісною конкуренцією.
- 4) Нечесною конкуренцією.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття господарського права і господарського законодавства.
2. Назвіть предмет, метод і систему господарського права.
3. Охарактеризуйте поняття та види господарської діяльності.
4. Проаналізуйте поняття і зміст підприємницької діяльності, умови її здійснення в Україні. Принципи підприємництва.
5. Розкрийте державне регулювання підприємницької діяльності.
6. Назвіть механізм і стадії правового регулювання сфери підприємництва.
7. Господарські правовідносини: поняття, ознаки, види, методи регулювання.
8. Розкрийте систему джерел господарського законодавства.
9. Суб'єкти господарських правовідносин: поняття та ознаки.
10. Розкрийте поняття, ознаки та види підприємств.
11. Як здійснюється утворення та державна реєстрація суб'єктів господарювання?

12. *Фізичні особи-підприємці як суб'єкти господарського права.*
13. *Установчі документи юридичної особи: поняття, види, зміст.*
14. *Право власності та похідні від нього правові титули майна підприємств: зв'язок та відмінності.*
15. *Розкрийте правовий режим і структуру майна підприємства.*
16. *Як здійснюється захист права власності суб'єктів господарювання?*
17. *Розкрийте поняття, види та підстави зобов'язань у господарських правовідносинах.*
18. *Поняття господарського зобов'язання.*
19. *Господарський договір: поняття, ознаки та види.*
20. *Які форма і зміст господарського договору?*
21. *Порядок укладання, зміни та розірвання господарського договору.*
22. *Назвіть способи забезпечення належного виконання господарських зобов'язань.*
23. *Проведіть загальну характеристику окремих видів господарських договорів.*
24. *Назвіть види господарсько-правових санкцій, що застосовуються у договірних відносинах.*
25. *Проаналізуйте види порушень законодавства про захист економічної конкуренції. Монополістичні порушення.*
26. *Охарактеризуйте відповідальність суб'єктів господарювання за порушення антимонопольного законодавства.*
27. *Реорганізація та ліквідація суб'єктів господарювання.*
28. *Розкрийте поняття, види, ознаки господарсько-правової відповідальності та види санкцій.*
29. *Назвіть підстави господарсько-правової відповідальності.*
30. *Назвіть функції господарсько-правової відповідальності.*

РОЗДІЛ 7

ОСНОВИ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 1. Поняття адміністративного права та його місце у правовій системі держави

Сукупність відносин, які регулюються адміністративним правом, охоплюються категоріями “публічна адміністрація”, “публічне адміністрування”.

Публічна адміністрація – це система організаційно-структурних утворень, які на законних підставах набули владних повноважень для їх реалізації в публічних інтересах (основні представники – органи виконавчої влади та виконавчі органи місцевого самоврядування). Діяльність публічної адміністрації по реалізації владних повноважень з метою забезпечення публічного інтересу (права, свободи, законні інтереси фізичних та юридичних осіб).

Адміністративне право – це сукупність правових норм, за суспільні відносини в сфері публічного адміністрування.

Розглянемо *предмет* та *метод* адміністративно-правового регулювання.

Предмет адміністративного права охоплює коло однорідних суспільних відносин, а саме:

- а) публічного управління;
- б) відносини адміністративних послуг;
- в) відносини відповідальності публічної адміністрації за неправомірні дії або бездіяльність;
- г) відносини відповідальності суб'єктів суспільства (індивідуальних і колективних) за порушення встановленого публічною адміністрацією порядку і правил.

Відносини публічного управління. Виникають в ході здійснення публічно-управлінської діяльності. *Складовими публічного управління є: державне управління* (суб'єктом виступає держава в особі її органів і посадових осіб) та *муніципальне управління* (де суб'єктами виступають органи місцевого самоврядування).

Публічне управління – цілеспрямований, владний, підзаконний і обов'язковий для виконання вплив публічної адміністрації на суспільну систему з метою її удосконалення відповідно до публічних інтересів.

Відносини адміністративних послуг.

Відносини адміністративних послуг виникають у зв'язку із зверненнями фізичних та юридичних до суб'єкта владних повноважень, щодо реалізації суб'єктом звернення своїх прав, обов'язків, свобод та законних інтересів шляхом прийняття з їх боку адміністративного акту, який вирішує справу (видача паспорту громадянина України, для виїзду за кордон, дозволів (ліцензій), сертифікатів, посвідчень, проведення реєстрації тощо).

Відносини відповідальності публічної адміністрації за неправомірні дії або бездіяльність виникають у зв'язку із наявністю публічно-правового спору щодо правомірного використання владних повноважень публічною адміністрацією. Реалізуються у двох формах: судового (звернення до суду відповідно Кодексу

адміністративного судочинства) та позасудового (адміністративного, звернення до вищестоящего органу (посадової особи)) оскарження рішень дій та бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

Відносини відповідальності суб'єктів суспільства (індивідуальних і колективних) за порушення встановленого публічною адміністрацією порядку і правил (відносини адміністративної відповідальності за вчинення адміністративних та інших правопорушень).

Під методом адміністративного права треба розуміти сукупність певних загальних і спеціальних способів, що використовуються законодавцем для забезпечення регулятивної та охоронної дії норм адміністративного права.

Традиційний погляд на зміст методу адміністративного права полягає у використанні (загальних) методів правового регулювання – імперативного та диспозитивного, які реалізуються за допомогою приписів (встановлення обов'язку вчинити дії, напр., сплата податків), заборон (обов'язок утриматись від вчинення дій, напр., заборона розпивання спиртних напоїв у заборонених місцях) та дозволів (встановлення права діяти на власний розсуд, напр., подання скарги на дії посадової особи).

Спеціальними методами адміністративного права є:

субординація (використовується для забезпечення відносин керівник-підлеглий між організаційно-підпорядкованими суб'єктами публічної адміністрації, напр., голова Національної поліції та його заступники, інші поліцейські);

координація (полягає в закріпленні можливостей узгодження управлінських дій між кількома не підпорядкованими між собою суб'єктами публічної адміністрації для досягнення спільної мети, напр., спільні заходи поліції, службовців Національної гвардії по охороні публічного порядку, видача спільних наказів тощо);

реординація (полягає в наданні керованому об'єкту права вимагати від керуючого суб'єкта належної поведінки, створення необхідних для його діяльності умов, напр., право водія, який порцшив правила дорожнього руху, вимагати від поліцейського пояснення причини зупинки транспортного засобу, пред'явлення посвідчення поліцейського тощо).

Система адміністративного права – це структурний взаємозв'язок галузі адміністративного права, що відображає послідовне розміщення її структурних елементів.

Основними елементами системи адміністративного права є:

Норма адміністративного права – вид правової норми, що регулює суспільні відносини, що входять в предмет адміністративного права.

Інститут адміністративного права – сукупність норм адміністративного права, що регулює однорідні чи близькі суспільні відносини.

Підгалузь адміністративного права – сукупність інститутів і норм адміністративного права, пов'язаних спільною метою юридичного регулювання.

Структурно системи адміністративного права із загальної, особливої та спеціальної частин. Загальна частина поєднує норми, що мають загальний характер (основні принципи публічного адміністрування; статус суб'єктів

адміністративного права; форми і методи здійснення управлінської діяльності тощо). Особлива частина охоплює діяльність публічної адміністрації в окремих сферах і галузях (економічній, соціально-культурній та адміністративно-політичній). Спеціальна частина охоплює адміністративну діяльність правоохоронних (напр., поліції, митних органів) та інших суб'єктів владних повноважень.

Адміністративне право, зберігаючи своєрідність, виражену в його предметі та методі, тісно взаємодіє з усіма існуючими галузями права і «проникає» у сферу інших правових галузей. В основі такого явища лежить фактична наявність управлінських відносин у предметі тієї чи іншої галузі права.

Найбільш тісно адміністративне право взаємодіє з конституційним правом. Адже сфера виконавчої влади є об'єктом дії обох галузей права. Розмежування цих галузей відбувається за методом правового регулювання. Конституційне право впливає на відносини, що перебувають у статичному стані, тобто конституційне право закріплює, фіксує різноманітні суспільні відносини, основні принципи організації та функціонування виконавчої влади. Натомість, адміністративне право регулює ті самі відносини, але в їх розвитку, в стані функціонування, прикладної реалізації, деталізує їх і конкретизує.

Адміністративне і цивільне право регулюють відносини майнового характеру, але адміністративне право забезпечує регулювання відносин в яких переважають інтереси публічного характеру (публічне право), а цивільне право – відносини, де переважають приватні інтереси (приватне право), захист яких здійснюється у позовному порядку. Крім того, (за методом правового регулювання) норми адміністративного права регулюють відносини, які будуються на підпорядкованості однієї сторони другій, а норми цивільного права – ті відносини, в яких сторони рівноправні.

Адміністративне і трудове право зближує нерівноправність статусу їх суб'єктів, одна сторона наділена владно-організаційними повноваженнями щодо іншої (тобто методи регулювання відносин тотожні). За предметом регулювання: трудове право регулює відносини працівників як учасників трудового процесу; норми адміністративного права – регулюють управління трудовою діяльністю людей, організацію трудового процесу, державно-службові відносини.

Адміністративне право також пов'язане з фінансовим правом спільним методом регулювання відносин. Предметом фінансового права є суспільні відносини, що виникають у процесі акумуляції та розподілу державою грошових коштів, тобто власне саме фінансові відносини. Адміністративне право регулює управлінські відносини в галузі фінансів, організацію роботи фінансових органів.

§ 2. Адміністративно-правові норми та відносини

Адміністративно-правова норма – вид правової норми, що регулює суспільні відносини в сфері публічного адміністрування.

Особливостями адміністративно-правових норм є такі:

– у них знаходиться своє вираження публічний інтерес. Норми адміністративного права забезпечують функціонування публічного управління, а звідси – існування держави як такої;

– мають переважно імперативний характер, їх реалізація підкріплюється можливістю застосування засобів державного примусу. Іншими словами, приписи переважної більшості (але не всіх) адміністративно-правових норм не передбачають можливості вибору варіанту поведінки у суб'єкту адміністративно-правових відносин, котрий не має владних повноважень. Відповідно інший суб'єкт є носієм владних публічних повноважень. Разом з тим необхідно зазначити, що частина адміністративно-правових норм (котра поступово збільшується) носить диспозитивний характер, при якому суб'єкту адміністративного права надається право вибору відносно поведінки в тій чи іншій ситуації;

– здійснюють регуляторний та охоронний вплив на суспільні відносини багатьох сфер суспільного життя (фінанси, транспорт, будівництво, охорона здоров'я, освіта та ін.);

– в рамках адміністративного права розрізняють матеріальні та процесуальні адміністративно-правові норми. Означена особливість відрізняє адміністративне право від цивільного та кримінального права, котрі у певний час, накопичив значний масив процесуальних норм права, виділили із сфери свого регулювання відносини відповідного характеру, визначив таким чином створення цивільно-процесуального та кримінально-процесуального права в якості самостійних галузей права.

– частини адміністративно-правової норми (гіпотеза, диспозиція, санкція) нерідко зустрічаються у різних нормах права (нормативно-правових актах). Це пояснюється тим, що велика кількість норм адміністративного права носять організаційний характер і, тому досить часто вони мають загальну гіпотезу (сформовану в рамках іншої норми права на початку правового акту) і санкцію, що виражена в іншому документі (скажімо в Кодексі України про адміністративні правопорушення).

– визначаючи межі можливої поведінки в сфері публічного управління, норми адміністративного мінімізують порушення прав людини та діяльність представників публічної адміністрації обмежуючи їх повноваження законом;

– кожна адміністративно-правова норма є органічною частиною всієї галузевої системи і поза цією системою діяти не може.

Функціями адміністративно-правових норм є:

- забезпечення ефективної діяльності публічної адміністрації;
- забезпечення честі, гідності, прав і свобод громадян;
- охорона системи суспільних відносин;
- виховна;
- взаємодія з нормами інших галузей права.

Структура адміністративно-правової норми включає в себе гіпотезу, диспозицію, санкцію.

Гіпотеза – це такий елемент адміністративно-правової норми, в якому зазначаються умови, обставини у сфері публічного адміністрування, з настанням

яких норма реалізується. Особливістю адміністративних норм, у частині структури, є те, що гіпотеза у них часто відсутня. Гіпотеза може бути абсолютно визначеною або відносно визначеною, простою або складною.

Диспозиція – це основна частина норми, в якій зазначаються права або обов'язки учасників адміністративно-правових відносин. Характерною особливістю диспозиції є те, що вона має імперативний характер, тобто встановлене правило поведінки не може бути змінене за згодою учасників управлінських відносин. Диспозиція може мати посилковий (коли необхідно звернутися до іншого нормативного акту) і дозвільний (коли законодавець дозволяє учасникам відносин встановлювати правила поведінки у сфері державного управління) характер і може мати абстрактну або казуїстичну форму.

Санкція являє собою таку частину норми, в якій зазначаються заходи адміністративно-правового примусу у разі невиконання учасниками управлінських відносин своїх обов'язків.

Адміністративно-правові норми, також, можуть містити і такий елемент, як заохочення.

Заохочення – це публічне визнання заслуг юридичної або фізичної особи у виконанні адміністративно-правових або громадських обов'язків. Такі заслуги перелічуються, як правило, в диспозиції норми. Підставою для заохочення є визначені нормою права дії (поведінка), що стимулюються державою. Наприклад, особа, що добровільно здала наркотичні засоби або психотропні речовини, які були у неї в невеликих розмірах і які вона виробила, виготовила, придбала, зберігала, перевозила, пересилала без мети збуту, звільняється від адміністративної відповідальності (ч. 2 ст. 44 КУпАП)

Адміністративно-правові норми поділяються на окремі види за кількома критеріями.

За спрямованістю змісту, такі, що:

- закріплюють порядок утворення і правовий статус суб'єктів;
- визначають форми і методи управлінської діяльності;
- встановлюють порядок проходження державної служби, права і обов'язки публічних службовців;
- регулюють управління окремими галузями, державними функціями і територіями;
- встановлюють права і обов'язки громадян у сфері адміністративно-правових відносин.

За адресатами або суб'єктами:

- адресовані органам виконавчої влади;
- адресовані іншим державним виконавчо-розпорядчим органам;
- адресовані державним службовцям;
- адресовані державним підприємствам, закладам, організаціям.

За формою притису:

- зобов'язуючі (зобов'язують здійснювати певні дії при виникненні передбачених ними умов);
- забороняючі (забороняють ті чи інші дії). Можуть мати загальний або спеціальний характер;

- уповноважуючі (дозвільні, диспозитивні). Уповноважують або дозволяють діяти в рамках норми на свій розсуд;
- стимулюючі (забезпечують певну поведінку заохоченням, пільгами);
- рекомендаційні (рекомендації не мають юридично обов'язкового характеру).

За галузевою належністю:

- матеріальні (юридично закріплюють обов'язки, права, відповідальність);
- процесуальні (регламентують динаміку державного управління і пов'язаних з ним відносин).

За дією:

- у просторі (територія, на яку поширюється юридична сила норми);
- у часі (строкові і безстрокові норми).

За ступенем загальності:

- загальні;
- міжгалузеві;
- галузеві;
- місцеві (норми місцевих органів влади).

За юридичною силою:

- закріплені в законах;
- закріплені в указах;
- закріплені в постановах;
- закріплені в рішеннях;
- закріплені в наказах та ін.

Встановлені адміністративно-правові норми виконують свої функції тільки у тому разі, якщо вони реалізуються. Реалізація норм означає практичне використання правил поведінки, що містяться у них, з метою регулювання управлінських відносин, тобто втілення у життя волевиявлення, яке вони містять.

Відомо кілька підходів до питання про реально існуючу кількість способів реалізації адміністративно-правових норм. *Найчастіше виділяють чотири способи: виконання, використання, додержання, застосування.* Рідше виділяють тільки два способи: застосування і виконання, а використання і додержання розглядаються як форми виконання. Отже, розглянемо способи реалізації адміністративно-правових норм.

Виконання – це активна поведінка суб'єкта адміністративних правовідносин щодо виконання юридичних обов'язків. До даного варіанта реалізації адміністративно-правових норм належать такі дії, як сплата податків, подання звітів, здійснення реєстрації, одержання паспорта тощо.

Використання – це активна поведінка суб'єкта адміністративних правовідносин щодо здійснення наданих йому юридичних прав (можливостей). Діями щодо використання адміністративно-правових норм є: подання скарги, заяви про відпустку, використання наданих державою пільг тощо.

Додержання – це пасивна поведінка суб'єкта адміністративних правовідносин, який не допускає порушень адміністративно-правових заборон.

Застосування – це діяльність державних виконавчо-розпорядчих органів з вирішення управлінських справ і видання індивідуальних юридичних актів, що ґрунтуються на вимогах матеріальних або процесуальних норм.

До основних вимог, щодо застосування адміністративно-правових норм належать *законність*, *обґрунтованість* та *доцільність*.

Законність застосування норм полягає у тому, що компетентні органи і посадові особи у процесі вирішення управлінської справи зобов'язані застосовувати норму тільки у межах своїх повноважень і відповідно до її змісту. Порушення цих правил може призвести до шкідливих наслідків. Разом з тим, на практиці відомі випадки, коли формальне дотримання нормативних приписів, без всебічної оцінки обставин справи, дискредитує державні органи та їх діяльність. Законність вимагає суворо дотримуватися встановленого процесуального порядку застосування норм. Це не формальність, а необхідність, адже правильно зрозумілі і виконані умови застосування норми – це гарантія охорони інтересів громадян, органів управління, підприємств, організацій.

Законність – це не тільки право, а й обов'язок органів управління та їх посадових осіб застосовувати адміністративно-правові норми. Незастосування норми, у випадках, коли це приписується законом, означає порушення законності.

Обґрунтованість – це вимога, що звернена до фактичних основ застосування адміністративно-правової норми. Предметом зацікавлення суб'єкта застосування норми повинні бути не тільки факти (події, дії, обставини), для регулювання яких застосовується норма, а і вся інформація про них, про саме явище, зовнішні умови в яких воно перебуває.

Вимога обґрунтованості зобов'язує суб'єкта правозастосування вирішувати справу після всебічної перевірки фактів. Сумнівні і неперевірені обставини не можуть бути покладені в основу рішення у справі, не повинні братися до уваги.

Вимога обґрунтованості тісно пов'язана із законністю. Цей зв'язок полягає у тому, що повне і всебічне дослідження обставин справи є неодмінною умовою законності.

Суб'єкт застосування адміністративно-правової норми, з'ясувавши її зміст і розібравшись у фактичних обставинах справи, зобов'язаний прийняти найбільш доцільне рішення. *Доцільність* застосування норми – це оптимальний шлях досягнення мети, передбаченої нормою. Таким чином, йдеться про доцільність у рамках законності.

Доцільність органічно пов'язана із законністю і обґрунтованістю, однак, співпадає з ними не завжди. Тобто доцільність може виступати як самостійна категорія, мати самостійне значення, відігравати у правозастосуванні самостійну роль.

Правові норми регулюють відносини людини з людиною, з асоціаціями індивідів, державою, її інститутами.

Адміністративно-правова норма є правилом поведінки, що встановлюється відповідними державними органами і забезпечується санкцією, організованим захистом з боку держави.

За масштабом застосування, адміністративно-правові норми поділяються на норми, що мають загальне значення для всіх галузей управління та норми

спеціальні, що мають значення для окремих галузей управління. Перші, формують загальні правила поведінки для великої кількості громадян, службовців. Ними враховуються типові юридичні факти, передбачається правовий порядок видів адміністративної діяльності – державної служби, адміністративних процедур, управлінських методів тощо. Інша група норм відбиває специфіку суспільних відносин у конкретних галузях і сферах управління. Спеціальні адміністративно-правові норми деталізують, розвивають загальні норми.

Адміністративно-правові відносини – це вид правовідносин, які регулюються нормами адміністративного права.

Особливості адміністративно-правових відносин:

По-перше, однією із сторін обов'язково виступає публічна адміністрація (орган наділений владними повноваженнями). Вказана сторона офіційно представляє державу, орган місцевого самоврядування у адміністративно-правових відносинах, тим самим реалізує публічний інтерес.

По-друге, одна сторона може бути нерівноправною щодо іншої (відносини відбуваються за принципом «влада-підпорядкування»).

По-третє, можуть виникати без згоди (бажання) другої сторони. Ця особливість полягає у тому, що на відміну від цивільно-правових відносин, котрі відбуваються за згодою та бажанням двох сторін, в адміністративному праві може мати місце інша ситуація. Причому вказана особливість стосується двох сторін правовідносин: як представника публічної адміністрації, так і громадянина. В першому випадку можна говорити про те, що адміністративно-правові відносини виникають без згоди (бажання) наділеної владними повноваженнями сторони у випадках, скажімо, звернення громадянина до органу виконавчої влади. З іншого боку, адміністративно-правові відносини можуть виникати без згоди (бажання) громадянина, наприклад у разі порушення ним правил дорожнього руху, коли виникають відносини між ним та працівником поліції.

По-четверте, виникаючі суперечки можуть вирішуватися як в адміністративному, так і в судовому порядку. Слід зазначити, що в переважній більшості це все ж таки адміністративний порядок, суть якого полягає у наданій можливості для громадянина (іншого суб'єкту адміністративних правовідносин) оскаржити рішення органу (посадової особи) шляхом звернення до вищої керівної інстанції в системі публічного управління. Тим самим оцінка правомірності ситуації, що є основою спору, цілком залежить від вищестоящої посадової особи. В той же час, необхідно зазначити, що все більшого значення набирає судовий порядок оскарження неправомірний дій представників влади відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України. Завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень.

Існує кілька критеріїв класифікації адміністративних правовідносин.

Залежно від виконуваних функцій вони поділяються на:

- регулятивні;
- правоохоронні.

До *регулятивних* належать ті, що пов'язані з реалізацією позитивних завдань державного управління. Це організація роботи апарату управління, керівництво нижчими структурами, задоволення запитів громадян тощо.

Найбільш відомий різновид *правоохоронних* відносин – це відносини адміністративно-деліктні. До них належать відносини, які виникають з приводу відповідальності за адміністративні проступки. Вони виникають між правопорушником і правозастосовчим органом (його посадовою особою). Ці відносини також мають організуюче значення. Воно полягає в тому, що через вжиття заходів впливу, передбачених адміністративно-правовою нормою, орган публічного управління прагне юридичними засобами забезпечити належну (правомірну, правослухняну) поведінку людини.

Залежно від *адміністративно-правового статусу суб'єктів, що беруть участь у правовідносинах*, виділяють відносини між:

- підпорядкованими суб'єктами публічного управління, що перебувають на різному організаційно-правовому рівні, тобто між вищестоящими і нижчестоящими органами;
- непідпорядкованими суб'єктами однакового організаційно-правового рівня. Це відносини між двома міністерствами, адміністраціями районів, областей, тощо. Такі відносини прийнято називати горизонтальними;
- органами публічного управління і підпорядкованими підприємствами, корпораціями, концернами тощо. Це відносини між адміністрацією і безпосередньо підприємством;
- органами публічного управління і підприємствами, установами, організаціями, які організаційно їм не підпорядковані. Це, наприклад, відносини між Державною фіскальною службою України і підприємствами; між органами публічного управління і структурами місцевого самоврядування. Такі відносини складаються, зокрема, між державною адміністрацією району і виконавчим комітетом селищної ради;
- органами публічного управління і недержавними підприємствами, установами, організаціями;
- органами публічного управління і громадськими об'єднаннями;
- органами публічного управління і громадянами.

Залежно від *змісту* виділяють відносини у сфері:

- загального управління (управлінська сфера Кабінету Міністрів України, обласної державної адміністрації);
- галузевого управління (управлінська сфера галузевих органів публічного управління);
- міжгалузевого управління (управлінська сфера міжгалузевих органів публічного управління, напр., Державної служби статистики).

За *галузями діяльності* адміністративно-правові відносини поділяються на такі, що виникають у:

- галузі економіки;

- соціально-культурній сфері;
- адміністративно-політичній сфері.

Крім того, *адміністративно-правові відносини поділяють на:* функціональні і територіальні, внутрішні і зовнішні, майнові і немайнові, такі, що захищаються в адміністративному порядку і такі, що захищаються у судовому порядку, субординації і координації, внутрішньоапаратні і позаапаратні тощо.

Юридичні факти можна класифікувати за різними критеріями.

За наслідками, що настали, юридичні факти поділяються на: правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі.

Правоутворюючі факти зумовлюють виникнення правовідносин, наприклад, вчинення адміністративних правопорушень.

Правозмінюючі факти змінюють існуючі правовідносини. Так, у разі несплати правопорушником штрафу у встановлений строк, постанова про накладення штрафу надсилається для примусового виконання до відділу державної виконавчої служби за місцем проживання порушника, роботи або за місцезнаходженням його майна. Такий юридичний факт (винесення постанови) змінює зміст адміністративних правовідносин між сторонами, хоча правовідносини зберігаються.

Правоприпиняючі факти зумовлюють припинення правовідносин. Такими є дії особи щодо здійснення суб'єктивного права або виконання юридичного обов'язку. Наприклад, сплата правопорушником штрафу (виконання постанови про накладення стягнення) припиняє адміністративно-деліктні відносини, які виникли у зв'язку із вчиненням правопорушення.

Залежно від наявності або відсутності зв'язку факту з волею суб'єкта їх поділяють на дії та події. Дії є результатом активного волевиявлення суб'єкта. Вони можуть бути правомірні і неправомірні.

Правомірні дії завжди відповідають вимогам адміністративно-правових норм. Прикладом таких правомірних дій, які розцінюються нормами як юридичні факти, є: подання громадянином скарги; звернення підприємства, що створюється за реєстрацією; подання проекту на експертизу тощо. Важливим видом правомірних дій є індивідуальні правові акти органів державного управління, тобто акти, що належать до конкретного адресата і справи. Прямий наслідок прийняття таких актів – виникнення, зміна або припинення адміністративно-правових відносин. Так, наказ про призначення на посаду тягне за собою виникнення державно-службових відносин, що є різновидом адміністративно-правових.

Неправомірні дії порушують вимоги адміністративно-правових норм. Для сфери державного управління найбільш характерним видом неправомірних дій є різні правопорушення. Вони тягнуть за собою виникнення адміністративно-деліктних (юрисдикційних) відносин. Юридичним фактом цієї ж категорії є неправомірна бездіяльність. Наприклад, бездіяльність, наслідком якої стало невиконання законних вимог прокурора, належить до юридичних фактів, які тягнуть за собою виникнення адміністративно-деліктних відносин.

Події, тобто явища, що трапляються незалежно від волі людей, також можуть у деяких випадках виступати юридичними фактами (наприклад, стихійне лихо, смерть тощо).

§ 3. Суб'єкти адміністративного права

В адміністративному праві під **суб'єктом** розуміють особу, котра має певні права та обов'язки, визначені в нормах адміністративного права і може вступати в адміністративно-правові відносини.

Здатність мати права і обов'язки у сфері публічного адміністрування (адміністративна правоздатність), реалізовувати надані права і обов'язки у сфері публічного адміністрування (адміністративна дієздатність), наявність суб'єктивних прав і обов'язків у сфері публічного адміністрування, формує адміністративно-правовий статус суб'єкта, є складовими адміністративної правосуб'єктності.

Адміністративна правосуб'єктність включає правоздатність та дієздатність.

Адміністративна правоздатність – це здатність особи бути носієм прав і обов'язків у сфері публічного адміністрування.

Адміністративна дієздатність – це здатність особи своїми діями здійснювати права і обов'язки у сфері публічного адміністрування.

Складовою дієздатності є адміністративна деліктоздатність, тобто здатність суб'єкта нести за порушення адміністративно-правових норм юридичну відповідальність.

Суб'єктивні права у сфері публічного адміністрування – це надана і гарантована державою, а також закріплена в адміністративно-правових нормах міра можливої (дозволеної) поведінки у правовідносинах, яка забезпечена кореспондуючим обов'язком іншого суб'єкта правовідносин.

Особливостями суб'єктивних прав у сфері публічного адміністрування є такі:

- можливість певної поведінки;
- можливість, надана особі, яка володіє адміністративною правоздатністю і адміністративною дієздатністю;
- можливість, надана з метою задоволення інтересів особи у сфері державного управління і вирішення завдань, що стоять перед нею;
- поведінка, що реалізується у правовідносинах;
- поведінка у певних рамках, межах. Порушення цих меж (міри можливої поведінки) є зловживання правом;
- існують тільки у зв'язку з відповідним юридичним обов'язком з боку іншого суб'єкта правовідносин і без виконання цього обов'язку не можуть бути реалізовані;
- реалізація прав гарантується державним примусом щодо носія кореспондуючого обов'язку;
- мають юридичну природу, оскільки зазначені в адміністративно-правових нормах і гарантуються державою.

Діалектичною протилежністю суб'єктивних прав у сфері державного управління є суб'єктивні юридичні обов'язки. Вони нерозривно пов'язані і не можуть існувати один без одного, оскільки право одного суб'єкта не може бути реалізоване поза виконанням обов'язку іншим суб'єктом. Таким чином, у державному управлінні існування обов'язків поза правами і навпаки – прав поза обов'язками, позбавлено будь-якого сенсу.

Суб'єктивні адміністративно-правові обов'язки – це покладена державою і закріплена в адміністративно-правових нормах міра належної поведінки у правовідносинах. Їх реалізація забезпечена можливістю державного примусу.

Особливостями суб'єктивних адміністративно-правових обов'язків у сфері державного управління є такі:

- необхідна, належна поведінка;
- можуть покладатися тільки на праводієздатну особу;
- покладаються в інтересах інших осіб;
- існують у правовідносинах;
- не можуть існувати поза зв'язком із суб'єктивними правами у сфері публічного адміністрування;
- реалізація забезпечується державним примусом;
- мають свої межі, міру;
- мають юридичну природу, оскільки закріплені в адміністративно-правових нормах і забезпечуються застосуванням державного примусу.

У сфері публічного адміністрування суб'єктивні права і обов'язки мають як загальні ознаки, так і розмежувальні. Об'єднує їх спільна адміністративно-правова природа, існування в адміністративних правовідносинах, наявність меж у поведінці, належність особам, які мають адміністративну правоздатність та адміністративну дієздатність, наявність державних гарантій. Відмінності полягають у тому, що права реалізуються в інтересах їх власника, а обов'язки – в інтересах інших осіб, а також, права – це міра можливої поведінки, а обов'язки – міра належної поведінки.

Необхідно розмежувати поняття «суб'єкт адміністративного права» і «суб'єкт адміністративних правовідносин». Суб'єкт адміністративного права має потенційну здатність вступати в адміністративні правовідносини. Суб'єкт адміністративних правовідносин – це фактичний учасник правових зв'язків у сфері публічного адміністрування, тобто він обов'язково у них бере участь.

Розглянемо **види суб'єктів адміністративного права**.

- органи публічної адміністрації та їх представники;
- інші суб'єкти владних повноважень;
- недержавні організації та їх представники;
- суб'єкти колективні;
- суб'єкти індивідуальні; фізичні, юридичні особи;
- колективні суб'єкти без статусу юридичної особи тощо.

На сьогоднішній день у працях науковців вже застосовується поняття «публічна адміністрація», поступово цей термін знаходить своє відображення у

законодавстві, але, на жаль, у вітчизняній науці остаточно не сформовано єдиного підходу щодо визначення даної категорії.

Термін «публічна адміністрація» вперше було використано в праві Європейського Союзу. Загалом поняття «публічна адміністрація» в адміністративному праві західних країн визначають як «організацію і діяльність органів та установ, підпорядкованих політичній владі, які забезпечують виконання закону, діють в публічних інтересах і наділені прерогативами публічної влади». Таке розуміння природи адміністративної влади й адміністративної діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування та інших публічних інституцій дає можливість також чітко розмежовувати політику і адміністрування.

Як вже зазначалось, **публічна адміністрація** – це система організаційно-структурних утворень, які на законних підставах набули владних повноважень для їх реалізації в публічних інтересах (основні представники – органи виконавчої влади та виконавчі органи місцевого самоврядування).

З огляду на наведене визначення публічної адміністрації, можливо виділити низку притаманних їй **ознак (властивостей)**:

- 1) це певним чином узгоджена і організована система органів;
- 2) суб'єктом виступає публічна адміністрація в особі органів виконавчої влади та виконавчих органів місцевого самоврядування;
- 3) складовими елементами системи виступають також державні та комунальні заклади, організації, установи;
- 4) публічна адміністрація спирається на владні повноваження, виконує адміністративно-управлінські функції;
- 5) діяльність публічної адміністрації поширюється на все суспільство;
- 6) метою діяльності виступає забезпечення інтересів як держави, так і суспільства в цілому, а не окремих громадян і соціальних груп;
- 7) щодо методів впливу, то окрім комплексу правових, політичних, економічних методів і засобів (регулювання, узгодження, переконання, стимулювання тощо), застосовується і примус за допомогою правоохоронних органів.

Крім органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування функції публічної адміністрації також виконують:

- 1) Президента України;
- 2) апарат Верховної ради України, Уповноважена Верховної Ради України з прав людини;
- 3) інші суб'єкти з власними та делегованими владними повноваженнями (Службу безпеки України, Рахункова палата України, Центральна виборча комісія тощо).

Перш ніж перейти до повноважень органів виконавчої влади, слід зупинитись на повноваженнях Президента України, які він має у сфері виконавчої влади. Зокрема:

- вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, подання про

призначення Верховною Радою України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції;

- вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;

- зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;

- скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

- є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;

- очолює Раду національної безпеки і оборони України;

- вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;

- приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

- приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації - з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

- призначає на посаду і звільняє з посади голів місцевих державних адміністрацій;

- присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини.

Орган виконавчої влади є – організаційно самостійним елементом державного апарату (механізму держави), який наділений чітко окресленим обсягом повноважень (компетенцією) відповідно до покладених на нього завдань і функцій, складається зі структурних підрозділів і посад, що обіймають державні службовці, і віднесений Конституцією і законами України до системи органів виконавчої влади.

Класифікація видів органів виконавчої влади можлива за різними критеріями (ознаками). Зокрема, ці органи поділяються на види залежно від:

характеру компетенції (або змісту функцій) – на органи:

- загальної,

- галузевої,

- функціональної або

- змішаної компетенції;

сфери дії – на органи:

- управління економікою,

- соціально-культурним розвитком,

- в адміністративно-політичній сфері;
способів прийняття владних рішень – на
- колегіальні
- єдиноначальні (одноособові) і т. ін.

Найважливіше значення має класифікація видів органів виконавчої влади в Конституції України.

Вона виділяє за критерієм організаційно-правового рівня наступні види:

1) вищий орган у системі органів виконавчої влади – Кабінет Міністрів України;

2) центральні органи виконавчої влади (ЦОВВ) – міністерства та інші центральні органи.

3) місцеві органи виконавчої влади – обласні (Київська і Севастопольська міські), районні державні адміністрації.

Розглянемо повноваження зазначених органів виконавчої влади.

Повноваження Кабінету Міністрів України наступні:

– забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

– забезпечує реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;

– вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;

– забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

– розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

– забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

– розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;

– здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

– організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

– спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;

– утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

- призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України;
- видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання
- здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри та міністри України.

Посадовий склад (кількість та перелік посад) новосформованого Кабінету Міністрів України визначається Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України одночасно з призначенням персонального складу Кабінету Міністрів України у порядку, встановленому статтею 9 ЗУ «Про Кабінет Міністрів України». У разі прийняття Кабінетом Міністрів України рішення про утворення, реорганізацію або ліквідацію міністерства посадовий склад Кабінету Міністрів України вважається зміненим з дня прийняття такого рішення.

Посади членів Кабінету Міністрів України належать до політичних посад, на які не поширюється трудове законодавство та законодавство про державну службу.

Систему центральних органів виконавчої влади складають міністерства та інші центральні органи виконавчої влади. Система центральних органів виконавчої влади є складовою системи органів виконавчої влади, вищим органом якої є Кабінет Міністрів України.

Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади відповідальні перед Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні йому. Питання діяльності міністерств у Кабінеті Міністрів України представляють відповідні міністри. Діяльність центральних органів виконавчої влади, керівники яких не входять до складу Кабінету Міністрів України, спрямовується і координується міністрами. Питання діяльності таких центральних органів виконавчої влади представляють відповідні міністри, до сфери спрямування і координації яких належать ці органи.

Міністерство є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику в одній чи декількох визначених Кабінетом Міністрів України сферах, проведення якої покладено на Кабінет Міністрів України Конституцією та законами України. Міністерство очолює міністр України (далі - міністр), який є членом Кабінету Міністрів України.

Завдання міністерства:

- 1) забезпечення нормативно-правового регулювання;
- 2) визначення пріоритетних напрямів розвитку;
- 3) інформування та надання роз'яснень щодо здійснення державної політики;
- 4) узагальнення практики застосування законодавства, розроблення пропозицій щодо його вдосконалення та внесення в установленому порядку проектів законодавчих актів, актів Президента України, Кабінету Міністрів України на розгляд Президентіві України та Кабінету Міністрів України;
- 5) забезпечення здійснення соціального діалогу на галузевому рівні;

6) здійснення інших завдань, визначених законами України.

Інші центральні органи виконавчої влади утворюються для виконання окремих функцій з реалізації державної політики як служби, агентства, інспекції, комісії, бюро.

Діяльність центральних органів виконавчої влади спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через відповідних міністрів згідно із законодавством.

Основними завданнями центральних органів виконавчої влади є:

- 1) надання адміністративних послуг;
- 2) здійснення державного нагляду (контролю);
- 3) управління об'єктами державної власності;

4) внесення пропозицій щодо забезпечення формування державної політики на розгляд міністрів, які спрямовують та координують їх діяльність;

- 5) здійснення інших завдань, визначених законами України.

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з проведення оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування кримінальних правопорушень, центральний орган виконавчої влади може утворюватися як *бюро*.

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з надання адміністративних послуг фізичним і юридичним особам, центральний орган виконавчої влади утворюється як *служба*.

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають функції з управління об'єктами державної власності, що належать до сфери його управління, центральний орган виконавчої влади утворюється як *агентство*.

У разі якщо більшість функцій центрального органу виконавчої влади складають контрольно-наглядові функції за дотриманням державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, юридичними та фізичними особами актів законодавства, центральний орган виконавчої влади утворюється як *інспекція*.

Місцева державна адміністрація є складовою єдиної системи органів виконавчої влади. Вона підпорядковується Президентові України, а також Кабінету Міністрів України.

Державна адміністрація покликана захищати права і законні інтереси громадян та держави, забезпечувати комплексний соціально-економічний розвиток території та реалізацію державної політики у визначених законодавством сферах управління. Вона діє на засадах законності, гласності, поєднання загальнодержавних і місцевих інтересів, взаємодії з відповідними представницькими органами та органами місцевого самоврядування.

Склад місцевих державних адміністрацій формують їх голови, які призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України. При здійсненні своїх повноважень вони відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

- виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;
- законність і правопорядок;
- додержання прав і свобод громадян;
- виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку;
- підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;
- звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;
- взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Органи місцевого самоврядування як суб'єкти адміністративного права.

Одним із основних центрів публічної влади, яка максимально наближена до людини є органи місцевого самоврядування. Конституція України визначає, що народ України може здійснювати владу через органи місцевого самоврядування.

Сутність місцевого самоврядування полягає в гарантованому державою праві територіальної громади, громадян та їх органів розв'язувати значну частину місцевих справ і управляти ними, діючи в межах закону, під свою відповідальність та в інтересах населення.

Серед найважливіших ознак органів місцевого самоврядування виділяють їх правову, організаційну, матеріальну та фінансову автономії.

Правова автономія означає, що органи місцевого самоврядування наділені своїми власними повноваженнями, передбаченими Конституцією та чинним законодавством України. Організаційна автономія органів місцевого самоврядування виявляється в їх можливості самостійно визначати та будувати свою внутрішню структуру для того, щоб вона відповідала місцевим потребам і забезпечувала ефективне управління. Діючи в межах закону, органи місцевого самоврядування не підпорядковуються іншим органам. Контроль за органами місцевого самоврядування здійснюють лише для забезпечення законності їх дій. Матеріальна та фінансова автономія органів місцевого самоврядування виявляється в їх праві володіти й розпоряджатися коштами та майном для здійснення своїх функцій і повноважень.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування – зокрема їх виконавчі органи.

Суб'єктами адміністративного права є приватні (фізичні та юридичні особи).

Серед них слід виділити:

- фізичних осіб - громадян України, іноземців, осіб без громадянства;
- фізичних осіб-підприємців;
- юридичних осіб приватної форми власності (підприємства, установи, організації);

- громадські об'єднання;
- політичні партії;
- органи самоорганізації населення.

В адміністративно-правовій науці прийнято виділяти три групи прав громадян: соціально-економічні; політичні; особисті права і свободи.

Соціально-економічні права стосуються основ життя людей – право на працю, матеріальне забезпечення, право на освіту, на охорону здоров'я. Вони становлять основу правового становища громадян.

Політичні права і свободи – це право на свободу думки, совісті, релігії, зібрань, мітингів, демонстрацій, об'єднання в політичні партії; право вносити пропозиції до державних органів і критикувати недоліки, оскаржувати у суді дії посадових осіб; право на судовий захист. Сюди також належать право обиратися і бути обраним до представницьких органів, право на користування досягненнями культури, свободу наукової, технічної, художньої творчості.

Особисті права і свободи – це права, які пов'язані з виконанням громадянами дій, спрямованих на задоволення особистих потреб.

Адміністративно-правові обов'язки громадян – це встановлені державою і адресовані громадянам вимоги діяти в певних рамках та межах. Вони зазначені в адміністративно-правових нормах, які регламентують численні правила поведінки.

В обов'язках закріплюється необхідне, належне ставлення громадян до держави та її апарату, суспільства та його членів, власних інтересів. Кожному обов'язку громадянина відповідає право державного органу вимагати від нього виконання чи дотримання своїх адміністративно-правових обов'язків.

За своїм змістом адміністративно-правові обов'язки поділяються на два види: обов'язок здійснювати певні дії (отримувати паспорт, сплачувати штраф тощо); обов'язок утримуватися від певних дій, які розцінюються як правопорушення (не порушувати громадський порядок).

Адміністративно-правові обов'язки громадян виникають у зв'язку з настанням юридичних фактів, закріплених у нормах права. Найхарактерніші з них такі:

- досягнення громадянином певного віку (з 16 років виникає обов'язок отримати паспорт);
- перебування в певному місці (перебування у громадських місцях зобов'язує не порушувати громадський порядок);
- зайняття певною діяльністю (громадяни, що керують автомобілем, повинні дотримуватися правил дорожнього руху);
- наявність у громадян деяких об'єктів особистої власності (наявність автомобіля, вогнепальної, травматичної зброї спричиняє обов'язок щодо їх реєстрації);
- укладання і наступне виконання громадянином громадянсько-правових угод (укладання громадянином з транспортною організацією угоди про перевезення, спричиняє виникнення у останнього обов'язків щодо дотримання протипожежних, санітарних та інших правил, що діють на транспорті);

– користування об'єктами державної, кооперативної, суспільної власності (користування лісами, водними ресурсами тощо породжує адміністративно-правовий обов'язок дотримуватися встановленого режиму користування ними).

Відповідно до ст. 40 Конституції України громадяни мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення й дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Через звернення громадян втілюється в життя один із конституційних принципів – участі громадян в управлінні державними та громадськими справами. Звернення є також важливою формою контролю за законністю діяльності державних органів і органів місцевого самоврядування, забезпечення прав і свобод громадян.

Відповідно до Закону «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» *Іноземець* - особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав, *Особа без громадянства* - особа, яка не розглядається як громадянин будь-якою державою в силу дії її закону.

Іноземці мають ті самі права і свободи та виконують ті самі обов'язки, що й громадяни України, і є рівними перед законом, якщо інше не передбачене чинним законодавством України.

Особливістю правового статусу іноземців та осіб без громадянства є те, що з одного боку, їм забезпечують фактичні та юридичні передумови для реалізації прав і свобод, а з іншого – встановлюють певні обмеження, що повністю відповідають нормам міжнародного права.

За своїм статусом усі іноземці в Україні поділяються на:

– іноземних громадян, які на законних підставах тимчасово проживають на території держави або іммігрували на постійне проживання. Іноземці, які іммігрували на постійне проживання або для тимчасового працевлаштування, отримують посвідки відповідно на постійне або тимчасове проживання;

– іноземців, які перебувають в Україні на іншій законній підставі, вважаються такими, що тимчасово перебувають в Україні. В Законі чітко визначено, за яких умов іноземець може отримати дозвіл на імміграцію та іммігрувати на постійне проживання. Це можливо, якщо він: має в Україні законне джерело існування; перебуває у близьких родинних відносинах з громадянами України; перебуває на утриманні громадянина України; має на своєму утриманні громадянина України; в інших передбачених законом України випадках.

Відповідно до Конституції України і Закону «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» іноземцям та особам без громадянства може бути наданий притулок. Також іноземці можуть набути статусу біженців за підстав і в порядку, передбачених Законом України «Про біженців».

Закон «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» передбачає можливість натуралізації іноземців, тобто набуття громадянства України за умов і підстав, визначених Законом України «Про громадянство України».

Законодавство України передбачає досить великий комплекс прав і свобод для іноземних громадян та осіб без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах. Іноземці мають право на відпочинок, охорону здоров'я, житло, участь в громадських об'єднаннях, але вони не можуть бути членами політичних партій України.

Положення Закону «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» враховують встановлені законодавством України і міжнародними договорами привілеї та імунітет, які надаються співробітникам дипломатичних представництв та працівникам консульських установ іноземних держав в Україні, а також іншим особам. Тобто для зазначених категорій осіб законодавством передбачений режим найбільшого сприяння. Для всіх інших категорій іноземців визначено національний режим, який передбачає, що іноземці не тільки прирівнені в правах з громадянами, за винятком політичних прав, а й на них покладаються певні обов'язки. Подібна практика повністю відповідає міжнародно-правовим документам у галузі прав людини.

Суб'єктами адміністративного права є громадські об'єднання. Конституція України визначила, що громадяни України для здійснення і захисту своїх прав і свобод, а також задоволення політичних, економічних, культурних та інших інтересів мають право на об'єднання в політичні партії і громадські організації.

Відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року, **громадське об'єднання** – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів.

Громадське об'єднання за організаційно-правовою формою утворюється як громадська організація або громадська спілка.

Громадська організація – це громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи.

Громадська спілка – це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи.

Громадське об'єднання може здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи або без такого статусу. Громадське об'єднання зі статусом юридичної особи є непідприємницьким товариством, основною метою якого не є одержання прибутку.

Утворення громадського об'єднання здійснюється на установчих зборах його засновників та оформлюється протоколом.

Громадські об'єднання реєструються або повідомляють про своє утворення. Дії від імені незареєстрованого громадського об'єднання або громадського об'єднання, повідомлення якого не прийнято, крім дій, пов'язаних з реєстрацією такого об'єднання або повідомленням про його утворення, забороняються.

Діють громадські об'єднання на підставі статуту.

Громадське об'єднання, яке має намір здійснювати діяльність зі статусом юридичної особи, підлягає реєстрації в порядку, визначеному Законом України

«Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців та громадських об'єднань». Реєстрація громадського об'єднання здійснюється безоплатно органами виконавчої влади, на які відповідно до законодавства покладені повноваження з питань реєстрації громадських об'єднань, за місцезнаходженням громадського об'єднання.

Політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах.

Право громадян на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів визначається і гарантується Конституцією України. Встановлення обмежень цього права допускається відповідно до Конституції України в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей, а також в інших випадках, передбачених Конституцією України.

Ніхто не може бути примушений до вступу в політичну партію або обмежений у праві добровільного виходу з політичної партії. Належність чи неналежність до політичної партії не може бути підставою для обмеження прав і свобод або для надання державою будь-яких пільг і переваг. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно Конституцією та законами України.

Рішення про створення політичної партії приймається на її установчому з'їзді (конференції, зборах). Це рішення має бути підтримано підписами не менше 10 тисяч громадян України, які відповідно до Конституції України мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим.

Реєстрація політичних партій, їхніх обласних, міських і районних організацій, первинних осередків або інших структурних утворень, передбачених статутом партії, здійснюється в порядку, визначеному Законом України "Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань", після перевірки поданих матеріалів.

З моменту реєстрації політичної партії у визначеному законом порядку вона набуває статусу юридичної особи.

Політичні партії мають право:

- 1) вільно провадити свою діяльність у межах, передбачених Конституцією України, цим Законом та іншими законами України;
- 2) брати участь у виборах Президента України, до Верховної Ради України, до інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у порядку, встановленому відповідними законами України;
- 3) використовувати державні засоби масової інформації, а також засновувати власні засоби масової інформації, як передбачено відповідними законами України;

4) підтримувати міжнародні зв'язки з політичними партіями, громадськими організаціями інших держав, міжнародними і міжурядовими організаціями, засновувати (вступати між собою у) міжнародні спілки з додержанням вимог цього Закону;

5) ідейно, організаційно та матеріально підтримувати молодіжні, жіночі та інші об'єднання громадян, подавати допомогу у їх створенні.

Політичним партіям гарантується свобода опозиційної діяльності, у тому числі:

- можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя;

- брати участь в обговоренні та оприлюднювати і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні і недержавні засоби масової інформації в порядку, встановленому законом;

- вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку.

§ 4. Адміністративна відповідальність

Адміністративна відповідальність – це специфічне реагування держави на адміністративні правопорушення, що полягає у застосуванні уповноваженим органом або посадовою особою передбачених законом адміністративних санкцій до суб'єкта правопорушення.

Адміністративна відповідальність характеризується двома видами ознак: основні, властиві юридичній відповідальності взагалі, а також похідні, що відмежовують адміністративну відповідальність від інших видів юридичної відповідальності.

Основні ознаки адміністративної відповідальності полягають у тому, що вона:

- засіб охорони встановленого державою правопорядку;
- нормативно визначена і полягає у застосуванні санкцій правових норм;
- є наслідком винного антигромадського діяння;
- супроводжуються державним і громадським осудом правопорушника та вчиненого ним діяння;

- пов'язана із примусом, з негативними для правопорушника наслідками;
- реалізується у відповідних процесуальних формах.

Похідні ознаки адміністративної відповідальності наступні:

- її підставою є не тільки адміністративне правопорушення, а й порушення норм інших галузей права;

- вона полягає у застосуванні до винних адміністративних стягнень;
- право притягнення до адміністративної відповідальності надано багатьом державним органам та їх посадовим особам;

- особливий порядок притягнення до адміністративної відповідальності (складання протоколу, збір і оцінка доказів);

- адміністративна відповідальність врегульована нормами Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП);
- право встановлення адміністративної відповідальності має досить широке коло суб'єктів.

Адміністративна відповідальність настає за вчинення адміністративного правопорушення (проступку).

Адміністративним правопорушенням (проступком) визнається протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян на встановлений порядок управління, і за яку законодавством передбачено адміністративну відповідальність (ст. 9 КУпАП).

Склад адміністративного правопорушення – це сукупність об'єктивних та суб'єктивних ознак, які визначають певне діяння як адміністративне правопорушення. Це абстрактний опис діяння (події, факту, явища). Такий опис являє собою фіксацію у законі найбільш типових, що частіше за все зустрічаються, характерних ознак проступку. Це опис ще не вчиненого, а тільки передбачуваного або можливого діяння.

Структуру складу адміністративного правопорушення складають: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона.

Об'єкт – це те, на що спрямоване посягання. *Об'єктом адміністративного проступку*, як і будь-якого правопорушення, є суспільні відносини. Визначені діяння називаються антигромадськими і забороняються, тому що заподіюють шкоду існуючим суспільним відносинам. Визнання останніх об'єктом правопорушення допомагає розкрити соціальну суть адміністративного проступку, моральний характер адміністративної відповідальності.

Законодавець забороняє керувати транспортом у стані алкогольного сп'яніння (ст. 130 КУпАП), організовувати азартні ігри (ст. 181 КУпАП), їздити в громадському транспорті без квитка (ст. 135 КУпАП), знищувати корисну для лісу фауну (ст. 76 КУпАП) тощо, тому що такі дії заважають нормальному розвитку схвалюваних державою суспільних зв'язків.

Отже, **об'єктом адміністративного проступку** визнаються суспільні відносини, врегульовані правовими нормами, які охороняються адміністративними санкціями. Коли ми говоримо про об'єкт проступку як елемент (сторону) його складу, то маємо на увазі ознаки об'єкта, названі у відповідній нормі.

У багатьох випадках у статтях Особливої частини КУпАП прямо зазначені ознаки об'єкта, що охороняється: порушення права державної власності на надра (ст. 47 КУпАП), порушення права державної власності на води (ст. 48), порушення права державної власності на ліси (ст. 49 КУпАП), порушення права державної власності на тваринний світ (ст. 50 КУпАП).

Ознаки об'єкта, що охороняється, закріплюються також у назві глав Особливої частини: адміністративні правопорушення, що посягають на власність (гл. 6 КУпАП), адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок і громадську безпеку (гл. 14 КУпАП), адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління (гл. 15 КУпАП).

Об'єктивна сторона адміністративного правопорушення – це зовнішній прояв суспільно небезпечного посягання на об'єкт, що перебуває під охороною адміністративно-правових санкцій. Відповідно до цього об'єктивну сторону складу адміністративного правопорушення утворюють ознаки, що характеризують зовнішні прояви проступку.

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони адміністративного правопорушення є діяння (дія чи бездіяльність) (наприклад, розкрадання, торгівля, пияцтво, придбання, зберігання, використання, ухилення, управління тощо).

Факультативними (необов'язковими) ознаками об'єктивної сторони є шкідливі наслідки, причинний зв'язок, спосіб, час, місце, знаряддя тощо.

Чинне адміністративне законодавство не дає узагальненого визначення **суб'єкта адміністративного правопорушення** і такого терміну не вживає. Аналіз відповідних статей КУпАП дозволяє зробити висновок, що ним є *осудна особа, що досягла певного віку і виконала описаний у законі склад адміністративного проступку*. Таким чином, суб'єктом адміністративного правопорушення є той, хто його вчинив.

Усі ознаки складу, що характеризують індивідуального суб'єкта, можна поділити на дві групи: загальні та спеціальні (аналогічно цьому і суб'єктів прийнято поділяти на загальні і спеціальні). Загальними визнаються такі ознаки, які повинна мати будь-яка особа, що піддається адміністративному стягненню. У першу чергу до них належать вік і осудність. Спеціальними визнаються такі ознаки, які вказують на особливості правового становища суб'єктів і дозволяють диференціювати відповідальність різних категорій осіб, забезпечуючи тим самим справедливую правову оцінку вчиненого діяння. Вони містяться в Особливій частині КУпАП і впливають на кваліфікацію правопорушення. Загальні та спеціальні ознаки суб'єкта входять до складу адміністративного правопорушення.

В адміністративному праві визначається, що **суб'єктивна сторона**, як одна з обов'язкових ознак складу проступку, *полягає в психічному ставленні суб'єкта до вчиненого антигромадського діяння*.

Психічна діяльність людини – єдиний і в той же час різноманітний за змістом процес, що містить емоції, мотиви, свідомість, волю. Проте основною ознакою, ядром суб'єктивної сторони складу є вина. Встановлення вини є головним завданням аналізу суб'єктивної сторони адміністративного правопорушення.

Під **виною** правопорушника варто розуміти негативне психічне ставлення до інтересів суспільства і конкретних громадян. Такий стан свідомості засуджується державою і суспільством. Вина – поняття родове, воно охоплює дві можливі форми стану психіки – умисел і необережність. Тільки умисне або необережне ставлення до своєї протиправної поведінки може засуджуватися державою, тільки в цих двох формах може існувати вина.

Адміністративне правопорушення визнається вчиненим умисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала протиправний характер своєї дії чи бездіяльності, передбачала її шкідливі наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків.

Адміністративне правопорушення визнається вчиненим у формі необережності тоді, коли особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії чи бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення, або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити. Необережна форма вини, як конструктивна ознака складу проступку, використовується в Особливій частині КУпАП рідко. Так, ст. 198 передбачає відповідальність за втрату паспорта через необережність, а ст. 211 – за втрату через необережність обліково-військових документів.

Адміністративне стягнення є мірою відповідальності і застосовується з метою виховання особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, в дусі дотримання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Розглянемо види адміністративних стягнень.

Попередження застосовується як самостійний вид стягнень за вчинення незначних адміністративних порушень, а також щодо осіб, які вперше вчинили проступок і при цьому мають позитивні характеристики. Зміст попередження як міри адміністративного стягнення полягає в офіційному, від імені держави, засудженні протиправного діяння органом адміністративної юрисдикції і у попередженні правопорушника про неприпустимість таких дій надалі. До попередження, як і до будь-якого основного стягнення, може бути приєднане додаткове стягнення. Усні попередження, які посадові особи роблять громадянам, не можуть розглядатися як стягнення.

Штраф – це грошове стягнення, що накладається на громадян і посадових осіб за адміністративні правопорушення у випадках, встановлених законодавством України. В адміністративно-юрисдикційній практиці, штраф домінуючий вид стягнення. Насамперед, це пояснюється тим, що він передбачений як єдиний або альтернативний захід за вчинення більшості адміністративних правопорушень. Адміністративний штраф не відшкодувальне (компенсаційне) стягнення. За даною ознакою його необхідно відрізнити від цивільно-правового штрафу. Перше (адміністративний штраф) – це захід впливу на психіку і майнове становище правопорушника. Друге – компенсація матеріального збитку, що заподіяний внаслідок порушення договірних зобов'язань.

Наступним видом адміністративного стягнення є *оплатне вилучення предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення*. Воно полягає у примусовому вилученні предмета, його наступній реалізації і передачі колишньому власнику вирученої суми з відрахуванням витрат із реалізації. Фактично йдеться про примусову реалізацію майна, що знаходилося в приватній власності правопорушника. Це стягнення може бути основним або додатковим. Мета платного вилучення – виключити володіння предметом, забороненим до використання або ж використовуваним з порушенням установлених правил. Дане стягнення є більш м'яким, у порівнянні з конфіскацією, і відрізняється від неї платним характером.

Конфіскація предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає у примусовій безоплатній передачі цього предмета у власність держави за рішенням суду. Адміністративно-правова конфіскація завжди є спеціальною мірою (має спеціальний характер). Це означає, що конфіскується не все майно і не будь-які предмети. Конфіскація проводиться тільки щодо речей, безпосередньо пов'язаних із проступком і прямо названих у законі (наприклад, рушниці чи інших знарядь полювання).

Позбавлення спеціального права, наданого громадянину – це обмеження правосуб'єктності громадянина в адміністративному порядку за адміністративні проступки. Це стягнення застосовується щодо тих суб'єктивних прав, які раніше були надані суб'єкту органами державного управління. Якщо громадянин неправильно використовує надане йому право, орган державного управління тимчасово позбавляє його цього права. Серед стягнень КУпАП називає такі види позбавлення спеціального права, як права керування транспортними засобами і права полювання.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю призначається судом на строк від шести місяців до одного року, незалежно від того, чи передбачене воно в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КУпАП, коли з урахуванням характеру адміністративного правопорушення, вчиненого за посадою, особи, яка вчинила адміністративне правопорушення, та інших обставин справи суд визнає за неможливе збереження за нею права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Таке призначається судом строком на один рік, коли його спеціально передбачено в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КУпАП.

Громадські роботи полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) на строк від двадцяти до шістдесяти годин і відбуваються не більше, як чотири години на день. Громадські роботи не призначаються особам, визнаним інвалідами першої або другої групи, вагітним жінкам, жінкам, старше 55 років та чоловікам, старше 60 років.

Виправні роботи – це стягнення майнового характеру, що застосовується на термін до двох місяців із відбuvанням за місцем постійної роботи особи і з відрахуванням до 20 відсотків його заробітку в доход держави. Виправні роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею). Дана санкція застосовується тільки до правопорушників, що мають постійну роботу.

Суспільно корисні роботи полягають у виконанні особою, яка вчинила адміністративне правопорушення, оплачуваних робіт, вид яких та перелік об'єктів, на яких порушники повинні виконувати ці роботи, визначає відповідний орган місцевого самоврядування. Суспільно корисні роботи призначаються районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею) на строк від ста двадцяти до трьохсот шістдесяти годин і виконуються не більше восьми годин, а неповнолітніми - не більше двох годин на день. Суспільно корисні

роботи не призначаються особам з інвалідністю першої або другої групи, вагітним жінкам, жінкам, старше 55 років та чоловікам, старше 60 років.

Адміністративний арешт встановлено за адміністративні правопорушення, що за ступенем небезпеки наближаються до злочинів. Він є найбільш суворим з усіх видів адміністративних стягнень. Тому законодавець прямо зазначає, що адміністративний арешт застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень. Цією ж обставиною пояснюється використання даного стягнення тільки в альтернативних санкціях. Призначається адміністративний арешт тільки судом (суддею) на термін до 15 діб. Його не застосовують до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до 12 років, осіб, які не досягли 18 років, інвалідів 1 і 2 груп, а також військовослужбовців, призваних на збори військовозобов'язаних, поліцейських.

Арешт з утриманням на гауптвахті встановлюється і застосовується лише у виключних випадках за окремі види військових адміністративних правопорушень на строк до десяти діб. Арешт з утриманням на гауптвахті призначається районним, районним у місті, міським чи міськрайонним судом (суддею). Це стягнення не може застосовуватися до військовослужбовців-жінок.

До осіб, які не є громадянами України, може бути застосоване адміністративне *видворення* за межі України.

Усі названі стягнення тісно пов'язані між собою і утворюють єдину систему. Кожне стягнення є мірою відповідальності, призначеної за проступки, а застосування будь-якого стягнення означає настання адміністративної відповідальності і тягне для винного несприятливі юридичні наслідки.

При притягненні до адміністративної відповідальності потрібно враховувати пом'якшуючі і обтяжуючі обставини.

Обставинами, що пом'якшують відповідальність за адміністративне правопорушення, визнаються:

- щире розкаяння винного;
- відвернення винним шкідливих наслідків правопорушення, добровільне відшкодування збитків або усунення заподіяної шкоди;
- вчинення правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання або при збігу тяжких особистих чи сімейних обставин;
- вчинення правопорушення неповнолітнім;
- вчинення правопорушення вагітною жінкою або жінкою, яка має дитину віком до одного року.

Законами України може бути передбачено й інші обставини, що пом'якшують відповідальність за адміністративне правопорушення. Орган (посадова особа), який вирішує справу про адміністративне правопорушення, може визнати пом'якшуючими і обставини, не зазначені в законі.

Обставинами, що обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення, визнаються:

- продовження протиправної поведінки, незважаючи на вимогу уповноважених на те осіб припинити її;

- повторне протягом року вчинення однорідного правопорушення, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню; вчинення правопорушення особою, яка раніше вчинила кримінальне правопорушення;
- втягнення неповнолітнього в правопорушення;
- вчинення правопорушення групою осіб;
- вчинення правопорушення в умовах стихійного лиха або за інших надзвичайних обставин;
- вчинення правопорушення в стані сп'яніння. Орган (посадова особа), який накладає адміністративне стягнення, залежно від характеру адміністративного правопорушення може не визнати дану обставину обтяжуючою.

§ 5. Провадження у справах про адміністративні правопорушення

Провадження у справах про адміністративні правопорушення – це регламентована законом діяльність органів (посадових осіб) щодо притягнення осіб, що вчинили адміністративні правопорушення до адміністративної відповідальності.

Завданнями провадження в справах про адміністративні правопорушення є: своєчасне, всебічне, повне і об'єктивне з'ясування обставин кожної справи, вирішення її в точній відповідності з законом, забезпечення виконання винесеної постанови, а також виявлення причин та умов, що сприяють вчиненню адміністративних правопорушень, запобігання правопорушенням, виховання громадян у дусі дотримання законів, зміцнення законності.

Кодекс України про адміністративні правопорушення визначає обставини, що виключають провадження у справі про адміністративне правопорушення. *Провадження у справі про адміністративне правопорушення не може бути розпочато, а розпочате підлягає закриттю за таких обставин:*

- 1) відсутність події і складу адміністративного правопорушення;
- 2) недосягнення особою на момент вчинення адміністративного правопорушення шістнадцятирічного віку;
- 3) неосудність особи, яка вчинила протиправну дію чи бездіяльність;
- 4) вчинення дії особою в стані крайньої необхідності або необхідної оборони;
- 5) видання акта амністії, якщо він усуває застосування адміністративного стягнення;
- 6) скасування акта, який встановлює адміністративну відповідальність;
- 7) закінчення на момент розгляду справи про адміністративне правопорушення строків, передбачених Кодексом про адміністративні правопорушення;
- 8) наявність по тому самому факту щодо особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, постанови компетентного органу (посадової особи) про накладення адміністративного стягнення, або нескасованої постанови

про закриття справи про адміністративне правопорушення, а також повідомлення про підозру особі у кримінальному провадженні по даному факту;

9) смерть особи, щодо якої було розпочато провадження в справі.

Теорія адміністративного права розглядає *п'ять стадій провадження у справах про адміністративні правопорушення*.

Перша стадія – порушення справи про адміністративне правопорушення (адміністративне розслідування).

Під час цієї стадії вчиняються такі дії:

- з'ясовується факт правопорушення;
- складається протокол про адміністративне правопорушення та інші матеріали справи;
- направляються матеріали для розгляду.

Про вчинення адміністративного правопорушення складається протокол уповноваженими на те посадовою особою або представником громадської організації чи органу громадської самодіяльності.

Протокол про адміністративне правопорушення, у разі його оформлення, складається не пізніше двадцяти чотирьох годин з моменту виявлення особи, яка вчинила правопорушення, у двох примірниках, один із яких під розписку вручається особі, яка притягається до адміністративної відповідальності. Протокол підписується особою, яка його склала, та особою, яка вчинила адміністративне правопорушення. За наявності свідків і потерпілих протокол може бути підписано також і цими особами.

Друга стадія – розгляд справи про адміністративне правопорушення.

Ця стадія передбачає здійснення таких процесуальних дій:

- підготовка справи до розгляду;
- розгляд справи.

Справа про адміністративне правопорушення розглядається за місцем його вчинення. Законами України може бути передбачено інше місце розгляду справи про адміністративне правопорушення.

Справа про адміністративне правопорушення розглядається у п'ятнадцятиденний строк з дня одержання органом (посадовою особою), правомочним розглядати справу, протоколу про адміністративне правопорушення та інших матеріалів справи.

Повістка особі, яка притягається до адміністративної відповідальності, вручається не пізніше як за три доби до дня розгляду справи в суді, в якій зазначаються дата і місце розгляду справи.

Орган (посадова особа) при підготовці до розгляду справи про адміністративне правопорушення вирішує такі питання:

- чи належить до його компетенції розгляд даної справи;
- чи правильно складено протокол та інші матеріали справи про адміністративне правопорушення;
- чи сповіщено осіб, які беруть участь у розгляді справи, про час і місце її розгляду;
- чи витребувано необхідні додаткові матеріали;

– чи підлягають задоволенню клопотання особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, потерпілого, їх законних представників і адвоката.

Розгляд справи розпочинається з оголошення складу колегіального органу або представлення посадової особи, яка розглядає дану справу. Головуючий на засіданні колегіального органу або посадова особа, що розглядає справу, оголошує, яка справа підлягає розгляду, хто притягається до адміністративної відповідальності, роз'яснює особам, які беруть участь у розгляді справи, їх права і обов'язки. Після цього оголошується протокол про адміністративне правопорушення. На засіданні заслуховуються особи, які беруть участь у розгляді справи, досліджуються докази і вирішуються клопотання. У разі участі в розгляді справи прокурора заслуховується його висновок.

Третя стадія – прийняття рішення у справі.

Розглянувши справу про адміністративне правопорушення, орган (посадова особа) виносить постанову по справі.

По справі про адміністративне правопорушення, орган (посадова особа) виносить одну з таких постанов:

- про накладення адміністративного стягнення;
- про застосування заходів впливу, передбачених статтею 24-1 КУпАП;
- про закриття справи.

Постанова повинна містити:

- найменування органу (посадової особи), який виніс постанову, дату розгляду справи;
- відомості про особу, щодо якої розглядається справа;
- викладення обставин, установлених у розгляді справи;
- зазначення нормативного акта, який передбачає відповідальність за адміністративне правопорушення;
- прийняте у справі рішення.

Четверта стадія – оскарження постанови у справі про адміністративне правопорушення.

Скаргу на постанову по справі про адміністративне правопорушення може бути подано протягом десяти днів з дня винесення постанови. В разі пропуску зазначеного строку з поважних причин цей строк за заявою прокурора, особи, щодо якої винесено постанову, може бути поновлено органом (посадовою особою), правомочним розглядати скаргу.

Скарга і подання прокурора на постанову по справі про адміністративне правопорушення розглядаються правомочними органами (посадовими особами) в десятиденний строк з дня їх надходження.

Орган (посадова особа) при розгляді скарги або подання прокурора на постанову по справі про адміністративне правопорушення перевіряє законність і обґрунтованість винесеної постанови і приймає одне з таких рішень:

- залишає постанову без зміни, а скаргу без задоволення;
- скасовує постанову і надсилає справу на новий розгляд;
- скасовує постанову і закриває справу;

– змінює захід стягнення в межах, передбачених нормативним актом про відповідальність за адміністративне правопорушення, з тим, однак, щоб стягнення не було посилено.

Постанова судді у справі про адміністративне правопорушення набирає законної сили після закінчення строку подання апеляційної скарги. Апеляційна скарга подається до відповідного апеляційного суду через місцевий суд, який виніс постанову. Місцевий суд протягом трьох днів надсилає апеляційну скаргу разом із справою у відповідний апеляційний суд. Апеляційний перегляд здійснюється суддею апеляційного суду протягом двадцяти днів з дня надходження справи до суду. Апеляційний суд переглядає справу в межах апеляційної скарги. Суд апеляційної інстанції не обмежений доводами апеляційної скарги, якщо під час розгляду справи буде встановлено неправильне застосування норм матеріального права або порушення норм процесуального права. Апеляційний суд може дослідити нові докази, які не досліджувалися раніше, якщо визнає обґрунтованим ненадання їх до місцевого суду або необґрунтованим відхилення їх місцевим судом.

За наслідками розгляду апеляційної скарги суд апеляційної інстанції має право:

- залишити апеляційну скаргу без задоволення, а постанову без змін;
- скасувати постанову та закрити провадження у справі;
- скасувати постанову та прийняти нову постанову;
- змінити постанову.

Постанова апеляційного суду набирає законної сили негайно після її винесення, є остаточною й оскарженню не підлягає.

П'ята стадія – виконання постанови про накладення адміністративного стягнення.

Постанова про накладення адміністративного стягнення є обов'язковою для виконання державними і громадськими органами, підприємствами, установами, організаціями, посадовими особами і громадянами (ст. 298 КУпАП). Не підлягає виконанню постанова про накладення адміністративного стягнення, якщо її не було звернуто до виконання протягом трьох місяців від дня винесення. Контроль за правильним і своєчасним виконанням постанови про накладення адміністративного стягнення здійснюється органом (посадовою особою), який виніс постанову, та іншими органами державної влади.

Тести для самоконтролю

1. Які відносини регулює адміністративне право:

- 1) Фінансові.
- 2) Економічні.
- 3) Управлінські.
- 4) Всі публічні.

2. Яке із зазначених нижче завдань не властиве науці адміністративного права:

- 1) З'ясування загальних закономірностей адміністративно-правового регулювання суспільних відносин.
- 2) Вивчення системи публічного управління, його форм та методів.
- 3) Адміністративно-правове регулювання управлінських відносин.
- 4) Розробка рекомендацій із удосконалення адміністративного законодавства.

3. Норма права, зазначена у ст. 173 КУпАП, «Дрібне хуліганство», є:

- 1) Уповноважуючою.
- 2) Зобов'язуючою.
- 3) Рекомендаційною.
- 4) Забороняючою.

4. До якої частини системи адміністративного права відноситься «адміністративна діяльність поліції»:

- 1) Спеціальної.
- 2) Особливої.
- 3) Загальної.
- 4) Не входить, тому, що є окремою галуззю права.

5. Особливостями адміністративно-правових відносин є:

- 1) Виникають у разі обов'язкової участі суб'єкта публічної адміністрації.
- 2) Виникають переважно у сфері державного управління.
- 3) Непорозуміння, що виникають між сторонами адміністративно-правових відносин, як правило, вирішуються у позасудовому порядку.
- 4) Виникають за ініціативою будь-якої із сторін.

6. Які є особливості адміністративно-правових норм:

- 1) Виконання приписів цих норм забезпечується і гарантується державою.
- 2) Публічно-владний характер впливу таких норм.
- 3) В них закріплюються відносини щодо управління, контролю і нагляду.
- 4) Кожна адміністративно-правова норма є частиною всієї галузевої системи.

7. Структура адміністративно-правової норми складається із:

- 1) Диспозиції.
- 2) Суб'єкта.
- 3) Предмета.
- 4) Об'єкта.

8. За формою припису адміністративно-правові норми поділяються на:

- 1) Попереджуючі.
- 2) Зобов'язуючі.
- 3) Рекомендаційні.

- 4) Заборонні.

9. Які наведені нижче риси не властиві адміністративно-правовим відносинам:

- 1) В них завжди беруть участь суб'єкти владних повноважень.
- 2) Вони виникають з приводу здійснення владної діяльності публічної адміністрації.
- 3) Рівноправність сторін.
- 4) Виникають лише з ініціативи сторони суб'єктів владних повноважень.

10. Систему органів виконавчої влади складають такі органи:

- 1) Спеціальні.
- 2) Центральні.
- 3) Районні.
- 4) Обласні.

11. До структури центральних органів виконавчої влади входять:

- 1) Місцеві ради.
- 2) Міністерства.
- 3) Державні адміністрації.
- 4) Державне бюро.

12. Яка з перерахованих державних організацій є органом виконавчої влади:

- 1) Генеральна прокуратура України.
- 2) Вищий адміністративний суд України.
- 3) Міністерство освіти і науки України.
- 4) Інститут законодавства Верховної Ради України.

13. Ким призначається Прем'єр-міністр України?

- 1) Верховною Радою України за поданням Президента України
- 2) Членами Кабінету Міністрів України за поданням Президента України
- 3) Президентом України за поданням Верховної Ради України
- 4) Прем'єр-міністр призначається Президентом України за згодою Верховної Ради, інші члени Уряду призначаються Прем'єр-міністром

14) Громадська організація – це?

- 1) громадське об'єднання, засновниками та членами (учасниками) якого є фізичні особи
- 2) це громадське об'єднання, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи
- 3) соціальна група, яка розподіляє виконання завдань між учасниками для досягнення певної колективної мети
- 4) об'єднання прихильників загальнонаціональної програми розвитку

15. Ким утворюються, реорганізуються та ліквідуються міністерства та інші центральні органи виконавчої влади?

- 1) Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України
- 2) Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України
- 3) Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України
- 4) Верховною Радою України за поданням Президента України

16. У КУпАП України встановлені наступні адміністративні стягнення:

- 1) Догана.
- 2) Зауваження.
- 3) Засудження.
- 4) Попередження.

17. До адміністративних стягнень належать:

- 1) Штраф.
- 2) Зауваження.
- 3) Конфіскація майна.
- 4) Позбавлення волі.

18. Позбавлення спеціального права згідно із КУпАП передбачає позбавлення:

- 1) Права на пільги.
- 2) Права керування транспортними засобами.
- 3) Права володіння транспортними засобами.
- 4) Права власності на вогнепальну зброю.

19. З якого віку наступає адміністративна відповідальність:

- 1) 16 років.
- 2) 13 років.
- 3) 14 років.
- 4) 18 років.

20. Які із обставин не належать до обставин, що виключають адміністративну відповідальність:

- 1) Продовження протиправної поведінки.
- 2) Щире розкаяння винного.
- 3) Вчинення правопорушення жінкою, яка має дитину віком до одного року.
- 4) Стан необхідної оборони.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття адміністративного права України.

2. Що є предметом адміністративного права України?
3. Що таке публічне управління?
4. Назвіть методи адміністративно-правового регулювання.
5. Визначте та охарактеризуйте складові елементи системи адміністративного права України.
6. Дайте визначення поняття адміністративно-правової норми.
7. Розкрийте структуру адміністративно-правової норми.
8. Назвіть та охарактеризуйте види адміністративно-правових норм.
9. Розкрийте способи реалізації адміністративно-правових норм.
10. Дайте визначення поняття адміністративно-правових відносин.
11. Назвіть ознаки та види адміністративно-правових відносин.
12. Класифікуйте юридичні факти.
13. Розкрийте поняття суб'єкта адміністративного права.
14. Охарактеризуйте адміністративну правосуб'єктність.
15. Проведіть класифікацію суб'єктів адміністративного права.
16. Дайте поняття публічної адміністрації
17. Президент України як суб'єкт адміністративного права.
18. Органи виконавчої влади як суб'єкти адміністративного права.
19. Види центральних органів виконавчої влади
20. Відмінність міністерств від інших центральних органів виконавчої влади
21. Державно бюро як центральний орган виконавчої влади
22. Охарактеризуйте адміністративно-правовий статус громадян України.
23. Особливості адміністративно-правового статусу іноземців та осіб без громадянства.
24. Визначте поняття громадського об'єднання.
25. Визначте поняття політичної партії.
26. Розкрийте поняття та ознаки адміністративної відповідальності.
27. Визначте поняття адміністративного правопорушення.
28. Охарактеризуйте елементи складу адміністративного правопорушення.
29. Назвіть обставини, що обтяжують відповідальність за адміністративне правопорушення.
30. Розкрийте поняття та види адміністративних стягнень.

РОЗДІЛ 8

ОСНОВИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

§ 1. Кримінальне право України: поняття, завдання, принципи та система. Джерела кримінального права

Кримінальне право як галузь права – це система (сукупність) юридичних норм, що встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є кримінальним правопорушенням, і які покарання підлягають застосуванню до осіб, що їх вчинили.

Кримінальне право – це самостійна, відокремлена від інших галузей права:

1) кримінальне право являє собою певну систему (сукупність) правових норм, які встановлюють правила поведінки людей у суспільстві. Але ці правила поведінки мають узагальнений характер, охоплюють безліч різноманітніших (можливих) ситуацій, які трапляються у реальному житті. Тобто вони охоплюють за рівнем свого узагальнення тільки загальні, характерні для всіх реальних проявів ознаки, а не тільки ті, що можуть не збігатися, а навіть відрізняють одне кримінальне правопорушення від іншого. Наприклад, у ч. 1 ст. 185 «Крадіжка» Кримінального кодексу України (далі по тексті – КК) «крадіжка визначається як таємне викрадення чужого майна». Таким чином, законодавець у законі встановив лише узагальнені ознаки крадіжки як явища, хоча кожне конкретне кримінальне правопорушення може відрізнитись, і навіть істотно, одне від одного у своєму життєвому прояві.

Норми кримінального права – це узагальнені правила, що охоплюють безліч відповідних конкретних життєвих ситуацій, індивідуальних випадків. Норми кримінального права призначені на загальну дію і є загальнообов'язковими до виконання, тим самим вони мають ознаку загальнообов'язкової нормативності. Ці норми здебільшого виступають як норми-заборони. Вони забороняють певні вчинки людей, а саме кримінально протиправні дії або кримінально протиправну бездіяльність, під загрозою застосування за них особливих примусових заходів – кримінального покарання;

2) *норми кримінального права встановлюються тільки вищими органами законодавчої влади і закріплюються у відповідних законах.* Це так зване позитивне (чинне) право. Саме тому кримінальне право має формальну визначеність. Воно точно фіксує в законах у гранично формалізованому вигляді в письмовій формі ознаки кримінальних правопорушень і покарань за них, тобто вимоги, які ставляться до поведінки людей, рамки та умови їх вчинків, наслідки протизаконних дій чи бездіяльності. Це не тільки гарантія законності і однаковості застосування його норм, а й одне з невід'ємних прав людини.

Визначеність правових приписів, фіксуючи межу між кримінально протиправною і не кримінально протиправною поведінкою, тим самим чітко встановлює можливість людини здійснювати свої права і свободи відповідно до закону, чітко уявляти собі, що дозволено, а що заборонено кримінальним законом. Відповідно до п. 22 ст. 92 Конституції України «кримінальні закони видаються виключно Верховною Радою України». Ніякі інші органи держави або посадові

особи (навіть Президент України) неправомочні на видання норм кримінального права. Цією ознакою кримінальне право відрізняється від інших галузей права (наприклад, норми цивільного права можуть встановлюватися урядом, норми адміністративного права – навіть органами влади на місцях). Отже, кримінальне право виражається тільки в законах і його єдиним джерелом є кримінальний закон;

3) кримінальне право відрізняється від інших галузей права також *предметом* і *методом* правового регулювання. Його норми встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили (ч. 2 ст. 1 «Завдання КК»). Саме відносини, що виникають у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення і застосуванням певних покарань, і є предметом кримінального права. Оскільки кримінальні правопорушення становлять підвищену суспільну небезпечність для суспільних відносин і правопорядку в Україні, держава застосовує за їх вчинення примусові заходи – кримінальні покарання. *Застосування покарання* – це метод правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення. У покаранні, що призначається судом від імені держави за вчинене кримінальне правопорушення, як санкції за порушення кримінально-правової заборони, передбаченої в законі, виявляється і така властивість кримінального права, як його державна забезпеченість.

Кримінальне право як система норм (законів) має такі **ознаки**:

1. загальнообов'язкову нормативність;
2. формальну визначеність;
3. державну забезпеченість предмет і метод правового регулювання.

Кримінальне право як сукупність правових норм встановлює:

- ✓ які порушення закону визнаються кримінальними правопорушеннями;
- ✓ які види покарання призначаються за їх вчинення;
- ✓ що є підставою кримінальної відповідальності;
- ✓ умови, підстави та порядок призначення покарання;
- ✓ умови, підстави та порядок звільнення від покарання.

Принципи (засади) кримінального права – це основні, провідні засади, які закріплені в нормах права, визначають побудову всієї галузі права, окремих її інститутів, правотворчу і правозастосовну діяльність.

Принципи кримінального права можна поділити на:

- ✓ загальні;
- ✓ міжгалузеві;
- ✓ галузеві (спеціальні).

Загальні принципи притаманні не тільки кримінальному праву, але й іншим галузям права. Це, зокрема: *верховенство права, законність, рівність громадян перед законом, невідворотність відповідальності, принципи справедливості, гуманізму та демократизм.*

Принцип верховенства права передбачає підпорядкованість держави, її інститутів правам людини, визнання пріоритету права щодо інших соціальних норм. Відповідно до статті 8 Конституції України, «в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція України має найвищу юридичну силу.

Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується». Принцип верховенства закону передбачає, що закон має вищу юридичну силу відносно всіх нормативних і ненормативних правових актів.

Принцип законності випливає з положень Загальної декларації прав людини – ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні кримінального правопорушення та покараний інакше, ніж за вироком суду й відповідно до закону. Крім того, принцип законності виявляється в тому, що особа може бути засуджена тільки за вчинене нею діяння, що містить склад кримінального правопорушення, передбаченого КК.

Принцип рівності громадян перед законом. Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, підлягає кримінальній відповідальності незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового стану та посади, місця проживання, ставлення до релігії – переконань, належності до громадських об'єднань, а також інших обставин. На загально-правовому рівні цей статус закріплений у ст. 24 Конституції України – громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Принцип демократизму, хоча й не в повному обсязі, виявляється в кримінальному праві в різних формах участі представників громадських об'єднань і приватних осіб у призначенні покарання, його виконанні. Принцип демократизму – характеризується участю різних громадських формувань у боротьбі зі злочинністю. Наприклад, ст. 47 «Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки» КК передбачає можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею винного на перевиховання колективу

Сутність *принципу гуманізму* полягає у визнанні цінності людини (не тільки особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, а насамперед, потерпілого). Зокрема, він виражається в тому, що покарання, що передбачає істотне обмеження правового статусу засудженого, переслідує одну мету – захистити інтереси інших, законслухняних громадян, від кримінально протиправних посягань. Гуманізм – це, в першу чергу моралістична позиція, яка виражається у визнанні цінності людини як особистості, поваги до її гідності основних прав, свобод та законних інтересів.

Принцип невідворотності кримінальної відповідальності полягає в тому, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, підлягає покаранню в кримінально-правовому порядку. Під останнім варто розуміти й своєчасне притягнення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення до відповідальності, і те, що перед кримінальним законом ніхто не повинен мати привілеїв. Слід зазначити, що у вітчизняному кримінальному праві діє принцип невідворотності відповідальності, суть якого полягає у тому, що особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, має бути притягнута до кримінальної або іншого виду відповідальності, яка була б пов'язана із застосуванням до такої особи заходів кримінального характеру. Однак аналіз норм ст. 51 «Види

покарань» КК, а також характеристики спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності дає підстави говорити про відмову у подальшому від вказаного принципу і розробку більш гнучких форм реалізації держави на вчинення кримінальне правопорушення.

Принцип справедливості означає, що кримінальне покарання чи інший захід кримінально-правового впливу, застосовувані до особи, що вчинила кримінальне правопорушення повинні відповідати ступеню суспільної небезпеки кримінального правопорушення, а також особі, яка вчинила кримінальне правопорушення. Цей же принцип, зокрема, означає, що ніхто не може бути двічі притягнутий до кримінальної відповідальності за одне й те ж кримінальне протиправне діяння.

До міжгалузевих принципів ми віднесемо: винної відповідальності, презумпції невинуватості.

Принцип винної відповідальності. Принцип вини як принцип кримінального законодавства бере початок з фундаментального положення римського права: «Немає злочину, немає покарання без вини» («Nullum crimen, nulla poena sine culpa») і розглядається в після реформеній кримінально – правовій літературі через призму норм «Розділу V. Вина та її форми» Загальної частини КК. Цей принцип заснований на тому психологічному аспекті, що центральною і головною у кримінальному правопорушенні є воля суб'єкта. Невинне заподіяння шкоди характеризується відсутністю волі, що виключає відповідальність за таке спричинення шкоди. На принципі винної відповідальності базується презумпція невинуватості. Два аспекти вини – соціальний і психологічний – хоча й тісно пов'язані між собою і розглядаються як єдине ціле, все – таки є відносно самостійними. Іншими словами, соціальний аспект – її суспільний масштаб, а психологічний є індивідуальним. Тому у визначенні принципу вини цілком достатньо зазначати його соціальний аспект, бо психологічний – детально виражений у статті 23 «Вина», статті 24 «Умисел і його види», статті 25 «Необережність та її види» КК. Наразі саме соціальна сфера пов'язує принцип вини з принципами рівності і справедливості, з категорією «соціальна справедливість».

Принцип презумпції невинуватості в кримінальному праві є гарантією забезпечення і захисту прав і свобод людини та звучить наступним чином: «Особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» (ч. 2 ст. 2 «Підстава кримінальної відповідальності» КК).

Презумпція невинуватості закріплена у всіх міжнародних-правових документах, що визначають права людини (ст. 11 Загальної декларації прав людини, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права людини, ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод), і знаходить своє відображення в ст. 62 Конституції України. Порушення даного принципу веде до порушення законності і прав людини.

До галузевих принципів ми віднесемо: відповідальність тільки за вчинення суспільно небезпечного діяння, що передбачене законом як кримінальне

правопорушення; відповідальність тільки за наявності вини; особистий характер відповідальності; індивідуалізація кримінальної відповідальності і покарання.

Принцип відповідальності особи за вчинення суспільно небезпечного діяння, що передбачене законом як кримінальне правопорушення. Принцип прийнято виражати латинською формулою: «nullum crimen sine lege» – немає кримінального правопорушення без вказівки на це у законі, тобто йдеться про те, що тільки кримінальний закон визначає, яке суспільно небезпечне діяння є кримінальним правопорушенням. У свою чергу, кримінальна відповідальність і покарання можливі тільки за те конкретно вчинене особою діяння, що передбачене як кримінальне правопорушення в Особливій частині КК. Тому в ч. 1 ст. 2 «Підстава кримінальної відповідальності» КК чітко визначено: підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого КК. Звідси випливає, що коли яке-небудь діяння прямо в КК не передбачено як кримінальне правопорушення, його вчинення не може ні за яких умов тягти за собою кримінальну відповідальність і покарання. Застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено (ч. 4 ст. 3 «Законодавство України про кримінальну відповідальність» КК).

Відповідно до Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, ніхто не може підлягати відповідальності по справжньому Статуті, якщо тільки інкриміноване діяння на момент його вчинення не визнавалося кримінальним правопорушенням, що підпадає під юрисдикцію Суду (ч. 1 ст. 22). В рішенні Європейського Суду з прав людини «SW v United Kingdom» від 22 листопада 1995 р. міститься недвозначна вказівка на те, що неприпустимо ніяке відступ від принципу «немає кримінального правопорушення без вказівки на те в законі», навіть «під час війни або іншого надзвичайного стану» з метою «забезпечення максимально ефективного захисту особи від довільного кримінального переслідування, засудження і покарання».

Керуючись положеннями ч. 2 ст. 61 Конституції України, законодавець закріпив у КК принцип винної відповідальності особи за вчинене. Закон встановлює, що особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може підлягати кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ч. 2 ст. 2 «Підстава кримінальної відповідальності» КК).

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення. Усі сумніви щодо наявності вини особи тлумачаться на її користь. Кримінальне право України виключає так зване об'єктивне ставлення, тобто відповідальність за наслідки, що настали, без наявності вини.

Особистий характер відповідальності як принцип кримінального права полягає в тому, що тільки особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, може нести за нього кримінальну відповідальність і підлягати покаранню. Якої б тяжкості не було вчинено кримінальне правопорушення, ніякі інші особи (в тому числі родичі) не можуть бути притягнуті до відповідальності, крім особи, винної в його вчиненні.

Принцип індивідуалізації кримінальної відповідальності і покарання вимагає, щоб кримінальна відповідальність і призначене покарання були максимально конкретизовані, індивідуалізовані з огляду на конкретні обставини вчиненого кримінального правопорушення з урахуванням особи винного. Чим більш тяжким є вчинене кримінальне правопорушення, чим більш суспільну небезпечність становить винний, тим більш сувора кримінальна відповідальність настає і більш суворим є призначене покарання.

Джерела кримінального права – це система внутрішніх національних кримінальних законів і міжнародних правових актів, що містять норми кримінального права.

Джерелами кримінального права є:

- 1) Конституція України;
- 2) Кримінальний кодекс України;
- 3) Рішення Конституційного Суду України;
- 4) Постанови Пленуму Верховного Суду України та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ;
- 5) міжнародні договори та міжнародні угоди;
- 6) практика Європейського суду з прав людини;
- 7) правова доктрина;
- 8) інші джерела кримінального права.

Джерелом, що містить норми прямої дії, є Конституція України. Всі кримінально-правові норми повинні їй відповідати. Якщо ж кримінально-правова норма суперечить Конституції, то вона не має юридичної сили. Відповідно до ст. 8 Конституції України в такому випадку норма Конституції повинна застосовуватися як норма прямої дії. Застосовується конституційна норма і тоді, коли яке-небудь положення, не врегульоване кримінальним законом, але передбачено Конституцією України.

Основним національним джерелом кримінального законодавства є Кримінальний кодекс України, який прийнятий 05.04.2001 і набрав чинності з 01.09.2001. Він являє собою систематизований законодавчий акт, що складається із *Загальної* та *Особливої* частин.

У *Загальній* частині визначені всі базові інститути і поняття, що застосовуються до всіх приписів *Особливої* частини Кодексу. Ці норми визначають: цілі КК; поняття кримінальне правопорушення; форми вини, стадії вчинення кримінального правопорушення; види покарань; погашення і зняття судимості і т. п.

В *Особливій* частині визначається кримінальна відповідальність за окремі конкретні кримінальні правопорушення. Норми *Загальної* частини можуть бути зрозумілі лише на базі *Особливої* частини. *Загальна* й *Особлива* частини – це дві тісно пов'язані, взаємообумовлені і взаємодіючі підсистеми.

З прийняттям Закону України «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10.12.1991 статусу джерел кримінального права набули укладені та ратифіковані Україною міжнародні договори. Вони застосовуються в порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

§2. Кримінальне правопорушення поняття, ознаки та види

Кримінальним правопорушенням є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення (ч.1 ст.11 КК).

Обов'язковими **ознаками** кримінального правопорушення є:

1. вчинення його суб'єктом кримінального правопорушення, тобто фізичною осудною особою, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність;

2. це діяння є винним, тобто кримінальній відповідальності підлягають тільки особи, які винні у вчиненні кримінального правопорушення, тобто умисно або через необережність вчинили суспільно небезпечне діяння;

3. воно є суспільно небезпечним, тобто в результаті діяння заподіюється істотна шкода або ж створюється загроза заподіяння такої шкоди суспільним відносинам, що охороняються законом про кримінальну відповідальність;

4. відповідне діяння є протиправним, тобто кримінальним правопорушенням є тільки те діяння, яке передбачене КК;

5. діяння є кримінально караним, тобто за вчинення кожного суспільно небезпечного діяння передбачена можливість призначення покарання, передбаченого санкцією кримінально-правової норми.

У теорії кримінального права виділяють такі критерії для здійснення класифікації кримінальних правопорушень:

за родовим об'єктом посягання (кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України; кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи; кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи; кримінальні правопорушення проти статевій свободи та статевій недоторканості особи; кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина; кримінальні правопорушення проти власності тощо);

за формою вини (умисні та необережні кримінальні правопорушення); за мотивом вчинення кримінальні правопорушення (корисливі, вчинені з помсти, з хуліганських мотивів);

за особливостями конструкції об'єктивної сторони складу кримінальні правопорушення (матеріальні, формальні і усічені).

Кримінальні правопорушення поділяються на кримінальні проступки і злочини (ст. 12 КК).

Кримінальним проступком є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане з позбавленням волі.

Злочини поділяються на нетяжкі, тяжкі та особливо тяжкі.

Нетяжким злочином є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше п'яти років.

Тяжким злочином є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавлення волі на строк не більше десяти років.

Особливо тяжким злочином є передбачене цим Кодексом діяння (дія чи бездіяльність), за вчинення якого передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі.

Ступінь тяжкості злочину, за вчинення якого передбачене одночасно основне покарання у виді штрафу та позбавлення волі, визначається виходячи зі строку покарання у виді позбавлення волі, передбаченого за відповідний злочин. **Не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.**

§3. Склад кримінального правопорушення: його елементи та ознаки

Склад кримінального правопорушення – це сукупність встановлених у законі про кримінальну відповідальність об'єктивних і суб'єктивних ознак, які характеризують суспільно небезпечне діяння як кримінальне правопорушення.

Обов'язковими елементами складу кримінального правопорушення є: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона.

Об'єкт кримінального правопорушення – це охоронювані кримінальним законом суспільні відносини, на які посягає кримінальне правопорушення, завдаючи їм певної шкоди або створюючи загрозу завдання такої шкоди.

Об'єктом кримінального правопорушення є суспільні відносини між людьми, що існують у суспільстві та охороняються нормами кримінального законодавства. При цьому йдеться тільки про найважливіші, найбільш значущі для інтересів суспільства і держави відносини, яким кримінально-протиправні посягання завдають або можуть завдати значної шкоди. Відносини, які не підпадають під сферу правового регулювання (звичаєві, партійні тощо), а також правом заборонені (наприклад, відносини, що виникли внаслідок згоди між правопорушниками про вчинення кримінального правопорушення), не можуть бути об'єктом кримінального правопорушення.

У вітчизняній теорії кримінального права прийнято виділяти такі *структурні елементи* суспільних відносин: а) суб'єкти (носії) відносин; б) предмет, з приводу якого існують відносини; в) соціальний зв'язок (суспільно значуща діяльність) як зміст відносин.

Суб'єктами суспільних відносин (учасниками відносин) можуть виступати держава, різноманітні об'єднання громадян, юридичні та фізичні особи. Безсуб'єктних відносин у суспільстві бути не може. Якщо немає учасників відносин, то не існує й самих відносин, які завжди являють собою певні соціальні зв'язки,

стосунки між їх учасниками. Чітке встановлення кола учасників суспільних відносин, тобто їх суб'єктивного складу, а також їх соціальних функцій у самих відносинах, дозволяє визначити та відокремити ті суспільні відносини, які виступають об'єктом того чи іншого кримінального правопорушення.

Предметом суспільних відносин є все те, з приводу чого або у зв'язку з чим існують ці відносини. До предметів відносин належать майно, речі, матеріальні та духовні цінності, а також сама людина. Залежно від особливостей предмета всі суспільні відносини прийнято поділяти на дві основні групи – матеріальні (предметом яких є майно, тварини, рослини тощо) та нематеріальні (державна влада, духовні блага тощо). При цьому від поняття «предмет суспільних відносин» (як обов'язкового структурного елемента суспільних відносин) необхідно відрізняти поняття «предмет кримінального правопорушення» (як самостійної факультативної ознаки складу кримінального правопорушення), оскільки вони не є тотожними.

Соціальний зв'язок як зміст суспільних відносин – це певна взаємодія, певний взаємозв'язок суб'єктів цих відносин. Важливо зазначити, що соціальний зв'язок завжди виникає та існує з приводу конкретного предмета суспільних відносин, а тому йому властивий предметний характер. Так само, як і суспільні відносини, соціальний зв'язок має об'єктивний прояв, тобто існує у реальній дійсності. Зовні соціальний зв'язок виявляється насамперед у різних формах людської діяльності (нормальне функціонування органів державної влади; раціональне використання природних ресурсів; забезпечення безпечних умов праці на виробництві), а також в особливостях правового або соціального статусу громадян, у соціальних інститутах тощо.

Ось чому для з'ясування сутності соціального зв'язку потрібно спочатку встановити зміст діяльності (поведінки) суб'єктів відносин. З урахуванням викладеного зазначимо, що всі елементи суспільних відносин перебувають у нерозривному зв'язку між собою. При заподіянні шкоди хоча б одному з елементів суспільних відносин руйнуються, спотворюються всі інші. Механізм спричинення шкоди суспільним відносинам полягає в тому, що кримінальне правопорушення, посягаючи хоча б на один із його елементів, руйнує їх у цілому.

У вітчизняній науці кримінального права найбільш прийнятною вважається триступенева *класифікація об'єктів* «по вертикалі», була запропонована в 1938 р. професором В. Меньшагінім і нині підтримується більшістю юристів.

Згідно з нею розрізняють *загальний, родовий і безпосередній* об'єкти.

Загальним об'єктом кримінального правопорушення визнається вся сукупність суспільних відносин, поставлених під охорону кримінального закону. Тобто – це система всіх об'єктів кримінально-правової охорони. До цієї системи входять різноманітні суспільні відносини: життя, здоров'я та інші інтереси особи, національна безпека, власність, сфера господарської діяльності, громадська безпека, нормальна діяльність органів державної влади тощо. Загальний об'єкт кримінального правопорушення не є раз і назавжди усталеним, він може змінюватися (збільшуватися або зменшуватися) у зв'язку із змінами кримінального законодавства, обумовленими змінами у суспільному житті. Існування загального об'єкта дозволяє розкрити спрямованість кримінального

правопорушення на зміну суспільних відносин, адже суспільна небезпека кримінально-протиправного діяння і полягає в тому, що воно змінює встановлені у суспільстві відносини. Саме так розуміється загальний об'єкт кримінального правопорушення в ст. 1 КК. Загальний об'єкт об'єднує вичерпне коло суспільних відносин, взятих під охорону закону про кримінальну відповідальність. Якщо ж ті чи інші відносини не взяті під охорону (наприклад, дружні стосунки, товариство), то завдання їм (відносинам) шкоди не є кримінальним правопорушенням. Загальний об'єкт кримінального правопорушення має важливе значення для визначення природи та сутності кримінальних правопорушень, відмежування від некримінально-протиправних діянь тощо.

Під родовим об'єктом кримінального правопорушення розуміють окрему групу однорідних або тотожних суспільних відносин, що утворюють певну сферу суспільного існування. Родовий об'єкт відображає характер і ступінь суспільної небезпеки окремої групи кримінальних правопорушень, через що виступає своєрідним критерієм об'єднання окремих кримінальних правопорушень у групи та подальшого розташування таких груп в Особливій частині КК.

Невипадково, що родовий об'єкт кримінальних правопорушень найчастіше зазначається у назві розділу Особливої частини КК. Наприклад, розділ VI названо «Кримінальні правопорушення проти власності». Родовим об'єктом виступають саме ці суспільні відносини, тобто такий їх стан, який забезпечують встановлені у державі засади власності. Іноді родовий об'єкт кримінального правопорушення вказується в самій кримінально-правовій нормі. Так, у ст. 401 КК (поняття військового кримінального правопорушення) як родовий об'єкт військових кримінальних правопорушень зазначається встановлений порядок несення або прохдження військової служби.

Безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення є ті суспільні відносини, на які посягає конкретний кримінальний правопорушення і яким він заподіює шкоду. Так, безпосереднім об'єктом при вбивстві є життя конкретної особи, при викраденні майна – державна, комунальна або приватна власність (власність конкретної особи), при хуліганстві – громадський порядок у конкретному місці (кафе, на стадіоні, в кінотеатрі). Безпосередній об'єкт є обов'язковою (конструктивною) ознакою будь-якого складу кримінального правопорушення, оскільки без його точного встановлення суттєво ускладнюється або унеможливується здійснення правильної кваліфікації діяння.

У теорії кримінального права існує класифікація безпосередніх об'єктів кримінальних правопорушень «по горизонталі».

Безпосередній об'єкт кримінального правопорушення буває основним і додатковим, в свою чергу, безпосередній додатковий поділяється на два види – додатковий обов'язковим і додатковий факультативний.

Основним безпосереднім об'єктом є ті суспільні відносини, які насамперед і головним чином прагнуть поставити під охорону законодавець, приймаючи закон про кримінальну відповідальність. Основний безпосередній об'єкт відображає її основний зміст того чи іншого кримінального правопорушення, його антисоціальну спрямованість. Він більшого мірою, ніж інші об'єкти, визначає

ступінь суспільної небезпечності вчиненого кримінального правопорушення і тяжкості наслідків, що настали або могли настати.

Додатковим безпосереднім об'єктом є тільки ті суспільні відносини, яким поряд із основним об'єктом завдається або виникає загроза заподіяння шкоди. Додатковий безпосередній об'єкт може бути двох видів: обов'язковий (необхідний) і необов'язковий (факультативний).

Додатковий обов'язковий об'єкт – це суспільні відносини, яким при вчиненні даного кримінального правопорушення завжди спричиняється шкода. Це такий об'єкт, що в даному складі кримінального правопорушення страждає завжди, у будь-якому випадку вчинення певного кримінального правопорушення. Цьому об'єктові, як і основному, завжди заподіюється шкода внаслідок вчинення кримінального правопорушення. *Додатковий факультативний об'єкт* – це ті суспільні відносини, яким при вчиненні даного злочину в одному випадку заподіюється шкода, а в іншому – завдання шкоди цим відносинам не настає. Встановлення того, що внаслідок певного злочинного посягання заподіяно шкоди також і факультативному об'єктові, за всіх інших рівних умов, є свідченням більшої суспільної небезпеки скоєного діяння і повинне враховуватися при визначенні міри покарання винному.

Поняття, ознаки та основні різновиди потерпілого від кримінального правопорушення.

Потерпілим визнається фізична особа (людина), якій кримінальним правопорушенням безпосередньо заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду (це факультативна ознака об'єкта кримінального правопорушення).

Згідно з КПК (ст. 55) потерпілий у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди.

Ознаки, які утворюють поняття потерпілого від кримінального правопорушення:

1) *потерпілим є фізична особа – людина.* Ця людина є іншою щодо особи, яка здійснює посягання. Відповідно, при заподіянні шкоди самому собі, своїм власним правам та інтересам потерпілий від кримінального правопорушення як ознака складу кримінального правопорушення відсутній;

2) *ознаки потерпілого прямо зазначені у диспозиції статті Особливої частини, яка передбачає відповідальність за відповідний кримінальне правопорушення, або випливають з інших ознак складу кримінального правопорушення.* Таким чином, про саму наявність такої ознаки складу кримінального правопорушення, як потерпілий від нього, про те, якими ознаками має бути наділений такий потерпілий, можна вести мову лише на основі аналізу диспозиції статті Особливої частини КК, яка передбачає відповідальність за той чи інше кримінальне правопорушення. (особа, яка перебуває у небезпечному для життя стані, хворий, малолітня чи неповнолітня особа);

3) *у статті Особливої частини КК передбачені діяння, за вчинення яких щодо такого потерпілого настає кримінальна відповідальність.* Кримінальне правопорушення, ознакою складу якого є потерпілий, полягає у впливі на

потерпілого – його вбивстві, заподіянні тілесних ушкоджень, незаконному поміщенню до психіатричної лікарні тощо.

Поняття та ознаки предмета кримінального правопорушення.

Якщо об'єкт завжди виступає в якості суспільних відносин, завжди є обов'язковим (необхідним) елементом кожного складу кримінального правопорушення, то **предмет** – *це речі (фізичні утворення) матеріального світу, з приводу яких чи у зв'язку з якими вчиняється кримінальне правопорушення*; це – факультативна ознака складу кримінального правопорушення, яка виявляється не в усіх кримінальних правопорушеннях.

За аналогією до класифікації безпосередніх об'єктів кримінальних правопорушень *предмети класифікуються «по-горизонталі»* на:

а) *основні* (чуже майно при вчиненні крадіжки);

б) *додаткові* (відомості, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці та які погрожує розголосити винний при вчиненні вимагання);

в) *альтернативні* (вогнепальна зброя, бойові припаси, вибухові речовини і вибухові пристрої при вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 263 КК). Залежно від форми визначення в кримінальному законі предмети кримінальних правопорушень поділяються на *безпосередньо визначені* (прямо вказані у законі) та *опосередковано визначені* (логічно випливають зі змісту кримінально-правової норми при її тлумаченні).

Особливий статус мають такі предмети кримінального правопорушення, як частини тіла людини (органи, тканини, кров). Вчені також переконливо доводять, що предметом кримінального правопорушення можуть виступати: електрична енергія; інформація, в тому числі комп'ютерна інформація; безготівкові гроші; «електронні» банківські картки; релігійні святині.

Кримінально-правове значення предмета кримінального правопорушення проявляється у таких аспектах:

1) включення предмета кримінального правопорушення в комплекс ознак конкретного складу кримінального правопорушення забезпечує повноту його конструювання, що сприяє успішному вирішенню завдань кваліфікації;

2) предмет кримінального правопорушення може виступати критерієм розмежування суміжних кримінально-протиправних діянь;

3) предмет посягання може бути також одним із критеріїв розмежування кримінально-протиправного та некримінально-протиправного діянь;

4) ті чи інші ознаки предмета посягання можуть бути пом'якшуючими або обтяжуючими обставинами кримінального правопорушення.

Відмінності *об'єкта* від *предмета кримінального правопорушення*:

✓ об'єкт – обов'язковий елемент складу кримінального правопорушення, а предмет – факультативна ознака об'єкта кримінального правопорушення;

✓ об'єктові кримінальне правопорушення завдає шкоди, а предметові – ні;

✓ об'єкт – це тільки суспільні відносини, а предмет – річ матеріального світу.

Предмет кримінального правопорушення відрізняється від предмета кримінально-протиправного впливу та предмета суспільних відносин.

Предмет кримінального правопорушення – факультативна ознака об'єкта кримінального правопорушення, а предмет кримінально-протиправного впливу та предмет суспільних відносин – це одні з елементів суспільних відносин; предмет кримінального правопорушення – це річ матеріального світу, а предмет кримінально-протиправного впливу та предмет суспільних відносин можуть бути не тільки річчю, а й соціальною цінністю. Іноді вони можуть збігатися (майно при крадіжці).

Визначення предмета кримінального правопорушення має важливе практичне значення для відмежування його від засобів і знарядь скоєння кримінального правопорушення. Одна й та ж річ може бути як предметом, так і знаряддям кримінального правопорушення (ніж, різноманітні інструменти тощо).

Предмет кримінального правопорушення необхідно відрізнити від *знарядь і засобів вчинення кримінального правопорушення*. Якщо предмет кримінального правопорушення – це те, посягаючи на що особа заподіює шкоду об'єкту кримінального правопорушення, то знаряддя та засоби – це ті предмети, які використовуються нею для виконання об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення.

Об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення – це *зовнішня сторона кримінального правопорушення, яка характеризується суспільно небезпечним діянням, суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між суспільно небезпечним діянням та суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обстановкою, способом, а також засобами та знаряддями вчинення кримінального правопорушення*.

Усі **ознаки об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення** поділяються на *обов'язкові та факультативні*.

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, без якої неможливо вчинення будь-якого кримінального правопорушення, є суспільно небезпечне діяння. Усі інші ознаки вважаються факультативними, як от суспільно небезпечні наслідки, причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечними наслідками, місце, час, спосіб, обстановка, знаряддя та засоби вчинення кримінального правопорушення. Проте, у певних випадках, чітко передбачених кримінальним законодавством, вони виступають як обов'язкові. Наприклад, кримінальне правопорушення з матеріальним складом неможливий без настання суспільно небезпечних наслідків, а такі кримінальні правопорушення, як крадіжка і грабіж обов'язково характеризуються ще й способом вчинення – відкрито чи таємно.

Значення об'єктивної сторони кримінального правопорушення полягає у тому, що вона є елементом складу кримінального правопорушення та входить до підстави кримінальної відповідальності; ознаки об'єктивної сторони визначають суспільну небезпечність кримінального правопорушення; від визначення її ознак залежить правильна кваліфікація кримінального правопорушення; вона допомагає розмежувати кримінальні правопорушення, а також відмежувати кримінально протиправні діяння від некримінально-протиправних; дозволяє суду правильно визначити ступінь тяжкості кримінального правопорушення і призначити відповідне покарання.

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони кримінального правопорушення є діяння у формі дії та *бездіяльності*. Ним утворюються та визначаються всі інші ознаки об'єктивної сторони. Згідно з ч. 1 ст. 11 КК **кримінальним правопорушенням визнається передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення**. Отже, кримінальне правопорушення завжди являє собою акт вольової поведінки людини, що виражається в зовнішній його активності у формі дії чи бездіяльності, спрямованої на зміну соціального середовища. Крім фізичних (фактичних) ознак дія і бездіяльність як форми кримінально-протиправної поведінки характеризуються також соціальними і юридичними ознаками.

Соціальна ознака, тобто *суспільна небезпека* кримінально-протиправної поведінки, означає насамперед те, що дія (бездіяльність) заподіює шкоду суспільним відносинам або ставить їх у небезпеку заподіяння такої шкоди. Чим значніше шкода, заподіювана об'єкту, тим більше ступінь суспільної небезпеки дії (бездіяльності). Ступінь суспільної небезпеки кримінально-протиправного діяння зростає також, якщо воно заподіює збиток не одному, а декільком об'єктам кримінально-правової охорони (наприклад, основному і додатковому – у складених кримінальних правопорушеннях) або ставить у небезпеку заподіяння шкоди багатьом об'єктам (при здійсненні так званих загально небезпечних дій). *Юридична ознака* означає, що дія і бездіяльність як форми кримінально-протиправної поведінки завжди передбачені законом у якості кримінально-протиправних і караних, тобто є *протиправними*.

Таким чином, *діяння*, як ознака об'єктивної сторони характеризується наступними ознаками: 1. *Суспільна небезпечність*, тобто спричинення істотної шкоди охоронюваним законом про кримінальну відповідальність суспільним відносинам або створює реальну загрозу заподіяння такої шкоди. 2. *Протиправність*, тобто передбаченість такої поведінки в законі про кримінальну відповідальність. 3. *Конкретний характер*, тобто чітко визначений акт поведінки людини, що відбувається в певній обстановці, місці і часі і завжди виявляється в конкретній дії чи бездіяльності. 4. *Свідомий акт*, тобто поведінка людини, яка завжди є наслідком пізнавальної діяльності, відображенням у свідомості людини об'єктивного світу. 5. *Вольовий акт*, тобто прояв волі людини.

З зовнішньої сторони кримінально-протиправна поведінка може виражатися в двох формах – дії або бездіяльності. *Кримінально-протиправна дія* – це активна суспільно небезпечна поведінка людини. *Бездіяльність* же являє собою пасивну поведінку, що полягає у нездійсненні суб'єктом конкретної дії, яку він зобов'язаний був і міг виконати.

Нездоланна сила – це надзвичайна та непереборна за певних умов обставина. Джерелом непереборної сили можуть бути явища природи, технічні механізми, хвороби тощо. У діянні, вчиненому під впливом непереборної сили, немає волі особи, немає власне діяння і об'єктивної сторони кримінального правопорушення. При вирішенні питання про те, чи могла особа за певних обставин подолати перешкоди (чи була спроможна, здатна) беруть до уваги: – здібності, можливості певної особи, її вік, фах, освіту, фізичну силу, стан здоров'я

тощо; – вимоги, що ставляться до цієї особи за таких обставин, оскільки одні й ті ж обставини можуть вважатися для од-них осіб нездоланими, а для інших, до яких ставляться підвищені вимоги, вони можуть вважатися здоланими. Під непереборним *фізичним примусом* розуміють протиправний фізичний вплив однієї людини на іншу, що цілком пригнічує волю особи, яка зазнала насильства. У разі непереборного фізичного примусу в особи немає дії чи бездіяльності у кримінально-правовому значенні, внаслідок чого виключається її кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 40). Якщо ж фізичне насильство було переборним, то питання про відповідальність вирішується за правилами крайньої необхідності (ч. 2 ст. 40). Однак такий фізичний примус повинен розглядатись як обставина, що пом'якшує покарання (п. 6 ст. 66). *Психічний примус* – це вимога вчинити певні дії або, навпаки, не вчиняти тих чи тих дій, що в певній ситуації мають бути вчинені, під загрозою застосування фізичного насильства, заподіяння матеріальної або моральної шкоди. Тобто воля особи повністю не придушена і вона має можливість зробити вибір – діяти чи ні. Ось чому суспільно небезпечне діяння, вчинене внаслідок психічного примусу, за загальним правилом не виключає кримінальної відповідальності, але розглядається як вчинене за пом'якшуючих обставин у застосуванні покарання (п. 6 ст. 66). Дія чи бездіяльність, вчинені внаслідок психічного примусу, не тягнуть кримінальної відповідальності лише за умови, що був наявний стан крайньої необхідності.

Суспільно протиправні наслідки – це небезпечні пошкодження в суспільних відносинах. Будь-який кримінальне правопорушення заподіює, спричиняє суспільно небезпечну шкоду. Кримінальне правопорушення, що не спричиняє шкоди – не кримінальне правопорушення. Таким чином, кримінально протиправні наслідки – обов'язкова ознака кримінального правопорушення. *Суспільно небезпечні наслідки* – це передбачені кримінально-правовою нормою матеріальна чи нематеріальна шкода, заподіяна кримінально-протиправною дією чи бездіяльністю об'єкту посягання. Класифікована на два *види*: 1) матеріальні наслідки: фізичні – вбивство, тілесні ушкодження, проведення абортів; майнові – зменшення майна, заподіяння майнових збитків; екологічні та 2) нематеріальні наслідки: ідеологічні; політичні; моральні.

Причинний зв'язок – це ознака об'єктивної сторони не всіх, а лише так званих «матеріальних» складів кримінальних правопорушень. При вчиненні кримінального правопорушення, який має «матеріальний» склад, завжди необхідно встановити причинний зв'язок між діянням та кримінально-протиправними наслідками, які настали.

Причинний зв'язок установлюється між суспільно небезпечним діянням і певними змінами, які воно створило в реальному світі. Тому для вирішення цього завдання необхідно: 1. Встановити всі ознаки певного діяння, визначити, його можливості створити, скоїти такі наслідки, переконатися, що діяння дійсно було вчинено і саме цією особою. 2. Встановити особливості та ознаки утворених наслідків, що мають характер суспільно небезпечної шкоди, їх розмір, тяжкість, кількість та час настання. 3. Встановити між ними причинний зв'язок чи доказати його відсутність.

Для правильного встановлення наявності чи відсутності причинного зв'язку

необхідно дотримуватися правил: 1. Причина в часі завжди передує наслідкам. Не може бути причиною те явище, яке відбулося після наслідків. Відсутність такої послідовності свідчить про те, що діяння не може бути причиною певних наслідків. 2. Для визнання діяння причиною кримінально-протиправних наслідків необхідно встановити, що воно не тільки передувало наслідкам, але що ці наслідки були заподіяні, вчинені саме цим діянням, а не іншим. Причиною є лише те діяння, яке створило можливість і умови настання наслідків, яке обумовило їх настання і зробило дійсними, тобто забезпечило їх здійснення, реалізацію. 3. Причинний зв'язок між конкретними діями та їх наслідками є там, де ці дії були необхідною умовою їх настання (*conditio sine qua non*) – умова, без якої не може бути таких наслідків. Якщо ж діяння не було необхідною умовою настання певних наслідків, то причинний зв'язок між ними відсутній. 4. Дія чи бездіяльність можуть бути причиною лише за умови, що наслідки, які настали, є необхідними, а не випадковими. Зв'язок має необхідний характер тоді, коли його наслідки народжуються внутрішнім розвитком дії, її особливостями, коли вони притаманні їй.

Спосіб, місце, час, знаряддя та обстановка вчинення кримінального правопорушення. Якщо ці ознаки включені в диспозицію статті закону, то вони є обов'язковими для цього складу кримінального правопорушення і мають значення для підстав кримінальної відповідальності та кваліфікації кримінального правопорушення. Якщо ж ці ознаки в диспозиції норми не передбачені, то для одних складів вони непотрібні, а для інших мають значення для визначення ступеня суспільної небезпечності кримінального правопорушення та призначення міри покарання.

Знаряддями вчинення кримінального правопорушення називаються ті предмети, речі, за допомогою яких кримінальне правопорушення було вчинено, які використовувались для полегшення вчинення кримінального правопорушення. В кримінальному законі *знаряддя* вчинення кримінального правопорушення обмежені і певно визначені: 1) зброя (ст.257 КК); 2) автомобілотранспортні засоби (ст.248 КК); 4) вогнепальна зброя, ножі, кастети чи інша холодна зброя (ст.296 КК).

Обстановка вчинення кримінального правопорушення – це сукупність тих обставин, умов, при наявності яких кримінальне правопорушення був вчинений. Кримінально-правове значення має лише та обстановка, яка вказана в диспозиції кримінально-правової норми.

Спосіб вчинення кримінального правопорушення – це певний метод, порядок і послідовність рухів, прийомів, що застосовуються особою для вчинення кримінального правопорушення.

Усяке кримінальне правопорушення являє собою конкретний акт вольової поведінки людини у формі дії або бездіяльності, що посягає на охоронювані кримінальним законом суспільні відносини. У реальній дійсності кримінально-протиправна дія (бездіяльність) завжди характеризується місцем, часом, обстановкою і способом його здійснення. Ці об'єктивні ознаки, безвідносно до того, зазначені чи не зазначені в законі при описі відповідної форми (виду) кримінально-протиправної поведінки, притаманні будь-якому кримінальному

правопорушення. Так, місце, час, обстановка здійснення кримінального правопорушення, узяті в їхній сукупності, виступають у ролі об'єктивно-предметних умов, у яких розвивається і здійснюється кримінально-протиправне діяння. Вони характеризують останнє, так сказати, зовні, із зовнішньої його сторони і свідчать про те, яким чином вчинена кримінально-протиправна дія (бездіяльність).

Спосіб кримінального правопорушення, а також *місце, час і обстановка вчинення кримінального правопорушення* притаманні будь-якому кримінально-протиправному діянню (дії чи бездіяльності), виступають в ролі постійних ознак, що мають місце завжди, у всіх випадках, при здійсненні будь-якого кримінального правопорушення.

Нерідко місце, час, спосіб, обстановка і знаряддя здійснення кримінального правопорушення істотно впливають на ступінь суспільної небезпеки кримінально-протиправного діяння. У таких випадках вони вказуються в диспозиціях кримінального закону і здобувають значення обов'язкових, тобто конституційних ознак складу кримінального правопорушення, є такою умовою відповідальності, що не допускає яких-небудь відхилень.

Конструктивною ознакою об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення є у певних випадках знаряддя і засоби вчинення кримінального правопорушення. До них належать певні предмети або процеси навколишнього світу (наприклад, електричний струм, радіація тощо), які правопорушник використовує для дії на предмет посягання, потерпілого або на інші цінності, що охороняються кримінальним законом. Наприклад, згідно з ч. 2 ст. 248 КК, кримінально-протиправним буде, за наявності інших необхідних ознак, полювання забороненими засобами та використання транспортних засобів.

Час, місце, обстановка, знаряддя, засоби, спосіб вчинення кримінального правопорушення та їх кримінально-правове значення.

Місце вчинення кримінального правопорушення – це певна територія, де було почато і закінчено діяння або настав кримінально-протиправний результат. У ряді складів кримінальних правопорушень місце їх вчинення є обов'язковою ознакою. Наприклад, місцем вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 244 КК, є континентальний шельф України.

Час є обов'язковою ознакою складу конкретного кримінального правопорушення в тих випадках, коли його зазначено в законі як ту чи іншу частину року, місяця, тижня або доби. Обстановка – це сукупність передбачених законом зовнішніх обставин, що характеризуються прилюдністю (публічністю) або наявністю певних подій. Поняття "прилюдність" охоплює випадки, коли кримінально-протиправне діяння вчиняється у присутності хоча б однієї людини (як правило, свідка). Не виключається прилюдність і тоді, коли інших осіб на місці кримінального правопорушення немає, крім самого потерпілого. Це можливо в тих випадках, коли діяння спрямоване не лише на особисті інтереси потерпілого, а посягає на більш широке коло інтересів (інших громадян, суспільства в цілому).

Потерпілий стає, по суті, очевидцем грубого порушення громадського порядку і прояву явної неповаги до суспільства, а суб'єкт кримінального

правопорушення усвідомлює факт спостереження представником суспільства цих кримінально-протиправних дій та усвідомлення їх дійсного характеру.

Своєрідним поєднанням місця, часу та обставин є ситуація вчинення кримінального правопорушення. Наприклад, поняття "час бою" означає не лише певний проміжок часу, а й наявність подій, що мають соціальне значення. Так само не охоплюються терміном "місце вчинення кримінального правопорушення" такі ситуації, як "поле бою", "район воєнних дій" (статті 433, 435 КК). У таких випадках законодавцем звертається увага не тільки на територію вчинення кримінального правопорушення, а й на події, що в цей час відбуваються ("бій", "воєнні дії" тощо). Ситуацію як ознаку об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення включає і ст. 428 КК (залишення гинучого військового корабля).

Суб'єкт кримінального правопорушення.

Суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність (ч. 1 ст. 18 КК).

Обов'язкові ознаки суб'єкта кримінального правопорушення:

- *фізична особа;*
- *осудність;*
- *вік з якого може наставати кримінальна відповідальність.*

Види суб'єктів кримінального правопорушення:

- загальний — фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до КК може наставати кримінальна відповідальність;
- спеціальний — фізична осудна особа, що вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, суб'єктом якого може бути лише певна особа.

Вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність — це момент у часі, після досягнення якого особа може нести кримінальну відповідальність за вчинення кримінального правопорушення. Його встановлення обумовлене здатністю людини на певному періоді життя усвідомлювати суспільну небезпечність своїх діянь та керувати ними.

Відповідно до ч. 1 ст. 22 КК кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення виповнилося шістнадцять років. Цей вік називається загальним віком кримінальної відповідальності. Ч. 2 цієї ж статті встановлює знижений вік кримінальної відповідальності (14 років) за окремі кримінальні правопорушення — умисні вбивства, умисні тяжкі та середньої тяжкості тілесні ушкодження, зґвалтування, крадіжку, грабіж, розбій, диверсію, бандитизм, терористичний акт та ін. Передбачений ч. 2 ст. 22 КК перелік кримінальних правопорушень, за які відповідальність настає з 14 років, є вичерпним.

Вік неповнолітнього встановлюється за документами, в яких вказана дата його народження, — за паспортом чи свідоцтвом про народження. В разі їх відсутності відповідні дані можна отримати із книги реєстрації актів цивільного стану, довідок за місцем реєстрації громадян, журналів обліку новонароджених тощо.

За відсутності відповідних документів і неможливості їх одержання вік неповнолітнього встановлюється експертизою. У цьому випадку днем народження вважається останній день того року, який названий експертом (тобто 31 грудня). При визначенні віку мінімальною і максимальною кількістю років суд приймає рішення, виходячи із встановленого експертом мінімального віку. Наприклад, якщо вік неповнолітнього визначено в рамках періоду від 15 до 16 років, то за показник береться 15 років.

Особа вважається такою, що досягла певного віку не в день народження, а починаючи з наступної доби.

Осудність – це психічний стан особи, який полягає у її здатності усвідомлювати характер і суспільну небезпеку своїх дій, керувати ними та нести у зв'язку з цим кримінальну відповідальність.

Юридичний (психологічний) критерій осудності характеризує її як здатність особи усвідомлювати характер своїх суспільно небезпечних діянь (інтелектуальна ознака) і здатність керувати ними (вольова ознака).

Медичний (біологічний) критерій осудності означає такий рівень психічних функцій особи, що обумовлює її здатність під час скоєння кримінального правопорушення усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними.

Неосудність – це неспроможність особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії або керувати ними внаслідок хронічної психічної хвороби, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства чи іншого хворобливого стану психіки.

Медичний (біологічний) критерій неосудності окреслює всі можливі психічні захворювання, що істотно впливають на свідомість і волю людини. У частині 2 ст. 19 КК зазначені чотири види психічних захворювань: а) хронічна психічна хвороба; б) тимчасовий розлад психічної діяльності; в) недоумство; г) інший хворобливий стан психіки. Проте медичний критерій є лише можливим (потенційним) джерелом неосудності. Це означає, що констатація наявності медичного критерію встановлює лише можливе та необхідне джерело неосудності, але не вирішує питання про її стан.

Юридичний (психологічний) критерій неосудності виражається в нездатності особи під час вчинення кримінального правопорушення усвідомлювати свої дії (бездіяльність) (інтелектуальна ознака) або керувати ними (вольова ознака) саме внаслідок наявності психічного захворювання, тобто критерію медичного.

Якщо під час кримінального провадження будуть встановлені обставини, які дають підстави вважати, що особа під час вчинення суспільно небезпечного діяння була в неосудному або обмежено осудному стані або вчинила кримінальне правопорушення в осудному стані, але після його вчинення захворіла на психічну хворобу, яка позбавляє її можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними обов'язково проводиться психіатрична експертиза. Неосудна особа не підлягає кримінальній відповідальності за вчинене нею суспільно небезпечне діяння. До такої особи за призначенням суду можуть застосовуватися примусові заходи медичного характеру.

Під обмеженою осудністю слід розуміти психічний стан особи, при якому під час скоєння кримінального правопорушення у винного була обмежена здатність усвідомлювати фактичний характер або суспільну небезпеку своїх дій (бездіяльності) або керувати ними в силу розладу психічної діяльності або інших психічних аномалій, що не виключає кримінальну відповідальність та покарання такої особи.

Обмежена осудність пов'язана із наявністю у особи певного психічного розладу (медичний (біологічний) критерій) та внаслідок такого психічного стану особа нездатна повною мірою усвідомлювати суспільну небезпечність своїх дій (бездіяльності) та (або) керувати ними (юридичний (психологічний) критерій).

Значення обмеженої осудності полягає в тому, що вона враховується судом при призначенні покарання і може бути підставою для застосування примусових заходів медичного характеру та примусового лікування.

Особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у стані сп'яніння внаслідок вживання алкоголю, наркотичних засобів або інших одурманюючих речовин, підлягає кримінальній відповідальності. Ця обставина належить до тих, що обтяжують покарання. Однак суд має право не визнати її такою, що обтяжує покарання, наприклад, у разі відсутності зв'язку стану сп'яніння з вчиненим кримінальним правопорушенням.

У ст. 21 КК йдеться про фізіологічне алкогольне, наркотичне (зумовлюється вживанням наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів) і токсичне (зумовлюється вживанням інших одурманюючих засобів, наприклад, вдихання клею, лаку, фарби) сп'яніння. Від фізіологічного треба відрізнати патологічне сп'яніння, яке є тимчасовим розладом психічної діяльності. На ґрунті систематичного зловживання алкоголем можуть розвинутися такі хворобливі розлади психіки, як алкогольний делірій (біла гарячка), алкогольний галюциноз тощо. Вчинення при таких розладах суспільно небезпечного діяння виключає кримінальну відповідальність у зв'язку з наявністю обох критеріїв неосудності.

Суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення.

Суб'єктивна сторона складу кримінального правопорушення – *внутрішня сторона складу кримінального правопорушення, тобто психічна діяльність особи, що відображає ставлення її свідомості й волі до суспільно небезпечного діяння, котре нею вчиняється, і до його наслідків. Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення є вина, факультативними ознаками – мотив, мета, емоційний стан.*

Виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої КК, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності.

Формами вини є умисел, необережність та складна (подвійна).

Умисел поділяється на *прямий і непрямий*.

Прямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і бажала їх настання.

Непрямим є умисел, якщо особа усвідомлювала суспільно небезпечний характер свого діяння (дії або бездіяльності), передбачала його суспільно небезпечні наслідки і хоча не бажала, але свідомо припускала їх настання.

Відмінність непрямого умислу від прямого у його вольовій ознаці – за прямого умислу особа бажає настання суспільно небезпечних наслідків, а за непрямого воля особи не спрямована на досягнення такого наслідку, вона його не бажає але все ж свідомо допускає.

За ступенем визначеності умисел поділяється на визначений та невизначений. За визначеного умислу особа чітко уявляє собі характер і розмір наслідків вчиненого нею діяння. При невизначеному умислі суспільно небезпечні наслідки хоча й передбачаються винним, але не є конкретизованими.

Необережність поділяється на *кримінальну протиправну самовпевненість* та *кримінальну протиправну недбалість*.

Необережність є кримінальною протиправною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення. Відмінність кримінально протиправної самовпевненості від непрямого умислу полягає у тому, що при самовпевненості особа передбачає абстрактну можливість настання наслідків, а при непрямому умислі – реальну конкретну можливість їх настання, крім того, при самовпевненості воля особи спрямована на відвернення можливості настання суспільно небезпечних наслідків, при непрямому ж умислі особа свідомо допускає настання таких наслідків.

Необережність є кримінальною протиправною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити.

Казус (випадок) – це вчинення діяння, коли особа не усвідомлювала і за обставинами справи не могла усвідомлювати суспільну небезпечність свого діяння або не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків і за обставинами справи не могла їх передбачити. На відміну від кримінально протиправної недбалості казус характеризується відсутністю суб'єктивного критерію – особа не могла передбачити суспільно небезпечні наслідки.

За казусу (випадку) відсутній склад кримінального правопорушення, так як відсутня вина особи, отже це виключає кримінальну відповідальність.

Складна (подвійна) форма вини передбачає різне психічне ставлення особи у формі умислу та необережності до діяння й наслідків одного й того ж кримінального правопорушення. Тобто при такій формі вини щодо одних об'єктивних ознак має місце умисел (прямий чи непрямий), а щодо інших – необережність (самовпевненість або недбалість).

Можна виділити дві групи кримінальних правопорушень із складною формою вини. Першу складають кримінальні правопорушення, які пов'язані із порушенням спеціальних правил і настанням від цього шкідливих наслідків. Хоч саме по собі порушення правил є адміністративним чи дисциплінарним правопорушенням, але настання суспільно небезпечних наслідків, пов'язаних із діянням, робить все вчинене кримінальним правопорушенням. Це зокрема кримінальні правопорушення передбаченні ч. 2 ст. 269, ч. 2 ст. 271, ч. 2 ст. 286, ст. 291 КК та інші. У цих кримінальних правопорушеннях порушення правил може бути як умисним, так і необережним, але ставлення особи до наслідків виражається тільки в необережності: самовпевненості або недбалості. Тому, якщо

винний порушує правила умисно, то складна форма вини матиме місце: до діяння – умисел, а до наслідків – необережність: недбалість або самовпевненість.

До другої групи належать кримінальні правопорушення, в яких є обов'язкові два наслідки і одне діяння. Ці два наслідки настають один за одним, до першого наслідку, який є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони, у суб'єкта кримінального правопорушення лише умисне ставлення, а до другого наслідку, що є кваліфікуючою ознакою – ставлення виключно необережне. Прикладом є кримінальні правопорушення, передбачені ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 194, ч. 3 ст. 278 КК.

Змішана форма вини має досить велике значення, яке полягає в тому, що вона дає можливість:

а) конкретизувати ступінь суспільної небезпечності кримінального правопорушення;

б) визначити правильну кваліфікацію;

в) відмежувати близькі за об'єктивними ознаками склади кримінальних правопорушень.

Факультативні ознаки: мотив, мета та емоційний стан.

Мотив – це внутрішнє спонукання особи до вчинення кримінального правопорушення (корисливий, хуліганський, особистий, расової, національної чи релігійної нетерпимості, явної неповаги до суспільства).

Мета – це уявлення про результат, якого прагне досягти особа, що вчиняє кримінальне правопорушення. Мета є характерною для кримінальних правопорушень із прямим умислом.

Мотив та мета є обов'язковими ознаками суб'єктивної сторони кримінального правопорушення лише в тих випадках, коли вони безпосередньо передбачені у диспозиції кримінального закону.

Емоційний стан – це сукупність ознак, властивих для людини в якусь мить, період, які характеризують її ставлення до дійсності, до особистого й навколишнього життя. З усіх видів емоційного стану кримінально-правове значення має афект (фізіологічний афект, стан сильного душевного хвилювання) – короточасний емоційний стан особи під час вчинення кримінального правопорушень, що виникає раптово внаслідок протизаконного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи з боку потерпілого, обмежує здатність особи усвідомлювати свої дії або бездіяльність та (або) керувати ними.

Помилка у кримінальному праві – це неправильне уявлення особи про дійсний юридичний чи фактичний характер вчиненого нею діяння і його наслідки.

Види помилок:

- фактична – це неправильне уявлення особи про об'єктивні ознаки конкретного складу кримінального правопорушення;

- юридична – це неправильне уявлення особи про юридичну природу вчиненого діяння. Помиляється не суб'єкт офіційної кваліфікації (слідчий, прокурор, суддя та ін.), а саме винна особа, що скоїла певне діяння.

Виділяють три види юридичних помилок:

✓ помилка в протиправності діяння,

✓ помилка в кваліфікації кримінального правопорушення,

- ✓ помилка у виді та розмірі покарання.

Юридична помилка особи, що вчинила кримінальне правопорушення, (окрім помилки особи у протиправності діяння), не впливає на кримінальну відповідальність, тобто ні на кваліфікацію, ні на розмір і вид визначеного судом покарання.

У доктрині кримінального права, переважно, виділяють такі *види фактичних помилок*:

1) помилка в ознаках об'єкта кримінального правопорушення (помилка в суспільних відносинах, помилка в предметі кримінального правопорушення, помилка в потерпілому від кримінального правопорушення);

2) помилка в ознаках об'єктивної сторони кримінального правопорушення (помилка в засобах вчинення кримінального правопорушення, помилка в розвитку причинного зв'язку, помилка в суспільно небезпечних наслідках, помилка при «відхиленні в дії»).

§4. Стадії кримінального правопорушення поняття, ознаки та види стадій

Стадії вчинення кримінального правопорушення – це етапи підготовки і вчинення умисного КП від моменту задуму до моменту реалізації крим.протиправного наміру, які розрізняються між собою за характером здійснених діянь, ступенем їх суспільної небезпеки і моментом припинення.

Види стадій вчинення кримінального правопорушення:

1) *готування до кримінального правопорушення* – це підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення кримінального правопорушення, усунення перешкод, а також інше умисне створення умов для вчинення кримінального правопорушення (ст.14 КК);

2) *замах на кримінальне правопорушення* – це вчинення особою з прямим умислом діяння (дії або бездіяльності), безпосередньо спрямованого на вчинення кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу, якщо при цьому кримінальне правопорушення не було доведено до кінця з причин, що не залежали від її волі (ст. 15 КК).

3) *закінчене кримінальне правопорушення* – це діяння, яке містить усі ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого відповідною статтею Особливої частини цього Кодексу (ч.1 ст.13 КК).

Готування і замах називають незакінченим кримінальним правопорушенням.

Момент закінчення кримінального правопорушення є різним залежно від конструкції складу кримінального правопорушення, від опису ознак кримінально протиправного діяння в законі.

За моментом закінчення кримінальні правопорушення поділяються на види:

а) з *матеріальним складом* – це кримінальне правопорушення для об'єктивної сторони якого КК потребує наявності як діяння (дії або бездіяльності), так і настання або створення небезпеки (загрози) суспільно небезпечних наслідків. Таке кримінальне правопорушення є закінченим із того моменту, коли настав указаний у диспозиції статті Особливої частини КК

суспільно небезпечний наслідок або небезпека його заподіяння (умисне вбивство (ст. 115 КК), крадіжка (ст. 185 КК), грабіж (ст. 186 КК)).

б) з *формальним складом* – це кримінальне правопорушення в об'єктивній стороні якого є лише діяння (дія чи бездіяльність) і є закінченим з моменту вчинення самого діяння незалежно від настання суспільно небезпечних наслідків (розголошення державної таємниці (ч. 1 ст. 328 КК));

в) з *усіченим складом* – це кримінальне правопорушення з формальним складом і є закінченим з моменту вчинення діяння, який переноситься законодавцем на попередню стадію (замах або готування), коли винний ще не виконав всіх дій для заподіяння шкоди об'єкту (розбій (розбій (ст. 187 КК), вимагання (ст. 189 КК)).

Деякі особливості притаманні моменту закінчення кримінальних правопорушень, що тривають, і продовжуваних.

Кримінальне правопорушення, яке триває – це діяння, ознаки якого передбачені однією статтею або частиною статті КК і яке (це діяння) безперервно здійснюється (триває) протягом невизначеного часу (ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК), носіння, зберігання вогнепальної зброї, бойових припасів чи вибухових речовин або вибухових пристроїв без передбаченого законом дозволу (ч. 1 ст. 263 КК)).

Кримінальне правопорушення, яке триває є закінченим з моменту припинення вчинення діяння або з моменту настання події, яка виключає його вчинення (добровільне виконання винним своїх обов'язків, явка з повинною, затримання органами влади).

Продовжуване кримінальне правопорушення – це діяння, ознаки якого передбачені однією статтею або частиною статті КК і складається з двох або більше тотожних кримінально-протиправних дій, які мають єдиний кримінально-протиправний намір (єдиний умисел та загальну мету) і утворюють у сукупності єдине кримінально-протиправне діяння (крадіжка майна частинами, декількома прийомами). Продовжуване кримінальне правопорушення є закінченим з моменту вчинення останнього кримінально-протиправного діяння.

Відмінність готування від виявлення наміру вчинити кримінальне правопорушення. Кваліфікація готування до кримінального правопорушення.

Відмінність між стадіями кримінального правопорушення, виявленням умислу:

за об'єктивною стороною (при виявленні наміру суспільно небезпечне діяння відсутнє, думки (наміри) не є кримінально-караними);

за ступенем реалізації умислу;

за ступенем суспільної небезпеки.

Для кваліфікації готування чи замаху на кримінальне правопорушення слід встановити наявність усіх ознак складу закінченого з урахуванням незавершеності об'єктивної сторони.

Готування на кримінальне правопорушення кваліфікується за тією самою статтею Особливої частини, що й закінчене кримінальне правопорушення. **Формула кваліфікації повинна включати посилання на відповідну частину**

ст. 14 чи ст. 15 КК й норму Особливої частини. У формулі кваліфікації незакінченого кримінального правопорушення має бути вказівка на відповідну (першу) частину ст. 14 КК. Наприклад, готування до умисного вбивства позначається як ч. 1 ст. 14, ч. 1 ст. 115 КК.

Замах на кримінальне правопорушення. Відмінність замаху від готування до кримінального правопорушення. Кваліфікація замаху на кримінальне правопорушення.

Замах на вчинення кримінального правопорушення є закінченим, якщо особа виконала усі дії, які вважала необхідними для доведення кримінального правопорушення до кінця, але кримінальне правопорушення не було закінчено з причин, які не залежали від її волі.

Замах на вчинення кримінального правопорушення є незакінченим, якщо особа з причин, що не залежали від її волі, не вчинила усіх дій, які вважала необхідними для доведення кримінального правопорушення до кінця.

Для кваліфікації замаху на кримінальне правопорушення слід встановити наявність усіх ознак складу закінченого кримінального правопорушення з урахуванням незавершеності об'єктивної сторони. Замах на кримінальне правопорушення кваліфікується за тією самою статтею Особливої частини, що й закінчене кримінальне правопорушення. Формула кваліфікації повинна включати посилання на відповідну частину ст. 15 КК й норму Особливої частини. У формулі кваліфікації незакінченого кримінального правопорушення має бути вказівка на відповідну частину статті 15 КК. Наприклад, закінчений (незакінчений) замах на умисне вбивство має наступну формулу кваліфікації ч. 2 ст. 15, ч. 1 ст. 115 КК.

Добровільна відмова від доведення кримінального правопорушення до кінця. Відмінність добровільної відмови від дійового каяття.

Добровільною відмовою є остаточне припинення особою за своєю волею готування до кримінального правопорушення або замаху на кримінальне правопорушення, якщо при цьому вона усвідомлювала можливість доведення кримінального правопорушення до кінця.

Особа, яка добровільно відмовилася від доведення кримінального правопорушення до кінця, підлягає кримінальній відповідальності лише в тому разі, якщо фактично вчинене нею діяння містить склад іншого кримінального правопорушення.

Добровільна відмова від кримінального правопорушення відрізняється від дійового каяття при вчиненні кримінального правопорушення. *Під дійовим каяттям* слід розуміти такі дії особи, які свідчать про щирий осуд нею вчиненого кримінального правопорушення і про прагнення згладити його наслідки.

Об'єктивною ознакою дійового каяття є певна активна поведінка особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, а суб'єктивною ознакою – щирий осуд винним своїх дій (тому ці дії і мають таку назву). Дійове каяття може виявитися в різних видах, а саме: а) запобігання шкідливим наслідкам вчиненого кримінального правопорушення; б) відшкодування заподіяного збитку або усунення заподіяної шкоди; в) сприяння розкриттю кримінального

правопорушення; г) з'явлення із зізнанням; д) інші подібні дії, що пом'якшують наслідки здійсненого кримінального правопорушення і відповідальність за нього.

Дійове каяття суттєво відрізняється від добровільної відмови від доведення кримінального правопорушення до кінця. Добровільна відмова від кримінального правопорушення можлива лише при незакінченому кримінальному правопорушенні. Дійове каяття має місце як при незакінченому, так і при закінченому кримінальному правопорушенні. Добровільна відмова від кримінального правопорушення може виявлятися й у бездіяльності, у простому (чистому) утриманні від подальшого здійснення кримінального правопорушення, а дійове каяття завжди потребує тільки активної поведінки. Добровільна відмова від кримінального правопорушення можлива лише від кримінальних прав

У разі добровільної відмови особа завжди і в обов'язковому порядку звільняється від кримінальної відповідальності внаслідок саме добровільної відмови від доведення кримінального правопорушення до кінця. Дійове ж каяття, як правило, розглядається лише як обставина, що пом'якшує покарання (пп. 1, 2 та 2¹ ст. 66, ст. 69¹ КК).

§ 5. Співучасть у кримінальному правопорушенні: поняття та ознаки

Співучасть у кримінальному правопорушенні – умисна спільна участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення у вчиненні умисного кримінального правопорушення.

Законодавче визначення поняття “співучасть” включає в себе такі **ознаки**:

- ✓ наявність двох чи більше суб'єктів кримінального правопорушення, які беруть участь у вчиненні одного й того самого умисного кримінального правопорушення;

- ✓ спільність їх участі у кримінального правопорушення;
- ✓ умисний характер діяльності співучасників.

Перші дві ознаки характеризують об'єктивну, а остання – суб'єктивну сторону співучасті.

Співучасть має різні форми:

Проста (співвиконавство) – коли всі учасники виконують об'єктивну сторону кримінального правопорушення.

Складна (з розподілом ролей) – коли поряд з виконавцем кримінального правопорушення, що безпосередньо виконує об'єктивну сторону, існують організатор, підбурювач або пособник.

Не є співучастю не обіцяне заздалегідь переховування особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, знарядь і засобів учинення кримінального правопорушення, слідів кримінального правопорушення чи предметів, здобутих кримінально протиправним шляхом, або придбання чи збут таких предметів. Особи, які вчинили такі діяння, підлягають кримінальній відповідальності лише у випадках, передбачених ст. 198 та 396 КК.

Не є співучастю обіцяне до закінчення вчинення кримінального правопорушення повідомлення про достовірно відоме підготовлюване або вчинюване кримінальне правопорушення. Такі особи підлягають кримінальній

відповідальності лише у випадках, коли вчинене ними діяння містить ознаки іншого кримінального правопорушення.

Види співучасників кримінального правопорушення за КК України. Виконавець (співвиконавець). Організатор. Підбурювач. Посібник.

Виконавцем (співвиконавцем) є особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами кримінального правопорушення безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила кримінальне правопорушення, передбачене цим Кодексом.

Організатором є особа, яка організувала вчинення кримінального правопорушення (кримінальних правопорушень) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також є особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, або особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування кримінально протиправної діяльності організованої групи або злочинної організації.

Підбурювачем є особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення кримінального правопорушення.

Посібником є особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню кримінального правопорушення іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, знаряддя чи засоби вчинення кримінального правопорушення, сліди кримінального правопорушення чи предмети, здобуті кримінально протиправним шляхом, придбати чи збути такі предмети або іншим чином сприяти приховуванню кримінального правопорушення.

Форми співучасті у кримінальному правопорушенні, передбачені в Загальній частині КК.

Відповідно до ст. 28 КК розрізняють:

Кримінальне правопорушення визнається таким, що вчинене **групою осіб**, якщо у ньому брали участь декілька (два або більше) виконавців без попередньої змови між собою.

Кримінальне правопорушення визнається вчиненим **за попередньою змовою групою осіб**, якщо його спільно вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку кримінального правопорушення, домовилися про спільне його вчинення.

Кримінальне правопорушення визнається вчиненим **організованою групою**, якщо в його готуванні або вчиненні брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувалися у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) кримінальних правопорушень, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи.

Кримінальне правопорушення визнається вчиненим **злочинною організацією**, якщо він скоєний стійким ієрархічним об'єднанням декількох осіб (п'ять і більше), члени якого або структурні частини якого за попередньою

змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації кримінально протиправної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої злочинної організації, так і інших кримінально протиправних груп.

Кримінальна відповідальність співучасників.

Виконавець (співвиконавець) підлягає кримінальній відповідальності за статтею Особливої частини КК, яка передбачає вчинене ним кримінальне правопорушення. Організатор, підбурювач та пособник підлягають кримінальній відповідальності за відповідною частиною ст. 27 і тією статтею (частиною статті) Особливої частини КК, яка передбачає кримінальне правопорушення, вчинене виконавцем. Ознаки, що характеризують особу окремого співучасника кримінального правопорушення, ставляться в вину лише цьому співучасникові. Інші обставини, що обтяжують відповідальність і передбачені у статтях Особливої частини цього Кодексу як ознаки кримінального правопорушення, що впливають на кваліфікацію дій виконавця, ставляться в вину лише співучаснику, який усвідомлював ці обставини. У разі вчинення виконавцем незакінченого кримінального правопорушення інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за співучасть у незакінченому кримінальному правопорушенні. Співучасники не підлягають кримінальній відповідальності за діяння, вчинене виконавцем, якщо воно не охоплювалося їхнім умислом.

Кримінальна відповідальність організаторів та учасників організованої групи чи злочинної організації.

Організатор організованої групи чи злочинної організації підлягає кримінальній відповідальності за всі кримінальні правопорушення, вчинені організованою групою чи злочинною організацією, якщо вони охоплювалися його умислом. Інші учасники організованої групи чи злочинної організації підлягають кримінальній відповідальності за кримінальні правопорушення, у підготовці або вчиненні яких вони брали участь, незалежно від тієї ролі, яку виконував у кримінальному правопорушенні кожен із них.

Специфічні прояви співучасті.

Посереднє виконавство – виконавець особисто не виконує дій, що утворюють об'єктивну сторону кримінального правопорушення чи особисто виконує лише частину таких дій. Іншу частину дій вчиняє особа, яка через малолітство, розумову відсталість, психічну хворобу та з інших причин не могла розуміти характер та значення дій, що нею вчинялися.

Співвиконавство у кримінальних правопорушеннях зі спеціальним суб'єктом можливе тільки як спільна протиправна діяльність декількох спеціальних суб'єктів. Якщо ж поряд з указаним у законі виконавцем об'єктивну сторону цього кримінального правопорушення виконує інша особа, що не відповідає ознакам спеціального суб'єкта, то вона вважається пособником.

Провокацією кримінального правопорушення визнається ситуація, коли особа підбурює (провокує) виконавця чи інших співучасників на вчинення кримінального правопорушення з метою його подальшого викриття.

Ексцес виконавця наявний, якщо інші співучасники не передбачали, не бажали та не припускали вчинення тих кримінально-протиправних дій, що їх вчинив виконавець. Розрізняють два види ексцесу: кількісний і якісний.

Кількісний ексцес має місце там, де виконавець, почавши вчиняти кримінальне правопорушення, що було задумано співучасниками, вчиняє дії однорідного характеру, але більш тяжкі. Тут задумане співучасниками кримінальне правопорушення ніби «переростає» у більш тяжке.

Якісний ексцес має місце там, де виконавець вчиняє неоднорідне, зовсім інше, ніж був задумане співучасниками, кримінальне правопорушення на додаток до того, що було погоджено із співучасниками. При такому ексцесі виконавець відповідає за правилами реальної сукупності кримінальних правопорушень: за задумане і вчинене за угодою зі співучасниками кримінальне правопорушення і за те, що було наслідком його ексцесу.

Можливі випадки кількісно-якісного ексцесу. Так особа, вчиняючи крадіжку (про яку є домовленість з іншими співучасниками), виходить за межі домовленості між співучасниками і вбиває господаря, який намагається затримати правопорушника.

Добровільна відмова співучасників.

У разі добровільної відмови від вчинення кримінального правопорушення виконавець (співвиконавець) не підлягає кримінальній відповідальності за наявності умов, передбачених ст. 17 КК. У цьому випадку інші співучасники підлягають кримінальній відповідальності за готування до того кримінального правопорушення або замах на те кримінальне правопорушення, від вчинення якого добровільно відмовився виконавець.

Не підлягають кримінальній відповідальності при добровільній відмові організатор, підбурювач чи пособник, якщо вони відвернули вчинення кримінального правопорушення або своєчасно повідомили відповідні органи державної влади про кримінальне правопорушення, що готується або вчиняється. Добровільною відмовою пособника є також ненадання ним засобів чи знарядь вчинення кримінального правопорушення або неусунення перешкод вчиненню кримінального правопорушення.

У разі добровільної відмови будь-кого із співучасників виконавець підлягає кримінальній відповідальності за готування до кримінального правопорушення або за замах на кримінальне правопорушення, залежно від того, на якій із цих стадій його діяння було припинено.

Причетність до кримінального правопорушення.

Причетність до кримінального правопорушення – це умисна дія або бездіяльність, яка посягає на суспільну безпеку, передбачена кримінальним законом і пов'язана із закінченим кримінальним правопорушенням або діями, які утворюють незакінчене кримінальне правопорушення, не сприяють його підготовці й учиненню, а отже, не знаходяться в причинному зв'язку зі кримінально-протиправним результатом.

Поняття причетності охоплює три види протиправної діяльності:

- 1) приховування;
- 2) неповідомлення;
- 3) потурання.

Характеризуючи причетність до кримінального правопорушення, слід зазначити дві відмінні ознаки: 1) наявність певного зв'язку з уже наявним явищем, а саме вчиненим кримінальним правопорушенням, кримінальним правопорушенням, яке готується або вчиняється; 2) відсутність сприяння вчиненню самого кримінального правопорушення

Відмінність причетності до кримінального правопорушення від співучасті у кримінальному правопорушенні.

При причетності особа не сприяє виконавцю або іншим співучасникам кримінального правопорушення в досягненні суспільно-небезпечного результату. Її протиправна діяльність не знаходиться із кримінальним правопорушенням, до якого ця особа причетна, ні в причинному, ні у винному зв'язку. Отже, наявність причетності виключає співучасть і навпаки, наявність співучасті виключає причетність. Термін “причетність” у законодавстві не застосовується, він запропонований теорією кримінального права.

Різниця між співучастю і причетністю полягає у тому, що при співучасті у наявності сукупні дії співучасників, які умисно вчиняються для досягнення єдиного суспільно небезпечного результату, тоді як причетність до кримінального правопорушення не детермінує діяльність виконавця й інших співучасників і не перебуває в причинному зв'язку з кінцевим суспільно небезпечним наслідком.

Особливості регламентації відповідальності за причетність до кримінального правопорушення в кримінальному праві України.

Причетність характеризується тим, що в діях особи, яка залучається до співучасті у кримінальному правопорушенні після його вчинення, немає причинного зв'язку між умислом і діями основних співучасників і особи, яка залучається до співучасті у кримінальному правопорушенні після його вчинення, тобто така особа при виникненні умислу на вчинення групового кримінального правопорушення до складу співучасників не входила.

В сучасному кримінальному праві виділяється три види причетності: потурання, приховування і недонесення

Кримінальна відповідальність за потурання передбачається окремими статтями Особливої частини Кримінального кодексу як самостійне кримінальне правопорушення. Наприклад, ст. 364 КК – зловживання владою або службовим становищем, тобто умисне, з корисливих мотивів чи в інших особистих інтересах або в інтересах третіх осіб, використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно заподіяло істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб. Можлива і відповідальність за ст. 256 КК (Заздалегідь не обіцяне сприяння учасникам злочинних організацій та укриття їх злочинної діяльності шляхом надання приміщень, сховищ, транспортних засобів, інформації, документів, технічних пристроїв, грошей, цінних паперів, а також заздалегідь не обіцяне здійснення інших дій по створенню умов, які сприяють їх злочинній діяльності), а також за ст. 426 КК (Умисне неприпинення кримінального правопорушення, що вчиняється підлеглим, або ненаправлення військовою службовою особою до органу досудового розслідування повідомлення про підлеглого, який вчинив

кримінальне правопорушення, а також інше умисне невиконання військовою службовою особою дій, які вона за своїми службовими обов'язками повинна була виконати, якщо це заподіяло істотну шкоду).

До кола діянь, що складають зміст інституту причетності, відносяться: приховування і його види – заздалегідь не обіцяне придбання або отримання, зберігання чи збут майна, завідомо одержаного кримінально протиправним шляхом за відсутності ознак легалізації (відмивання) доходів, одержаних кримінально протиправним шляхом, і легалізація (відмивання) доходів, одержаних кримінально протиправним шляхом; потурання вчиненню кримінального правопорушення (загальним і спеціальним суб'єктами) і залишення в небезпеці; неповідомлення про кримінальне правопорушення і осіб, які його вчинили, а також неповідомлення: про позбавлення і жорстоке поводження, яким піддається малолітня чи інша особи, не здатні себе захистити, і про невинність арештованої, затриманої чи засудженої особи (за умови криміналізації таких діянь).

Кримінальна відповідальність за приховування кримінальних правопорушень настає у випадках спеціально передбачених кримінальним законом.

Відповідальність заздалегідь не обіцяне придбання або отримання, зберігання чи збут майна, завідомо одержаного кримінально протиправним шляхом за відсутності ознак легалізації (відмивання) майна, одержаного кримінально протиправним шляхом настає за ст. 198 КК. Заздалегідь не обіцяне приховування тяжкого чи особливо тяжкого злочину регламентовано ст. 396 КК.

Недонесенням визнається неповідомлення особою правоохоронним органам про достовірно відомі підготовлювані або вчинені кримінальні правопорушення.

Сьогодні Кримінальний кодекс України відповідальності за цей вид причетності до кримінального правопорушення не передбачає. На цій підставі самостійного кримінального значення недонесення не має. Лише у випадку, якщо в діях такої особи містяться ознаки іншого самостійного складу кримінального правопорушення, вона підлягає за нього кримінальній відповідальності. Так, наприклад, якщо така особа незаконно зберігала вогнепальну зброю, вона підлягає відповідальності за ст. 263 КК, за недонесення ж про кримінальне правопорушення, вчинене іншими особами, вона ні за яких умов не відповідає (ч. 7 ст. 27 КК).

Форми (види) причетності до кримінального правопорушення.

У теорії кримінального права виділяються такі види причетності до кримінального правопорушення:

- 1) заздалегідь не обіцяне приховування кримінального правопорушення;
- 2) заздалегідь не обіцяне придбання або збут майна, завідомо здобутого кримінально протиправним шляхом.
- 3) неповідомлення про кримінальне правопорушення: поняття, окремі прояви особливості юридичної оцінки в кримінальному праві;
- 4) потурання кримінальному правопорушенню: поняття, окремі прояви особливості юридичної оцінки в кримінальному праві.

Заздалегідь необіцяне приховування кримінального правопорушення: поняття, окремі прояви особливості юридичної оцінки в кримінальному праві.

Заздалегідь необіцяне переховування кримінального правопорушення – це активна діяльність особи з переховування правопорушника, знарядь і засобів учинення кримінального правопорушення, слідів кримінального правопорушення чи предметів, здобутих кримінально протиправним шляхом, або придбання чи збут таких предметів. Особи, які вчинили ці діяння, підлягають кримінальній відповідальності лише у випадках, передбачених у ст. ст. 198 і 396 КК.

Кримінальна відповідальність за заздалегідь необіцяне приховування кримінального правопорушення можлива тільки при приховуванні тяжких та особливо тяжких злочинів (ч. 1 ст. 396 КК). Відповідно до ч. 2 ст. 396 КК, не підлягають кримінальній відповідальності за заздалегідь необіцяне приховування злочину члени сім'ї чи близькі родичі особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, коло яких визначається законом.

Заздалегідь необіцяне придбання або збут майна, завідомо здобутого кримінально протиправним шляхом.

Заздалегідь не обіцяне придбання чи збут майна, здобутого кримінально протиправним шляхом, означає, що особа надає допомогу правопорушнику в збуті такого майна чи купує його після закінчення суспільно-небезпечної дії, наперед не домовляючись про таку угоду.

Безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення є встановлений порядок набуття права володіння, користування й розпорядження майном. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризується наявністю хоча б одного діяння, заздалегідь не обіцяного виконавцю кримінального правопорушення, проте яке має причетність до вже вчиненого кримінального правопорушення, а саме:

- придбання майна, завідомо здобутого кримінально протиправним шляхом;
- збут майна, завідомо здобутого кримінально протиправним шляхом;
- зберігання майна, завідомо здобутого кримінально протиправним шляхом.

Усі ці дії винної особи виникають і вчиняються щодо вже вчиненого кримінального правопорушення (після вчинення крадіжки, контрабанди, бандитизму тощо). Такі дії не перебувають у причинному зв'язку з кримінальним правопорушенням, унаслідок якого було добуто майно.

Суб'єктом заздалегідь необіцяного придбання, одержання, зберігання або збуту майна, завідомо здобутого кримінально протиправним шляхом, є осудна фізична особа, яка досягла 16-річного віку.

Заздалегідь не обіцяне придбання, одержання, зберігання або збут майна, завідомо здобутого кримінально протиправним шляхом, вчинене службовою особою з використанням свого службового становища (за умови заподіяння значної шкоди або тяжких наслідків), вимагає кваліфікації за сукупністю суспільно-небезпечних діянь за ст. ст. 198 і 364 КК (зловживання владою або службовим становищем).

Суб'єктом цього кримінального правопорушення не можуть бути особи, що здобули майно кримінально протиправним шляхом і самі його збули; особи, що підбурювали до вчинення або сприяли вчиненню кримінального правопорушення, в результаті якого було здобуте майно, з метою наступного придбання або збуту цього майна.

Суб'єктивна сторона характеризується прямим умислом. Особа усвідомлює, що здобуває, одержує, зберігає та збуває майно, здобуте кримінально протиправним шляхом, і бажає вчинити такі дії. Усвідомлення того, що майно здобуто кримінально протиправним шляхом, є обов'язковою ознакою інтелектуального моменту умислу винної особи.

Чинний Кримінальний кодекс України в ст. 198 передбачає відповідальність заздалегідь не обіцяне придбання або отримання, зберігання чи збут майна, завідомо одержаного кримінально протиправним шляхом за відсутності ознак легалізації (відмивання) майна, одержаного кримінально протиправним шляхом.

Неповідомлення про кримінальне правопорушення: поняття, окремі прояви особливості юридичної оцінки в кримінальному праві.

Полягає у неповідомленні органів влади про достовірно відоме кримінальне правопорушення, незалежно від стадії, на якому воно перебуває, - підготовлюване, вчинюване або вже вчинене.

Слід звернути увагу на те, що зазвичай недонесення вчинюється щодо кримінального правопорушення, яке, принаймні, досягло стадії готування. Тоді воно становить одну з форм причетності, яка тягне відповідальність у випадках, спеціально передбачених у КК. Однак неповідомлення може виступати і як пособництво, - якщо воно було заздалегідь обіцяне учасникам предикатного кримінального правопорушення і сприйняте ними як усунення перешкод (іншими словами, якщо загроза викриття внаслідок повідомлення про кримінально протиправні дії становила перешкоду до вчинення кримінального правопорушення).

Чинним кримінальним законодавством регламентовано випадки, коли за неповідомлення про кримінальне правопорушення іншої особи настає кримінальна відповідальність:

- ✓ службова особа підлягає відповідальності за неповідомлення про кримінальне правопорушення, вчинене підлеглими чи підконтрольними їй особами. Такі діяння кваліфікуються за статтями про кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності;

- ✓ введення в оману суду або іншого уповноваженого органу (ст. 384 КК) може полягати у наданні показань, спрямованих на приховування відомостей про кримінальне правопорушення іншої особи;

- ✓ відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків (ст. 385 КК) охоплює діяння, які вчиняються з метою неповідомлення про кримінальне правопорушення, вчинене іншою особою.

- ✓ перешкоджання з'явленню свідка, потерпілого, експерта, спеціаліста, примушування їх до відмови від давання показань чи висновку (ст. 386 КК)

звичайно мають на меті домогтися того, щоб зазначені учасники процесу не надали інформацію про кримінальні правопорушення, вчинені іншими особами

✓ приховування злочину (ст. 396 КК)

Кримінальна відповідальність за задалегідь необіцяне приховування кримінального правопорушення можлива тільки при приховуванні тяжких та особливо тяжких злочинів (ч. 1 ст. 396 КК).

Відповідно до ч. 2 ст. 396 КК, не підлягають кримінальній відповідальності за задалегідь необіцяне приховування злочину члени сім'ї чи близькі родичі особи, яка вчинила злочин, коло яких визначається законом.

Потурання кримінальному правопорушенню: поняття, окремі прояви особливості юридичної оцінки в кримінальному праві.

Потурання як форма причетності до кримінального правопорушення пов'язана з невиконанням особою покладених на неї юридичних обов'язків щодо запобігання кримінальному правопорушенню чи припинення кримінального правопорушення.

Потурання кримінальному правопорушенню можливе на стадії підготовки до кримінального правопорушення. Правова оцінка потурання залежить від того, чи було воно задалегідь обіцяне. Коли потурання було задалегідь обіцяне, то воно утворює співучасть у кримінальному правопорушенні.

Якщо потурання не було задалегідь обіцяним, воно може бути визнано відповідним службовим зловживанням (ст. ст. 364, 423 КК).

Множинність кримінальних правопорушень поняття, форми.

Множинність кримінальних правопорушень – це вчинення особою двох чи більшої кількості суспільно небезпечних діянь, кожне з яких утворює ознаки самостійного складу кримінального правопорушення.

Повторність кримінальних правопорушень визнається вчинення двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини цього Кодексу.

Сукупність кримінальних правопорушень визнається вчинення особою двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини цього Кодексу, за жодне з яких її не було засуджено. При цьому не враховуються кримінальні правопорушення, за які особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом.

Рецидивом кримінальних правопорушень визнається вчинення нового умисного кримінального правопорушення особою, яка має судимість за умисне кримінальне правопорушення.

Одиничне кримінального правопорушення наявне, якщо його передбачено кримінальним законом як одиничний самостійний склад кримінального правопорушення.

Одиничні кримінальні правопорушення поділяються на прості й ускладнені одиничні кримінального правопорушення.

Під простим одиничним кримінальним правопорушенням в теорії кримінального права розуміється кримінальне правопорушення, яке

характеризується відносною нескладністю законодавчого визначення його об'єктивних та суб'єктивних елементів.

Ускладнені одиничні кримінальні правопорушення характеризуються більш складною структурою складу, в них більш складні об'єктивні та суб'єктивні сторони вчиненого. Як правило, виділяються такі види ускладнених одиничних кримінальних правопорушень: *триваючі, продовжувані, складені* кримінальні правопорушення.

Триваюче кримінальне правопорушення можна визначити як одиничне кримінальне правопорушення, яке, розпочавшись дією чи бездіяльністю особи, далі вчиняється безперервно протягом більш-менш тривалого часу. У КК передбачена кримінальна відповідальність за багато триваючих кримінальних правопорушень. Це ухилення від призову на строкову військову службу (ст. 335), недбале зберігання вогнепальної зброї чи бойових припасів (ст. 264) тощо.

Триваюче кримінальне правопорушення – це *одиничне кримінальне правопорушення, і тому воно кваліфікується за однією статтею КК*. Наприклад, незаконне зберігання вогнепальної зброї кваліфікується за ч. 1 ст. 263 КК. Тривалість перебування особи в стані неперервного вчинення кримінального правопорушення, тобто тривалість власне кримінального правопорушення, на його кваліфікацію не впливає, проте береться до уваги судом при призначенні покарання.

Продовжуване кримінальне правопорушення – *кримінального правопорушення, яке складається з декількох тотожних кримінально-протиправних діянь, спрямованих на єдину мету, що складають єдине кримінальне правопорушення*. У ч. 2 ст. 32 КК продовжуване кримінальне правопорушення визначається як діяння, що складається з двох або більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним кримінально-протиправним наміром.

Складене кримінальне правопорушення (складне) – *це кримінальне правопорушення, яке складається з двох або більшої кількості кримінально-протиправних діянь, кожне з яких, якщо розглядати їх відокремлено (ізолювано), є єдиним самостійним кримінальним правопорушенням, але внаслідок їх органічної єдності утворюють одне одиничне кримінальне правопорушення, яке охоплюється ознаками однієї статті (частини статті) КК*.

У КК такі кримінальні правопорушення передбачено в багатьох статтях. Наприклад, розбій – ст. 187 КК, який складається з насильства над особою (погроза вбивством, заподіяння тілесних ушкоджень) і заволодіння майном.

Сукупністю кримінальних правопорушень визнається вчинення особою двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями або різними частинами однієї статті Особливої частини цього Кодексу, за жодне з яких її не було засуджено. При цьому не враховуються кримінальні правопорушення, за які особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом.

При сукупності кримінальних правопорушень кожне з них підлягає кваліфікації за відповідною статтею або частиною статті Особливої частини цього Кодексу.

Види сукупності кримінальних правопорушень:

Ідеальна сукупність наявна, якщо одним діянням особи вчинено два чи більшу кількість кримінальних правопорушень.

Реальна сукупність наявна, якщо винний різними самостійними діями вчиняє два чи більшу кількість кримінальних правопорушень. Отже, за реальної сукупності є дві чи більше дії, кожна з яких є самостійним кримінальним правопорушенням.

Сукупність можуть утворювати також кримінальні правопорушення, передбачені однією і тією ж статтею або частиною статті Особливої частини КК, якщо: 1) вони вчинені неодноразово і за наступне кримінальне правопорушення новою редакцією відповідної статті чи частини статті Особливої частини КК передбачено новий за своїм змістом склад кримінального правопорушення; 2) вони вчинені неодноразово і за наступне кримінальне правопорушення новою редакцією відповідної статті чи частини статті Особливої частини КК посилено кримінальну відповідальність; 3) вчинені кримінальні правопорушення мають різні стадії; 4) було вчинено закінчений замах на кримінальне правопорушення і незакінчений замах на кримінальне правопорушення; 5) один чи декілька кримінальних правопорушень особа вчинила самостійно (одноособово) чи була його (їх) виконавцем (співвиконавцем), а інше (інші) вчинила як організатор, підбурювач чи пособник; 6) одне кримінальне правопорушення особа вчинила як організатор, підбурювач чи пособник, а при вчиненні іншого була іншим співучасником.

При цьому не може бути елементом сукупності кримінальне правопорушення, за яке особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом.

За змістом ч. 2 ст. 33 КК кримінальні правопорушення, які утворюють сукупність, підлягають окремій кваліфікації. З урахуванням положень ч. 1 ст. 33 КК це правило застосовується, зокрема, і тоді, коли особа вчинила декілька тотожних кримінальних правопорушень, які утворюють повторність, але перший із них не має кваліфікуючих ознак. У таких випадках перше кримінальне правопорушення кваліфікується за ч. 1 відповідної статті Особливої частини КК, а одне чи декілька наступних за ч. 2 цієї статті за ознакою вчинення його (їх) повторно.

Якщо у складі кримінального правопорушення передбачене діяння, окремі прояви якого у поєднанні з відповідними обставинами утворюють склад іншого кримінального правопорушення, то такі прояви, як правило, повинні отримувати окрему кваліфікацію. Так, за сукупністю кримінальних правопорушень необхідно кваліфікувати використання завідомо підробленого документа чи самовільне присвоєння владних повноважень або звання службової особи при шахрайстві, умисне знищення, пошкодження чи приховування офіційних документів при приховуванні тяжкого чи особливо тяжкого злочину тощо.

Водночас окремі з таких діянь враховано законодавцем у диспозиції відповідної статті (частини статті) Особливої частини КК. У таких випадках ці діяння окремої кваліфікації не потребують (наприклад, погроза вбивством при вчиненні розбою охоплюється ст. 187 КК).

Якщо у складі кримінального правопорушення передбачене діяння, яке у поєднанні з іншими обставинами завжди утворює склад іншого кримінального правопорушення (наприклад, зміст діяння полягає у застосуванні фізичного насильства при вчиненні певного кримінального правопорушення), то питання про його кримінально-правову оцінку необхідно вирішувати з урахуванням того, наскільки охоплюється складом цього кримінального правопорушення таке діяння, а також з урахуванням змісту санкцій відповідних статей (частин статей) Особливої частини КК.

У випадках, коли складом певного кримінального правопорушення охоплюється вчинене одночасно з цим кримінальним правопорушенням відповідне діяння і санкцією статті (частини статті) Особливої частини КК встановлене за це кримінальне правопорушення більш суворе максимальне основне покарання, ніж за відповідне діяння, таке діяння не утворює сукупності кримінальних правопорушень і окремої кваліфікації не потребує (наприклад, заподіяння умисного середньої тяжкості тілесного ушкодження при вчиненні розбою або вимагання охоплюється відповідною частиною ст. 187 чи ч. 3 ст. 189 КК і окремо за відповідною частиною ст. 122 КК не кваліфікується).

Водночас, коли таке діяння виходить за межі складу певного кримінального правопорушення, воно має кваліфікуватись окремо і утворює сукупність кримінальних правопорушень (наприклад, заподіяння умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого, при вчиненні розбою або вимагання кваліфікується за ч. 4 ст. 187 або ч. 4 ст. 189 і ч. 2 ст. 121 КК). У цих випадках зміст санкцій відповідних статей (частин статей) Особливої частини КК до уваги не береться.

У разі, коли стаття чи частина статті Особливої частини КК передбачає у складі кримінального правопорушення вчинення іншого кримінального правопорушення, не вказуючи на видові ознаки останнього (п. 9 ч. 2 ст. 115, ч. 1 ст. 255, ст. 257 КК тощо), вчинення особою таких кримінальних правопорушень належить розглядати як їх сукупність з окремою кваліфікацією кожного із кримінальних правопорушень.

За таких умов сукупності не утворюють лише кримінальні правопорушення, які відповідають одному і тому самому складу кримінального правопорушення (наприклад, вчинення особою двох умисних вбивств за обставин, що обтяжують відповідальність, одне з яких вчинене з метою приховати інше).

Якщо за певне діяння передбачено відповідальність загальною і спеціальною (за об'єктом посягання, суб'єктом кримінального правопорушення тощо) нормами Особливої частини КК, таке діяння кваліфікується, як правило, за спеціальною нормою Особливої частини КК і додаткової кваліфікації за загальною нормою не потребує.

У випадках, коли стаття чи частина статті Особливої частини КК передбачає спричинення відповідним діянням загибелі людини чи інших тяжких наслідків, заподіяння таких наслідків через необережність охоплюється цією статтею чи частиною статті і окремої (додаткової) кваліфікації за іншими статтями Особливої частини КК не потребує.

У разі, коли стаття чи частина статті Особливої частини КК не передбачає спричинення відповідним діянням загибелі людини чи інших тяжких наслідків, заподіяння таких наслідків через необережність за певних умов утворює сукупність кримінальних правопорушень і має кваліфікуватись окремо.

Якщо стаття чи частина статті Особливої частини КК прямо передбачає спричинення відповідним діянням загибелі однієї або кількох осіб чи така загибель є проявом передбачених нею тяжких наслідків, умисне спричинення при вчиненні такого кримінального правопорушення смерті одному або кільком потерпілим цією статтею чи частиною статті не охоплюється. Таке спричинення потребує окремої (додаткової) кваліфікації за відповідною частиною ст. 115, а за наявності необхідних умов – за ст. 112, 348, 379, 400 КК тощо.

Повторністю кримінальних правопорушень визнається вчинення двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливої частини цього Кодексу.

Повторність, передбачена частиною першою цієї статті, відсутня при вчиненні продовжуваного кримінального правопорушення, яке складається з двох або більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним кримінально протиправним наміром.

Вчинення двох або більше кримінальних правопорушень, передбачених різними статтями цього Кодексу, визнається повторним лише у випадках, передбачених в Особливій частині КК.

Повторність відсутня, якщо за раніше вчинене кримінальне правопорушення особу було звільнено від кримінальної відповідальності на підставах, установлених законом, або якщо судимість за це кримінальне правопорушення було погашено або знято, а також після відбуття покарання за вчинення кримінального проступку.

При цьому для повторності не має значення, чи було особу засуджено за раніше вчинене кримінальне правопорушення.

Не утворює повторності раніше вчинене кримінальне правопорушення, за яке особу було звільнено від кримінальної відповідальності за підставами, встановленими законом, засуджено без призначення покарання або зі звільненням від покарання, а також кримінальне правопорушення, судимість за яке було погашено чи знято.

Стадії вчинених кримінальних правопорушень, а також вчинення кримінальних правопорушень одноособово чи у співучасті на визнання їх вчиненими повторно не впливають.

У межах повторності кримінальних правопорушень їх неодноразове вчинення означає, що не збігаються за часовими показниками початкові моменти вчинення кожного з кримінальних правопорушень. У зв'язку з цим повторність можуть утворювати кримінальні правопорушення, одне з яких було вчинено у період, коли інше кримінальне правопорушення вже розпочалося, але ще не закінчилося. У такому разі вчиненим повторно вважається кримінальне правопорушення, розпочате пізніше.

Якщо в одній статті (частині статті) Особливої частини КК передбачені різні за своїм змістом діяння (ст. 263, 307, 309 КК тощо), їх вчинення в різний час

не утворює повторності кримінальних правопорушень у випадках, коли такі діяння охоплювались єдиним умислом особи. У цих випадках вчинені особою діяння стають елементами одного кримінального правопорушення (наприклад, незаконне придбання вогнепальної зброї та бойових припасів і наступне їх зберігання та носіння).

Від повторності кримінальних правопорушень необхідно відрізняти продовжуване кримінальне правопорушення, яке відповідно до ч. 2 ст. 32 КК складається з двох або більше тотожних діянь, об'єднаних єдиним кримінально протиправним наміром. Об'єднання тотожних діянь єдиним кримінально протиправним наміром означає, що до вчинення першого з низки тотожних діянь особа усвідомлює, що для реалізації її кримінального протиправного наміру необхідно вчинити декілька таких діянь, кожне з яких спрямовано на реалізацію цього наміру. Такі діяння не утворюють повторності, оскільки кожне з них стає елементом одиничного (єдиного) кримінального правопорушення і окремим (самостійним) кримінальним правопорушенням щодо будь-якого іншого з цих діянь бути не може, а при повторності тотожних кримінальних правопорушень кожне з них має свою суб'єктивну сторону, зокрема самостійний умисел, який виникає щоразу перед вчиненням окремого кримінального правопорушення.

Якщо склад кримінального правопорушення, визнаного продовжуванним, передбачає певні кількісні показники, які впливають на його кваліфікацію (розмір викраденого майна, розмір заподіяної шкоди тощо), то при його кваліфікації враховується загальна сума таких показників, пов'язаних з кожним із вчинених особою діянь, що утворюють продовжуване кримінальне правопорушення, і при визначенні їх розміру необхідно виходити з кількості неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, вираховуваних за кожен період вчинення продовжуваного кримінального правопорушення окремо.

При повторності кримінальних правопорушень відповідні кількісні показники обчислюються за кожне кримінальне правопорушення окремо; розмір цих показників визначається в порядку, встановленому на час вчинення кожного кримінального правопорушення, і загальна їх сума на кваліфікацію кримінальних правопорушення не впливає.

Предбачене у відповідних статтях (частинах статей) Особливої частини КК вчинення кримінального правопорушення повторно або особою, яка раніше вчинила відповідне кримінальне правопорушення, є кваліфікуючою ознакою певного кримінального правопорушення. Тому, якщо за вчинення попереднього кримінального правопорушення (кількох попередніх кримінальних правопорушень) особу не було засуджено, кожне із кримінальних правопорушень, які утворюють повторність, має бути предметом самостійної кримінально-правової оцінки.

При цьому, якщо вчинені кримінальні правопорушення, крім повторності, утворюють ще й сукупність, вони відповідно до ч. 2 ст. 33 КК повинні отримувати окрему кваліфікацію. Якщо ж кримінальні правопорушення, які утворюють повторність, відповідають одному і тому самому складу кримінального правопорушення, їх кваліфікація здійснюється за однією статтею або частиною статті Особливої частини КК. У таких випадках повторність кримінальних

правопорушень повинна зазначатись у процесуальних документах, які стосуються обвинувачення особи, як кваліфікуюча ознака відповідних кримінальних правопорушень.

Рецидивом кримінальних правопорушень визнається вчинення нового умисного кримінального правопорушення особою, яка має судимість за умисне кримінальне правопорушення.

Види рецидиву:

Загальний рецидив – це рецидив, до якого входять різномірні кримінальні правопорушення, тобто не тотожні за родовим або безпосереднім об'єктами.

Спеціальним називається рецидив, до якого належать тотожні чи однорідні кримінальні правопорушення, тобто однакові за складом або такі, що мають тотожні чи подібні безпосередні об'єкти у випадках спеціально передбачених Особливою частиною КК.

Залежно від кількості судимостей рецидив поділяється на два види: *простий і складний.*

Простий рецидив є в тих випадках, коли особа має дві судимості.

Складний рецидив – це рецидив кримінальних правопорушень, за якого особа має три та більше судимості.

За ступенем суспільної небезпечності вирізняють *пенітенціарний рецидив, рецидив тяжких і особливо тяжких злочинів.*

Оскільки відповідно до ч. 1 ст. 88 КК особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості, то вчинення саме в цей період нового умисного кримінального правопорушення утворює з попереднім умисним кримінальним правопорушенням їх рецидив.

Якщо після вчинення особою нового кримінального правопорушення виникли обставини, які усувають передбачені ст. 34 КК підстави для визнання вчинених нею діянь рецидивом кримінальних правопорушень (наприклад, обвинувальний вирок за попереднє кримінальне правопорушення було скасовано як неправосудний і особу було реабілітовано; обвинувальний вирок за попереднє або наступне кримінальне правопорушення було змінено і особа у зв'язку з цим вважається такою, що має судимість за необережне кримінальне правопорушення; новим законом було скасовано кримінальну протиправність діяння тощо), то судам належить виходити з того, що рецидив кримінальних правопорушень у поведінці такої особи був відсутній. У зв'язку з цим втрачають своє правове значення всі несприятливі для особи наслідки, які виникли внаслідок визнання вчинених нею діянь рецидивом кримінальних правопорушень.

В окремих статтях Особливої частини КК рецидив кримінальних правопорушень передбачено як різновид повторності кримінальних правопорушень і, крім таких кваліфікуючих ознак, як вчинення кримінального правопорушення повторно або його вчинення особою, яка раніше вчинила відповідне кримінальне правопорушення, може бути виражений і такою кваліфікуючою ознакою, як вчинення кримінального правопорушення особою, раніше судимою за відповідне кримінальне правопорушення.

Обставини, що виключають кримінальну протиправність діяння – передбачені законом обставини, наявність яких перетворює зовні подібні до кримінальних правопорушень діяння у правомірні, соціально корисні або соціально нейтральні.

Необхідна оборона (ст. 36 КК).

Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони.

Кожна особа має право на необхідну оборону незалежно від можливості уникнути суспільно небезпечного посягання або звернутися за допомогою до інших осіб чи органів влади.

Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Перевищення меж необхідної оборони тягне кримінальну відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у статтях 118 та 124 цього Кодексу.

Особа не підлягає кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту.

Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Уявна оборона (ст. 37 КК).

Уявною обороною визнаються дії, пов'язані із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було, і особа, неправильно оцінюючи дії потерпілого, лише помилково припускала наявність такого посягання.

Уявна оборона виключає кримінальну відповідальність за заподіяну шкоду лише у випадках, коли обстановка, що склалася, давала особі достатні підстави вважати, що мало місце реальне посягання, і вона не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення.

Якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати помилковості свого припущення, але при цьому перевищила межі захисту, що дозволяються в умовах відповідного реального посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності як за перевищення меж необхідної оборони.

Якщо в обстановці, що склалася, особа не усвідомлювала, але могла усвідомлювати відсутність реального суспільно небезпечного посягання, вона підлягає кримінальній відповідальності за заподіяння шкоди через необережність.

Затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення (ст. 38 КК).

Не визнаються кримінально протиправними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і доставлення її відповідним органам влади, якщо при цьому не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи.

Перевищенням заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, визнається умисне заподіяння особі, що вчинила кримінальне правопорушення, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення. Перевищення заходів, необхідних для затримання особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, має наслідком відповідальність лише у випадках, спеціально передбачених у статтях 118 та 124 цього Кодексу.

Крайня необхідність (ст. 39 КК).

Не є кримінальним правопорушенням заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода.

Особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрожувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці.

Фізичний або психічний примус (ст. 40 КК).

Не є кримінальним правопорушенням дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками.

Питання про кримінальну відповідальність особи за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо ця особа зазнала фізичного примусу, внаслідок якого вона зберігала можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу, вирішується відповідно до положень статті 39 цього Кодексу.

Виконання наказу або розпорядження (ст. 41 КК).

Дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження.

Наказ або розпорядження є законними, якщо вони віддані відповідною особою в належному порядку та в межах її повноважень і за змістом не

суперечать чинному законодавству та не пов'язані з порушенням конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка відмовилася виконувати явно кримінально протиправний наказ або розпорядження.

Особа, що виконала явно кримінально протиправний наказ або розпорядження, за діяння, вчинені з метою виконання такого наказу або розпорядження, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах.

Якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати кримінально протиправного характеру наказу чи розпорядження, то за діяння, вчинене з метою виконання такого наказу чи розпорядження, відповідальності підлягає тільки особа, що віддала кримінально протиправний наказ чи розпорядження.

Діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК).

Не є кримінальним правопорушенням діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети.

Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам.

Ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій.

Виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст. 43 КК).

Не є кримінальним правопорушенням вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх кримінально протиправної діяльності.

Особа, зазначена у частині першій цієї статті, підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно і поєднаного з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного з спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків.

Особа, яка вчинила злочин, що передбачений частиною другою цієї статті, не може бути засуджена до довічного позбавлення волі, а покарання у виді позбавлення волі не може бути призначене їй на строк, більший, ніж половина максимального строку позбавлення волі, передбаченого законом за цей злочин.

Виконання обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст.43-1 КК).

Не є кримінальним правопорушенням діяння (дія або бездіяльність), вчинене в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту та спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, якщо це заподіяло шкоду життю або здоров'ю особи, яка здійснює таку

агресію, або заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, за відсутності ознак катування чи застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом, інших порушень законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Кожна особа має право на захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України незалежно від можливості уникнення зіткнення, заподіяння шкоди або звернення за допомогою до інших осіб чи органів державної влади, Збройних Сил України.

Особа не підлягає кримінальній відповідальності за застосування зброї (озброєння), бойових припасів або вибухових речовин проти осіб, які здійснюють збройну агресію проти України, та за пошкодження чи знищення у зв'язку з цим майна.

Не вважається виконанням обов'язку щодо захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України діяння (дія або бездіяльність), спрямоване на відсіч та стримування збройної агресії Російської Федерації або агресії іншої країни, яке явно не відповідає небезпечності агресії або обстановці відсічі та стримування, не було необхідним для досягнення значної суспільно корисної мети у конкретній ситуації та створило загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи настання інших надзвичайних подій більшого масштабу.

§ 6. Заходи кримінально-правового характеру

Під заходами кримінального характеру слід розуміти засоби впливу, які передбачені законом про кримінальну відповідальність за вчинення кримінального правопорушення чи зовні схожого на нього діяння або суспільно небезпечного діяння, передбаченого Особливою частиною КК, пов'язані з обмеженнями чи позбавленнями найбільш значимих для людини прав і свобод або зі звільненням особи від кримінальної відповідальності та покарання чи, навіть взагалі, з її не притягненням до такої відповідальності і спрямовані на досягнення соціально корисних цілей.

Змістом заходів кримінально-правового характеру є певний обсяг державного примусу, пом'якшення та заохочення. Державний примус зводиться до обмежень або повного позбавлення прав і свобод суб'єкта і знаходить свій вияв у кримінальному покаранні, примусових заходах медичного та виховного характеру, примусовому лікуванні, спеціальній конфіскації, заходах, що застосовуються до юридичних осіб;

Заохочення заходів кримінально-правового характеру, як, до речі, і пом'якшення, може здійснюватися через позитивну або соціально корисну поведінку особи. Заохочення охоплює передбачені діючим законом України про кримінальну відповідальність випадки звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання або його відбування, чи навіть не притягнення особи до кримінальної відповідальності. Пом'якшення здійснюється завдяки застосуванню норм, передбачених ст.82, ч.1, 3 ст.74, 95 КК та деякими іншими.

Проте, очевидно, що заходи поновлення вживаються з метою стимулювання правопорушника до суспільно корисної, правильної поведінки, а тому є різновидом заходів заохочення. Таким чином, можна виділяти: 1) заходи заохочення; 2) заходи покарання; 3) заходи безпеки.

У КК називаються (очевидно, як види заходів кримінально-правового характеру) кримінальна відповідальність і покарання, а також звільнення від кримінальної відповідальності та покарання. Крім того, згадуються «інші кримінально-правові наслідки». Під ними, очевидно, слід розуміти: судимість; примусові заходи виховного характеру, крім випадків застосування їх до особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння до досягнення віку, з якого може настати кримінальна відповідальність; примусові заходи медичного характеру; примусове лікування; конфіскація.

Класифікація заходів кримінально-правового характеру.

Одним із таких поділів їх на види є наступний:

1. Заходи кримінально-правового характеру в межах кримінальної відповідальності особи.

До таких заходів, у першу чергу можна віднести покарання особи. Так, відповідно до ст. 50 КК, покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого. Окрім покарання, до таких заходів можна віднести, наприклад, судимість. Відповідно до ст. 88 КК особа визнається такою, що має судимість, з дня набрання законної сили обвинувальним вироком і до погашення або зняття судимості.

2. Заходи кримінально-правового характеру поза межами кримінальної відповідальності особи.

Такими заходами можуть бути, наприклад, звільнення від кримінальної відповідальності, примусові заходи медичного характеру, тощо. Так, відповідно до ст. 92 КК, примусовими заходами медичного характеру являється надання амбулаторної психіатричної допомоги, поміщення особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК, в спеціальний лікувальний заклад з метою її обов'язкового лікування, а також запобігання вчиненню нею суспільно небезпечних діянь.

3. Заходи кримінально-правового характеру, які можуть поєднуватись із кримінальною відповідальністю особи або застосовуватись самостійно. До таких заходів можна віднести, наприклад, спеціальну конфіскацію. Так, відповідно до ст. 96¹ КК, спеціальна конфіскація полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках, визначених цим Кодексом, за умови вчинення умисного кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК, за які передбачено основне покарання у виді позбавлення волі або штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а так само передбаченого рядом визначених цією статтею кримінальних правопорушень.

Звільнення від кримінальної відповідальності – це відмова держави від

застосування щодо особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, установлених законом обмежень певних прав і свобод шляхом закриття кримінального провадження, яке здійснює суд у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України, у порядку, встановленому Кримінальним процесуальним кодексом України.

Метою кримінально-правового інституту звільнення від кримінальної відповідальності є запобігання обмеженню прав людини шляхом притягнення правопорушника до кримінальної відповідальності, не пропорційної її цілям. Необхідність і обґрунтованість закріплення таких норм пов'язана з певною спрямованістю кримінальної політики держави. Політичні, соціально-економічні та суспільні потреби є основою формування такої політики, а її основна мета – створення кримінального законодавства, що відповідає потребам людини, суспільства та держави, та його ефективне застосування на практиці. Тому, застосування покарання не завжди є єдиним шляхом до досягнення мети відповідальності, оскільки можна застосувати альтернативу такому покаранню, чим і є звільнення від кримінальної відповідальності.

Також необхідно встановити родову належність поняття звільнення від кримінальної відповідальності й видові поняття, що є складовою цього родового. У зв'язку з цим можна висунути дві гіпотези. Відповідно до першої – найближчим поняттям, яке виступає родовим досліджуваного поняття звільнення від кримінальної відповідальності, є кримінальна відповідальність. Іншим поняттям, що входить до цього роду, на наш погляд, є виключення кримінальної відповідальності та притягнення до неї, які разом зі звільненням від кримінальної відповідальності є видовими поняттями. Отже, необхідно встановити родову належність поняття звільнення від кримінальної відповідальності й видові поняття, що є складовою цього родового. У зв'язку з цим можна висунути дві гіпотези. Відповідно до першої – найближчим поняттям, яке виступає родовим досліджуваного поняття звільнення від кримінальної відповідальності, є кримінальна відповідальність. Іншим поняттям, що входить до цього роду, на наш погляд, є виключення кримінальної відповідальності та притягнення до неї, які разом зі звільненням від кримінальної відповідальності є видовими поняттями.

Не дивлячись на, по суті, однакові правові наслідки факту застосування щодо особи будь-якого виду звільнення від кримінальної відповідальності, важливе значення має той факт, на яких умовах воно здійснюється стосовно особи. Велика кількість видів звільнення від кримінальної відповідальності, які існують у чинному законодавстві, ставить перед правозастосовцями важливе практичне завдання правильного й точного вибору його виду в кожному конкретному випадку. Вирішенню цього питання сприяє *класифікація* видів цього звільнення.

За сферою поширення виділяють:

- 1) загальні види звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені в Загальній частині КК (статті 45-49, 85-87, 97, 106);
- 2) спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені в Особливій частині КК (ч. 2 ст. 111; ч. 2 ст. 114; ч. 3 ст. 175; ч. 4 ст.

212; ч 4 ст. 212-1; ч 2 ст. 255; ч. 2 ст. 258-3; ч. 6 ст. 260; ч. 3 ст. 263; ч. 4 ст. 289; ч. 4 ст. 307; ч 4 ст. 309- ч 4 ст. 311; ч. 3 ст. 369; ч. 4 ст. 401).

За характером можливості звільнення від кримінальної відповідальності виділяють:

1) обов'язкові (імперативні) види звільнення від кримінальної відповідальності (статті 45, 46; частини 1, 2 ст. 49; частини 1, 2 ст. 106; статті 85-87; ч. 2 ст. 111; ч. 2 ст. 114; ч. 3 ст. 175; ч. 4 ст. 212; ч 4 ст. 212-1; ч. 2 ст. 255; ч. 2 ст. 258-3; ч. 6 ст. 260; ч. 3 ст. 263; ч. 4 ст. 289; ч. 5 ст. 307; ч. 4 ст. 309; ч. 4 ст. 311; ч. 3 ст. 369; ч. 4 ст. 401 щодо статей 45, 46; частини 1, 2 ст. 49; статті 85-87). У цих випадках, за наявності згоди особи, суд зобов'язаний звільнити її від кримінальної відповідальності.

2) необов'язкові (факультативні, диспозитивні) види звільнення від кримінальної відповідальності (статті 47, 48, ч. 4 ст. 49; 97, а також ч. 4 ст. 401 (щодо статей 47, 48, ч. 4 ст. 49). У цих випадках, за наявності згоди особи, суд має право звільнити її від кримінальної відповідальності.

За ознаками наявності чи відсутності певних умов звільнення від кримінальної відповідальності виділяють:

1) умовне звільнення від кримінальної відповідальності (ст. 47 - за умови, що особа протягом року із дня передачі її на поруки виправдає довіру колективу, не ухилятиметься від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадський порядок); ст. 97 (якщо суд визнає, що виправлення неповнолітнього можливе без застосування покарання, застосувавши до нього примусові заходи виховного характеру), ч. 4 ст. 401 (лише щодо ст. 47);

2) безумовне звільнення від кримінальної відповідальності без жодних умов (статті 45, 46, 48, 49, 85-87, 106; ч. 2 ст. 111; ч. 2 ст. 114; ч. 3 ст. 175; ч. 4 ст. 212; ч 4 ст. 212-1; ч. 2 ст. 255; ч. 2 ст. 258-3; ч. 6 ст. 260; ч. 3 ст. 263; ч. 4 ст. 289; ч. 4 ст. 307; ч. 4 ст. 309; ч. 4 ст. 311; ч 3 ст. 369; ч. 4 ст. 401 (щодо статей 45, 46, 48, 49, 85-87).

Залежно від характеру виникнення умов звільнення від кримінальної відповідальності виділяють:

1) види звільнення від кримінальної відповідальності, умови застосування яких виникають у зв'язку з наявністю визначених законом подій - статті 48, 49, 85-87, 97, 106; ч. 4 ст. 401 (щодо статей 48, 49, 85-87);

2) види звільнення від кримінальної відповідальності, умови застосування яких пов'язані з позитивною посткримінальною поведінкою особи (статті 45-47: ч. 2 ст. 111; ч 2 ст. 114; ч 3 ст. 175; ч. 4 ст. 212; ч 4 ст. 212-1; ч. 2 ст. 255; ч. 2 ст. 258-3; ч. 6 ст. 260; ч. 3 ст. 263; ч. 4 ст. 289; ч. 4 ст. 307; ч. 4 ст. 309; ч. 4 ст. 311; ч. 3 ст. 369; ч. 4 ст. 40 (щодо статей 45-47).

Залежно від того, на підставі якого правового акта провадиться звільнення від кримінальної відповідальності, розрізняють звільнення:

- 1) у випадках, передбачених КК;
- 2) на підставі закону України про амністію;
- 3) на підставі акта про помилування.

Нарешті, від того, де в КК передбачена підстава звільнення від кримінальної відповідальності, виділяють звільнення, передбачені:

- 1) у Загальній частині;
- 2) в Особливій частині КК.

Звільнення від кримінальної відповідальності поняття, види.

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК). Особа, яка вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень або кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона після вчинення кримінального правопорушення щиро покаласяся, активно сприяла розкриттю кримінального правопорушення і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду.

Перелік корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією передбачено в примітці до ст. 45 КК, а саме ст.ст 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, 210, 354, 364, 364¹, 365², 368-369², 366², 366³ КК.

1. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК). Особа, яка вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду.

2. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК). Особу, яка вперше вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, та щиро покаласяся, може бути звільнено від кримінальної відповідальності з передачею її на поруки колективу підприємства, установи чи організації за їхнім клопотанням за умови, що вона протягом року з дня передачі її на поруки виправдає довіру колективу, не ухилятиметься від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадського порядку.

3. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки (ст. 48 КК). Особу, яка вперше вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами

у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час кримінального провадження внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною.

4. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі спливом строків давності (ст. 49 КК). Особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею кримінального правопорушення і до дня набрання вироком законної сили минули такі строки:

1) два роки - у разі вчинення кримінального проступку, за який передбачене покарання менш суворе, ніж обмеження волі;

2) три роки - у разі вчинення кримінального проступку, за який передбачено покарання у виді обмеження волі, чи у разі вчинення нетяжкого злочину, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років;

3) п'ять років - у разі вчинення нетяжкого злочину, крім випадку, передбаченого у пункті 2 цієї частини;

4) десять років - у разі вчинення тяжкого злочину;

5) п'ятнадцять років - у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Таким чином, умовами звільнення від кримінальної відповідальності необхідно визнавати сукупність, передбачених правовою підставою вимог, що пред'являються для звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

5. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі спливом строків давності (ст. 49 КК). Особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею кримінального правопорушення і до дня набрання вироком законної сили минули такі строки:

1) два роки - у разі вчинення кримінального проступку, за який передбачене покарання менш суворе, ніж обмеження волі;

2) три роки - у разі вчинення кримінального проступку, за який передбачено покарання у виді обмеження волі, чи у разі вчинення нетяжкого злочину, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років;

3) п'ять років - у разі вчинення нетяжкого злочину, крім випадку, передбаченого у пункті 2 цієї частини;

4) десять років - у разі вчинення тяжкого злочину;

5) п'ятнадцять років - у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Таким чином, умовами звільнення від кримінальної відповідальності необхідно визнавати сукупність, передбачених правовою підставою вимог, що пред'являються для звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Уваги заслуговують передбачені Кримінальним Кодексом застереження, що унеможливають застосувати до особи, яка вчинила корупційне кримінальне правопорушення, багатьох положень про звільнення від кримінальної відповідальності.

Так, на осіб, що вчинили корупційне кримінальне правопорушення, не поширюються, передбачені чинним КК гарантії, пов'язані зі звільненням від кримінальної відповідальності: положення ст. 45 КК - звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям; ст. 46 КК - у зв'язку з примиренням винного з потерпілим; ст. 47 КК - у зв'язку з передачею особи на поруки; ст. 48 КК - у зв'язку зі зміною обстановки.

Розділ XV КК передбачає два види звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності:

1. Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 97 КК).

Неповнолітнього, який вперше вчинив кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру.

Існують такі види примусових заходів виховного характеру:

- 1) застереження;
- 2) обмеження дозвілля і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього;
- 3) передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання;
- 4) покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків;
- 5) направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Умови перебування в цих установах неповнолітніх та порядок їх залишення визначаються законом.

Примусові заходи виховного характеру, передбачені ч. 2 ст.105 КК, суд застосовує і до особи, яка до досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, вчинила суспільно небезпечне діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого КК.

2. Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 106 КК).

Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності до осіб, які вчинили кримінальне правопорушення у віці до вісімнадцяти років, встановлюються такі строки давності:

- 1) два роки - у разі вчинення кримінального проступку;
- 2) п'ять років - у разі вчинення нетяжкого злочину;
- 3) сім років - у разі вчинення тяжкого злочину;
- 4) десять років - у разі вчинення особливо тяжкого злочину

§ 7. Покарання та його види

Відповідно до положень статті 50 КК, покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Ознаки кримінального покарання: 1) покарання є заходом примусу; 2) застосовується від імені держави лише за вироком суду; 3) застосовується тільки до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення; 4) полягає в передбаченому законом позбавленні чи обмеженні прав і свобод засудженого.

Зі сказаного випливає висновок про те, що кримінальне покарання слід розглядати як такий наслідок кримінального правопорушення, в якому повинна реалізовуватись кримінальна відповідальність. У призначеному покаранні міститься негативна оцінка поведінки винного з боку держави, приписи якої порушено, і воно тягне за собою виникнення у відповідної особи особливого стану – стану судимості.

Мета (цілі) покарання за КК.

Мета покарання викладена у ст. 50 чинного КК: покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами (ч. 2 ст. 50). Покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність (ч. 3 ст. 50).

Складовими мети покарання є: 1) кара – певна відплата винному за вчинене ним кримінальне правопорушення; 2) виправлення засуджених – це такі зміни його особистості, які роблять його безпечним для суспільства, характеризують його схильність до правомірної поведінки, поваги до правил і традицій людського співжиття; 3) запобігання вчиненню засудженими нових кримінальних правопорушень, яка поділяється на два різновиди – загальне та спеціальне попередження (запобігання вчиненню) кримінальних правопорушень.

Положення КК, відповідно до якого покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність (ч. 3 ст. 50), є специфічним відтворенням положень ст. 3 Конституції України, де передбачено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю, а права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, отже і всіх державних органів. До того ж, згідно зі ст. 28 Конституції, кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню.

Система видів покарань.

Система покарань – це встановлений у КК вичерпний, загальнообов'язковий перелік визначених за змістом видів покарань, що характеризуються внутрішньою єдністю та узгодженістю. Система конкретно визначених за змістом покарань дає суду можливість при застосуванні покарання

здійснити його індивідуалізацію, врахувавши ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, особу винного та обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання.

Ознаками системи покарань є те, що вона: 1) складається із переліку конкретних видів покарань; 2) цей перелік визначений КК; 3) види покарань розташовані у цьому переліку в порядку; 4) зазначений перелік є вичерпним.

Основні характеристики системи видів покарань за КК.

Критерієм, який покладено в основу побудови системи покарань, є їх порівняльна тяжкість: усі види покарань розташовані в законі від менш тяжкого до більш тяжкого. Розташування покарань від менш до більш тяжкого дозволяє суду більш чітко визначати порівняльну тяжкість покарань, що має значення при заміні покарання або його невідбутої частини більш м'яким покаранням (ст.ст. 69, 82, 86 КК). Значення системи покарань як вичерпного переліку видів покарань полягає у тому, що суд не може призначити засудженому покарання, яке не входить до цієї системи.

Крім загальних ознак, про які зазначено вище, всі покарання, передбачені ст. 51 КК, мають специфічні риси, які дозволяють класифікувати їх за певними критеріями. Критеріями класифікації покарань можуть виступати: 1) їх юридична значущість; 2) зв'язок з ізоляцією від суспільства; 3) наявність чи відсутність обмежень майнового характеру; 4) суб'єкт, до якого застосовується покарання; 5) можливість/неможливість призначення певного покарання у випадках, коли воно не передбачене санкцією статті Особливої частини КК.

За своєю юридичною значущістю покарання діляться на: 1) покарання, які можуть застосовуватися лише як основні; 2) покарання, які можуть застосовуватися лише як додаткові; 3) покарання, які можуть застосовуватися як основні, так і додаткові.

За зв'язком з ізоляцією від суспільства покарання можна поділити: 1) покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства (арешт, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі); 2) покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства (усі інші, крім зазначених, види покарань).

За критерієм наявності чи відсутності обмежень майнового характеру виділяються: 1) покарання, пов'язані з обмеженнями майнового характеру (штраф, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, конфіскація майна); 2) покарання, не пов'язані з такими обмеженнями (усі інші, крім зазначених, види покарань).

Суб'єкт, до якого застосовується покарання, виступає критерієм поділу покарань на: 1) загальні, серед яких виділяються покарання, які: а) можуть бути застосовані до будь-яких осіб, визнаних винними у вчиненні кримінальних правопорушень (штраф і позбавлення волі на певний строк); б) не можуть застосовуватися до певних категорій осіб (громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі, довічне позбавлення волі); 2) спеціальні покарання – ті, які застосовуються лише до певного кола суб'єктів (позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; службові обмеження для

військовослужбовців; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців).

За критерієм можливості чи неможливості призначення певного виду покарання у випадках, коли воно не передбачене санкцією статті Особливої частини КК можна виділити покарання, які: 1) не можуть бути призначені, якщо вони не передбачені як основні чи додаткові санкцією статті Особливої частини КК (крім випадків призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом – ст. 69); 2) можуть бути призначені й у випадках, коли вони не передбачені санкцією статті Особливої частини КК (штраф – як основне покарання; позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю – як додаткове покарання; службові обмеження для військовослужбовців; тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; позбавлення волі на певний строк); 3) взагалі не передбачені санкцією статті Особливої частини КК. До третьої із цих груп належить позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу.

Види покарань, передбачені КК.

До осіб, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, судом можуть бути застосовані такі види покарань: 1) штраф; 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; 4) громадські роботи; 5) виправні роботи; 6) службові обмеження для військовослужбовців; 7) конфіскація майна; 8) арешт; 9) обмеження волі; 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; 11) позбавлення волі на певний строк; 12) довічне позбавлення волі.

Штраф - це грошове стягнення, що накладається судом у випадках і розмірі, встановлених в Особливій частині КК, з урахуванням положень ч. 2 ст. 53 КК. Розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та з урахуванням майнового стану винного в межах від тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян до п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини КК не передбачено вищого розміру штрафу. За вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачене основне покарання у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, розмір штрафу, що признається судом, не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, або отриманого внаслідок вчинення кримінального правопорушення доходу, незалежно від граничного розміру штрафу, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК. Суд, встановивши, що таке кримінальне правопорушення вчинено у співучасті і роль виконавця (співвиконавця), підбурювача або пособника у його вчиненні є незначною, може призначити таким особам покарання у виді штрафу в розмірі, передбаченому санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК, без урахування розміру майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, або отриманого внаслідок вчинення кримінального правопорушення доходу. Штраф як додаткове покарання може бути призначений

лише тоді, коли його спеціально передбачено в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК.

З урахуванням майнового стану особи суд може призначити штраф із розстрочкою виплати певними частинами строком до одного року. У разі несплати штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян та відсутності підстав для розстрочки його виплати суд замінює несплачену суму штрафу покаранням у виді громадських робіт із розрахунку одна година громадських робіт за один установлений законодавством неоподатковуваний мінімум доходів громадян або виправними роботами із розрахунку один місяць виправних робіт за двадцять установлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, але на строк не більше двох років. У разі несплати штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, призначеного як основне покарання, та відсутності підстав для розстрочки його виплати суд замінює несплачену суму штрафу покаранням у виді позбавлення волі із розрахунку один день позбавлення волі за вісім неоподатковуваних мінімумів доходів громадян у таких межах: 1) від одного до п'яти років позбавлення волі - у випадку призначення штрафу за вчинення нетяжкого злочину; 2) від п'яти до десяти років позбавлення волі - у випадку призначення штрафу за вчинення тяжкого злочину; 3) від десяти до дванадцяти років позбавлення волі - у випадку призначення штрафу за вчинення особливо тяжкого злочину.

Позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу: засуджена за тяжкий чи особливо тяжкий злочин особа, яка має військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас, може бути позбавлена за вироком суду цього звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю може бути призначене як основне покарання на строк від двох до п'яти років або як додаткове покарання на строк від одного до трьох років.

Позбавлення права обіймати певні посади як додаткове покарання у справах, передбачених Законом України "Про очищення влади", призначається на строк п'ять років.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання за вчинення кримінального правопорушення проти виборчих прав і свобод громадянина, передбачених статтями 157-160 КК, призначається на строк п'ять років.

Позбавлення права керувати транспортними засобами як додаткове покарання призначається на строк до десяти років.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне або додаткове покарання за вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, передбачених статтями 111-1, 111-2 КК, призначається на строк від десяти до п'ятнадцяти років.

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове покарання може бути призначене й у випадках, коли воно не передбачене в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК за

умови, що з урахуванням характеру кримінального правопорушення, вчиненого за посадою або у зв'язку із заняттям певною діяльністю, особи засудженого та інших обставин справи суд визнає за неможливе збереження за ним права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

При призначенні позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткового покарання до арешту, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі на певний строк - воно поширюється на увесь час відбування основного покарання і, крім цього, на строк, встановлений вироком суду, що набрав законної сили. При цьому строк додаткового покарання обчислюється з моменту відбуття основного покарання, а при призначенні покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як додаткове до інших основних покарань, а також у разі застосування статті 77 КК - з моменту набрання законної сили вироком.

Громадські роботи полягають у виконанні засудженим у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт, вид яких визначають органи місцевого самоврядування. Громадські роботи встановлюються на строк від шістдесяти до двохсот сорока годин і відбуваються не більш як чотири години на день. Громадські роботи не призначаються особам, визнаним особами з інвалідністю першої або другої групи, вагітним жінкам, особам, які досягли пенсійного віку, а також військовослужбовцям строкової служби.

Покарання у виді виправних робіт встановлюється на строк від шести місяців до двох років і відбувається за місцем роботи засудженого. Із суми заробітку засудженого до виправних робіт провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків. Виправні роботи не застосовуються до вагітних жінок та жінок, які перебувають у відпустці по догляду за дитиною, до непрацездатних, до осіб, що не досягли шістнадцяти років, та тих, що досягли пенсійного віку, а також до військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, працівників правоохоронних органів, нотаріусів, приватних виконавців, суддів, прокурорів, адвокатів, державних службовців, посадових осіб органів місцевого самоврядування.

Особам, які стали непрацездатними після постановлення вироку суду, виправні роботи суд може замінити штрафом із розрахунку трьох встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за один місяць виправних робіт.

Покарання у виді службового обмеження застосовується до засуджених військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби, на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених КК, а також у випадках, коли суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважатиме за можливе замість обмеження волі чи позбавлення волі на строк не більше двох років призначити службове обмеження на той самий строк.

Із суми грошового забезпечення засудженого до службового обмеження провадиться відрахування в доход держави у розмірі, встановленому вироком суду, в межах від десяти до двадцяти відсотків. Під час відбування цього

покарання засуджений не може бути підвищений за посадою, у військовому званні, а строк покарання не зараховується йому в строк вислуги років для присвоєння чергового військового звання.

Покарання у виді конфіскації майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого. Якщо конфіскується частина майна, суд повинен зазначити, яка саме частина майна конфіскується, або перелічити предмети, що конфіскуються. Конфіскація майна встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині КК. Перелік майна, що не підлягає конфіскації, визначається законом України.

Покарання у виді арешту полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції і встановлюється на строк від одного до шести місяців. Військовослужбовці відбuvають арешт на гауптвахті. Арешт не застосовується до осіб віком до шістнадцяти років, вагітних жінок та до жінок, які мають дітей віком до семи років.

Покарання у виді обмеження волі полягає у триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням засудженого до праці. Обмеження волі встановлюється на строк від одного до п'яти років. Обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, вагітних жінок і жінок, що мають дітей віком до чотирнадцяти років, до осіб, що досягли пенсійного віку, військовослужбовців строкової служби та до осіб з інвалідністю першої і другої групи.

Покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні призначається військовослужбовцям строкової служби, військовослужбовцям, які проходять військову службу за контрактом, особам офіцерського складу, які проходять кадрову військову службу, особам офіцерського складу, які проходять військову службу за призовом, військовослужбовцям, призваним на військову службу під час мобілізації, на особливий період, військовослужбовцям, призваним на військову службу за призовом осіб із числа резервістів в особливий період (крім військовослужбовців-жінок), на строк від шести місяців до двох років у випадках, передбачених КК, а також якщо суд, враховуючи обставини справи та особу засудженого, вважає за можливе замінити позбавлення волі на строк не більше двох років триманням у дисциплінарному батальйоні на той самий строк.

Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців замість позбавлення волі не може застосовуватися до осіб, які раніше відбували покарання у виді позбавлення волі.

Покарання у виді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу. Позбавлення волі встановлюється на строк від одного до п'ятнадцяти років, за винятком випадків, передбачених Загальною частиною КК.

Довічне позбавлення волі встановлюється за вчинення особливо тяжких злочинів і застосовується лише у випадках, спеціально передбачених КК, якщо

суд не вважає за можливе застосовувати позбавлення волі на певний строк. Довічне позбавлення волі не застосовується до осіб, що вчинили злочини у віці до 18 років і до осіб у віці понад 65 років, а також до жінок, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку, а також у випадку, передбаченому частиною четвертою статті 68 КК.

Види та особливості покарань, які можуть призначатись неповнолітнім.

До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань: 1) штраф; 2) громадські роботи; 3) виправні роботи; 4) арешт; 5) позбавлення волі на певний строк. До неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у виді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Штраф застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Розмір штрафу, в тому числі за вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачено основне покарання лише у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, встановлюється судом залежно від тяжкості вчиненого кримінального правопорушення та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до п'ятисот встановлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

До неповнолітнього, що не має самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернене стягнення, засудженого за вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачено основне покарання лише у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, може бути застосовано покарання у виді громадських робіт або виправних робіт згідно з положеннями статей 100, 103 КК.

Громадські роботи можуть бути призначені неповнолітньому у віці від 16 до 18 років на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і полягають у виконанні неповнолітнім робіт у вільний від навчання чи основної роботи час. Тривалість виконання даного виду покарання не може перевищувати двох годин на день. Виправні роботи можуть бути призначені неповнолітньому в віці від 16 до 18 років за місцем роботи на строк від двох місяців до одного року. Із заробітку неповнолітнього, засудженого до виправних робіт, здійснюється відрахування в дохід держави в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від п'яти до десяти відсотків.

Арешт полягає у триманні неповнолітнього, який на момент постановлення вироку досяг шістнадцяти років, в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах на строк від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб.

Покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, може бути призначене на строк від шести місяців до десяти років, крім випадків, передбачених п. 5 ч. 3 ст. 102 КК. Неповнолітні, засуджені до покарання у виді позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах.

Покарання у виді позбавлення волі призначається неповнолітньому: 1) за

нетяжкий злочин - на строк не більше чотирьох років; 2) за тяжкий злочин - на строк не більше семи років; 3) за особливо тяжкий злочин - на строк не більше десяти років; 4) за особливо тяжкий злочин, поєднаний з умисним позбавленням життя людини, - на строк до п'ятнадцяти років.

Основні та додаткові покарання. Основні покарання.

Основне покарання – це покарання, яке не може додаватися до інших покарань і застосовується лише як самостійне покарання за те чи інші кримінальне правопорушення. Основні покарання є найбільш суворими позбавленнями і обмеженнями прав і свобод, що застосовуються тільки самостійно і не можуть приєднуватися одне до одного або поєднуватися. Відповідно до ч. 4 ст. 52 КК за одне кримінальне правопорушення може бути призначене лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті Особливої частини КК. Покараннями, які можуть застосовуватися лише як основні, є: 1) громадські роботи; 2) виправні роботи; 3) службові обмеження для військовослужбовців; 4) арешт; 5) обмеження волі; 6) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців; 7) позбавлення волі на певний строк; 8) довічне позбавлення волі.

Додаткові покарання.

Додаткове покарання – це покарання, яке у випадках та порядку, передбачених КК, додається до основного покарання за те чи інші кримінальне правопорушення і самостійно застосовуватися не може. Відповідно до ч. 4 ст. 52 КК до основного покарання може бути приєднане одне чи кілька додаткових покарань. Функція додаткових покарань полягає в обтяженні основного покарання з урахуванням характеру суспільної небезпеки кримінального правопорушення, а також особи, яка його вчинила. До покарань, які можуть застосовуватися лише як додаткові, належать: 1) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу; 2) конфіскація майна.

Покарання, які можуть призначатись і як основні, і як додаткові.

Покарання, яке може застосовуватися як основне і як додаткове – це покарання, яке, залежно від обставин справи, може бути застосоване або як самостійне покарання за те чи інші кримінальне правопорушення, або у випадках та порядку, передбачених КК, додається до іншого, основного покарання як додаткове. Відповідно до ч. 3 ст. 52 КК покараннями, які можуть застосовуватися як основні, так і додаткові, є: 1) штраф; 2) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. Закон допускає застосування вказаних двох видів покарань одночасно: при цьому одне з них застосовується як основне, а друге – як додаткове.

Особливості призначення основних та додаткових покарань.

Відповідно до ч. 4 ст. 52 КК за одне кримінальне правопорушення може бути призначене лише одне основне покарання, передбачене в санкції статті Особливої частини КК. Призначення іншого, не вказаного в санкції основного покарання, може мати місце тільки у разі: 1) коли це покарання належить до тих видів покарань, що можуть бути призначені й у випадках, коли вони не передбачені санкцією статті Особливої частини КК; 2) переходу до більш м'якого

виду покарання (ст. 69 КК); 3) заміни покарання або його невідбутої частини більш м'яким покаранням, у т. ч. в порядку амністії та помилування (ст. 82, 85-87 КК).

Закон допускає застосування вказаних двох видів покарань одночасно: при цьому одне з них застосовується як основне, а друге – як додаткове. Проте до особи, визнаної винною у вчиненні одного й того самого кримінального правопорушення, не може бути застосовано штраф (або позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю) як основне покарання і водночас як додаткове.

Призначення покарання.

Чинне кримінальне законодавство в ст. 65 КК визначає загальні засади призначення покарання. Зі змісту даної норми випливає, що закон про кримінальну відповідальність встановлює критерії, якими повинен керуватися суд при призначенні покарання у конкретних обставинах вчинення кримінального правопорушення. Призначаючи покарання, у кожному випадку суди зобов'язані враховувати ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, дані про особу винного та обставини справи, що пом'якшують і обтяжують покарання. Особі, яка вчинила кримінальне правопорушення, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових кримінальних правопорушень.

Суд призначає покарання з урахуванням усієї сукупності обставин у справі, реалізуючи у такий спосіб принципи законності та справедливості у прийнятті свого рішення. Обов'язковою вимогою є дотримання законодавчого припису – призначення покарання в межах відповідної статті (частини статті) Особливої частини КК, за якою кваліфіковане вчинене винною особою діяння.

Перша вимога, зазначена в ст. 65 КК, зобов'язує суд на підставі досліджених в суді доказів визнати вину підсудного в інкримінованому йому діянні, тобто визначити, за якою статтею, частиною статті, пунктом кваліфікується вчинене кримінальне правопорушення. Встановивши норму, за якою повинен відповідати винний, суд керується санкцією цієї норми.

За конструкцією санкції кримінально-правових норм в Особливій частині КК є альтернативними (такими, що містять кілька основних видів покарань) або безальтернативними (передбачають лише один вид покарання, як правило, – це позбавлення волі) з відносно визначеними межами включених до санкції покарань (визначеною верхньою або і верхньою і нижньою межами покарання).

Загальні засади призначення покарання, передбачені КК. При призначенні покарання суд оцінює ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, що визначається характером та ступенем суспільної небезпеки кримінального правопорушення, виявлення яких є обов'язковою засадою призначення покарання у кожному провадженні.

Характер суспільної небезпеки (якісна характеристика кримінально протиправного діяння) вчиненого кримінального правопорушення визначається, насамперед, об'єктом посягання, його значимістю та цінністю охоронюваних законом суспільних відносин, яким заподіюється шкода протиправним посяганням, віднесення законом про кримінальну відповідальність суспільно

небезпечного діяння до відповідної категорії кримінальних правопорушень (ст. 12 КК).

Ступінь суспільної небезпеки кримінального правопорушення визначається обставинами вчиненого діяння (кількісна характеристика протиправних діянь) і залежить від ступеня реалізації кримінально протиправних намірів, способу вчинення кримінального правопорушення, розміру заподіяної шкоди та характеру і тяжкості протиправних наслідків; від форми вини, мети та мотивів діяння тощо. Однакові за характером суспільної небезпеки кримінальні правопорушення можуть мати різний ступінь їх суспільної небезпечності. Так, в одному виді кримінального правопорушення ступінь суспільної небезпеки буде залежати від розмірів заподіяної шкоди. Наприклад, грабіж із завданням значної шкоди потерпілому (ч. 3 ст. 186 КК). В іншому – від способу: вбивство, вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб (п. 5 ч. 2 ст. 115 КК); від форми вини: умисне або необережне тяжке тілесне ушкодження (статті 121 та 128 КК). Загалом, досліджуючи дані про особу підсудного, суд повинен з'ясувати його вік, стан здоров'я, поведінку до вчинення злочину як у побуті, так і за місцем роботи чи навчання, його минуле (зокрема, наявність не знятих чи не погашених судимостей, адміністративних стягнень), склад сім'ї (наявність на утриманні дітей та осіб похилого віку), його матеріальний стан тощо (п. 3 ППВСУ від 24 жовтня 2003 р. № 7).

Наступним критерієм визначення засад призначення покарання є особа винного, дані про особистість якого суд зобов'язаний враховувати при обранні конкретної міри та розміру покарання. Особистість винного характеризується сукупністю соціально-демографічних (сімейний стан, професійна зайнятість, відсутність постійного місця роботи та проживання), кримінально-правових (попередня судимість, систематичне вчинення злочинів), соціально-психологічних (наявність психічних розладів, алкогольна та наркотична залежність), фізичних (вагітність, інвалідність, тяжке захворювання) ознак. Так, необгрунтованим є призначення найбільш м'якого покарання особам, раніше судимим, які зловживають алкоголем, порушують громадський порядок, ведуть асоціальний спосіб життя.

У випадку затвердження вироком угоди про примирення або про визнання вини суд призначає покарання, узгоджене сторонами угоди. У кримінальному провадженні можуть бути укладені угода про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим та угода між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості (ст. 468 КПК). Угода про примирення може укладатися за ініціативою потерпілого, підозрюваного або обвинуваченого. Домовленості щодо угоди про примирення можуть проводитися самостійно потерпілим і підозрюваним чи обвинуваченим, захисником і представником або за допомогою іншої особи, погодженої сторонами кримінального провадження (крім слідчого, прокурора або судді).

Угода про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим може укладатися у провадженні щодо злочинів невеликої чи середньої тяжкості та у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення. В угоді про примирення зазначаються її сторони, формулювання підозри чи обвинувачення та

його правова кваліфікація із зазначенням статті (частини статті) КК, а також, поряд з іншими, узгоджене покарання та згода сторін на його призначення або на призначення покарання (ст. 471 КПК).

Переконавшись, що угода може бути затверджена, суд ухвалює вирок, яким затверджує угоду і призначає узгоджені сторонами вид та міру покарання.

Обставини, які пом'якшують покарання. Перелік пом'якшуючих та обтяжуючих обставин вказаний у статтях 66 та 67 КК. Якщо якась із обставин, наведених у ч. 1 ст. 66 чи ч. 1 ст. 67 КК, передбачена в статті Особливої частини Кодексу як ознака кримінального правопорушення, що впливає на його кваліфікацію, суд при призначенні покарання не може ще раз урахувувати її як пом'якшуючу або обтяжуючу покарання обставину. Наприклад, умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК), і пом'якшуюча обставина – вчинення кримінального правопорушення під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного жорстоким поведінням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведіння з боку потерпілого (п. 7 ч. 1 ст. 66 КК).

Наявність пом'якшуючих обставин свідчить про меншу ступінь небезпечності особи винного, дає підстави суду призначити йому менш суворе покарання із альтернативних у санкції статті або ближче до мінімуму строку (розміру) основного покарання. У виняткових випадках ці обставини є підставами для призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК), для звільнення від відбування покарання з випробуванням (75 КК).

Перелік обставин, які пом'якшують покарання, подано в ч. 1 ст. 66 КК. *З'явлення із зізнанням, щире каяття або активне сприяння розкриттю кримінального правопорушення*, передбачені п. 1 ч. 1 ст. 66 КК, свідчать про усвідомлення винним протиправності вчиненого ним діяння. Кожна з названих обставин, як окремо так і в їх сукупності, значно зменшує безпеку особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, і свідчить про можливість її виправлення.

Добровільне відшкодування завданого збитку або усунення заподіяної шкоди може мати місце після вчинення кримінального правопорушення і полягає в тому, що винний за власним бажанням, усвідомлюючи шкідливість вчиненого ним діяння та наслідків такого діяння, відшкодовує потерпілому від кримінального правопорушення заподіяну ним матеріальну шкоду. Як добровільне відшкодування можуть оцінюватись повернення викраденого чужого майна або компенсація його вартості; оплата лікування, придбання ліків та необхідного медичного обладнання у випадку заподіяння шкоди здоров'ю потерпілого від кримінального правопорушення; відшкодування юридичній особі матеріальної шкоди, яка є результатом зловживання службовим становищем, службової недбалості тощо.

Поряд з відшкодуванням заподіяної матеріальної винний може компенсувати і моральну шкоду, обумовлену вчиненим ним кримінальним правопорушенням. Відшкодування, поряд з компенсацією у грошовому виразі, може полягати у вибаченні за неправомірні дії, спростуванні завідомо неправдивої інформації тощо.

Надання медичної або іншої допомоги потерпілому безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення полягає в тому, що винний викликає службу швидкої медичної допомоги або лікаря, сам доставляє потерпілого до медичного закладу (лікарні, фельдшерського пункту) для надання потерпілому допомоги, надає медичну допомогу власноручно (накладає пов'язку, дає необхідні ліки, надає невідкладну медичну допомогу та ін.). Окремі дії повинні бути здійсненні одразу, безпосередньо після вчинення кримінального правопорушення (наїзду на потерпілого внаслідок порушення правил дорожнього руху винним, заподіяння тілесних ушкоджень, небезпечних для життя в момент заподіяння, під час сварки тощо).

Вчинення кримінального правопорушення неповнолітнім є пом'якшуючою покарання обставиною через неповнолітній вік винного. Неповнолітніми визнаються особи, яким на момент вчинення кримінального правопорушення виповнилося чотиринадцять років, і до досягнення ними вісімнадцятирічного віку. Неповнолітній вік винного визнається обставиною, яка пом'якшує покарання, навіть якщо до моменту розгляду справи судом винний досяг повноліття.

Перелік пом'якшуючих обставин, передбачених ч. 1 ст. 66 КК, не є вичерпним. Суд при розгляді кримінального провадження може визнати як обставини, пом'якшуючі покарання, й інші, не зазначені в законі про кримінальну відповідальність. Наприклад, стан здоров'я винного, інвалідність, перебування на його утриманні хворих та похилого віку членів сім'ї, вагітність жінки та народження нею дітей на момент розгляду справи в суді, суспільно корисна діяльність, нагороди та відзнаки.

Однак, наявність пом'якшуючих покарання обставин не створює для суду обов'язку пом'якшити покарання, оскільки суд при обранні виду та строку покарання враховує не тільки пом'якшуючі, а й обтяжуючі обставини, а також характер і ступінь суспільної небезпеки вчиненого кримінального правопорушення та особу винного. Вплив пом'якшуючих обставин полягає у призначенні судом за інших рівних умов більш м'якої міри покарання за кримінальне правопорушення при наявності пом'якшуючих обставин, порівняно з аналогічним кримінальним правопорушенням при відсутності таких.

Якщо будь-яка із пом'якшуючих покарання обставин передбачена в статті Особливої частини КК як привілейована ознака складу кримінального правопорушення, вона не може повторно враховуватися судом при призначенні покарання. Так, не може розглядатися як обставина, що пом'якшує покарання, вчинення винним умисного вбивства в стані сильного душевного хвилювання, зумовленому жорстоким поведінням, або таким, що принижує честь і гідність особи, а також за наявності системного характеру такого поведіння з боку потерпілого, якщо вчинене ним діяння кваліфіковане за ст. 116 КК.

Обставини, які обтяжують покарання. При призначенні покарання обставинами, які його обтяжують, у статті 67 КК визнаються:

- 1) вчинення злочину особою повторно та рецидив злочинів;
- 2) вчинення кримінального правопорушення групою осіб за попередньою змовою (частина друга або третя статті 28 КК);

3) вчинення кримінального правопорушення на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності;

4) вчинення кримінального правопорушення у зв'язку з виконанням потерпілим службового або громадського обов'язку;

5) тяжкі наслідки, завдані злочиним;

6) вчинення кримінального правопорушення щодо особи похилого віку, особи з інвалідністю або особи, яка перебуває в безпорадному стані, або особи, яка страждає на психічний розлад, зокрема на недоумство, має вади розумового розвитку, а також вчинення кримінального правопорушення щодо малолітньої дитини або у присутності дитини;

6¹) вчинення кримінального правопорушення щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах;

7) вчинення кримінального правопорушення щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності;

8) вчинення кримінального правопорушення щодо особи, яка перебуває в матеріальній, службовій чи іншій залежності від винного;

9) вчинення кримінального правопорушення з використанням малолітнього або особи, що страждає психічним захворюванням чи недоумством;

10) вчинення злочину з особливою жорстокістю;

11) вчинення злочину з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій;

12) вчинення злочину загальнонебезпечним способом;

13) вчинення кримінального правопорушення особою, що перебуває у стані алкогольного сп'яніння або у стані, викликаному вживанням наркотичних або інших одурманюючих засобів.

Суд має право, залежно від характеру вчиненого кримінального правопорушення, не визнати будь-яку із зазначених у частині першій цієї статті обставин, за винятком обставин, зазначених у пунктах 2, 6, 6-1, 7, 9, 10, 12 такою, що обтяжує покарання, навівши мотиви свого рішення у вирокі.

При призначенні покарання суд не може визнати такими, що його обтяжують, обставини, не зазначені в частині першій цієї статті.

Якщо будь-яка з обставин, що обтяжує покарання, передбачена в статті Особливої частини Кримінального Кодексу як ознака кримінального правопорушення, що впливає на його кваліфікацію, суд не може ще раз враховувати її при призначенні покарання як таку, що його обтяжує.

Обтяжуючі обставини, зазначені в ст. 67 КК, свідчать про підвищену небезпеку вчиненого злочину та особи винного, що дає суду підстави для посилення призначеного покарання. При наявності обтяжуючих обставин суд призначає більш суворе покарання із кількох альтернативних у санкції покарань, максимальний строк (розмір) покарання в межах санкції статті, за якою кваліфікується вчинений злочин.

Вчинення кримінального правопорушення на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності

охоплює декілька мотивів злочинної поведінки, кожен з яких має самостійне значення при призначенні винному покарання.

У деяких складах злочинів дана обставина вказується як кваліфікуюча ознака злочину (п. 14 ч. 2 ст. 115, ч. 2 ст. 121, ч. 2 ст. 122 КК та ін.). Як обтяжуюча обставина наявність мотиву расової, національної чи релігійної ворожнечі чи вчинення кримінального правопорушення на ґрунті розбрату або статевої приналежності має враховуватися при призначенні покарання за ті кримінальні правопорушення, у складі яких відсутня відповідна кваліфікуюча ознака. Сюди можуть бути віднесені різні прояви неприязні до представників інших національностей, раси, релігії та вчинення на цьому ґрунті кримінальних правопорушень, зокрема, заподіяння умисного легкого тілесного ушкодження (ст. 125 КК), знищення або пошкодження чужого майна (ст. 194 КК), хуліганство (ст. 296 КК). Вчинення будь-якого із кримінальних правопорушень з мотиву нетерпимості або ненависті до потерпілих через їх статеву приналежність (природну приналежність індивіда до певної статі) є підставою для врахування даної обставини як обтяжуючої.

Вчинення кримінального правопорушення щодо особи похилого віку, особи з інвалідністю або особи, яка перебуває в безпорадному стані, або особи, яка страждає на психічний розлад, зокрема на недоумство, має вади розумового розвитку, а також вчинення кримінального правопорушення щодо малолітньої дитини або у присутності дитини значною мірою полегшує здійснення протиправного наміру винного, оскільки вказані особи не можуть протистояти йому і чинити достатній опір.

Похилий вік особи пов'язаний з досягненням нею 65-річного віку. Інвалідність особи – це її соціальна недієздатність, яка настає внаслідок обмеження життєдіяльності людини, викликана порушенням здоров'я зі стійким розладом функцій організму, що призводить до необхідності соціального захисту і допомоги, та встановлюється медико-соціальною експертизою. Такими, що перебувають у безпорадному стані, визнаються тяжкохворі особи, а також особи, які перебувають під дією наркотичних, сильнодіючих, отруйних речовин та лікарських засобів або у стані важкого алкогольного сп'яніння. Наявність у особи психічного розладу, вад розумового розвитку свідчить про її нездатність повною мірою усвідомлювати характер вчинюваних щодо неї діянь та керувати своєю поведінкою. Малолітніми визнаються особи, які на момент вчинення винним злочинного діяння не досягли 14-річного віку.

Зазначені вище характеристики потерпілих можуть бути враховані як обставини, що обтяжують покарання, лише у випадках, коли визнана винною особа усвідомлювала їх наявність.

Кримінальне правопорушення вважається вчиненим щодо *подружжя чи колишнього подружжя*, якщо потерпілими від нього є чоловік або дружина, які перебувають у зареєстрованому в органі державної реєстрації актів цивільного стану шлюбі, чи особи, шлюб між якими розірваний у встановленому законом порядку.

До кола осіб, які перебувають чи перебували у сімейних або близьких відносинах, належать особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом

і мають взаємні особисті немайнові права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі, а також (незалежно від зазначених умов) чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, зять, невістка, тесть, теща, свекор, свекруха, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник та інші особи, відносини яких не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства.

Вчинення кримінального правопорушення з використанням умов воєнного або надзвичайного стану, інших надзвичайних подій визнається обтяжуючою покарання обставиною при реальному встановленні такого стану.

Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Надзвичайний стан визначено як особливий правовий режим, що може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, які призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або при спробі захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування відповідно до цього Закону повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Іншими надзвичайними подіями може бути визнано інфекційні захворювання та загибель тварин (епізоотії), інфекційні захворювання рослин (епіфітотії) на великих територіях, неврожай сільськогосподарських культур на значній кількості угідь, що може привести до голоду тощо.

Призначення покарання за незакінчене кримінальне правопорушення та за кримінальне правопорушення, вчинене у співучасті. При призначенні покарання за незакінчене кримінальне правопорушення суд, керуючись положеннями статей 65-67 КК, враховує ступінь тяжкості вчиненого особою діяння, ступінь здійснення кримінально протиправного наміру та причини, внаслідок яких кримінальне правопорушення не було доведено до кінця.

За вчинення готування до злочину строк або розмір покарання не може перевищувати половини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК. За вчинення замаху на кримінальне правопорушення строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК.

Довічне позбавлення волі за вчинення готування до злочину та вчинення замаху на злочин не застосовується, крім випадків вчинення злочинів проти основ національної безпеки України, передбачених у статтях 109-114-2 КК, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, передбачених у статтях 437-439, частині першій статті 442 та статті 443 КК.

При призначенні покарання співучасникам кримінального правопорушення суд, керуючись положеннями статей 65-67 КК, враховує характер та ступінь участі кожного з них у вчиненні кримінального правопорушення.

Незакінчене кримінальне правопорушення має дві стадії: готування та замах на кримінальне правопорушення, які відрізняються як характером вчиненого протиправного діяння, так і особливостями шкідливого результату. У зв'язку з відсутністю суспільно небезпечних наслідків діяння на стадії готування та замаху визнаються менш небезпечними, ніж закінчене кримінальне правопорушення. У зв'язку з цим ст. 68 КК містить норми, які диференціюють терміни та розміри покарання за незакінчене кримінальне правопорушення, встановлюючи формалізовані межі покарання за готування та замах. При призначенні покарання співучасникам кримінального правопорушення межі покарань не передбачені.

Призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом. За наявності кількох обставин, що пом'якшують покарання та істотно знижують ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, з урахуванням особи винного суд, умотивувавши своє рішення, може, крім випадків засудження за корупційне кримінальне правопорушення, кримінальне правопорушення, пов'язане з корупцією, призначити основне покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини Кримінального Кодексу, або перейти до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК за це кримінальне правопорушення. У цьому випадку суд не має права призначити покарання, нижче від найнижчої межі, встановленої для такого виду покарання в Загальній частині КК. За вчинення кримінального правопорушення, за яке передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, суд з підстав, передбачених цією частиною, може призначити основне покарання у виді штрафу, розмір якого не більше ніж на чверть нижчий від найнижчої межі, встановленої в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК.

На підставах, передбачених у частині першій цієї статті, суд може не призначати додаткового покарання, що передбачене в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК як обов'язкове, за винятком випадків призначення покарання за вчинення кримінального правопорушення, за яке

передбачене основне покарання у виді штрафу в розмірі понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Застосування положень ст. 69 КК щодо покарання (як основного, так і додаткового), призначеного за сукупністю кримінальних правопорушень чи за сукупністю вироків, є неприпустимим. Особі, визнаній винною у вчиненні кількох кримінальних правопорушень, суд може призначити більш м'яке покарання, ніж передбачене законом, окремо за кожне кримінальне правопорушення або тільки за один із них і остаточно визначити покарання за правилами ст. 70 КК.

Суд не вправі перейти до більш м'якого виду покарання у випадках, коли санкцією закону, за яким засуджується особа, передбачено лише такі покарання, які з огляду на її вік чи стан не можуть бути до неї застосовані. У таких випадках суд, за наявності до того підстав, відповідно до ст. 288 КПК повинен закрити кримінальне провадження і звільнити особу від кримінальної відповідальності або постановити обвинувальний вирок і звільнити засудженого від покарання.

Призначення покарання за наявності обставин, що пом'якшують покарання (стаття 69-1 КК). За наявності обставин, що пом'якшують покарання, передбачених пунктами 1 та 2 частини першої статті 66 КК, відсутності обставин, що обтяжують покарання, а також при визнанні обвинуваченим своєї вини, строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК. Правила ст. 69-1 КК не поширюються на осіб, що вчинили злочин, за який санкцією статті (частиною статті) передбачено найбільш суворий вид покарання – довічне позбавлення волі, крім тих, що вчинили злочин у віці до 18 років, а також до осіб у віці понад 65 років, жінок, які були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент постановлення вироку.

Призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень. При сукупності кримінальних правопорушень суд, призначивши покарання (основне і додаткове) за кожне кримінальне правопорушення окремо, визначає остаточне покарання шляхом поглинення менш суворого покарання більш суворим або шляхом повного чи часткового складання призначених покарань.

При складанні покарань остаточне покарання за сукупністю кримінальних правопорушень визначається в межах, встановлених санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК, яка передбачає більш суворе покарання. Якщо хоча б одне із кримінальних правопорушень є умисним тяжким або особливо тяжким злочином, суд може призначити остаточне покарання за сукупністю кримінальних правопорушень у межах максимального строку, встановленого для даного виду покарання в Загальній частині КК. Якщо хоча б за один із вчинених кримінальних правопорушень призначено довічне позбавлення волі, то остаточне покарання за сукупністю кримінальних правопорушень визначається шляхом поглинення будь-яких менш суворих покарань довічним позбавленням волі.

До основного покарання, призначеного за сукупністю кримінальних правопорушень, можуть бути приєднані додаткові покарання, призначені судом за кримінальні правопорушення, у вчиненні яких особу було визнано винною. За

правилами, передбаченими в частинах першій - третій статті 70 КК, призначається покарання, якщо після постановлення вироку в справі буде встановлено, що засуджений винен ще і в іншому кримінальному правопорушенні, вчиненому ним до постановлення попереднього вироку. У цьому випадку в строк покарання, остаточно призначеного за сукупністю кримінальних правопорушень, зараховується покарання, відбуте повністю або частково за попереднім вироком, за правилами, передбаченими в статті 72 КК.

Передбачені правила призначення покарання за сукупністю кримінальних правопорушень застосовуються у випадках самостійної кваліфікації вчиненого як за різними статтями, так і за різними частинами однієї статті закону про кримінальну відповідальність, якими передбачено відповідальність за окремі склади кримінальних правопорушень і які мають самостійні санкції. За цими ж правилами призначається покарання і в разі вчинення особою діянь, частина яких кваліфікується як закінчене кримінальне правопорушення, а решта – як готування до кримінального правопорушення чи замах на нього.

Остаточне покарання не може перевищувати максимального строку або розміру покарання, встановлених санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за найбільш тяжкий із злочинів, які утворюють сукупність.

Суд може призначити остаточне покарання за сукупністю кримінальних правопорушень у межах максимального строку, встановленого для даного виду покарання в Загальній частині КК, якщо хоча б одне з кримінальних правопорушень є умисним тяжким або особливо тяжким злочином. При цьому остаточне покарання у виді позбавлення волі не може бути більшим 15 років позбавлення волі. Якщо хоча б за один із вчинених злочинів призначене довічне позбавлення волі, остаточне покарання за сукупністю злочинів визначається шляхом поглинення будь-яких менш суворих покарань довічним позбавленням волі.

Призначення покарання за сукупністю вироків. Стаття 71 КК. Як передбачено частиною 1 статті 71 КК, якщо засуджений після постановлення вироку, але до повного відбуття покарання вчинив нове кримінальне правопорушення, суд до покарання, призначеного за новим вироком, повністю або частково присуджує невідбуту частину покарання за попереднім вироком.

При складанні покарань за сукупністю вироків загальний строк покарання не може перевищувати максимального строку, встановленого для даного виду покарання в Загальній частині КК. При складанні покарань у виді позбавлення волі загальний строк покарання, остаточно призначеного за сукупністю вироків, не повинен перевищувати п'ятнадцяти років, а у випадку, якщо хоча б одне із кримінальних правопорушень є особливо тяжким злочином, загальний строк позбавлення волі може бути більшим п'ятнадцяти років, але не повинен перевищувати двадцяти п'яти років. При складанні покарань у виді довічного позбавлення волі та будь-яких менш суворих покарань загальний строк покарання, остаточно призначеного за сукупністю вироків, визначається шляхом поглинення менш суворих покарань довічним позбавленням волі.

Призначене хоча б за одним із вироків додаткове покарання або невідбута його частина за попереднім вироком підлягає приєднанню до основного покарання, остаточно призначеного за сукупністю вироків. Остаточне покарання за сукупністю вироків, крім випадків, коли воно визначається шляхом поглинення одного покарання іншим, призначеним у максимальному розмірі, має бути більшим від покарання, призначеного за нове кримінальне правопорушення, а також від невідбутої частини покарання за попереднім вироком.

Якщо засуджений після постановлення вироку, але до повного відбуття покарання вчинив два або більше кримінальних правопорушень, суд призначає покарання за ці нові кримінальні правопорушення за правилами, передбаченими у статті 70 КК, а потім до остаточного покарання, призначеного за сукупністю кримінальних правопорушень, повністю чи частково приєднує невідбуту частину покарання за попереднім вироком у межах, встановлених у частині другій статті 71 КК.

У випадку вчинення особою не одного, а кількох злочинів після постановлення попереднього вироку остаточне покарання призначається за правилами статей 70 та 71 КК. Визначивши термін покарання за сукупністю злочинів, суд до цього остаточного покарання повністю або частково приєднує невідбуту частину (повний термін невідбутого покарання) за попереднім вироком у межах, передбачених ч. 2 ст. 71 КК.

Коли після постановлення вироку у справі буде встановлено, що засуджений винен у вчиненні ще кількох кримінальних правопорушень, одні з яких вчинено до, а інші – після постановлення першого вироку, покарання за останнім за часом вирокom призначається із застосуванням як ст. 70, так і ст. 71 КК: спочатку – за правилами ч. 1 ст. 70 КК за сукупністю кримінальних правопорушень, вчинених до постановлення першого вироку; після цього – за правилами ч. 4 ст. 70 КК; потім – за сукупністю кримінальних правопорушень, вчинених після постановлення першого вироку; і остаточно – за сукупністю вироків.

Маючи на увазі, що при визначенні покарання за правилами ст. 71 КК до покарання за новим вирокom повністю або частково приєднується невідбута частина покарання за попереднім вирокom, суди повинні точно встановлювати невідбуту частину основного й додаткового покарань і зазначати їх вид та розмір у новому вирокu.

Невідбутою частиною покарання за попереднім вирокom треба вважати:

- ✓ покарання, від відбування якого особу звільнено з випробуванням (статті 75, 79, 104 КК), за винятком часу тримання під вартою в порядку запобіжного заходу або затримання, перебування в медичному закладі тощо;
- ✓ частину покарання, від відбування якого особу звільнено умовно-достроково (статті 81, 107 КК);
- ✓ невідбуту частину більш м'якого покарання, призначеного судом особі в порядку заміни невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82, ч. 3 ст. 86 КК);

- ✓ частину покарання, від відбування якого звільнено вагітну жінку або жінку, яка має дитину (дітей) віком до трьох років (ст. 83 КК);
- ✓ невідбуту частину певного строку позбавлення волі, яким замінено довічне позбавлення волі (ст. 87 КК);
- ✓ невідбуту засудженням частину будь-якого основного покарання;
- ✓ додаткове покарання (або його невідбуту частину) за попереднім вироком;
- ✓ покарання, від відбування якого звільнено неповнолітнього із застосуванням примусових заходів виховного характеру (ст. 105 КК).

При призначенні покарання за вчинення нового кримінального правопорушення особі, якій внаслідок акту амністії чи помилування невідбуту частину покарання було замінено більш м'яким покаранням, невідбута частина останнього приєднується повністю або частково до покарання за нове кримінальне правопорушення.

При вчиненні нового кримінального правопорушення особою, яка відбувала покарання у виді позбавлення волі, його невідбutoю частиною треба вважати строк, який залишився на момент обрання запобіжного заходу у виді тримання під вартою за нове кримінальне правопорушення, а якщо такий захід не обирався, – то строк, який залишився після постановлення останнього за часом вироку.

Час перебування військовослужбовця під арештом на гауптвахті у зв'язку із вчиненням кримінального правопорушення зараховується до строку покарання, призначеного при постановленні вироку.

Якщо суд повністю приєднує покарання, призначене особі за першим вироком, який постановлено із застосуванням ст. 75 КК, до покарання, призначеного останнім за часом вироком, то до остаточного строку покарання за сукупністю вироків зараховується час перебування особи під вартою в порядку запобіжного заходу або затримання.

У разі, коли особа була засуджена до арешту або позбавлення волі зі звільненням від відбування покарання з випробуванням (статті 75, 104 КК), або була звільнена від відбування покарання умовно-достроково (статті 81, 107 КК) і в період іспитового строку або строку умовно-дострокового звільнення вчинила нове кримінальне правопорушення, суд зобов'язаний визначити остаточне покарання у виді позбавлення волі, зокрема й тоді, коли останнім за часом вироком признаються більш м'які види покарання.

Правила складання покарань та зарахування строку попереднього ув'язнення. За статтею 72 КК при складанні покарань за сукупністю кримінальних правопорушень та сукупністю вироків менш суворий вид покарання переводиться в більш суворий вид виходячи з такого їх співвідношення: 1) одному дню позбавлення волі відповідають: а) один день тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або арешту; б) два дні обмеження волі; в) три дні службового обмеження для військовослужбовців або три дні виправних робіт; г) вісім годин громадських робіт; 2) одному дню тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або арешту відповідають: а) два дні обмеження волі; б) три дні службового обмеження для військовослужбовців або три дні виправних робіт; 3) одному дню обмеження волі

відповідають три дні службового обмеження для військовослужбовців або три дні виправних робіт; 4) одному дню обмеження волі або арешту відповідають вісім годин громадських робіт.

При призначенні покарання за сукупністю кримінальних правопорушень або вироків у виді виправних робіт або службових обмежень для військовослужбовців складанню підлягають лише строки цих покарань. Розміри відрахувань із заробітку засудженого складанню не підлягають і обчислюються за кожним вироком самостійно. Основні покарання у виді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю при призначенні їх за сукупністю кримінальних правопорушень і за сукупністю вироків складанню з іншими видами покарань не підлягають і виконуються самостійно.

Додаткові покарання різних видів у всіх випадках виконуються самостійно. Попереднє ув'язнення зараховується судом у строк покарання у разі засудження до позбавлення волі день за день або за правилами, передбаченими у частині першій цієї статті. При призначенні покарань, не зазначених у частині першій цієї статті, суд, враховуючи попереднє ув'язнення, може пом'якшити покарання або повністю звільнити засудженого від його відбування. Встановлені в частині першій цієї статті правила співвідношення видів покарань можуть застосовуватись і в інших випадках, передбачених Загальною частиною КК.

Згідно зі статтею 73 КК строки покарання обчислюються відповідно в роках, місяцях та годинах. При заміні або складанні покарань, а також у разі зарахування попереднього ув'язнення допускається обчислення строків покарання у днях.

Особливості призначення покарання неповнолітнім. При призначенні покарання неповнолітньому суд, крім обставин, передбачених у статтях 65-67 КК, враховує умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості особи неповнолітнього. При призначенні покарання неповнолітньому за сукупністю кримінальних правопорушень або сукупністю вироків остаточне покарання у виді позбавлення волі не може перевищувати п'ятнадцяти років.

Звільнення від покарання та його відбування.

Звільнення від покарання та його відбування – це передбачені законом про кримінальну відповідальність обставини незастосування судом до особи, що вчинила злочин, покарання чи припинення його подальшого відбування. За наявності визначених у КК підстав винна у вчиненні злочину особа може бути повністю або частково звільнена від покарання за вчинене. Звільнення від покарання можливе лише в тих випадках, коли його мета може бути досягнута без реального відбування покарання (загалом або його частини) чи коли її досягнення надалі стає неможливим і безцільним (важка хвороба засудженого) або недоцільним (давність виконання обвинувального вироку).

Відмінність звільнення від покарання та його відбування від звільнення від кримінальної відповідальності.

Якщо звільнення від кримінальної відповідальності відбувається до набрання законної сили обвинувальним вироком суду, то від призначення покарання та його відбування звільняється засуджений, тобто особа, стосовно якої

постановлено обвинувальний вирок, що набрав законної сили, і яку в такий спосіб уже піддано кримінальній відповідальності.

Різновиди звільнення від покарання та його відбування, передбачені КК.

Кримінальний кодекс передбачає різні види звільнення від покарання, їх найчастіше об'єднують у дві групи: звільнення безумовне та звільнення умовне. При **безумовному звільненні** перед особою не ставляться якісь вимоги у зв'язку з її звільненням. Умовне ж **звільнення** пов'язане з пред'явленням особі визначених законом вимог, які вона має виконати протягом певного іспитового строку, їх порушення тягне за собою скасування застосованого судом звільнення від покарання. Особливим видом звільнення від покарання є звільнення від покарання в разі прийняття нового закону, що виключає чи пом'якшує призначене особі покарання.

Звільнення від покарання у зв'язку зі втратою особою суспільної небезпечності.

Це відмова держави від призначення покарання особі, яка вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин, і яку з урахуванням бездоганної поведінки і сумлінного ставлення на час розгляду справи в суді не можна вважати суспільно небезпечною. Звільнення від покарання внаслідок втрати суспільної небезпечності особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, допускається тільки за сукупності таких умов: вчинення особою кримінального проступку або нетяжкого злочину; її бездоганної поведінки і сумлінного ставлення до праці, які дають суду підстави вважати, що особа не вчинить нового кримінального правопорушення і, відповідно, її суспільну небезпечність можна вважати втраченою. Поведінка особи є бездоганною, якщо особа не лише утримується від вчинення кримінальних правопорушень, а й цілком дотримується загальноприйнятих норм поведінки та моралі, іншими словами, поводить себе ідеально. Особу, яка вперше вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час кримінального провадження внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною. Особу можна визнати такою, що перестала бути суспільно небезпечною, у разі, коли вона сама або обстановка навколо неї зазнала таких змін, що унеможливають вчинення нею нового кримінального проступку або злочину.

Звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років.

У разі призначення покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі вагітним жінкам або жінкам, які мають дітей віком до семи років, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за тяжкі і особливо тяжкі злочини, а також за кримінальні правопорушення, кримінальні правопорушення, пов'язані з корупцією, суд може звільнити таких засуджених від відбування як основного, так і додаткового покарання з встановленням іспитового строку у межах строку, на який згідно з законом жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною семирічного

віку. У разі звільнення від відбування покарання з випробуванням вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до семи років, суд покладає на засуджену обов'язки відповідно до КК. Нагляд за засудженими здійснюється уповноваженим органом з питань пробації. Після закінчення іспитового строку суд, залежно від поведінки засудженої, звільняє її від покарання або направляє для відбування покарання, призначеного вироком. У разі, коли звільнена від відбування покарання з випробуванням жінка відмовилася від дитини, передала її в дитячий будинок, зникла з місця проживання, ухиляється від виховання дитини, догляду за нею, не виконує покладених на неї судом обов'язків або систематично вчинює правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про її небажання стати на шлях виправлення, суд за поданням контролюючого органу направляє засуджену для відбування покарання згідно з вироком суду. Якщо засуджена вчинила в період іспитового строку нове кримінальне правопорушення, суд призначає їй покарання за правилами КК.

Звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку.

Особа звільняється від відбування покарання, якщо з дня набрання чинності обвинувальним вироком його не було виконано в такі строки: два роки - у разі засудження до покарання менш суворого, ніж обмеження волі; три роки - у разі засудження до покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі за злочин невеликої тяжкості; п'ять років - у разі засудження до покарання у виді позбавлення волі за злочин середньої тяжкості, а також при засудженні до позбавлення волі на строк не більше п'яти років за тяжкий злочин; десять років - у разі засудження до покарання у виді позбавлення волі на строк понад п'ять років за тяжкий злочин, а також при засудженні до позбавлення волі на строк не більше десяти років за особливо тяжкий злочин; п'ятнадцять років - у разі засудження до покарання у виді позбавлення волі на строк більше десяти років за особливо тяжкий злочин. Зі спливом указаних строків виконання обвинувального вироку не здійснюється, а засуджений підлягає звільненню від відбування покарання. Якщо засуджений ухиляється від відбування покарання, перебіг давності зупиняється. У цих випадках перебіг давності відновлюється з дня з'явлення засудженого для відбування покарання або з дня його затримання. Якщо до закінчення строків давності засуджений вчинить новий злочин середньої тяжкості, тяжкий або особливо тяжкий злочин, перебіг давності переривається. Обчислення давності в цьому випадку починається з дня вчинення нового злочину. Питання застосування давності до особи, засудженої до довічного позбавлення волі, вирішується судом. Якщо суд не визнає за можливе застосувати давність, довічне позбавлення волі замінюється позбавленням волі. Давність не застосовується у разі засудження за злочини проти миру та безпеки людства.

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання означає, що особа достроково припиняє відбувати покарання у виді виправних робіт, службових обмежень для військовослужбовців, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців або позбавлення волі. Застосовується воно тоді, коли засуджений: 1) сумлінною поведінкою і

ставленням до праці довів своє виправлення і 2) фактично відбув: не менше половини строку покарання, призначеного судом за злочин невеликої або середньої тяжкості, а також за необережний тяжкий злочин; не менше двох третин строку покарання, призначеного судом за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також у разі, якщо особа раніше відбувала покарання у виді позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинила умисний злочин, за який вона засуджена до позбавлення волі; не менше трьох чвертей строку покарання, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, а також покарання, призначеного особі, яка раніше звільнялася умовно-дostroковому і знову вчинила умисний злочин протягом не відбутої частини покарання.

Заміна невідбутої частини покарання більш м'яким.

Заміна не відбутої частини покарання більш м'яким передбачає застосування судом до засудженого за певних умов більш м'якого покарання, ніж те, яке він відбуває. Заміна не відбутої частини покарання більш м'яким можлива тоді, коли: особа відбуває покарання у виді обмеження або позбавлення волі; особа фактично відбула: 1) не менше третини строку покарання, призначеного судом за злочин невеликої або середньої тяжкості, а також за необережний тяжкий злочин; 2) не менше половини строку покарання, призначеного судом за умисний тяжкий злочин чи необережний особливо тяжкий злочин, а також у разі, коли особа раніше відбувала покарання у виді позбавлення волі за умисний злочин і до погашення або зняття судимості знову вчинила умисний злочин, за який вона була засуджена до позбавлення волі; 3) не менше двох третин строку покарання, призначеного судом за умисний особливо тяжкий злочин, а також покарання, призначеного особі, яка раніше звільнялася умовно-дostroковому і вчинила новий умисний злочин протягом не відбутої частини покарання. Більш м'яке покарання призначається в межах строків, установлених у Загальній частині КК для даного виду покарання, і не повинно перевищувати не відбутого строку покарання, призначеного вироком. Коли не відбута частина основного покарання замінюється більш м'яким, засудженого може бути звільнено також і від додаткового покарання у виді позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю. Особи, яким покарання замінено більш м'яким, можуть бути умовно-дostroково звільнені.

Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років.

Звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, може застосовуватися: щодо жінок, засуджених до обмеження або позбавлення волі, крім засуджених до позбавлення волі на строк більше п'яти років за умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини; щодо жінок, які стали вагітними або народили дітей під час відбування покарання; в межах строку, на який згідно із законом, жінку може бути звільнено від роботи у зв'язку з вагітністю, пологами і до досягнення дитиною трирічного віку; коли така жінка має сім'ю або родичів, що дали згоду на спільне з нею проживання, або має можливість забезпечити належні умови для виховання дитини. Після досягнення дитиною трирічного віку або в разі її смерті суд, залежно від поведінки

засудженої, може звільнити її від покарання чи направити засуджену для відбування покарання, призначеного вироком. У цьому разі суд може повністю або частково зарахувати у строк відбування покарання час, протягом якого засуджена не відбувала покарання. Якщо засуджена, яка була звільнена від відбування покарання, відмовляється від дитини, передала її у дитячий будинок, зникла з місця проживання або ухиляється від виховання дитини, догляду за нею, або систематично вчинює правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про небажання стати на шлях виправлення, суд може за поданням контролюючого органу направити засуджену для відбування покарання, призначеного вироком.

Звільнення від покарання за хворобою.

Звільнення від покарання без його призначення у зв'язку із хворобою особи може бути застосоване, якщо: вона вчинила злочин і після його вчинення захворіла на тяжку хворобу. Це може бути будь-яка тяжка хвороба, за винятком психічної (наприклад, туберкульоз, інфекційні хвороби, хвороби серця, опорно-рухового апарату); така хвороба особи створює перешкоди виконанню покарання - позбавляє цю особу можливості відбувати покарання, створює загрозу для інших осіб; суд із урахуванням тяжкості вчиненого злочину, характеру захворювання особи, інших обставин дійде висновку про необхідність такого звільнення. Звільнення від покарання за хворобою не є безумовним. Наявність в особи тяжкої хвороби - це лише підстава для розгляду питання про звільнення особи від покарання. Необхідно також зважити на Тяжкість вчиненого злочину, можливість подальшої злочинної поведінки особи, врахувати інші обставини. У разі одужання особи, вона повинна бути направлена для відбування покарання, якщо не закінчилися строки давності, або відсутні інші підстави для звільнення від покарання (наприклад, амністія). Закон передбачає деякі особливості звільнення від покарання за хворобою військовослужбовців. Умовами такого звільнення є: 1) вчинення військовослужбовцем злочину, за який він засуджується до: а) службового обмеження, б) арешту, в) тримання в дисциплінарному батальйоні; 2) наявність у цього військовослужбовця хвороби, на підставі якої він визнається непридатним для військової служби за станом здоров'я.

Звільнення від відбування покарання на підставі закону про амністію.

Амністія – це повне або часткове звільнення від кримінальної відповідальності й покарання певної категорії осіб, винних у вчиненні злочинів. Амністія оголошується законом. Верховна Рада України може приймати не частіше одного разу протягом календарного року. Дія закону про амністію поширюється на злочини, вчинені до дня набрання ним чинності включно, і не поширюється на злочини, що тривають або продовжуються, якщо вони закінчені, припинені або перервані після прийняття закону про амністію. Не допускається застосування амністії: а) до осіб, яким довічне позбавлення волі в порядку помилування замінене позбавленням волі на певний строк; б) до осіб, що мають дві і більше судимості за вчинення тяжких злочинів; в) до осіб, яких засуджено за особливо небезпечні злочини проти держави (чит.: злочини проти основ національної безпеки України), бандитизм, умисне вбивство при обтяжуючих обставинах; г) до осіб, яких засуджено за вчинення тяжкого злочину, крім

зазначених у п. "в", і які відбули менше половини призначеного вироком суду основного покарання. Є три види амністії: 1) повна амністія - це повне звільнення зазначених у законі про амністію осіб від кримінальної відповідальності чи від покарання. 2) часткова амністія - це часткове звільнення зазначених у законі про амністію осіб від відбування призначеного судом покарання (фактично така амністія є різновидом пом'якшення покарання); 3) умовна амністія. У виняткових випадках, із метою припинення суспільно небезпечних групових проявів, чинність амністії може бути поширена на діяння, вчинені до певної дати після оголошення амністії, за умови обов'язкового виконання до цієї дати вимог, передбачених у законі про амністію. Амністія не звільняє від обов'язку відшкодувати заподіяну злочином шкоду, покладеного на винну особу вироком або рішенням суду.

Звільнення від відбування покарання на підставі указу про помилування.

Помилування – звільнення від відбування кримінального покарання індивідуальним рішенням, як правило, глави держави. В Україні помилування здійснюється лише щодо засуджених осіб. Помилування засуджених здійснюється у виді: заміни довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше 25 років; повного або часткового звільнення від основного і додаткового покарань. Клопотання про помилування особою, засудженою судом України, яка відбуває покарання в Україні, або засудженою судом іноземної держави і переданою для відбування покарання в Україну без умови про незастосування помилування, подається через адміністрацію установи виконання покарань або іншого органу, що здійснює виконання кримінальних покарань.

Особливості звільнення від покарання та його відбування, передбачені КК щодо неповнолітніх.

Звільнення від відбування покарання з випробуванням застосовується до неповнолітніх, при застосуванні до нього покарання у вигляді арешту або позбавлення волі. Испитовий строк установлюється тривалістю від одного до двох років. Неповнолітній, який вчинив злочин невеликої або середньої тяжкості, може бути звільнений судом від покарання, якщо буде визнано, що внаслідок щирого розкаяння та подальшої бездоганної поведінки він на момент постановлення вироку не потребує застосування покарання. У цьому разі суд застосовує до неповнолітнього такі примусові заходи виховного характеру: застереження; обмеження дозволів і встановлення особливих вимог до поведінки неповнолітнього; передача неповнолітнього під нагляд батьків чи осіб, які їх замінюють, чи під нагляд педагогічного або трудового колективу за його згодою, а також окремих громадян на їхнє прохання; покладення на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодування заподіяних майнових збитків; направлення неповнолітнього до спеціальної навчально-виховної установи для дітей і підлітків до його виправлення, але на строк, що не перевищує трьох років. Якщо засуджений сумлінною поведінкою та ставленням до праці та навчання довів своє виправлення, то до нього може бути застосоване умовно-дострокове звільнення від відбування покарання.

Звільнення від кримінальної відповідальності.

Звільнення від кримінальної відповідальності – це відмова держави від застосування щодо особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, установлених законом обмежень певних прав і свобод шляхом закриття кримінального провадження, яке здійснює суд у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України, у порядку, встановленому Кримінальним процесуальним кодексом України.

Існує п'ять видів звільнення від кримінальної відповідальності:

1) Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК). Особа, яка вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень або кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона після вчинення кримінального правопорушення щиро покаласяся, активно сприяла розкриттю кримінального правопорушення і повністю відшкодувала завдані нею збитки або усунула заповідяну шкоду.

Перелік корупційних кримінальних правопорушень та кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією передбачено в примітці до ст. 45 КК, а саме ст.ст 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, 210, 354, 364, 364¹, 365², 368-369², 366², 366³ КК.

2) Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК). Особа, яка вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заповідяну шкоду.

3) Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки (ст. 47 КК). Особу, яка вперше вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, та щиро покаласяся, може бути звільнено від кримінальної відповідальності з передачею її на поруки колективу підприємства, установи чи організації за їхнім клопотанням за умови, що вона протягом року з дня передачі її на поруки виправдає довіру колективу, не ухилятиметься від заходів виховного характеру та не порушуватиме громадського порядку.

4) Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із зміною обстановки (ст. 48 КК). Особу, яка вперше вчинила кримінальний проступок або нетяжкий злочин, крім корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо буде визнано, що на час кримінального провадження внаслідок зміни обстановки вчинене нею діяння втратило суспільну небезпечність або ця особа перестала бути суспільно небезпечною.

5) Звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі спливом строків давності (ст. 49 КК). Особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з дня вчинення нею кримінального правопорушення і до дня набрання вироком законної сили минули такі строки:

- ✓ два роки – у разі вчинення кримінального проступку, за який передбачене покарання менш суворе, ніж обмеження волі;
- ✓ три роки – у разі вчинення кримінального проступку, за який передбачено покарання у виді обмеження волі, чи у разі вчинення нетяжкого злочину, за який передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років;
- ✓ п'ять років – у разі вчинення нетяжкого злочину, крім випадку, передбаченого у пункті 2 цієї частини;
- ✓ десять років – у разі вчинення тяжкого злочину;
- ✓ п'ятнадцять років – у разі вчинення особливо тяжкого злочину.

Судимість – це особливе правове становище особи, яке виникає внаслідок засудження її за вчинене кримінальне правопорушення з дня набрання законної сили обвинувальним вироком суду та триває визначений законом термін, і тягне певні несприятливі для засудженого кримінально-правові та загально-правові наслідки.

Слід зазначити, що судимість – це передбачені законом правові наслідки засудження, які тривають певний період і визначають особливий правовий статус особи, яка має судимість.

Визначають такі **ознаки судимості**:

- 1) є наслідком засудження за вчинення кримінального правопорушення, який триває і після відбуття покарання;
- 2) має чітко визначені часові рамки, встановлені КК;
- 3) має індивідуальний характер, оскільки пов'язана лише з конкретним суб'єктом кримінального правопорушення;
- 4) полягає в обмеженнях, які застосовуються до особи, що має судимість, інших несприятливих для неї правових наслідках;
- 5) умови перебігу судимості та її кримінально-правові наслідки визначені КК. Загально-правові наслідки судимості регламентуються іншими нормативно-правовими актами.

6) погашається або знімається через визначений у КК строк та в установленому законом порядку.

Загально-правові та кримінально-правові наслідки судимості в правовій системі України.

Кримінально-правові наслідки судимості:

1) вона може виступати як кваліфікуюча ознака при вчиненні нового кримінального правопорушення. (наприклад, ч. 3 ст. 296 КК);

2) враховується при визнанні рецидиву кримінальних правопорушень (ст. 34 КК);

3) є перепорою для звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК), примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК), передачею особи на поруки (ст. 47 КК), зміною обстановки (ст. 48 КК);

4) враховується при визначенні того, чи має місце переривання перебігу строків давності притягнення до кримінальної відповідальності (ч. 3 ст. 49 КК);

5) враховується при виборі окремих видів покарання (ч. 2 ст. 62 КК), а протягом строку відбування певних покарань створює підстави для застосування спеціальних обмежень щодо засуджених (ч. 2 ст. 58 КК);

6) як одна із ознак, що характеризують особу винного, враховується відповідно до загальних засад призначення покарання (п. 3 ч. 1 ст. 65 КК), а також при звільненні від покарання через хворобу (ч. 2 ст. 84 КК);

7) виступає як обставина, яка обтяжує покарання при призначенні покарання (п. 1 ч. 1 ст. 67 КК);

8) враховується при визначенні обов'язкової частини покарання, яка фактично повинна бути відбута – при умовно-достроковому звільненні від відбування покарання (п. 4 ч. 3 ст. 81 КК), а також при заміні невідбутої частини покарання більш м'яким (п. 3 ч. 4 ст. 82 КК).

Загально-правові наслідки судимості полягають в різноманітних обмеженнях, що встановлюються законом щодо осіб, які мають непогашену або незняту судимість, а саме:

1) заборона обіймати певні посади (особа, яка має судимість за будь-яке кримінальне правопорушення, не може бути: суддею, прокурором, слідчим, адвокатом, судовим експертом, нотаріусом, членом Вищої ради юстиції, працівником органів внутрішніх справ. Відсутність судимості за умисне кримінальне правопорушення є умовою зайняття посад: Голови та члена Центральної виборчої комісії, працівника Управління державної служби охорони, народного депутата України. Певні посади можуть обіймати особи, в яких відсутня судимість за певні кримінальні правопорушення: посади в державному апараті не можуть обіймати особи, які мають судимість, несумісну із зайняттям посади, працівником державної податкової служби не може бути особа, яка має судимість за вчинення корисливих кримінальних правопорушень);

2) обмеження у здійсненні підприємницької діяльності (особи, яким суд заборонив займатися певною діяльністю, не можуть бути зареєстровані як підприємці з правом здійснення відповідної діяльності до закінчення строку, встановленого вироком суду; особи, які мають судимість за корисливе кримінальне правопорушення, не можуть бути зареєстровані як підприємці,

виступати співзасновниками підприємницької організації, обіймати в підприємницьких товариствах та їх спілках (об'єднаннях) керівні посади і посади, пов'язані з матеріальною відповідальністю);

3) обмеження у допуску до державної таємниці (за наявності судимості за тяжкий злочин);

4) обмеження у виїзді за кордон громадянина України і обмеження у прийнятті до громадянства України (щодо особи, засудженої в Україні до позбавлення волі за вчинення тяжкого злочину);

5) збільшення мінімального розміру застави як запобіжного заходу;

6) обмеження, пов'язані із застосуванням адміністративного нагляду;

7) позбавлення права на отримання певних пільг (у випадку засудження за вчинення кримінального правопорушення припиняються виплати державному службовцю, передбачені чинним законодавством);

8) обмеження у застосуванні амністії (амністія не застосовується зокрема до осіб, які мають дві і більше судимості за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів);

9) заборона призову на строкову військову службу в мирний час (щодо осіб, які були засуджені до позбавлення волі).

Особи, які відповідно до КК визнаються такими, що не мають судимості.

Згідно з ч. ч. 3 і 4 ст. 88 визнаються такими, що не мають судимості, особи, які:

1) звільнені судом від кримінальної відповідальності у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК); примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК); у зв'язку з передачею на поруки (ст. 47 КК); у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК); у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності (ст. 49 КК), а також особи звільнені судом від кримінальної відповідальності на підставі закону про амністію (ч. 2 ст. 86 КК);

2) звільнені від покарання, яким покарання судом призначається, але у вирокі постановляється про його остаточне і безумовне невиконання (ст.ст. 80, 86 КК);

3) відбули покарання за діяння, кримінальна протиправність і караність яких усунута законом;

4) реабілітовані.

У ст. 88 наведено винятковий перелік підстав, відповідно до яких визнаються такими, що не мають судимості, особи, яким призначене покарання вироком, що набрав законної сили.

Погашення судимості за КК.

Погашення судимості – це автоматичне її припинення при встановленні певних, передбачених законом умов.

Погашення судимості є типовим і найбільш поширеним способом її припинення. При цьому особа втрачає статус судимого без будь-яких своїх додаткових зусиль, без прийняття спеціального рішення з цього приводу державним органом. Автоматичне погашення судимості впливає безпосередньо із КК.

Для того щоб судимість виявилася погашеною, необхідним є дотримання встановлених в КК умов, які диференційовані з урахуванням ступеня тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, виду призначеного покарання, застосування звільнення від відбування покарання з випробуванням. Однак неодмінно вимагається, щоб з моменту набуття чинності обвинувальним вироком, яким засудженому призначене покарання, пройшов певний строк

Умовами для погашення судимості є:

- 1) відбуття особою основного та додаткового покарання;
- 2) закінчення встановленого законом строку;
- 3) невчинення особою нового кримінального правопорушення до закінчення строків погашення судимості.

Зняття судимості за КК.

Зняття судимості судом регламентує ст.91 КК. У ній вказується, що якщо особа після відбуття покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до праці довела своє виправлення, то суд може зняти з неї судимість до закінчення строків, зазначених у статті 89 цього Кодексу Кримінальний Кодекс України від 1 вересня 2001 р.

З наведеного положення закону випливає, що дострокове зняття судимості можливе лише для осіб, які засуджувались до покарання у вигляді обмеження чи позбавлення волі і повністю чи частково відбували його. У зв'язку з цим ст.91 КК не поширюється на осіб:

- ✓ які засуджувались до покарання, не пов'язаного з обмеженням чи позбавленням волі;
- ✓ яким позбавлення волі на строк до двох років було замінено на тримання в дисциплінарному батальйоні на цей же строк;
- ✓ яким невідбута частина покарання у виді позбавлення чи обмеження волі замінена відповідно до ст. 82 КК або ж на підставі акта амністії чи помилювання на більш м'яке покарання.

Дострокове зняття судимості можливе після спливу не менше половини строку погашення судимості, встановленого законом. При визначенні початкових і кінцевих моментів цього строку слід керуватися положеннями, викладеними в ст. 90 КК. Судимість може бути знята тільки після фактичного відбуття засудженим покарання - основного і, якщо воно призначалося, додаткового, за винятком випадків, коли додатковим покаранням є позбавлення батьківських прав, яке має безстроковий характер і тому при вирішенні питання про дострокове зняття судимості не враховується.

Зняття судимості, на відміну від її погашення, відбувається не автоматично. Особа вважається такою, що не має судимості, яка з неї знята, з моменту набрання чинності відповідною постановою суду.

Особливості погашення та зняття судимості, передбачені КК щодо неповнолітніх.

Правові наслідки судимості, які настають для дорослих осіб, повністю поширюються і на осіб, які вчинили кримінальне правопорушення до досягнення вісімнадцятирічного віку (ст.88 КК).

Судимість у осіб, які вчинили кримінальне правопорушення до досягнення вісімнадцятирічного віку, погашається відповідно до положень, визначених у ст.108 КК. Для таких осіб встановлені значно коротші строки погашення судимості, ніж для дорослих.

Дострокове зняття судимості щодо осіб, які до досягнення вісімнадцятирічного віку вчинили кримінальний проступок або нетяжкий злочин, законом не передбачене, оскільки її тривалість і так невелика.

Дострокове зняття судимості у особи, яка вчинила тяжкий або особливо тяжкий злочин у віці до вісімнадцяти років і відбула за нього покарання у виді позбавлення волі, допускається за наявності двох підстав (умов):

1) особа зразковою поведінкою і сумлінним ставленням до праці довела своє виправлення;

2) сплило не менше половини строку погашення судимості, зазначеного в пунктах 3 та 4 ч.2 ст.108 КК.

Порядок зняття судимості та наслідки зняття судимості у осіб, які вчинили кримінальне правопорушення у віці до досягнення вісімнадцяти років, такі ж, як і в осіб, що вчинили кримінальне правопорушення у повнолітньому віці.

Положення ч.5 ст.90 КК про перерив строків погашення судимості у випадку вчинення нового кримінального правопорушення повністю поширюються і на осіб, які вчинили кримінальне правопорушення до досягнення вісімнадцятирічного віку.

Спеціальна конфіскація.

Спеціальна конфіскація полягає у примусовому безоплатному вилученні за рішенням суду у власність держави грошей, цінностей та іншого майна у випадках, визначених КК, за умови вчинення умисного кримінального правопорушення або суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК, за які передбачено основне покарання у виді позбавлення волі або штрафу понад 3000 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, а так само передбаченого ч.1 ст. 150, ст. 154, ч. 2 і 3 ст. 159-1, ч. 1 ст. 190, ст. 192, ч. 1 ст. 204, 209-1, 210, ч. 1 і 2 ст. 212, 212-1, ч. 1 ст. 222, 229, 239-1, 239-2, ч. 2 ст. 244, ч. 1 ст. 248, 249, ч. 1 і 2 ст. 300, ч. 1 ст. 301, 302, 310, 311, 313, 318, 319, 362, ст. 363, ч. 1 ст. 363-1, 364-1, 365-2 КК.

Відповідно до ч. 2 ст. 52, ч. 1, ч. 2 ст. 59 КК конфіскація майна полягає в примусовому безоплатному вилученні у власність держави всього або частини майна, яке є власністю засудженого та додатковим видом покарання, що встановлюється за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, а також за злочини проти основ національної безпеки України та громадської безпеки незалежно від ступеня їх тяжкості й може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині КК. Метою покарання у вигляді конфіскації майна є не лише кара, але й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так й іншими особами (ч. 2 ст. 50 КК).

Відмінність спеціальної конфіскації від конфіскації майна як виду покарання полягає у наступних ознаках:

1) спеціальна конфіскація і конфіскація майна відрізняються між собою за метою: згідно із ч. 2 ст. 50 КК метою покарання є кара, виправлення засудженого та запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженим, так і іншими особами. Спеціальна конфіскації переслідує виключно компенсаторну та (або) превентивну мету;

2) конфіскація майна є додатковим покаранням. Спеціальна конфіскація може застосовуватися самостійно або разом із покаранням чи іншими заходами кримінально-правового характеру щодо фізичної особи;

3) конфіскація майна як покарання призначається за вчинення тяжких й особливо тяжких корисливих злочинів, а також злочинів незалежно від ступеня тяжкості проти основ національної безпеки України і громадського порядку у випадках, передбачених у санкціях статей Особливої частини КК. Спеціальна конфіскація застосовується лише за вчинення умисних кримінальних правопорушень або суспільно небезпечних діянь, що підпадають під ознаки діянь, передбачених Особливою частиною КК, за які визначене основне покарання у вигляді позбавлення волі або штрафу (понад три тисячі неоподаткованих мінімумів доходів громадян), а також за вчинення окремих протиправних посягань, перелік яких визначено ч. 1 ст. 96-1 КК;

4) конфіскація майна як покарання застосовується до всього або частини майна, що належить засудженому на праві власності. Спеціальній конфіскації підлягає лише майно або здобуте кримінально протиправним шляхом, або хоча й набуто на законних підставах, але яке призначалося чи використовувалося для вчинення кримінального правопорушення чи суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки діяння, передбаченого Особливою частиною КК;

5) конфіскація майна як покарання призначається виключно на підставі обвинувального вироку суду й не може бути призначена неповнолітньому, неосудному або особі, яка звільняється від кримінальної відповідальності чи покарання, в тому числі й у зв'язку із закінченням строків давності (за винятком випадків, коли давність не застосовується). Спеціальна конфіскація застосовується не лише на підставі обвинувального вироку суду, але також і на підставі ухвали суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності (крім звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності), ухвали суду про застосування примусових заходів медичного характеру, ухвали суду про застосування примусових заходів виховного характеру (ч. 2 ст. 96-1 КК);

6) конфіскація майна реалізується виключно щодо засудженої особи. Адресатом спеціальної конфіскації може бути не лише засуджена особа, але й особа, яка: а) не є суб'єктом кримінального правопорушення; б) є суб'єктом кримінального правопорушення, але була звільнена від кримінальної відповідальності чи покарання; в) є «третьою особою».

Спеціальна конфіскація застосовується у разі, якщо гроші, цінності та інше майно: 1) одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна; 2) призначалися (використовувалися) для схилення особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення або винагороди за

його вчинення; 3) були предметом кримінального правопорушення, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), а у разі, коли його не встановлено, - переходять у власність держави; 4) були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення, крім тих, що повертаються власнику (законному володільцю), який не знав і не міг знати про їх незаконне використання.

Спеціальна конфіскація застосовується на підставі: 1) обвинувального вироку суду; 2) ухвали суду про звільнення особи від кримінальної відповідальності; 3) ухвали суду про застосування примусових заходів медичного характеру; 4) ухвали суду про застосування примусових заходів виховного характеру.

У випадках, коли об'єктом спеціальної конфіскації є майно, вилучене з цивільного обороту, вона може бути застосована на підставі: 1) ухвали суду про закриття кримінального провадження з інших підстав, аніж звільнення особи від кримінальної відповідальності; 2) ухвали суду, постановленої в порядку ч. 9 ст. 100 КПК, за клопотанням слідчого чи прокурора, якщо кримінальне провадження закривається ними.

Спеціальна конфіскація застосовується також у разі, коли особа не підлягає кримінальній відповідальності у зв'язку з недосягненням віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність, або неосудністю, або звільняється від кримінальної відповідальності чи покарання з підстав, передбачених КК, крім звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності.

У разі, якщо вищезазначені гроші, цінності та інше майно були повністю або частково перетворені в інше майно, спеціальній конфіскації підлягає повністю або частково перетворене майно. Якщо конфіскація грошей, цінностей та іншого майна на момент прийняття судом рішення про спеціальну конфіскацію неможлива внаслідок їх використання або неможливості виділення з набутого законним шляхом майна, або відчуження, або з інших причин, суд виносить рішення про конфіскацію грошової суми, що відповідає вартості такого майна.

Гроші, цінності, в тому числі кошти, що знаходяться на банківських рахунках чи на зберіганні у банках або інших фінансових установах, інше майно, підлягають спеціальній конфіскації у третьої особи, якщо вона набула таке майно від підозрюваного, обвинуваченого, особи, яка переслідується за вчинення суспільно небезпечного діяння у віці, з якого не настає кримінальна відповідальність, або в стані неосудності, чи іншої особи безоплатно, за ринкову ціну або за ціну вищу чи нижчу ринкової вартості, і знала або повинна була і могла знати, що таке майно відповідає будь-якій із вищевказаних ознак.

Спеціальна конфіскація не може бути застосована до майна, яке перебуває у власності добросовісного набувача, не застосовується до грошей, цінностей та іншого майна, зазначених у цій статті, які згідно із законом підлягають поверненню власнику (законному володільцю) або призначені для відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

§ 8. Загальна характеристика Особливої частини кримінального права України

Особлива частина кримінального права – це систематизована сукупність правових норм, які встановлюють ознаки визначених кримінально караних діянь і міри (заходи) покарання, що можуть бути призначені (застосовані) судом особам, які винні в їх вчиненні.

Основні ознаки Особливої частини кримінального права:

Особлива частина – це система кримінально-правових норм; кримінально-правові норми, що містить Особлива частина, приймаються лише Верховною Радою України; кримінально-правові норми Особливої частини розміщені у певній послідовності; лише норми Особливої частини визначають, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями; у нормах Особливої частини визначається види і розмір покарання за конкретне кримінальне правопорушення; у деяких нормах Особливої частини визначені спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності.

Значення Особливої частини: містить вичерпаний перелік кримінальних правопорушень, тобто законодавчо встановлює межі криміналізації суспільно небезпечних діянь, забезпечуючи тим самим реальні підстави додержання законності та прав людини; законодавець диференціює кримінальну відповідальність за конкретні кримінальні правопорушення з урахуванням їх тяжкості, що створює ефективні можливості цілеспрямованої кримінальної політики і проведення її в рамках закону; має загальнопревентивну функцію своїм норм, які під загрозою покарання примушують нестиїких членів суспільства утриматися від вчинення кримінальних правопорушень, тим самим, сприяє їх запобіганню; відмежовує область кримінально-караних діянь від вчинків, які є суспільно небезпечними, але кримінально протиправними і кримінально не караними.

Велике значення для виконання тих завдань, які стоять перед кримінальним правом, має точне і вірне застосування норм Особливої частини КК, що досягається правильною і всебічною обґрунтованою кваліфікацією кримінальних правопорушень. Для вирішення питання про визнання особи винною у вчиненні конкретного кримінального правопорушення органи досудового слідства, прокурор і суд повинні вибрати таку норму, яка передбачає усі ознаки, що характерні для вчиненого даною особою діяння. Отже, в кожному конкретному випадку виникає необхідність в кваліфікації кримінального правопорушення. Однак, треба мати на увазі, що хоча диспозиції норм статей Особливої частини КК встановлюють юридичні ознаки, які у сукупності характеризують певне суспільно небезпечне діяння як кримінально протиправне і каране, тобто описує конкретний склад кримінального правопорушення, але ці диспозиції не дають вичерпаний перелік усіх ознак складу кримінального правопорушення. Деякі із них поміщені в нормах Загальної частини, оскільки вони належать до всіх чи до більшості складів, викладених в Особливій частині (вік, осудність, стадії тощо).

Таким чином, під **Особливою частиною кримінального права** потрібно розуміти систему прийнятих Верховною Радою України і розташованих у певній

послідовності кримінально-правових норм, що визначають, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями, які покарання і в яких межах підлягають застосуванню до осіб, що їх вчинили, а також встановлюють спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності за окремі кримінальні правопорушення.

Особлива частина кримінального права органічно і нерозривно пов'язана із положеннями Загальної частини, оскільки норми як Загальної, так і Особливої частин виступають певними структурними елементами єдиного кодифікованого нормативно-правового акту – Кримінального кодексу України. Крім того, єдність цих норм обумовлюється неможливістю розкрити зміст положень Особливої частини, не звертаючись до норм Загальної частини, а також тим, що положення Загальної частини можуть бути реалізовані тільки за допомогою нормативних приписів Особливої частини.

Особлива частина КК об'єднує двадцять розділів, які розташовані в певній послідовності залежно від родового об'єкта:

Розділ I. *Злочини проти основ національної безпеки України.*

Розділ II. *Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи.*

Розділ III. *Кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи.*

Розділ IV. *Кримінальні правопорушення проти статевої свободи та статевої недоторканості особи.*

Розділ V. *Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина.*

Розділ VI. *Кримінальні правопорушення проти власності.*

Розділ VII. *Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності.*

Розділ VIII. *Кримінальні правопорушення проти довкілля.*

Розділ IX. *Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки.*

Розділ X. *Кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва.*

Розділ XI. *Кримінальні правопорушення проти безпеки руху та експлуатації транспорту.*

Розділ XII. *Кримінальні правопорушення проти громадського порядку та моральності.*

Розділ XIII. *Кримінальні правопорушення у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші кримінальні правопорушення проти здоров'я населення.*

Розділ XIV. *Кримінальні правопорушення у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації.*

Розділ XV. *Кримінальні правопорушення проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та кримінальні правопорушення проти журналістів.*

Розділ XVI. *Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електров'язку.*

Розділ XVII. *Кримінальні правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг.*

Розділ XVIII. *Кримінальні правопорушення проти правосуддя.*

Розділ XIX. *Кримінальні правопорушення встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення).*

Розділ XX. *Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.*

Законодавець застосував саме таку систему побудови Особливої частини з метою ефективного та правильного застосування закону, тлумачення його змісту, зручності користування КК. Крім того, таке розташування норм має велике значення при вдосконаленні кримінального законодавства. Так, розробляючи новий закон про кримінальну відповідальність, яким криміналізується певне суспільно небезпечне діяння, законодавець включає його у відповідний розділ КК з урахуванням родового та безпосереднього об'єкта посягання.

Норми Особливої частини КК за своїм змістом можна поділити на *заборонювальні, роз'яснювальні та заохочувальні*.

Переважаю більшість норм Особливої частини КК становлять *заборонювальні норми* (норми-заборони). Вони забороняють певні форми поведінки людей під загрозою застосування покарання (наприклад, ст.ст. 115, 121, 185 КК).

Роз'яснювальні норми розкривають зміст певних понять, термінів, що вживаються у КК. Вони сприяють правильному та однаковому застосуванню заборонювальних норм. Наприклад, у примітці до ст. 364¹ КК законодавець роз'яснює, що у статтях 364, 364¹, 365², 368, 368², 368³, 368⁴, 369, 369² та 370 КК під неправомірною вигодою слід розуміти грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, які пропонують, обіцяють, надають або одержують без законних на те підстав.

Заохочувальні норми Особливої частини – це норми, які визначають спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності. Так, наприклад, ч. 3 ст. 263 КК вказує, що звільняється від кримінальної відповідальності особа, яка вчинила злочин, передбачений частинами першою або другою цієї статті, якщо вона добровільно здала органам влади зброю, бойові припаси, вибухові речовини чи вибухові пристрої. У ч. 4 ст. 289 КК зазначено, що звільняється від кримінальної відповідальності судом особа, яка вперше вчинила дії, передбачені цією статтею (за винятком випадків незаконного заволодіння транспортним засобом із застосуванням насильства до потерпілого чи погрозою застосування такого насильства), але добровільно заявила про це правоохоронним органам, повернула транспортний засіб власнику і повністю відшкодувала завдані збитки.

Під час застосування норм Особливої частини виявляються наступні функції складу кримінального правопорушення: фундаментальна; розмежувальна; процесуальна; гарантійна. *Фундаментальна функція* – полягає у тому, що склад кримінального правопорушення виступає як єдина необхідна законна підстава кримінальної відповідальності. До кримінальної відповідальності може бути притягнута лише та особа, в діянні якої є ознаки складу кримінального правопорушення, передбаченого КК (ч. 1 ст. 2 КК). Ці ознаки необхідні для

настання кримінальної відповідальності і водночас встановлення їх достатньо для кримінальної відповідальності. *Розмежувальна функція* – полягає у тому, що ознаки кримінального правопорушення відмежовують один склад від іншого або від діянь, що не є кримінальною протиправним. *Гарантійна функція* – полягає у тому, що описуючи конкретний склад кримінального правопорушення та його ознаки, законодавець гарантує безпеку громадян від безпідставного притягнення до кримінальної відповідальності. *Процесуальна функція* – означає, що склад кримінального правопорушення виступає як базове поняття при визначенні предмета доказу, впливає на межі дослідження у кожному конкретному кримінальному впровадженні.

§ 9. Кримінально-правова характеристика окремих складів кримінальних правопорушень

Державна зрада (ст.111 Кримінального кодексу України)

Безпосереднім об'єктом злочину є суспільні відносини у сфері забезпечення охорони національної безпеки.

Під *національною безпекою* розуміється захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз. Під *державною зрадою* слід розуміти діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України. *Державним суверенітетом* є самостійність і верховенство держави на всій її території, а також незалежність держави у міжнародних відносинах. *Територіальна цілісність* означає, що територія України є єдиною, а існуючі адміністративно-територіальні одиниці не мають власного суверенітету і перебувають у нерозривному зв'язку.

Об'єктивна сторона злочину може полягати в таких діях: *перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України.*

Суб'єкт злочину – спеціальний. Ним може бути осудний громадянин України, який досяг 16-го віку.

Суб'єктивна сторона характеризується *прямим умислом*.

Ч. 3 ст. 111 КК передбачає **спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності**. Звільняється від кримінальної відповідальності громадянин України, якщо він на виконання злочинного завдання іноземної держави, іноземної організації або їх представників ніяких дій не вчинив і добровільно заявив органам державної влади про свій зв'язок з ними та про отримане завдання.

Суб'єктивна сторона характеризується *виною у формі прямого умислу*.

Розмежування з державною зрадою ст. 111 KK слід вважати те, що колабораційні дії вчиняються суб'єктом вже в умовах здійсненої окупації чи збройної агресії.

Колабораційна діяльність (ст. 111-1 Кримінального кодексу України)

Колабораційна діяльність – це співпраця з окупованою владою на шкоду власній державі.

Кримінальна відповідальність за ч.1 ст. 111-1 KK, настає за вчинення громадянами України, наступних дій: публічне заперечення здійснення збройної агресії проти України; публічне заперечення встановлення та утвердження тимчасової окупації частини території України; публічні заклики до підтримки рішень та/або дій держави-агресора; публічні заклики до співпраці з державою-агресором, збройними формуваннями та/або окупаційною адміністрацією держави-агресора; публічні заклики до невизнання поширення державного суверенітету України на тимчасово окупованій території України.

Під *публічністю* розуміють поширення закликів або висловлення заперечення до невизначеного кола осіб (дві і більше особи), зокрема у мережі Інтернет або за допомогою засобів масової інформації. Не є публічними заклики, які адресовані конкретній особі під час особистої бесіди чи переписки. Можуть вчинятися у таких *формах*: виступ на мітингу, на засіданні органу місцевого самоврядування, на засіданні членів громадської організації або будь-якого незареєстрованої організації громадян; запис відео з відповідними висловлюваннями і закликами і подальша демонстрація такого відео у ЗМІ, в мережі Інтернет, в соціальних мережах. При цьому, з контексту особа має розуміти, що записане з нею відео буде розповсюджено у ЗМІ, в мережі Інтернет, в соціальних мережах; інтерв'ю, в ході якого особа промовляє відповідні висловлювання і заклики, з наступною публікацією такого інтерв'ю в ЗМІ, в мережі Інтернет, в соціальних мережах. При цьому, з контексту подій особа має розуміти, що записане з нею інтерв'ю буде розповсюджено у ЗМІ, в мережі Інтернет, в соціальних мережах; розміщення текстових, графічних (однак з обов'язковим супроводженням текстом) матеріалів в мережі Інтернет, в соціальних мережах; розповсюдження листівок з відповідним змістом.

Ч. 2 ст. 111-1 KK настає кримінальна відповідальність за добровільне зайняття посад, не пов'язаних з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій. Під поняттям *добровільності* необхідно розуміти зайняття посади без вчинення будь-якого (фізичного та психологічного) примусу стосовно такої особи. Тобто мається на увазі добровільне та офіційне працевлаштування громадян України на некерівні посади у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупованій адміністрації держави-агресора.

Ч.3 ст. 111-1 KK, настає за дії спрямована на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладах освіти, а також за пропаганду у закладах освіти незалежно від типів та форм власності, вчинену з *метою*: сприяння здійсненню збройної агресії проти України; встановленню та утвердженню

тимчасової окупації частини території України; уникнення відповідальності за здійснення державою-агресором збройної агресії проти України. Під *пропагандою* розуміється поширення і глибоке детальне роз'яснення яких-небудь ідей, поглядів, знань. Форма комунікації, спрямована на поширення фактів, аргументів, чуток та інших відомостей для впливу на суспільну думку на користь певної спільної справи чи громадської позиції. Ознаки пропаганди: поширення інформації; спрямування на широке коло осіб; мета – вплив на громадську свідомість та поведінку; підбір фактів та аргументів; свідоме, умисне відкидання або спотворення певних важливих фактів, використання неправдивих фактів; висловлювання у формі закликів, повчань, порад, попереджень, вимог, погроз; роз'яснення відповідної позиції.

Ч. 4 ст. 111-1 КК передбачена кримінальна відповідальність за економічну співпрацю з державою-агресором, тобто, за передачу (передбачає віддання у володіння іншій особі, самостійно або через посередника) матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора, та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора. Матеріальні ресурси – матеріали, сировина, інструменти, машини, обладнання та всі фізичні елементи, які необхідні для здійснення виробничого процесу, або використання у забезпеченні діяльності відповідних формувань, також запаси чого-небудь, які можна використати в разі потреби та грошові цінності, джерела чого-небудь, продукти харчування, тощо. Проведення господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора - здійснення відповідних господарських операцій (виробництво, логістика, закупівля, реалізація товарів, тощо) спільно з ними або внаслідок яких одержують користь відповідно держава-агресор, незаконні органи влади, створені на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційна адміністрація держави-агресора. Важливим є те, що суб'єктом цього кримінального правопорушення можуть бути не лише громадяни України, а й особи без громадянства чи іноземці. Обов'язковою ознакою є *добровільність*, тобто передача матеріальних ресурсів та/або провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором особою без реального психічного чи фізичного примусу щодо неї.

Ч. 5 ст. 111-1 КК, за зайняття керівних посад чи організацію виборів до незаконних органів вчинених у наступних формах: добровільного зайняття громадянином України посади, пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій (тобто керівної посади), у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора; добровільного обрання до таких незаконних органів; участі в організації та проведенні незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території; публічних закликів до

проведення таких незаконних виборів та/або референдумів на тимчасово окупованій території.

Ч. 6 ст. 111-1 КК передбачена кримінальна відповідальність за здійснені у співпраці з державою-агресором та/або її окупаційною адміністрацією, спрямовані на підтримку держави-агресора, її окупаційної адміністрації чи збройних формувань та/або на уникнення нею відповідальності за збройну агресію проти України наступних дій: організація та проведення заходів політичного характеру; активна участь у таких заходах; здійснення інформаційної діяльності. Під заходами політичного характеру розуміються з'їзди, збори, мітинги, походи, демонстрації, конференції, круглі столи тощо. Під здійсненням інформаційної діяльності розуміється створення, збирання, одержання, зберігання, використання та поширення відповідної інформації (створення та розповсюдження пропагандистських матеріалів у ЗМІ, на телебаченні, в мережі Інтернет; створення і розповсюдження "фейкових" новин та інформаційних повідомлень у ЗМІ, в мережі Інтернет, в соціальних мережах, тощо).

Суб'єктом цього кримінального правопорушення можуть бути не лише громадяни України, а й особи без громадянства чи іноземці. Відповідальність за вказане кримінальне правопорушення несуть як особи, що організували та проводили заходи політичного характеру чи здійснювали інформаційну діяльність у співпраці з державою-агресором, так і особи, що приймали активну участь у таких заходах.

Ч. 7 ст. 111-1 КК за дії вчинені у наступних формах: добровільне зайняття посади в незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території; добровільна участь в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, створених на тимчасово окупованій території; добровільна участь в збройних формуваннях держави-агресора; надання таким формуванням допомоги у веденні бойових дій проти Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, добровольчих формувань, що були утворені або самоорганізовувалися для захисту незалежності, суверенітету та територіальної цілісності України. Це кримінальне правопорушення стосується лише незаконних судових або правоохоронних органів, створених на тимчасово окупованій території.

Суб'єктом є виключно громадянин України, працевлаштований (призначений) на посади в незаконні судові або правоохоронні органи, створені на тимчасово окупованій території; громадянин України, який бере добровільну участь в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях, в збройних формуваннях держави-агресора; громадянин України, який надає допомогу таким формуванням. Обов'язковою ознакою є добровільність, тобто вступ особи на посаду до судового чи правоохоронного органу, участь в незаконних збройних чи воєнізованих формуваннях без реального психічного чи фізичного примусу щодо неї. Що стосується надання допомоги можуть вважатися будь-які дії по сприянню відповідним формуванням (фінансування, озброєння, забезпечення транспортом, харчуванням, орієнтування на місцевості, тощо).

Ч. 8 ст. 111-11 КК передбачає відповідальність за вчинення особами, зазначеними у частинах п'ятій-сьомій цієї статті, дій або прийняття рішень, що

привели до загибелі людей (хоча б однієї особи) або настання інших тяжких наслідків (вважається шкода, що в одну тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян).

Диверсія (ст. 113 Кримінального кодексу України)

Основним безпосереднім об'єктом диверсії є суспільні відносини у сфері забезпечення охорони національної безпеки, **додатковим необхідним безпосереднім об'єктом** – суспільні відносини у сфері забезпечення охорони життя та здоров'я людей, власності, громадської безпеки, довкілля, тощо.

Під **диверсією** слід розуміти вчинення з метою ослаблення держави вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди їхньому здоров'ю, на зруйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, а також вчинення з тією самою метою дій, спрямованих на радіоактивне забруднення, масове отруєння, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій.

Предметом злочину становлять об'єкти, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення: будівлі, споруди та інші об'єкти, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, від діяльності яких залежить життєдіяльність певних регіонів чи інших великих територій, належне функціонування певних галузей економіки, структур державного управління (електростанції, водо-, нафто-, газо-, нафтопродуктопроводи, мости, дамби, греблі, системи інформаційних комунікацій, вокзали, аеропорти, морські чи річкові порти, метрополітени, підприємства з виробництва грошових знаків України чи інші важливі підприємства, незалежно від форми власності, військові частини), у т. ч. підприємства, зруйнування чи пошкодження яких само по собі є фактором небезпеки (хімічні, біологічні підприємства, підприємства з виготовлення отруйних, вибухових матеріалів, речовин і виробів, пожежонебезпечні виробництва чи сховища, виробництва з безперервними технологічними процесами у хімічній, мікробіологічній промисловості) земельні угіддя, водойми, ліси, стада і колекції тварин, риба, що водиться у ставках та інших водоймищах, великі пасіки, посіви сільськогосподарських чи інших культур, лісові масиви тощо.

Об'єктивна сторона диверсії полягає в активних діях: вчинені вибухів, підпалів або інших дій, спрямованих на масове знищення людей, заподіяння тілесних ушкоджень чи іншої шкоди їхньому здоров'ю, на зруйнування або пошкодження об'єктів, які мають важливе народногосподарське чи оборонне значення, а також вчинення з тією самою метою дій, спрямованих на радіоактивне забруднення, масове отруєння, поширення епідемій, епізоотій чи епіфітотій.

Суб'єкт злочину – загальний, а саме фізична особа, яка досягла 14-го віку.

Суб'єктивна сторона характеризується виною у формі прямого умислу. Крім того, особа діє зі спеціальною метою – ослаблення держави, зниження

ефективності діяльності держави щодо протистояння загрозам національній безпеці у будь якій сфері.

Кваліфікуючими ознаками диверсії є: вчинення в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту.

Поняття та види вбивства за Кримінальним кодексом України

Поняття умисне вбивство визначене в [ст. 115 КК](#), **вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині**. Вбивство – це передбачене кримінальним законом винне суспільно небезпечне діяння, яке посягає на життя іншої людини і спричиняє її смерть.

Вбивство – це умисне або необережне протиправне заподіяння смерті іншій людині.

Вбивства поділяються на:

а) *просте умисне вбивство* (ч. 1 ст. 115 КК),

б) *умисне вбивство при обтяжуючих обставинах* (кваліфіковані види вбивства ч.2 ст.115 – це вбивство: 1) двох або більше осіб; 2) малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності; 3) заручника або викраденої людини; 4) вчинене з особливою жорстокістю; 5) вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб; 6) з корисливих мотивів; 7) з хуліганських мотивів; 8) особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку; 9) з метою приховати інше кримінальне правопорушення або полегшити його вчинення; 10) поєднане із згвалтуванням або сексуальним насильством; 11) вчинене на замовлення; 12) вчинене за попередньою змовою групою осіб; 13) вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства, передбаченого статтями 116-118 цього Кодексу; 14) з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості,

в) *умисне вбивство при пом'якшуючих обставинах* (привілейовані види вбивства) – вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК); матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК); при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК), г) вбивство через необережність (ст. 119 КК).

Безпосереднім об'єктом вбивства є життя людини. Моментом початку життя вважається початок фізіологічних пологів, а кінцем життя – біологічна смерть, яка пов'язується з початком незворотного розпаду клітин центральної нервової системи, тобто з припиненням функціонування головного мозку.

Так, у ст. 15 Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» від 16.07.1999 зазначається, що людина вважається померлою з моменту встановлення смерті її мозку, що означає повну і незворотну втрату всіх його функцій.

Від біологічної смерті треба відрізнити клінічну, яка супроводжується зупинкою серцевої діяльності, дихання, пригніченням свідомості, рефлексів. У той же час, зберігається можливість відновлення всіх основних життєвих функцій. Цей період може тривати в середньому 5-8 хвилин.

3 об'єктивної сторони вбивство є кримінальним правопорушенням з матеріальним складом. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризується такими обов'язковими ознаками: 1) *діянням, яке може бути у формі дії (наприклад, удар ножем, постріл із пістолета тощо) або бездіяльності (наприклад, мати не годувати новонароджену дитину з метою позбавити її життя);* 2) *наслідком у виді біологічної смерті людини;* 3) *причиновим зв'язком між зазначеним діянням і наслідком.* Виходячи з цього, вбивство вважається закінченим з моменту настання суспільно небезпечного наслідку – смерті людини.

Суб'єктом вбивства може бути фізична осудна особа, яка досягла 14-річного віку (ст.ст. 115-117 КК) або 16-річного віку (ст.ст. 118, 119 КК).

Суб'єктивна сторона кримінальних правопорушень, передбачених статтями 115-118 КК, характеризується *умисною формою вини.*

У ряді випадків мотив і мета, а також емоційний стан винного можуть виступати як обов'язкові ознаки суб'єктивної сторони умисного вбивства. Наприклад, умисне вбивство з корисливих, хуліганських мотивів, з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості (п. 6, 7, 14 ч. 2 ст. 115 КК), умисне вбивство з метою приховати інший злочин (п. 9 ч. 2 ст. 115 КК), умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК) тощо.

Поняття і види тілесних ушкоджень

Безпосередній об'єкт – здоров'я особи.

Чинне законодавство встановлює кримінальну відповідальність за заподіяння тілесних ушкоджень. **Кримінальний кодекс України передбачає три види тілесних ушкоджень:** *тяжкі* (ст. 121 КК), *середньої тяжкості* (ст. 122 КК) та *легкі тілесні ушкодження* (ст. 125 КК).

Тілесне ушкодження це – *протиправне заподіяння шкоди здоров'ю іншої людини, що виражається в порушенні анатомічної цілісності чи фізіологічної функцій органів і тканин людини.*

Тяжкими тілесними ушкодженнями є ті, які відповідають хоча б одному з наступних критеріїв: 1. небезпека для життя в момент заподіяння; 2. втрата будь-якого органу чи його функцій; 3. психічна хвороба; 4. інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину; 5. переривання вагітності; 6. неоправне знівечення обличчя. **Середньої** тяжкості тілесні ушкодження це ті, які не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, передбачених для тяжких тілесних ушкоджень, але спричинило: тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину (від 10% до 33 %). **Легкі** тілесні ушкодження поділяються на - просте «легке тілесне ушкодження» (такі ушкодження, які мали незначні скороминучі наслідки, тривалістю не більше шести днів: наприклад, синець, садно тощо); «легке тілесне ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності» (такі ушкодження, що потягли за собою розлад здоров'я тривалістю понад шість днів, але не більше 21 дня, або втрату загальної працездатності до 10 %).

До *тяжких тілесних ушкоджень* законодавець відносить тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи неоправне знівчення обличчя. Коротко характеризуючи ознаки цього виду тілесного ушкодження можна зазначити, що *небезпечним для життя* є ушкодження, яке в момент заподіяння (завдання) чи в клінічному перебігу через різні проміжки часу спричиняє загрозові для життя явища і яке без надання медичної допомоги, за звичайним своїм перебігом, закінчується чи може закінчитися смертю. Правила до таких ушкоджень відносять: 1) ушкодження, що проникають у черепну порожнину, у тому числі й без ушкодження мозку; 2) відкриті й закриті переломи кісток скеліття та основи черепа, за винятком кісток лицевого скелета та ізольованої тріщини тільки зовнішньої пластинки скеліття черепа; 3) забій головного мозку тяжкого ступеня як зі здавленням, так і без здавлення головного мозку; 4) закриті ушкодження спинного мозку в шийному відділі; 5) поранення грудної клітки, які проникли в плевральну порожнину, порожнину перикарду чи клітковину середостіння, у тому числі і без ушкодження внутрішніх органів; 6) ушкодження живота, які проникли в черевну порожнину, у тому числі і без ушкодження внутрішніх органів та ін.

Під *втратою будь-якого органу чи його функції* розуміють втрату зору, слуху, язика, руки, ноги, репродуктивної здатності. *Втратою зору* вважають повну стійку сліпоту на обидва ока чи такий стан, коли наявне зниження зору до підрахунку пальців на відстані двох метрів і менше (гострота зору на обидва ока 0,04 і нижче). *Втрата слуху* – це повна стійка глухота на обидва вуха або такий необоротний стан, коли потерпілий не чує розмовної мови на відстані 3-5 сантиметрів від ушної раковини. Під *втратою язика (мовлення)* треба розуміти втрату можливості висловлювати свої думки членороздільними звуками, зрозумілими для оточуючих. *Втрата руки чи ноги* – це відокремлення їх від тулуба чи втрата ними функцій (параліч або інший стан, що унеможливає їх діяльність). Під анатомічною втратою руки чи ноги треба розуміти як відокремлення від тулуба всієї руки чи ноги, так і ампутацію на рівні не нижче ліктьового чи колінного суглобів. Всі інші випадки повинні розглядатися як втрата частини кінцівки і оцінюватися за ознакою стійкої втрати працездатності. *Втрата репродуктивної здатності* означає втрату здатності до злягання чи здатності до запліднення, зачаття та дітородіння (розродження). До тяжких тілесних ушкоджень відноситься також ушкодження, що призвело до *психічного захворювання*, незалежно від його тривалості і ступеня виживності. До психічних захворювань не можна відносити пов'язані з ушкодженням реактивні стани (психози, неврози). Під *іншим розладом здоров'я, поєднаним зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину* (не менше 33%), Правила розглядають безпосередньо пов'язаний з ушкодженням послідовно розвинутий хворобливий процес.

Розміри стійкої (постійної) втрати загальної працездатності при ушкодженнях встановлюються після наслідку ушкодження, що визначився, на

підставі об'єктивних даних з урахуванням документів, якими керуються у своїй роботі Медико-соціальна експертна комісія (МСЕК). Згідно з Правилами ушкодження, що призвело до *переривання вагітності*, незалежно від її строку, належить до тяжких за умов, що між цим ушкодженням і перериванням вагітності є прямий причиновий зв'язок. *Неоправним вважається знівечення обличчя* за умови, якщо його не можна усунути за допомогою звичайних методів лікування або воно може бути усунуто лише завдяки пластичній операції.

Умисне тяжке тілесне ушкодження: 1) *вчинене способом, що має характер особливого мучення*, має місце тоді, коли його заподіяння супроводжувалося особливим фізичним чи моральним стражданням або особливим (нестерпним) болем для потерпілого (також наприклад, дії, спрямовані на тривале позбавлення людини їжі, пиття чи тепла, залишення її в шкідливих для здоров'я умовах, та інші подібні дії); 2) *вчинене групою осіб*, утвореною без попередньої змови; 3) *вчинене з метою залякування потерпілого або інших осіб*, має місце тоді, коли такі ушкодження заподіюються для викликання в них почуття страху перед винним чи іншими особами; 4) *вчинене з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості*; 5) *вчинене на замовлення* (тілесні ушкодження заподіюються особою (виконавцем) за дорученням іншої особи (замовника); 6) *що спричинило смерть потерпілого*, має місце коли настали наслідки у вигляді біологічної смерті потерпілого.

До *середньої тяжкості тілесного ушкодження* законодавець відносить ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, передбачених у ст. 121 КК, але таке, що спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину.

Середньої тяжкості тілесного ушкодження можна віднести:

- 1) *відсутність безпеки для життя;*
- 2) *відсутність наслідків, передбачених у ст. 121 КК;*
- 3) *тривалий розлад здоров'я (розлад здоров'я строком понад 3 тижні);*
- 4) *стійку втрату працездатності менш ніж на третину (втрата загальної працездатності від 10 % до 33 %).*

Умисне *легке тілесне ушкодження* може бути двох видів:

- 1) *легке тілесне ушкодження, яке не спричинило короточасного розладу здоров'я чи незначної втрати працездатності (легкі тілесні ушкодження, що мають незначні скороминущі наслідки, тривалістю не більше як шість днів);*
- 2) *легке тілесне ушкодження, що спричинило короточасний розлад здоров'я чи незначну втрату працездатності.*

Відповідно до Правил короточасним визнають розлад здоров'я тривалістю понад шість днів, але не більше як три тижні (21 день). Під незначною стійкою втратою працездатності належить розуміти втрату загальної працездатності до 10 %.

Суб'єкт – фізична, осудна особа, яка досягла 14 років (ст. 121, 122 КК), з 16 років (ст. 125 КК).

Суб'єктивна сторона – вина у формі *прямого* чи *непрямого умислу* (ст.121, 122, 125 КК); ставлення до смерті потерпілого (ч.2 ст.121 КК) є необережним.

Домашнє насильство (ст. 126-1 Кримінального кодексу України)

Домашнє насильство – це умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи.

Безпосередній об'єкт – здоров'я особи. Додатковим факультативним його об'єктом можуть виступати воля, честь і гідність особи, її психічна недоторканність. **Потерпілий** – член подружжя чи колишнього подружжя або інша особа, яка перебуває у сімейних чи близьких відносинах.

Об'єктивна сторона – фізичне, психологічне або економічне насильство.

Фізичне насильство – це форма домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру. **Сексуальне насильство** – форма домашнього насильства, що включає будь-які діяння сексуального характеру, вчинені стосовно повнолітньої особи без її згоди або стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини, примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності. **Психологічне насильство** – форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи.

Суб'єкт кримінального правопорушення спеціальний – член подружжя чи колишнього подружжя або інша особа, яка перебуває у сімейних або близьких відносинах. *Сім'ю* складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. *Подружжя* вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. *Близькі особи* – особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки (крім осіб, взаємні права та обов'язки яких із суб'єктом не мають характеру сімейних), у тому числі особи, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі, а також – незалежно від зазначених умов – чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, зять, невістка, тесть, теща, свекор, свекруха, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під

опікою або піклуванням згаданого суб'єкта.

Суб'єктивна сторона характеризується *умислом*. Окрім того законодавець підкреслив, що для наявності складу кримінального правопорушення *умисел повинен бути систематичним (три та більше разів, які об'єднані спільним умислом)*.

Зґвалтування (ст. 152 Кримінального кодексу України)

Зґвалтування – це вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи.

Безпосередній об'єкт – *статева свобода та статева недоторканість особи. Додатковим об'єктом* виступає нормальний фізичний і психічний розвиток неповнолітнього, малолітнього (за наявності відповідного потерпілого) та здоров'я особи (у разі зґвалтування, поєданого з фізичним насильством).

Об'єктивна сторона – будь-які дії сексуального характеру, пов'язані із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи.

Згода вважається добровільною, якщо вона є результатом вільного волевиявлення особи, з урахуванням супутніх обставин.

Суб'єкт – фізична, осудна особа, яка досягла 14 років.

Суб'єктивна сторона – *вина у формі прямого умислу*.

Кваліфікуючі ознаки зґвалтування вчинене: *повторно; щодо подружжя чи колишнього подружжя; щодо іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних, або близьких відносинах; щодо особи у зв'язку із виконанням цією особою службового, професійного чи громадського обов'язку; щодо жінки, яка завідомила для винного перебувала у стані вагітності*.

Особливо кваліфікуючі ознаки зґвалтування вчинене: *групою осіб; щодо неповнолітньої особи; щодо особи, яка не досягла 14 років, незалежно від її добровільної згоди; якщо такі дії спричинили тяжкі наслідки*.

Сексуальне насильство (ст. 153 Кримінального кодексу України)

Сексуальне насильство – це вчинення будь-яких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи.

Безпосередній об'єкт – *статева свобода та статева недоторканість особи. Додатковим об'єктом* виступає нормальний фізичний і психічний розвиток неповнолітнього, малолітнього (за наявності відповідного потерпілого) та здоров'я особи (у разі вчинення кримінального правопорушення поєданого із фізичним насильством).

Об'єктивна сторона – будь-які дії сексуального характеру не пов'язані із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи.

Суб'єкт – фізична, осудна особа, яка досягла 14 років.

Суб'єктивна сторона – вина у формі прямого умислу.

Кваліфікуючі ознаки – сексуальне насильство вчинене: *повторно; щодо подружжя чи колишнього подружжя; щодо іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних, або близьких відносинах; щодо особи у зв'язку із виконанням цієї особою службового, професійного чи громадського обов'язку; щодо жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності.*

Особливо кваліфікуючі ознаки – сексуальне насильство вчинене: *групою осіб; щодо неповнолітньої особи; щодо особи, яка не досягла 14 років, незалежно від її добровільної згоди; якщо такі дії спричинили тяжкі наслідки.*

Крадіжка (ст. 185 Кримінального кодексу України)

Крадіжка (ч.1 ст. 185 КК) – це таємне викрадення чужого майна.

Предметом цих кримінальних правопорушень є чуже майно, яке має певну вартість і є чужим для винної особи, а також право на майно та дії майнового характеру. Чужим визнається майно, що не перебуває у власності чи законному володінні винного. **Об'єктивна сторона** крадіжки (ч. 1 ст. 185 КК) обов'язково включає такі ознаки: 1) дію (таємне, незаконне, безоплатне, поза волею власника вилучення чужого майна); 2) наслідок, який полягає в заволодінні чужим майном; 3) причинний зв'язок між дією та наслідком; 4) спосіб учинення кримінального правопорушення, що характеризується таємністю.

Крадіжка є кримінальним правопорушенням із матеріальним складом і є закінченою з моменту, коли винна особа вилучила майно і мала реальну можливість розпоряджатися чи користуватися ним (заховати, передати іншим особам, вжити за призначенням). Якщо винний не зміг здійснити свій намір з обставин від нього незалежних, то його дії кваліфікуються як замах на викрадення. *Наприклад, при відсутності майна, чи певної суми грошей або коли він не зміг подолати перешкود (відчинити двері, виламати ґрати, знайти сховище, відчинити сейф), чи йому перешкодили здійснити намір інші особи (охоронці, власники).*

Суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, котра досягла 14 р. віку.

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення крадіжки характеризується прямим умислом і корисливим мотивом.

Кваліфікуючими ознаками кримінального правопорушення (ч. 2 ст. 185 КК) є вчинення його: 1) *повторно (у статтях 185, 186 та 189-191 повторним визнається кримінальне правопорушення, вчинене особою, яка раніше вчинила будь-яке із кримінальних правопорушень, передбачених цими статтями або статтями 187, 262 цього Кодексу); 2) за попередньою змовою групою осіб.*

Особливо кваліфікуючими ознаками є вчинення його: 1) *із проникненням у житло, інше приміщення чи сховище.*

Під проникненням у житло, інше приміщення чи сховище слід розуміти незаконне вторгнення до них будь-яким способом, який дає змогу винній особі викрасти майно без входу до житла, іншого приміщення чи сховища. Під *житлом*

потрібно розуміти приміщення, призначене для постійного або тимчасового проживання людей (будинки, квартира, дача, номер у готелі тощо). *До житла прирівнюються також ті його частини, в яких може зберігатися майно (балкон, веранда, комора тощо), за винятком господарських приміщень, не пов'язаних безпосередньо з житлом (гараж, сарай тощо).* Поняття «інше приміщення» включає різноманітні постійні, тимчасові, стаціонарні або пересувні будівлі чи споруди, призначені для розміщення людей або матеріальних цінностей (виробничі або службові приміщення підприємства, установи чи організації, гараж, інша будівля господарського призначення, відокремлена від житлових будівель, тощо). Під *сховищем* слід розуміти певне місце чи територію, відведені для постійного чи тимчасового зберігання матеріальних цінностей, які мають засоби охорони від доступу до них сторонніх осіб (огорожа, наявність охоронця, сигналізація тощо), а також залізничні цистерни, контейнери, рефрижератори, подібні сховища тощо. *Не може визнаватися сховищем неогороджена і така, що не охороняється, площа або територія, на яку вхід сторонніх осіб є вільним, а також та, що була відведена та використовується для вирощування продукції чи випасу тварин (сад, город, ставок, поле тощо) (пункт 22 постанови ПВС України №10).*

2) завдання значної шкоди потерпілому (ч. 3 ст. 185 КК); 3) у великих розмірах (ч. 4 ст. 185 КК); 4) в особливо великих розмірах; 5) в умовах воєнного або надзвичайного стану; 6) організованою групою (ч. 5 ст. 185 КК)

Згідно з п. 2 примітки до ст. 185, у статтях 185, 186, 189 та 190 цього Кодексу значна шкода визнається із врахуванням матеріального становища потерпілого та якщо йому спричинені збитки на суму від ста до двохсот п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

3. У статтях 185-191, 194 цього Кодексу у великих розмірах визнається кримінальне правопорушення, що вчинене однією особою чи групою осіб на суму, яка в двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент вчинення кримінального правопорушення.

4. У статтях 185-187 та 189-191, 194 цього Кодексу в особливо великих розмірах визнається кримінальне правопорушення, що вчинене однією особою чи групою осіб на суму, яка в шістьсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент вчинення кримінального правопорушення.

Грабіж (ст. 186 Кримінального кодексу України)

Грабіж – це відкрите викрадення чужого майна у присутності потерпілого або інших осіб, які усвідомлюють протиправний характер дій винної особи, яка у свою чергу усвідомлює, що її дії помічені і оцінюються як викрадення. **Предметом кримінального правопорушення є чуже майно.**

Об'єктивна сторона (ч. 1 ст. 186 КК) містить ознаки: 1) дію (відкрите, незаконне, безплатне, поза волею власника вилучення чужого майна); 2) наслідок, який полягає в заволодінні чужим майном; 3) причиновий зв'язок між дією та наслідком; 4) спосіб вчинення кримінального правопорушення, що характеризується відкритістю.

Викрадення вважається *відкритим*, якщо воно: здійснюється в присутності власника чи іншої особи, та винний усвідомлює, що ці особи розуміють сутність його злочинних дій; учиняється винним, який помиляється та вважає, що його бачать, а фактично його дії не були помічені власником або іншою особою; були помічені власником чи іншою особою і, незважаючи на це, продовжуються винним з метою заволодіння майном або його утримання. Грабіж є кримінальним правопорушенням із *матеріальним* складом. Він вважається закінченим з моменту, коли винна особа вилучила майно і мала реальну можливість розпоряджатися чи користуватися ним.

Суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, котра досягла 14 р.

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення – *прямий умисел і корисливий мотив*.

Кваліфікуючі ознаки грабежу (ч. 2 ст. 186 КК) є вчинення його: 1) із *насильством*, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого; 2) із *погрозою застосування такого насильства*; 3) *повторно*; 4) *за попередньою змовою групою осіб*.

Насильство, що може бути застосоване під час грабежу та кваліфікуватиметься за ч. 2 ст. 186 КК, не має бути небезпечним для життя і здоров'я потерпілого. Під таким насильством слід розуміти умисне заподіяння легкого тілесного ушкодження, що не спричинило короточасного розладу здоров'я або незначної втрати працездатності, а також вчинення інших насильницьких дій. Погроза застосування насильства, що не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого – це психічне насильство, яке полягає в залякуванні потерпілого негайним застосуванням до нього такого фізичного насильства.

Кваліфікуючими ознаками кримінального правопорушення є вчинення його: 1) із *проникненням у житло, інше приміщення чи сховище*; 2) *завдання злочином значної шкоди потерпілому* (ч. 3 ст. 186 КК); 3) *у великих розмірах* (ч. 4 ст. 186 КК); 4) *в умовах воєнного або надзвичайного стану*; 5) *в особливо великих розмірах*; 6) *організованою групою* (ч. 5 ст. 186 КК).

Розбій (ст. 187 Кримінального кодексу України)

Розбій як кримінальне правопорушення проти власності – *це напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства*.

Основним безпосереднім об'єктом розбою є *врегульовані законом суспільні відносини власності*, а його **додатковими необхідними безпосередніми об'єктами** – *життя, здоров'я, психічна чи фізична недоторканність людини*. **Предметом кримінального правопорушення** є *чуже майно*.

Об'єктивна сторона розбою (ч. 1 ст. 187 КК) полягає в *нападі з метою заволодіння чужим майном, поєднаному із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, що зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства*.

Небезпечне для життя чи здоров'я насильство – це умисне заподіяння потерпілому легкого тілесного ушкодження, що спричинило короткочасний розлад здоров'я або незначну втрату працездатності, середньої тяжкості або тяжке тілесне ушкодження, а також інші насильницькі дії, які не призвели до вказаних наслідків, але були небезпечними для життя чи здоров'я в момент їх вчинення.

Погроза застосування насильства при розбійі полягає в залякуванні негайним застосуванням фізичного насильства, небезпечного для життя і здоров'я потерпілого (погроза вбити, заподіяти тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження, легке тілесне ушкодження з розладом здоров'я чи незначною втратою працездатності, або вчинити певні дії, що у конкретній ситуації можуть спричинити такі наслідки).

Розбій є закінченим з моменту нападу, поєданого із застосуванням або з погрозою застосування насильства, небезпечного для життя чи здоров'я особи, незалежно від того, чи заволоділа винна особа чужим майном (усічений склад).

Суб'єктом розбою є фізична осудна особа, котра досягла 14 р.

Із **суб'єктивної сторони** цей злочин характеризується *прямим умислом, корисливим мотивом і спеціальною метою заволодіння чужим майном.*

Кваліфікуючими ознаками розбою (ч. 2 ст. 187 КК) є вчинення його: 1) за попередньою змовою групою осіб (див. ст. 28 КК); 2) особою, що раніше вчинила розбій або бандитизм.

Особливо кваліфікуючі ознаки розбою – **напад**: 1) поєднаний із проникненням у житло, інше приміщення чи сховище (ч. 3 ст. 187 КК); 2) спрямований на заволодіння майном у великих розмірах; 3) в умовах воєнного або надзвичайного стану; 4) спрямований на заволодіння майном в особливо великих розмірах; 5) учинений організованою групою; 6) поєднаний із заподіянням тяжких тілесних ушкоджень (ч. 4 ст. 187 КК).

Хуліганство (ст. 296 Кримінального кодексу України)

Хуліганством у кримінальному праві визнається *грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом (ч. 1 ст. 296 КК).*

Основним безпосереднім об'єктом хуліганства є *громадський порядок.* Додатковим факультативним об'єктом може бути здоров'я особи, авторитет органів державної влади, громадська безпека.

Об'єктивна сторона хуліганства характеризується діями, що грубо порушують громадський порядок і супроводжуються особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом. Закінченим дане кримінальне правопорушення вважається з моменту вчинення таких дій.

Грубе порушення громадського порядку має місце тоді, коли йому заподіюється істотна шкода, коли хуліганство пов'язане з посяганням на інші суспільні відносини, задля збереження яких підтримується громадський порядок, коли це зачіпає важливі інтереси чи інтереси багатьох осіб, коли відновлення порядку вимагає значних, тривалих зусиль.

Вчиненим з особливою зухвалістю може бути визнане протиправне порушення громадського порядку: 1) що виявляє явну неповагу до суспільства і супроводжується, наприклад, насильством із заподіянням тілесних ушкоджень або знущанням над особою, нанесенням їй побоїв, або мордуванням, катуванням особи; 2) діє тривалий час і вперто не припиняється; 3) пов'язане зі знищенням чи пошкодженням чужого майна, зривом масового заходу (концерту, зборів, виборів, випускного вечора тощо), порушенням нічного відпочинку людей, тимчасовим припиненням нормальної діяльності підприємства, установи, організації чи громадського транспорту тощо.

Вчиненими з винятковим цинізмом можуть бути визнані хуліганські дії, що супроводжуються демонстративною неповагою до загальноприйнятих норм моралі, наприклад, проявом безсоромності (непрстойні рухи тіла, публічне оголення і демонстрування статевих органів, публічне вчинення добровільного статевого акту тощо), знущанням над хворими, старими, особами, які перебувають у безпорадному стані.

Суб'єктом хуліганства є осудна особа, яка досягла 14 річного віку.

Суб'єктивна сторона хуліганства характеризується наявністю *прямого умислу*, а також обов'язковою ознакою хуліганства – *мотиву явної неповаги до суспільства, тобто очевидна, демонстративна зневага винного до встановлених у суспільстві правил поведінки*.

Саме мотив є відмінною рисою хуліганства. Крім того, останнє відрізняється від інших кримінальних правопорушень тим, що: 1) *вчиняється за явно несуттєвим приводом*; 2) *безпосередня причина протиправного конфлікту при хуліганстві у більшості випадків є внутрішньою, тобто в самому діючому суб'єкті і не викликана необхідністю ззовні (конкретною ситуацією)*; 3) *дії хулігана не завжди логічно обґрунтовані і зумовлені певними обставинами*; 4) *спрямованість і предмет посягання хуліганських дій часто не визначені*.

Ч. 2 ст. 296 КК передбачає таку кваліфікуючу ознаку, як вчинення хуліганства групою осіб. Кримінальне правопорушення визнається скоєним групою осіб, якщо в ньому брали участь декілька (два чи більше) виконавців без попередньої змови між собою чи за попередньою змовою групою осіб незалежно від виконаної ролі.

Іншими кваліфікуючими обставинами хуліганства, передбаченими ч. 3 ст. 296 КК, є: вчинення хуліганства особою, раніше судимою за хуліганство, чи пов'язані з опором представникові влади або представникові громадськості, які виконували обов'язки з охорони громадського порядку, чи іншим громадянам, які припиняли хуліганські дії.

Дії, передбачені частинами 1, 2 або 3 ст. 296 КК, якщо вони вчинені із застосуванням вогнепальної або холодної зброї чи іншого предмета, спеціально пристосованого або заздалегідь заготовленого для нанесення тілесних ушкоджень, утворюють склад кримінального правопорушення, передбачений ч. 4 ст. 296.

Також слід відрізнити групове хуліганство, відповідальність за яке передбачена ч. 2 ст. 296 КК, від групового порушення громадського порядку (ст. 293 КК). Основна відмінність полягає в мотиві. Групове порушення громадського

порядку вчиняється з будь-якими мотивами. При груповому ж хуліганстві винні діють із хуліганських спонукань, намагаються грубо порушити громадський порядок. Хуліганство – це формальний склад кримінального правопорушення, а групове порушення громадського порядку – це матеріально-формальний склад. Ще однією відмінністю є кількість осіб, які вчиняють такі кримінальні правопорушення: для хуліганства наявність декількох осіб при вчиненні протиправних дій не є обов'язковою ознакою, а лише кваліфікуючою, для групового порушення громадського порядку – участь двох і більше осіб.

Вимагання (ст. 189 Кримінального кодексу України)

Основним безпосереднім об'єктом цього кримінального правопорушення є *врегульовані законом суспільні відносини власності, передусім, відносини щодо володіння, користування та розпорядження майном.*

Додаткові необхідні безпосередні об'єкти кримінального правопорушення – *здоров'я, психічна чи фізична недоторканність людини, її особиста свобода. Додаткові факультативні безпосередні об'єкти* – *це життя, честь і гідність людини тощо.*

Предметом вимагання можуть виступати *чуже майно, право на майно та дії майнового характеру.*

З об'єктивної сторони вимагання характеризується двома взаємопов'язаними діями: *1) пред'явленням майнової вимоги; 2) погрозою застосування насильства, знищення або пошкодження майна, заподіяння іншої шкоди.*

Вимагання – *це вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці.*

Вимога як ознака вимагання означає викладену в рішучій формі пропозицію винного до потерпілого (власника, особи, у віданні чи під охороною яких перебуває майно) про передачу майна, права на майно або вчинення останнім інших дій майнового характеру. Пред'явлена суб'єктом майнова вимога утворює ознаку об'єктивної сторони тільки при умові, що вона є завідомо протиправною. При вимаганні винна особа прагне заволодіти не належним їй майном чи правом на таке майно або бажає вчинення на її користь дій майнового характеру. Вимога задовольнити законні майнові претензії не утворює складу вимагання, як не утворює його вимога вчинити інші, крім передбачених у ст. 189, дії.

Діяння виявляється в незаконній вимозі – викладеній у рішучій формі пропозиції винного до потерпілого (власника, особи, у віданні чи під охороною яких перебуває майно) про передачу чужого майна, права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру. Таким чином, діяння може виявлятися лише в активній поведінці - у незаконній вимозі: а) чужого майна; б) права на чуже майно; в) вчинення будь-яких дій майнового характеру, на які винний не має

права. Цією ознакою вимагання відрізняється від складу примушування до виконання чи невиконання цивільно-правових зобов'язань (ст. 355 КК), які за своїм змістом є дійсно законними (наприклад, вимога віддати борг, пов'язана з погрозою насильством до особи, яка дійсно є боржником).

Спосіб вимагання – це погроза заподіяння потерпілому чи його близьким родичам певної шкоди, характер якої може бути різним.

Стаття 189 КК називає чотири види погроз: 1) *погроза насильством*; 2) *погроза обмеження прав, свобод або законних інтересів*; 3) *погроза знищенням чи пошкодженням майна*; 4) *погроза розголошення відомостей, що їх потерпілий чи його близькі бажають зберегти в таємниці*.

Застосування погроз без такого умислу з метою примусити потерпілого до виконання чи невиконання цивільно-правового зобов'язання слід кваліфікувати за відповідною частиною ст. 355 КК. Але відповідальність за цією статтею може наставати лише тоді, коли особа примушується до виконання (невиконання) існуючого зобов'язання, що виникло з підстав, передбачених чинним законодавством. Предметом такого зобов'язання можуть бути гроші, майно, послуги, результати творчості тощо. Вимога виконати (не виконувати) зобов'язання, що виникло з підстав, не передбачених чинним законодавством, або неіснуючого зобов'язання, або зобов'язання з невизначеним предметом, а так само використання факту існуючого зобов'язання для заволодіння майном, правом на майно або для вчинення дій майнового характеру, які ним не передбачені, кваліфікується як вимагання.

Вимагання є *закінченим кримінальним правопорушенням* з моменту *пред'явлення вимоги, поєднаної з вказаними погрозами, насильством, пошкодженням чи знищенням майна незалежно від досягнення поставленої винною особою мети (формальний склад)*.

Суб'єкт вимагання – фізична осудна особа, котра досягла 14 р.

Із **суб'єктивної сторони** характеризується *прямим умислом і корисливим мотивом*. Водночас винний має на меті незаконно одержати чуже майно, право на нього чи домогтися вчинення потерпілим дій майнового характеру.

Кваліфікуючими ознаками (ч. 2 ст. 189 КК) є вчинення вимагання: 1) повторно; 2) за попередньою змовою групою осіб (див. ст. 28 КК); 3) службовою особою з використанням свого службового становища; 4) із погрозою вбивства чи заподіяння тяжких тілесних ушкоджень; 5) із пошкодженням або знищенням майна; 6) що завдало значної шкоди потерпілому.

Особливо кваліфікуючі ознаки вимагання: 1) поєднане з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи (зміст такого насильства при вимаганні та розбої є ідентичним); 2) що завдало майнової шкоди у великих розмірах (ч. 3 ст. 189 КК); 3) яке завдало майнової шкоди в особливо великих розмірах; 4) в умовах воєнного або надзвичайного стану; 5) учинене організованою групою; 6) поєднане із заподіянням тяжкого тілесного ушкодження (ч. 4 ст. 189 КК).

Вимагання, поєднане з реальним застосуванням насильства, дуже схоже з насильницьким грабежем (ч. 2 ст. 186 КК) та розбоєм (ст. 187 КК), тому, щоб виключити помилки у кваліфікації, слід враховувати, що реальне застосування насильства до потерпілого чи його близьких родичів має на меті підкріплення

вимоги, залякування потерпілого більш серйозними наслідками, якщо вимога передачі майна, права на майно, вчинення дій майнового характеру не буде виконана в майбутньому, у зазначений винним строк. На відміну від цього при насильницькому грабежі та в разі розбою мета насильства – негайна передача майна.

Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (стаття 307 Кримінального кодексу України)

Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення є суспільні відносини, які регулюють порядок обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів з метою захисту здоров'я населення. Додатковим безпосереднім об'єктом можуть виступати життя, здоров'я особи, інтереси дітей.

***Предмет кримінального правопорушення** – наркотичні засоби, психотропні речовини та їх аналоги.*

Більшість предметів кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів чи прекурсорів, включені до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів (далі – Перелік), затвердженого постановою КМУ від 6 травня 2000 р. № 770 у вигляді Таблиць I–IV. Перелік складений з урахуванням положень і вимог відповідних міжнародних конвенцій та протоколів ООН, постійно змінюється у зв'язку з доповненням новими видами речовин, потенційна небезпечність яких зумовлюється тяжкими наслідками для здоров'я як конкретної особи, так і населення, для економіки, кожної окремої сім'ї та суспільства в цілому.

Наркотичні засоби – включені до Переліку речовини природного чи синтетичного походження, препарати, рослини, що становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання (Списки № 1 Таблиць I, II, III Переліку).

Як предмет кримінальних правопорушень наркотичні засоби мають такі ознаки: медичну - характеризує здатність цих засобів при їх вживанні викликати наркотичне сп'яніння (ейфорію – хворобливі зміни в організмі людини), а при неодноразовому вживанні й захворюванні на наркоманію – стійкий хворобливий потяг до таких засобів; юридичну – вказує, що за поданням Державного комітету України з питань контролю за наркотиками засіб віднесено до наркотичних і включено до Переліку, затвердженого КМУ та опублікованого в офіційних друкованих виданнях.

За джерелом отримання наркотичні засоби бувають природного походження - похідні різних сортів конопель – анаша, марихуана, гашиш тощо), опійні препарати, кокаїн, а також синтетичного (синтезовані в хімічних лабораторіях (часто кустарних) із різних хімічних речовин (перетин, метадон, фентаніл, фенамін, мелоквалон та ін.).

Психотропні речовини – включені до Переліку речовини природного чи синтетичного походження, препарати, природні матеріали, що здатні викликати

стан залежності та справляти депресивний або стимулюючий вплив на центральну нервову систему або зумовлювати порушення сприйняття, емоцій, мислення, поведінки і становлять небезпеку для здоров'я населення у разі зловживання ними (списки № 2 Таблиць I, II, III Переліку).

Ознаки психотропних речовин як предмета кримінальних правопорушень: медична – психотропні речовини здатні викликати стан одурманювання (сп'яніння) та залежності; юридична – речовини віднесено до психотропних Державним комітетом України з питань контролю за наркотиками та наведено у Переліку. До психотропних речовин належать: мескалін, амфетамін, барбітал, діазепан, феназепам, ЛСД тощо.

Аналоги наркотичних засобів і психотропних речовин – заборонені до обігу в Україні але не включені до Переліку речовини природного чи синтетичного походження, хімічна структура та властивості яких подібні до хімічної структури і властивостей наркотичних засобів і психотропних речовин, психоактивну дію яких ці речовини відтворюють. Виготовлення аналогів наркотичних засобів та психотропних речовин здійснюється під час створення нових фармацевтичних препаратів.

Об'єктивну сторону кримінального правопорушення утворює діяння – *незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання та збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.*

Незаконне виробництво – всі дії, пов'язані із серійним одержанням наркотичних засобів, психотропних речовин із хімічних речовин та (або) рослин, включаючи відокремлення частин рослин або наркотичних засобів, психотропних речовин від рослин, з яких їх одержують, здійснені всупереч установленому законом порядку (Про судову практику в справах про злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів ППВСУ від 26 квітня 2002 р. № 4).

Серійне одержання зазначених засобів або речовин означає їх виготовлення серіями, за певним стандартом (нормою, зразком, мірилом), тобто вони є типовим виробом, що має відповідати певним вимогам щодо якості, хімічного складу, фізичних властивостей, ваги, форм і розмірів, у тому числі вимогам фармацевтичного підприємства. Тобто йдеться про промисловий спосіб виготовлення цих засобів і речовин.

Виробництво наркотичних засобів або психотропних речовин поза обліком на підприємствах, які випускають подібну продукцію, за наявності підстав слід додатково кваліфікувати за ст. 308 КК.

Незаконне виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин – це всі дії (включаючи рафінування, підвищення у препараті концентрації наркотичних засобів і психотропних речовин чи їх переробку), здійснені всупереч установленому законом порядку, у результаті яких на основі наркотичних засобів, психотропних речовин, прекурсорів наркотичних засобів і психотропних речовин одержуються готові до використання та (або) вживання форми наркотичних засобів, психотропних речовин або лікарські засоби, що їх містять, чи інші наркотичні засоби, психотропні речовини. *Виготовленням* можуть бути визнані: перероблення сировини, яка містить наркотичну речовину до придатного для

споживання стану (шляхом екстрагування макової соломки); підвищення концентрації наркотичного засобу шляхом його рафінування (виготовлення з конопель канабісу, анаші, смоли і гашишної олії з додаванням до цих рослин домішок – розчинників, жирів, води та ін.); перегонка, очищення або синтез з використанням хімічних речовин різного роду нарко-, психотропомісних препаратів, фармакологічних прекурсорів з одержанням унаслідок таких дій призначених для вживання наркотичних засобів або психотропних речовин. Виготовлення наркотичних засобів та препаратів може бути здійснене шляхом приведення рослин, що віднесені до групи наркотиковмісних, до стану, який дає можливість використовувати їх як наркотичний засіб (сушіння та подрібнення конопель, збирання та подальше висушування пилку, приготування відвару), а також відокремлення макових голівок з подальшим подрібненням від рослин маку, збирання соку (опію).

Незаконним *придбанням* наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів необхідно вважати їх купівлю, обмін на інші товари або речі, прийняття як плати за виконану роботу чи надані послуги, позики, подарунка або сплати боргу, привласнення знайденого. Під незаконним придбанням розуміється також збирання залишків наркотиковмісних рослин на пожнивних земельних площах після зняття з них охорони, на земельних ділянках громадян, а також збирання таких дикорослих рослин чи їх частин в лісі, на пустирях.

Відсутній склад кримінального правопорушення у придбанні наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів за виданим на законних підставах рецептом лікаря, а також під час проведення негласних слідчих дій (наприклад, оперативна закупка – операція щодо придбання наркотичних засобів, психотропних речовин) у межах кримінального провадження (ст. 5 ЗУ від 15 лютого 1995 р. № 62/95-ВР «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними»).

Придбання наркотичних засобів або психотропних речовин за підробленими документами на їх видачу, а також за незаконно виданим рецептом утворює сукупність злочинів, передбачених ст. 307 та відповідно статтями 318 або 319 КК.

Зберігання утворюють будь-які умисні дії, пов'язані з фактичним незаконним перебуванням наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів у володінні винного (особа може тримати їх при собі, у будь-якому приміщенні, сховищі або в іншому місці). При цьому відповідальність настає незалежно від тривалості, способу (таємно чи відкрито) і місця зберігання.

Перевезення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів полягає в умисному переміщенні цих засобів і речовин будь-яким видом транспорту в межах території України з порушенням порядку і правил, установлених чинним законодавством. Для визнання перевезення незаконним не має значення, чи є особа власником цих засобів або речовин. Обов'язковою ознакою злочинного перевезення є використання будь-якого транспортного засобу (потягу, літака, судна, міжміського транспорту, міського автомобільного та електротранспорту, власного автомобіля, скутера). Від перевезення наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів потрібно відрізняти їх перенесення з одного місця в інше, коли транспорт не використовується. Такі дії мають

розглядатись як придбання та/або зберігання цих засобів і речовин та кваліфікуватись за статтями 307 або 309 КК із зазначенням відповідної ознаки злочину – «придбання» або «зберігання».

Пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів – це незаконне переміщення їх у просторі шляхом відправлення поштою, багажем, посильним або іншим способом з одного місця в інше в межах України. При цьому злочин вважається закінченим з моменту оформлення і відправлення посилки, багажу, листа, бандеролі із зазначеними засобами або речовинами незалежно від того, отримав їх адресат чи ні. Якщо злочин не був доведений до кінця з незалежних від волі винного причин (наприклад, у зв'язку із затриманням під час оформлення квитанції на відправлення посилки, бандеролі чи вантажного контейнера або під час огляду в момент здачі для пересилання), дії останнього належить кваліфікувати як замах на вчинення цього злочину за статтями 15, 307 КК.

Під *збутом* наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів потрібно розуміти будь-які оплатні чи безоплатні форми їх реалізації всупереч ЗУ від 15 лютого 1995 р. № 60/95-ВР «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» та від 15 лютого 1995 р. № 62/95-ВР «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними» – продаж, дарування, обмін, оплата послуги, сплата боргу, позика, введення володільцем цих засобів або речовин як ін'єкцій іншій особі за її згодою тощо. Незаконний збут передбачає відчуження цих засобів чи речовин іншій особі, яка може розпоряджатися ними (або їх частиною) як своїм майном.

Обопільне введення ін'єкцій (спільне куріння чи вживання іншим способом) наркотичного засобу, психотропної речовини чи їх аналогів особами, які їх виготовили разом або придбали за спільні кошти, збуту не утворюють (п. 4 ППВСУ від 26 квітня 2002 р. № 4).

Якщо наркотичний засіб було виготовлено з метою збуту, а особа не встигла його збути, діяння кваліфікується як закінчений злочин – виготовлення з метою збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, а не як готування до збуту.

Збут наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів, поєднаний зі схилянням особи до їх вживання, утворює сукупність злочинів, передбачених статтями 307 і 315 КК.

Безоплатні передача чи пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин у місця позбавлення волі на прохання засудженого його рідними, близькими є способом збуту таких предметів і кваліфікуються судами як збут за ч. 2 ст. 307 КК. Аналогічні дії, вчинені щодо засобів та речовин, які належать засудженому або придбані на його кошти, не утворюють складу збуту і мають кваліфікуватись як незаконні дії, передбачені ст. 309 КК, вчинені за попереднього змовою групою осіб.

Про умисел на збут наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів може свідчити як відповідна домовленість з особою, яка придбала ці засоби чи речовини, так й інші обставини, зокрема: великий або особливо великий їх розмір; спосіб упакування та розфасування; поведінка суб'єкта злочину; те, що особа

сама наркотичні засоби або психотропні речовини не вживає, але виготовляє та зберігає їх. В той же час, умисел на збут повинен бути підтверджений, окрім великого розміру засобів та речовин, їх розфасуванням, ще і іншими доказами. Відповідальність за збут таких засобів і речовин настає незалежно від їх розміру.

Суб'єкт кримінального правопорушення – загальний (з 16 років). За вчинення зазначених у ч. 1 ст. 307 КК незаконних дій із залученням неповнолітніх відповідальність настає з 18 років.

Вчинення незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або аналогів з метою збуту, а так само збуту цих засобів і речовин службовою особою з використанням свого службового становища утворює сукупність злочинів, передбачених статтями 364 та 307 КК (за наявності передбачених Кодексом ознак складу злочинів).

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризується *виною у формі прямого умислу*. Особа усвідомлює, що вчиняє діяння всупереч передбаченому законом порядку і певним правилам, або діяння, щодо яких існує заборона, і бажає їх вчинити. Особливості кваліфікації виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів пов'язані з *метою* вчинення таких дій – наступним їх збутом.

Якщо наркотичні засоби, психотропні речовини чи їх аналоги були виготовлені як для особистого вживання, так і з метою збуту, вчинене діяння утворює сукупність злочинів і кваліфікується за статтями 307 та 309 КК. За ст. 309 КК дії винного кваліфікуються лише в частині виробництва, виготовлення, перевезення, пересилання і зберігання цих засобів і речовин у тому розмірі, в якому він їх ужив чи планував ужити.

Якщо особа під виглядом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів умисно збуває будь-які інші засоби чи речовини, що не віднесені до даної категорії предметів (крейду, борошно, цукор тощо), з метою заволодіння грошима чи майном іншої особи, діяння винного має кваліфікуватись як шахрайство (ст. 190 КК), а дії покупця – як замах на вчинення злочинів, передбачених статтями 307 або 309 КК.

Кваліфікуючими ознаками кримінального правопорушення є вчинення його:

1. Повторно; 2. За попередньою змовою групою осіб; 3. Особою, яка раніше вчинила один із злочинів, передбачених статтями 308–310, 312, 314, 315, 317; 4. Із залученням неповнолітнього; 5. Збут наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів у місцях, що призначені для проведення навчальних, спортивних і культурних заходів, та в інших місцях масового перебування громадян; 6. Передача цих речовин у місця позбавлення волі; 7. Якщо предметом таких дій були особливо небезпечні наркотичні засоби або психотропні речовини.

Так, за ознакою *повторності* кваліфікується придбання 1 кг висушеної макової соломки, виготовлення опію ацетильованого та його збут і наступне придбання 1,5 кг марихуани з метою збуту.

Не утворює повторності послідовне вчинення різних діянь стосовно одного предмета. При цьому не можуть кваліфікуватися як повторні виробництво, виготовлення, придбання певної кількості наркотичного засобу (психотропної речовини) та їх подальше зберігання, перевезення, пересилання і збут, якщо ці дії вчинені вперше і їх предметом від початку до кінця були одні й ті ж наркотичні засоби або психотропні речовини, навіть коли діяння були вчинені як кілька окремих самостійних епізодів, однак об'єднані єдиним умислом. Наприклад, збирання, зберігання невисушеної маріхуани з наступним її досушуванням, фасуванням і продажем (збутом) кільком особам, якщо мета на збут такого наркотичного засобу існувала з моменту його придбання, утворюють закінчений злочин і кваліфікуються за ч. 1 ст. 307 КК.

В той же час, слід кваліфікувати як вчинення злочину повторно виготовлення вдруге з тієї ж макової соломки ацетильованого опію і збут його іншій особі, якщо умисел на вчинення таких дій виник після здійснення попередніх епізодів виготовлення та збуту.

Послідовне вчинення особою кількох протиправних діянь утворює *сукупність* злочинів, у якій кожен наступний злочин (крім першого) кваліфікується із вказівкою на повторність діяння. Аналогічне правило кваліфікації застосовується і у випадку, коли особа в минулому була засуджена за вчинення однорідного чи такого ж самого злочину або будь-якого із злочинів, передбачених статтями 308-310, 312, 314, 315, 317 КК.

Наприклад, незаконне придбання, зберігання з метою збуту і збут наркотичних засобів, а також незаконне виготовлення, зберігання наркотичних засобів без мети збуту, вчинені повторно особою, яка вчинила раніше злочин, передбачений ч. 1 ст. 317 КК, кваліфікуються за ч. 2 ст. 307 та ч. 2 ст. 309 КК.

Вчинення злочину *із залученням неповнолітнього* (особи у віці від 14 до 18 років) – це фактичне його втягнення повнолітньою особою у злочинну діяльність, відповідальність за яку передбачена ст. 307 КК.

Неповнолітній виступає співвиконавцем злочину як співвиконавець або пособник. Його залучення відбувається шляхом фізичного (насилюство, примус, доведення до безпорадного стану) або психічного (погрози, шантаж, переконування, умовляння, обіцянка винагороди) впливу на особу, а також за допомогою обману, зловживання довірою.

Обіцянка винагороди – переконування зацікавленою особою неповнолітнього у можливості отримання ним будь-яких благ, що є важливими чи становлять особливий інтерес для нього. Обіцянка може стосуватися задоволення потреб неповнолітнього (у наркотиках, якщо той є наркозалежним, в отриманні матеріальних благ, грошей), або ж бути безпосередньо не пов'язаною з його інтересами, але важливою для нього (наприклад, обіцянка сприяти неповнолітньому у працевлаштуванні, надати допомогу в лікуванні його рідних та близьких).

Неповнолітній може брати участь у вчиненні як одного зі злочинних діянь, так і кількох із них (наприклад, у виробництві, перевезенні чи зберіганні наркотичних засобів чи психотропних речовин) як співвиконавець або як пособник. Склад цього злочину є закінченим за умови, що неповнолітній зробив

це хоча б один раз. Сам неповнолітній у такому разі несе відповідальність за ст. 307 КК за вчинення лише тих дій, які охоплювалися його умислом.

Вчинення кримінального правопорушення у сфері незаконного обігу наркотичних засобів або психотропних речовин із залученням неповнолітнього виступає специфічною формою втягнення останнього у злочинну діяльність і характеризується такими діями особи, які здатні викликати у неповнолітнього бажання взяти участь у вчиненні аналізованого злочину або створити таку обстановку, коли неповнолітній буде змушений прийняти пропозицію щодо вчинення злочинних діянь, тобто як фактичне втягнення суб'єктом злочину особи у віці від 14 до 18 років у виконання будь-якої дії, що становить об'єктивну сторону цього злочину.

Кримінальна відповідальність за вчинення злочинного діяння із залученням неповнолітнього настає лише у тих випадках, коли винний усвідомлює, що залучена ним до злочину особа є неповнолітньою, або коли він цього не усвідомлює, хоча за конкретних обставин повинен був і міг усвідомлювати.

Як збут у місцях, що призначені для проведення навчальних, спортивних і культурних заходів, та в місцях масового перебування громадян розглядаються будь-які умисні дії щодо відчуження наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів з передачею їх зацікавленим особам у приміщеннях або на прилеглий території навчальних закладів (шкіл, коледжів, університетів тощо), на авто- та залізничних вокзалах, в аеропортах, на ринках, у парках, розважальних закладах, на стадіонах, дискотеках, у комп'ютерних клубах тощо.

Якщо збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів супроводжується схилянням до їх вживання, вчинене утворює сукупність злочинів, передбачених статтями 307 та 315 КК.

Збут чи передача наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів у місця позбавлення волі – це будь-які дії з доставляння зазначених речовин і засобів до приміщень або на територію кримінально-виконавчих установ як відкритого, так і закритого типу, до слідчих ізоляторів, ізоляторів тимчасового тримання, дисциплінарних батальйонів, гауптвахт, у яких відбувають покарання особи, засуджені до позбавлення волі, тощо.

Особливо кваліфікуючими ознаками кримінального правопорушення є вчинення суспільно небезпечних діянь: 1. Організованою групою; 2. Щодо наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів в особливо великих розмірах; 3. Із залученням малолітнього або щодо малолітнього, яке полягає у втягненні (залученні) особи, яка не досягла 14-річного віку, у виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання і збут наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів, а також у збуті цим особам зазначених засобів і речовин.

Збут наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів неповнолітньому як спосіб вчинення діяння щодо останнього, не являючись залученням у вчинення злочинних діянь із такими предметами, за наявності для цього підстав може утворювати сукупність злочинів, передбачених ст. 307 та ст. 314 чи ст. 315 КК. Аналогічним чином вирішується питання кваліфікації у випадку вчинення таких діянь і щодо малолітнього.

Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту (стаття 309 Кримінального кодексу України)

Основним безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення є суспільні відносини, які регулюють порядок обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів з метою захисту здоров'я населення. Як додатковий безпосередній об'єкт можуть виступати життя, здоров'я особи, інтереси дітей, власність.

Предметом кримінального правопорушення виступають наркотичні засоби, психотропні речовини та їх аналоги.

Об'єктивну сторону кримінального правопорушення утворюють злочинні дії – незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення або пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. За змістом ці дії аналогічні тим, що передбачені ст. 307 КК.

Кримінальне правопорушення є закінчене з моменту вчинення будь-якої дії, зазначеної у ч. 1 ст. 309 КК (формальний склад).

Суб'єкт кримінального правопорушення – загальний (з 16 років). Суб'єктом вчинення будь-якої із передбачених ч. 1 дій із залученням неповнолітнього (ч. 3 ст. 309 КК) може бути лише повнолітня особа.

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризується виною у формі прямого умислу: особа усвідомлює суспільно небезпечний характер вчинюваних нею діянь, відповідальність за які передбачена ст. 309 КК, і бажає їх вчинити, не маючи на меті збут наркотичних засобів, психотропних речовин та їх аналогів. Вказівка у статті на вчинення діяння *без мети збуту* означає, що винна особа, яка незаконно виробляє, виготовляє, придбає, зберігає, перевозить чи пересилає наркотичні засоби, психотропні речовини або їх аналоги, не має на меті здійснити відчуження таких предметів, а вчиняє вказані дії у власних інтересах. Якраз у наявності чи відсутності такої мети і полягає відмінність між складами злочинів, передбачених статтями 307 та 309 КК.

У Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженому постановою КМУ від 6 травня 2000 р. № 770, визначено розмір (вагу у грамах) цих засобів і речовин, який дозволяє відмежувати кримінально каране діяння з ними від адміністративних правопорушень та виступає як кваліфікуюча ознака злочинів даної категорії. Кваліфікація діянь з урахуванням особливостей предмета здійснюється таким чином.

Незаконні дії особи (виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання) щодо наркотичних засобів або психотропних речовин у невеликих розмірах, вчинені без мети збуту, не утворюють складу злочину і тягнуть за собою адміністративну відповідальність за ст. 44 КпАП. У деяких випадках, коли предметом злочину, передбаченого ст. 309 КК, є особливо небезпечні наркотичні засоби чи психотропні речовини, наприклад, героїн, меткатинон (ефедрон), їх невеликий розмір не визначається і відповідальність за

ст. 309 KK настає в разі вчинення будь-яких незаконних дій навіть із мізерною кількістю цих засобів (речовин).

Визнані аналогами синтетичні чи природні речовини виготовляються шляхом незначної зміни молекулярної структури існуючих наркотичних засобів і психотропних речовин, і хоча вони не включені до Переліку цих засобів та речовин, однак відтворюють їх психоактивну дію, справляють на людину аналогічний наркотикам та психотропам вплив. Тому при встановленні розміру цих речовин необхідно виходити з кількісних показників наркотичних засобів та психотропних речовин, аналогами яких вони є.

У ч. 4 ст. 309 KK передбачено **спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності** особи, яка після вчинення злочину, передбаченого ч. 1 цієї статті, добровільно звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування від наркоманії. Відповідно до положень кримінального закону суд, вирішуючи питання про звільнення такої особи від кримінальної відповідальності, повинен з'ясувати: чи вчинила ця особа злочин, передбачений ч. 1 ст. 309 KK; чи доведена її вина у вчиненні злочину; чи звернулася вона до лікувального закладу добровільно, а не вимушено, тобто чи ставила вона за мету вилікуватися від наркоманії, а не ухилитись у такий спосіб від кримінальної відповідальності за вчинений злочин; чи розпочала вона лікування. Відсутність хоча б однієї із цих умов, а також згоди винної особи щодо її звільнення від кримінальної відповідальності та на закриття кримінального провадження з відповідної підстави унеможливує звільнення цієї особи від кримінальної відповідальності за ч. 4 ст. 309 KK.

Необхідно звернути увагу на те, що вчинення особою дій, передбачених ч. 1 ст. 309 KK, не зумовлює безпосереднє вживання нею наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, унаслідок чого потреба в її лікуванні може буде відсутня. Тому при вирішенні питання про можливість звільнення особи від кримінальної відповідальності з підстави, передбаченої ч. 4 коментованої статті, суд має з'ясувати, чи дійсно особа страждала на наркоманію і потребувала лікування від неї, чи дійсно вона звернулася до лікувального закладу і розпочала лікування добровільно, а не вимушено і чи дійсно ставить за мету вилікуватися від наркоманії, а не ухилитись у такий спосіб від кримінальної відповідальності за вчинений злочин (п. 23 ППВСУ від 26 квітня 2002 р. № 4).

Посів або вирощування снотворного маку чи конопель (стаття 310 Кримінального кодексу України)

Безпосереднім об'єктом кримінального правопорушення є суспільні відносини, які регулюють порядок культивування наркотиковмісних рослин з метою захисту здоров'я населення.

Предмет кримінального правопорушення – снотворний мак і коноплі, які є наркотиковмісними рослинами. За ч. 1 ст. 310 KK кваліфікуються незаконні посів або вирощування маку снотворного в кількості від ста до п'ятисот рослин чи конопель у кількості від десяти до п'ятдесяти рослин.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризується *незаконним посівом або вирощуванням названих культур*. Така діяльність вважається незаконною, якщо здійснюється поза державним замовленням, в обсязі, що його перевищує, або окремими громадянами (ст. 7 ЗУ від 15 лютого 1995 р. № 60/95-ВР «Про наркотичні засоби, психотропні речовини, та прекурсори»). Юридичні та фізичні особи, які не мають відповідного дозволу, не вправі вирощувати мак снотворний та коноплі.

Під *посівом* розуміють висів насіння снотворного маку чи конопелі на будь-якій земельній ділянці, де б вона не була розташована, у тому числі в захищеному ґрунті (у теплицях та парниках).

Вирощування снотворного маку чи конопель – це догляд за посівом та сходами з метою доведення культур до стадії дозрівання (розпушування ґрунту, проріджування, підгодівля добривами, полив рослин тощо).

Посів та вирощування зазначених культур – це послідовні, розділені в часі дії. Якщо такі дії здійснені протягом одного сезону вирощування рослин, вони утворюють один продовжуваний злочин.

Дії особи, яка незаконно виростила мак снотворний чи коноплі, а потім незаконно їх зберігала, перевозила, пересилала, збувала або виготовляла з них інші наркотичні засоби, необхідно кваліфікувати за сукупністю злочинів, передбачених ст. 310 та ст. 307 чи ст. 309 КК.

Кримінальне правопорушення вважається *закінченим* на будь-якому етапі зростання рослин – посіву (внесення в ґрунт насіння конопель або снопійного маку), посадки розсади у ґрунт або вирощування (здійснення відповідних агротехнічних операцій) – незалежно від одержання рослин, придатних для отримання наркотичних засобів (*формальний склад злочину*).

Придбання насіння, його пророщування, а також придбання розсади з метою подальшого вирощування маку снотворного чи конопель треба розглядати як готування до їх посіву або вирощування і кваліфікувати за статтями 14, 310 КК.

Суб'єкт кримінального правопорушення – загальний (з 16 років).

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризується *умисною виною*: особа усвідомлює, що вирощує певні рослини, знає про особливості їх морфологічного складу і бажає вчинити це діяння.

Кваліфікуючими ознаками кримінального правопорушення є вчинення його *особою яка: 1. Була засуджена за цією статтею; 2. Раніше вчинила один із злочинів, передбачених статтями 307, 309, 311, 317 КК; 3. За попередньою змовою групою осіб; 4. З метою збуту; 5. Незаконний посів або вирощування снотворного маку в кількості п'ятисот і більше рослин чи конопель у кількості п'ятдесят і більше рослин.*

У даній частині як кваліфікуючі ознаки передбачено *повторність тождесних злочинів*, пов'язану з попереднім засудженням особи за ст. 310 КК, та *повторність однорідних злочинів*, якими є діяння, передбачені статтями 307, 309, 311 та 317 КК. Якщо ж особа повторно вчинила злочин, передбачений ст. 310 КК, не будучи раніше судимою за таке діяння, вчинене нею не може кваліфікуватися за ознакою повторності у зв'язку з відсутністю в ч. 2 такої кваліфікуючої ознаки.

У той же час судимість особи за статтями 307, 309, 311 та 317 КК для притягнення її до відповідальності за ч. 2 ст. 310 КК не вимагається.

При кваліфікації дій особи за ч. 2 ст. 310 КК за ознакою незаконного посіву або вирощування *маку снотворного у кількості п'ятсот і більше рослин чи конопель у кількості п'ятдесят і більше рослин* потрібно виходити з того, що при підрахунку їх кількості окремою рослиною вважається та, яка має самостійний корінь, а кількість її стебел у розрахунок не береться. При підрахунку кількості рослин різних видів (маку снотворного і конопель) допускається їх складання.

Підкуп працівника підприємства, установи чи організації (ст. 354 Кримінального кодексу України)

Безпосереднім об'єктом є авторитет підприємств, установ чи організацій незалежно від форми їх власності.

Предметом кримінального правопорушення є неправомірна вигода, під якою слід розуміти грошові кошти чи інші майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які пропонують, обіцяють, надають чи одержують без законних на те підстав (п. 2 примітки до ст. 354 КК).

Конкретними **формами неправомірної вигоди** виступають:

а) *грошові кошти (гроші)* – це особливий товар, що є загальною еквівалентною формою вартості інших товарів. Грошові кошти виконують функції мірила вартості та засобу обігу, нагромадження й платежу (вони можуть перебувати як у готівковій, так і в безготівковій формах у вигляді коштів на рахунках в установах банку, в акредитивах, у підзвітних осіб та депозитах). До грошових коштів належить: національна валюта України – грошові знаки у вигляді випущених НБУ у паперових грошових знаків (банкнот) і розмінної металевої монети, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території України; іноземна валюта – іноземні грошові знаки у вигляді банкнот, казначейських білетів, металевої монети, що перебувають в обігу та виступають законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави (іноземних держав);

б) *інше майно* – це окрема річ або сукупність речей, які виступають об'єктом права власності та можуть бути предметом різних цивільно-правових (зокрема, купівлі-продажу, дарування, найму, оренди, підяду, страхування, управління майном, факторингу) та господарсько-правових (зокрема, поставки, контрактації сільськогосподарської продукції, енергопостачання, комерційної концесії) договорів. До особливих видів майна належать тварини, підприємство як єдиний майновий комплекс, гроші (грошові кошти), валютні цінності, цінні папери, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага. Термін «майно» може охоплювати будь-які активи, матеріальні чи нематеріальні, рухомі чи нерухомі, виражені в речах або у правах, а також юридичні документи чи активи, що підтверджують право власності на такі активи або інтерес у них (п. «д» ст. 2 Конвенції ООН проти корупції). Отже, у широкому розумінні майно – це

відповідні матеріальні цінності, майнові права та обов'язки, матеріальні та нематеріальні блага, юридичні документи тощо. Якщо майно виступає у формі предметів, які вилучені з обігу або обіг яких обмежений (наприклад, вогнепальна зброя чи наркотичні засоби), то вчинене щодо нього корупційне кримінальне правопорушення кваліфікується з урахуванням правил сукупності кримінальних правопорушень. Щодо людини, то, вона не є і ніколи не може бути майном;

в) *переваги* – це додаткові матеріальні чи інші вигоди, можливості, привілеї, які суб'єкт має порівняно з іншими, що ставлять його в неоднакове становище з іншими особами. Переваги можуть виявитися у позачерговому або першочерговому одержанні матеріальних благ, послуг або пільг, які належать особі *за законом* (зокрема, отримання квартири від держави особою, яка хоча й перебувала на обліку як така, що має право на першочергове одержання житла, але не була першою у відповідному списку, тобто фактично одержала житло поза чергою);

г) *пільги* – це встановлені законодавством для відповідних категорій осіб блага (соціальні, професійні, податкові тощо), змістом яких є звільнення від виконання певних обов'язків або надання додаткових можливостей майнового чи немайнового характеру. Майновими є пільги, що полягають у здійсненні додаткових виплат, повному чи частковому звільненні окремих категорій громадян від сплати обов'язкових платежів, а немайновими – пільги у виді надання конкретним особам чергової чи додаткової відпустки, скорочення їм робочого часу на підприємстві, в установі чи організації, тощо. За категоріями осіб, яким встановлюються пільги, останні можна поділити на: трудові, пенсійні, житлові, у галузі охорони здоров'я, фінансово-кредитні тощо. Відповідно до чинного законодавства певні категорії громадян України мають право на такі пільги, які фінансуються з бюджетів усіх рівнів: надання бюджетних кредитів та позик; звільнення від плати за житло, комунальні послуги, електроенергію, газ, паливо або її зменшення; безкоштовний проїзд усіма видами пасажирського міського (комунального) та приміського транспорту, а також капітальний ремонт житлових приміщень громадян; безоплатні або за зниженою платою встановлення телефону і користування ним, забезпечення автомобілем, санаторно-курортне лікування тощо;

г) *послуги* – це діяльність виконавця з надання (передачі) споживачеві певного визначеного договором матеріального чи нематеріального блага, що здійснюється за індивідуальним замовленням споживача для задоволення його особистих потреб (п. 17 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 № 1023-ХІІ, ч. 2 ст. 1 Закону України «Про загальну безпечність нехарчової продукції» від 02.12.2010 № 2736-VI тощо). Фактично послуги охоплюють будь-яку діяльність (крім виробництва товарів і виконання робіт). Особливістю послуг як продукції є те, що вони не накопичуються (за винятком окремих видів), не транспортуються, не існують окремо від виробників, а здебільшого споживаються в момент їх надання. Найбільш поширені такі види послуг: житлово-комунальні; з перевезення пасажирів та вантажів; з технічного сервісу; із працевлаштування; з організації відпочинку; у галузі охорони здоров'я; у сфері громадського харчування; освітні; поштового зв'язку; мобільного зв'язку

та доступу до мережі Інтернет; із розроблення, документації та запровадження системи управління; ритуальні; фінансові; соціальні та ін.;

д) *нематеріальні активи* – це немонетарні активи, які не мають матеріальної форми та можуть бути ідентифіковані (абзац 8 п. 4 Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку 8 «Нематеріальні активи», затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 18.10.1999 № 242 зі змінами). Придбаний або отриманий нематеріальний актив відображається в балансі, якщо існує імовірність одержання майбутніх економічних вигод, пов'язаних з його використанням, та його вартість може бути достовірно визначена. Отже, нематеріальні активи можуть мати свою вартість. У свою чергу немонетарні активи – усі активи, крім грошових коштів, їх еквівалентів та дебіторської заборгованості у фіксованій (або визначеній) сумі грошей. Найчастіше під нематеріальними активами як видом неправомірної вигоди розуміють майнові права на певні об'єкти права інтелектуальної власності;

е) *будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру* – це такі вигоди, які не мають матеріальної форми чи їх неможливо виміряти (оцінити) у грошовому еквіваленті, але які можуть бути формою неправомірної вигоди (зокрема, отримання службовою особою будь-яких відомостей та/або даних, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді; нагородження її почесними званнями, що не мають державного значення, або медалями чи орденами, що засновані певними відомствами чи громадськими організаціями; задоволення сексуальних потреб службової особи; реалізація нею певних корпоративних прав; організація масових акцій на підтримку рейтингу певної службової особи або лобіювання її інтересів у відповідних інстанціях; «красномовні», виправдовувальні або похвальні виступи у засобах масової інформації на адресу службової особи).

Неправомірність (незаконність, безпідставність) *вигоди* полягає в тому, що відповідні блага чи інші вигоди пропонуються, обіцяються, надаються або одержуються в розмірі, який не відповідає обсягу виконаної роботи, або з порушенням порядку її правомірної оплати, або з порушенням порядку виконання таких дій, або з порушенням заборони щодо них, або з їх незаконністю тощо. Іншими словами – в усіх випадках відсутні необхідні юридичні підстави.

Отже, конструкція «*без законних на те підстав*» означає, що в особи, яка пропонує, обіцяє, надає зазначені вигоди, так само, як і в особи, яка приймає пропозицію, обіцянку їх надати чи одержує їх, немає визначених безпосередньо в законі підстав для цього у формі прямого дозволу.

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризується наявністю таких форм: 1) *пропозиція (висловлення працівнику підприємства, установи чи організації, особі, яка надає публічні послуги, або службовій особі наміру про надання неправомірної вигоди);* 2) *обіцянка (висловлення такого наміру з повідомленням про час, місце, спосіб надання неправомірної вигоди);* 3) *Надання неправомірної вигоди.*

Суб'єкт кримінального правопорушення – загальний, тобто фізична осудна особа з 16 річного віку (у разі вчинення кримінального правопорушення, передбаченого частинами 1 і 2 ст. 354 КК), або спеціальний – працівник

підприємства, установи чи організації, який не є службовою особою, або особа, яка працює на користь підприємства, установи чи організації (у разі вчинення кримінального правопорушення, передбаченого частинами 3 і 4 ст. 354 КК).

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 і 2 ст. 354 КК, характеризується прямим умислом, а кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 і 4 цієї статті, – прямим умислом і корисливим мотивом.

Підrobлення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, використання підrobлених документів (357 Кримінального кодексу України)

Об'єкт цього кримінального правопорушення є встановлений законодавством порядок ведення, обігу і використання офіційних та деяких приватних документів, який забезпечує нормальну діяльність підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, а також прав і законних інтересів громадян, порядок документального посвідчення фактів, які мають юридичне значення.

Предметом кримінального правопорушення є: 1) посвідчення або інший документ, який видається чи посвідчується підприємством, установою, організацією незалежно від форми власності, громадянином-підприємцем, приватним нотаріусом, аудитором чи іншою особою, яка має право видавати чи посвідчувати такі документи, і який надає права або звільняє від обов'язків; 2) печатки, штампи, бланки підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, інші офіційні печатки, штампи, бланки.

Під офіційним документом, згідно примітки до ст. 358 КК, слід розуміти документи, що містять зафіксовану на будь-яких матеріальних носіях інформацію, яка підтверджує чи посвідчує певні події, явища або факти, які спричинили чи здатні спричинити наслідки правового характеру, чи може бути використана як документи – докази у правозастосовчій діяльності, що складаються, видаються чи посвідчуються повноважними (компетентними) особами органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, юридичних осіб незалежно від форми власності та організаційно-правової форми, а також окремими громадянами, у тому числі самозайнятими особами, яким законом надано право у зв'язку з їх професійною чи службовою діяльністю складати, видавати чи посвідчувати певні види документів, що складені з дотриманням визначених законом форм та містять передбачені законом реквізити;

Об'єктивна сторона кримінального правопорушення виражається у таких формах: 1) підrobлення посвідчення або іншого документа з метою використання його як самим підrobлювачем, так і іншою особою; 2) збут підrobленого документа; 3) виготовлення підrobлених печатки, штампу або бланку; 4) збут таких штампів, печаток, бланків (ч. 1 ст. 358 КК); 5) використання завідомо підrobленого документа (ч. 3 ст. 358 КК).

Суб'єкт кримінального правопорушення загальний.

Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення характеризується прямим умислом. Обов'язковою суб'єктивною ознакою підrobлення документа,

виготовлення підробленого штампа, печатки або бланку є *мета* використання зазначених предметів як підроблювачем, так і іншою особою.

Тести для самоконтролю

1. У стані необхідної оборони можна захистити:

- 1) тільки свої інтереси.
- 2) свої та інтереси третіх осіб.
- 3) свої інтереси, інтереси третіх осіб, а також суспільні та державні інтереси.
- 4) все вищезгадане.

2. Вкажіть елементи складу кримінального правопорушення:

- 1) предмет, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона.
- 2) об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт, суб'єктивна сторона.
- 3) потерпілий, об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єктивна сторона.
- 4) предмет, об'єкт, суб'єкт.

3. Що є об'єктом кримінального правопорушення:

- 1) предмети.
- 2) гроші, матеріальні інтереси.
- 3) суспільні відносини.
- 4) потерпілі.

4. Що таке «кримінальне правопорушення»:

- 1) суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення.
- 2) діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення.
- 3) винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене особою.
- 4) діяння (дія або бездіяльність), вчинене особою.

5. На які види поділяється кримінальне правопорушення:

- 1) кримінальний проступок та злочин.
- 2) нетяжкий злочин, злочин середньої тяжкості, тяжкий злочин, особливо тяжкий злочин.
- 3) злочин невеликої тяжкості, злочин середньої тяжкості, тяжкий злочин і особливо тяжкий злочин.
- 4) адміністративний проступок, кримінальний проступок та злочин.

6. Об'єктивна сторона кримінального правопорушення – це:

- 1) зовнішня сторона кримінального правопорушення.
- 2) суспільні відносини, які охороняються законом.
- 3) внутрішня сторона кримінального правопорушення.
- 4) фізична осудна особа.

7. Вкажіть ознаки об'єктивної сторони у правопорушеннях з матеріальним складом:

- 1) суспільно небезпечне діяння.
- 2) суспільно небезпечні наслідки.
- 3) причинний зв'язок між діянням і наслідками.
- 4) всі відповіді правильні.

8. З якого віку настає кримінальна відповідальність:

- 1) 12 років (в окремих випадках – з 10 років).
- 2) 14 років (в окремих випадках – з 12 років).
- 3) 16 років (в окремих випадках – з 14 років).
- 4) 18 років (в окремих випадках – з 16 років).

9. Суб'єктивна сторона кримінального правопорушення - це:

- 1) зовнішня сторона кримінального правопорушення.
- 2) суспільні відносини, які охороняються законом.
- 3) внутрішня сторона кримінального правопорушення.
- 4) фізична осудна особа.

10. Які є ознаки суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення:

- 1) вина, діяння, мета.
- 2) вина, мотив, необережність.
- 3) вина, мотив, мета, емоційний стан.
- 4) суб'єкт, вина.

11. Вкажіть форми вини:

- 1) умисна і неумисна.
- 2) матеріальна і формальна.
- 3) умисна і необережна.
- 4) неумисна і необережна.

12. Що таке співучасть у кримінальному правопорушенні:

- 1) умисна спільна участь кількох осіб у вчиненні кримінального правопорушення.
- 2) умисна спільна участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення у вчиненні умисного кримінального правопорушення.
- 3) участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення у вчиненні кримінального правопорушення.
- 4) умисна спільна участь 2-х або більше осіб у вчиненні кримінального правопорушення.

13. Хто є організатором кримінального правопорушення:

- 1) особа, яка вчинила кримінальне правопорушення чи керувала ним.

2) особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню кримінального правопорушення іншими співучасниками.

3) особа, яка готує кримінальне правопорушення чи сприяє порадами.

4) особа, яка самостійно вчинила кримінальне правопорушення, передбачене КК.

14. Назвіть види специфічних проявів співучасті:

1) ексцес виконавця.

2) посереднє виконавство.

3) провокація кримінального правопорушення.

4) всі відповіді правильні.

15. Визначте об'єкт і предмет кримінального правопорушення у випадку крадіжки чужого майна (ч. 1 ст. 185 КК):

1) об'єкт і предмет – майно.

2) об'єкт – право власності, предмет – майно.

3) об'єкт – майно, предмет – право власності.

4) об'єкт – право власності, предмет – відсутній.

16. Що таке стадії вчинення кримінального правопорушення:

1) це структурні елементи складу кримінального правопорушення.

2) це ознаки кримінального правопорушення.

3) це певні етапи здійснення кримінального правопорушення.

4) це незакінчений та закінчений замах на кримінальне правопорушення.

17. Вкажіть стадії вчинення кримінального правопорушення:

1) готування, закінчений замах та незакінчений замах на кримінальне правопорушення.

2) готування, замах та закінчене кримінальне правопорушення.

3) готування та замах на кримінальне правопорушення.

4) замах та закінчене кримінальне правопорушення.

18. Хто може бути потерпілим при зґвалтуванні:

1) будь-яка особа.

2) тільки неповнолітня особа.

3) тільки чоловік.

4) тільки повнолітня особа.

19. Які є привілейовані види вбивств:

1) вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптом виникло внаслідок проти законного насильства, систематичного знущання або тяжкої образи збоку потерпілого (ст. 116 КК).

2) умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після них (ст. 117 КК).

- 3) умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК).
- 4) всі варіанти вірні.

20. Що є підставою кримінальної відповідальності:

- 1) вчинення юридичною особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого КК України.
- 2) невчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого КК України.
- 3) вчинення особою суспільно небезпечного діяння, передбаченого як злочин у міжнародному договорі України.
- 4) вчинення особою суспільно небезпечного містить склад кримінального правопорушення, передбаченого КК України.

21. Що є характерним для кримінального правопорушення з матеріальним складом:

- 1) суспільно небезпечні наслідки є факультативною ознакою об'єктивної сторони.
- 2) суспільно небезпечні наслідки є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони.
- 3) наслідки кримінального правопорушення є виключно матеріальною шкодою.
- 4) суспільно небезпечні наслідки не впливають на кваліфікацію кримінального правопорушення.

22. Що є об'єктом кримінального правопорушення:

- 1) об'єкт – це певні матеріальні блага, яким при вчиненні кримінального правопорушення завдається шкода.
- 2) об'єкт – це будь-які речі матеріального світу, з певними властивостями яких Кримінальний кодекс пов'язує настання кримінальної відповідальності.
- 3) об'єкт – це суспільні відносини, на які посягає кримінальне правопорушення, завдаючи їм певної шкоди, і які поставлені під охорону закону про кримінальну відповідальність.
- 4) об'єкт – це норма КК України, на яку посягає кримінальне правопорушення і якій завдається шкода.

23. Якими є види об'єктів кримінального правопорушення (за класифікацією по вертикалі):

- 1) загальний, видовий, родовий, типовий, безпосередній.
- 2) загальний, груповий, факультативний.
- 3) загальний, родовий, безпосередній.
- 4) обов'язковий, видовий, родовий, типовий.

24. Яке значення предмета кримінального правопорушення:

1) предмет злочину є обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення.

2) предмет кримінального правопорушення факультативним ознакою складу кримінального правопорушення і ніякого правового значення не має.

3) предмет кримінального правопорушення виступає кваліфікуючою ознакою складу кримінального правопорушення.

4) предмет кримінального правопорушення може бути обов'язковою ознакою складу кримінального правопорушення лише у випадках, передбачених в статтях Особливої частини КК.

25. Якому виду складу кримінального правопорушення притаманні в якості обов'язкових ознак об'єктивної сторони суспільно небезпечні наслідки і причинний зв'язок між суспільно небезпечним діянням і суспільно небезпечними наслідками:

1) складу будь-якого виду.

2) формальному складу.

3) основному складу.

4) матеріальному складу.

26. Які ознаки є обов'язковими ознаками суб'єкта кримінального правопорушення:

1) досягнення 18 років, осудність, громадянство.

2) досягнення 16 років, фізична особа, визнання своєї вини у кримінальному правопорушенні.

3) досягнення 14 років, винуватість, фізична особа, осудність.

4) фізична особа, осудність, досягнення віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність.

27. Яким є загальний вік кримінальної відповідальності:

1) особі до вчинення кримінального правопорушення повинно виповнитися шістнадцять років.

2) особі до вчинення кримінального правопорушення повинно виповнитися вісімнадцять років.

3) особі до вчинення кримінального правопорушення повинно виповнитися двадцять років.

4) особі до винесення вироку повинно виповнитися чотирнадцять років.

28. Що є обов'язковими (ою) ознаками (ою) суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення:

1) вина, мотив та мета.

2) мотив та мета.

3) вина та емоційний стан суб'єкта злочину.

4) вина.

29. Що є факультативними ознаками суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення:

- 1) вина та мотив.
- 2) вина та мета.
- 3) мотив, мета та емоційний стан.
- 4) мета та осудність.

30. Якими є стадії вчинення умисного кримінального правопорушення:

- 1) готування до злочину і замах на кримінальне правопорушення.
- 2) виявлення наміру, готування до злочину, замах на кримінальне правопорушення і закінчений кримінальне правопорушення.
- 3) готування до кримінального правопорушення, замах на кримінальне правопорушення і закінчене кримінальне правопорушення.
- 4) виявлення наміру, готування до злочину, замах на кримінальне правопорушення, закінчене кримінальне правопорушення і дійове каяття.

Питання для самоконтролю

1. Розкрийте поняття кримінального права як галузі права.
2. Назвіть і охарактеризуйте ознаки кримінального правопорушення.
3. Розкрийте поняття кримінального правопорушення.
4. Розкрийте поняття складу кримінального правопорушення.
5. Назвіть елементи складу кримінального правопорушення та охарактеризуйте.
6. Що таке співучасть у кримінального правопорушення.
7. Охарактеризуйте види співучасників кримінального правопорушення.
8. Розкрийте поняття покарання.
9. Назвіть підстави кримінальної відповідальності.
10. Які покарання можуть бути призначені неповнолітнім.
11. Які види вбивства Ви знаєте.
12. Які Ви знаєте кваліфікуючі ознаки умисного вбивства.
13. Розкрийте зміст поняття «тілесні ушкодження». Назвіть та охарактеризуйте основні ознаки тілесних ушкоджень.
14. Що означає «умисне тяжке тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння».
15. Назвіть ознаки середньої тяжкості тілесних ушкоджень.
16. Назвіть види легких тілесних ушкоджень та розкрийте їх ознаки.
17. Розкрийте зміст поняття «згвалтування».
18. Охарактеризуйте спосіб вчинення крадіжки.
19. Дайте характеристику об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 187 КК.
20. Незаконне зберігання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів – це ?
21. Незаконне перевезення наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів – це.

22. Розкрийте зміст поняття хуліганство.
23. Розкрийте форми співучасті.
24. Що таке предмет кримінального правопорушення та відмежування від об'єкту.
25. Охарактеризуйте форми множинності.
26. Охарактеризуйте форми вини.
27. Охарактеризуйте стадії кримінального кримінального правопорушення.
28. Необхідна оборона як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння.
29. Затримання особи, що вчинила кримінальне правопорушення, як обставина, що виключає злочинність діяння.
30. Крайня необхідність як обставина, що виключає кримінальну протиправність діяння.

РОЗДІЛ 9 ОСНОВИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

§ 1. Поняття та особливості сучасного міжнародного права

«...Міжнародне право – це велика юридична споруда, яка дбайливо будувалася людством протягом століть з метою створення і ствердження нормальних впорядкованих відносин між державами...»

(з рішення Міжнародного Суду ООН)

Термін «міжнародне право» вперше в науковий обіг був уведений англійським філософом і правознавцем Дж. Бентамом у 1780 році. Майже через півстоліття цей термін замінив застарілі терміни «*lavo of nations*» (англ.), або «*droid de gens*» (франц.), яка бере свій початок у концепції «*jus gentium*» (лат. – «право народів») із римського права [46, с. 12].

Міжнародне право має особливі юридичну природу та соціальну сутність порівняно з національним. Якщо національне право являє собою систему юридичних норм, які встановлюються та санкціонуються державою або уповноваженими на те суб'єктами, то міжнародне право являє собою систему принципів та норм, які формуються суб'єктами міжнародних відносин. Відповідно, національне право регулює відносини всередині країни, а за допомогою норм міжнародного права регулюються відносини між державами та іншими його суб'єктами, узгоджуються ці відносини, і лише в разі потреби забезпечуються колективним примусом.

Таким чином, можна констатувати, що в сучасному світі існують дві взаємозалежні системи права: право внутрішнє, яке обіймає системи національного права окремих держав, і міжнародне право, обов'язкове до виконання всіма державами – суб'єктами та творцями цього права. [47, с. 815].

Характерні риси міжнародно-правової системи в порівнянні з внутрішньодержавною системою права:

1. *особливий спосіб створення норм:* у міжнародному праві – самими суб'єктами права (насамперед державами), у внутрішньодержавному праві — законодавчими, виконавчими, а в деяких правових системах – і судовими органами;

2. *особливі суб'єкти права:* в міжнародному праві – держави, міждержавні організації, народи і нації, що борються за незалежність (держави у стані утворення), державоподібні утворення і лише частково і в суттєво обмеженому обсязі фізичні особи; у внутрішньодержавних правових системах – як правило,

⁴⁶ Войциховський А. В. Міжнародне право : підручник. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с. URL:

http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9229/Mizhnarodne%20pravo_Pidruchnyk_A%20Voitsikhovskiy_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y

47 Основи права: підручник / В.Д. Гапотій, О.А. Слишник. - 2-ге вид. із змінами та доп. – Мелітополь: Видавництво МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2019. – 882 с.

фізичні та юридичні особи, органи державної влади й місцевого самоврядування, політичні партії, громадські організації, інші соціальні об'єднання й утворення;

3. *особливі предмети правового регулювання*: в міжнародному праві – відносини між суб'єктами міжнародного права; у внутрішньодержавному праві – відносини між суб'єктами національної системи права, які перебувають у межах юрисдикції конкретної держави;

4. *особливі об'єкти права*: в міжнародному праві – міжнародні відносини, які складаються з приводу певних матеріальних і нематеріальних благ; у національному праві внутрішньодержавні відносини, які складаються з приводу тих самих благ і благ, що перебувають цілком під юрисдикцією конкретної держави;

5. *особлива соціальна сутність права*: норми міжнародного права мають загальнодемократичний характер, норми внутрішньодержавного права завжди збігаються з сутністю держави правотворця (демократичні, авторитарні, військові режими тощо);

6. *особливий характер побудови системи права*: міжнародне право – координаційна система права; внутрішньодержавні системи – субординаційні;

7. *особливі джерела права*: в міжнародному праві – міжнародний договір, міжнародний звичай, рішення міжнародних міждержавних організацій і деякі інші; у внутрішньодержавному праві – закони та підзаконні акти;

8. *особливий порядок застосування примусу*: у міжнародному праві примус здійснюється самими суб'єктами права на індивідуальній чи колективній основі, на основі діючих принципів і норм у межах, визначених чинними міжнародними договорами і звичаями; у внутрішньодержавному праві примус здійснюється тільки державними органами в межах повноважень, окреслених національним правом [48, с. 19-20].

Міжнародне право – система договірних та звичаєвих норм і принципів, які регулюють взаємовідносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, визначають взаємні права та обов'язки, виражають їх узгоджену волю і направлені на врегулювання міжнародних відносин з метою розвитку міжнародного співробітництва та забезпечення міжнародного миру і безпеки.

Об'єктом міжнародного права є певні матеріальні (державна територія, відкрите море, природні ресурси, континентальний шельф та ін.) та нематеріальні блага (захист державою своїх громадян, боротьба із міжнародною злочинністю та ін.) з приводу яких виникають відповідні міжнародні відносини.

Предмет міжнародного права – це особливий вид соціальних відносин – міжнародні відносини, що мають міждержавний характер. Предметом регулювання міжнародного права є політичні, економічні, соціальні, культурні та інші відносини.

Методи міжнародного правового регулювання – це засоби, прийоми та способи міжнародного правового регулювання. В міжнародному праві метод

правового регулювання має певні особливості. Використовується в публічному міжнародному праві переважно імперативний метод правового регулювання суспільних відносин, обумовлений насамперед їхнім суб'єктним складом, і такий, що полягає в обов'язковому виконанні розпоряджень, що містяться в нормах міжнародного права. Норми міжнародного права формулюють здебільшого зобов'язання і заборони. В окремих випадках закріплюють уповноваження і дозволи [49, с. 28].

Функції міжнародного права – це способи та форми впливу міжнародного права на міжнародні відносини, які зумовлені об'єктом, предметом і методом правового регулювання, правами та обов'язками суб'єктів і його джерелами [50, с.9].

Основними функціями міжнародного права є:

- *координуюча функція* полягає у тому, що в його нормах відображаються загальноприйнятні для держав стандарти поведінки в різних сферах взаємовідносин (напр., правила регулювання повітряних польотів тощо);

- *регулююча функція* полягає у тому, що в нормах і загальноновизнаних принципах держав закріплюються правила поведінки, без яких неможливе їх спільне існування та спілкування (напр., порядок встановлення та припинення дипломатичних і консульських зносин);

- *забезпечувальна функція* полягає в тому, що міжнародне право містить норми, які спонукають держави дотримуватись міжнародних зобов'язань (напр., положення про міжнародну відповідальність за порушення міжнародного права або механізми контролю за дотриманням договорів);

- *охоронна функція* полягає у тому, що міжнародне право закріплює механізми, які захищають законні права й інтереси держави та дозволяють спільно (колективно) карати порушників и (напр., право на законну самооборону, заборона застосування певних видів зброї тощо) [51, с. 9].

Система міжнародного публічного права – це принципи і норми міжнародного права, що мають внутрішню структуру та зміст, об'єднуються в міжнародних інститутах і галузях і регулюють певний вид, рід чи обсяг суспільних відносин у межах конкретного предмета і методу правового регулювання [52, с. 31].

Системоутворюючими компонентами виступають:

- ✓ загальноновизнані принципи міжнародного права;
- ✓ міжнародно-правові норми;
- ✓ галузі;
- ✓ інститути міжнародного права.

49 Основи публічного права України : навч. посібник / кол. авт. ; за заг. ред. к.ю.н., проф. А.Ю. Олійника, к.ю.н., доц. М.І. Кагадія. – К. : КНУТД ; Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. – 448 с.

50 Теорія міжнародного права : навчально-методичний посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О.В. Бігняка. – Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. – 224 с.

51 Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини : посіб. для підгот. до зовн. незалеж. оцінювання / Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленко, Л. О. Фоміна ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. – 4-те вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2021. – 462 с. URL: https://pravovizdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4413&download_id=1440

52 Основи публічного права України : навч. посібник / кол. авт. ; за заг. ред. к.ю.н., проф. А.Ю. Олійника, к.ю.н., доц. М.І. Кагадія. – К. : КНУТД ; Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. – 448 с.

Принципи міжнародного права – загальновизнані норми міжнародного права найбільш загального характеру.

Принципи відображають корінні інтереси держав і міжнародного співтовариства в цілому. З суб'єктивної сторони вони відображають рівень усвідомлення державами закономірностей системи міжнародних відносин, своїх національних та загальних інтересів.

В основному вони носять імперативний характер та містять зобов'язання по відношенню до усіх членів міждержавної спільноти. Імперативний характер загальновизнаних принципів проявляється по різному. Так, принцип незастосування сили виключає можливість навіть добровільної згоди держави на використання проти неї іншими державами збройної сили для вирішення спірних питань.

Міжнародно-правова норма – це створене за угодою суб'єктів формально визначене правило, що регулює міждержавні відносини шляхом запровадження прав та обов'язків для суб'єктів і забезпечується юридичним механізмом охорони.

Зміст норм міжнародного права складають права і обов'язки, якими наділяються суб'єкти міжнародного права. Вступаючи у відносини між собою суб'єкти міжнародного права реалізують свої права і дотримуються обов'язків, які встановлюються міжнародно-правовими нормами. Міжнародно-правова норма впорядковує поведінку учасників міжнародних відносин, тобто виконує регулюючу роль у взаємовідносинах суб'єктів міжнародного права.

Специфічною для міжнародно-правових норм є їх внутрішня структура. Міжнародно-правові норми зазвичай містять тільки диспозицію, дуже рідко – гіпотезу і диспозицію, а санкції відсутні. Подеколи гіпотези і диспозиції міжнародно-правових норм містяться у різних статтях міжнародного акту, іноді і в різних актах які пов'язані між собою. Санкції зазвичай визначаються в окремих міжнародних договорах і звичаях й не завжди носять визначений характер [53, с. 25; 54, с. 65].

Різноманітність міжнародно-правових норм зумовлює потребу в їх класифікації. Значна кількість вчених-міжнародників неодноразово намагались знайти універсальні, найбільш повні критерії класифікації норм міжнародного права, але жодна із їх спроб не знайшла загального визнання.

Зважаючи на наукові здобутки науковців ми будемо виходити із найбільш загальних, найбільш вживаних критеріїв **класифікації міжнародно-правових норм**:

За сферою дії міжнародно-правових норм.

Універсальні норми є визнаними фактично усіма суб'єктами міжнародного права. Вони регулюють відносини усіх суб'єктів міжнародного права і складають загальне міжнародне право. Основною їх ознакою є глобальність дії, всезагальна обов'язкова сила, створення і відміна їх міжнародною спільнотою в цілому. Такі норми регулюють відносини більшості суб'єктів, об'єкти яких стосуються

53 Международное право: Учебник /Под ред. А.И. Микульшина. М.: Междунар. отношения, 2005. 360с.

54 Міжнародне право: Підручник /Ліпкан В.А., Антоненко В.Ф., Акулов С.О. та ін./ За ред. В.А. Ліпкана. К.: КНТ. 2009. 752с.

зазвичай найважливіших проблем у вирішенні яких зацікавлено фактично усе людство. Наприклад, Міжнародний пакт про права людини 1966 року, Статут ООН.

Основною формою існування універсальних норм є звичай.

Регіональні норми – норми, що регулюють міждержавні відносини, об'єкт яких має регіональний характер. Вони визнаються усіма або більшістю держав певного регіону.

З розвитком інтеграційних процесів регіоналізм набуває новий вимір. В певних регіонах суттєво поглиблюється взаємодія держав, що відповідно викликає необхідність у більш високому рівні нормативного регулювання, створення наднаціонального регулювання. У регіонах виникають комплекси норм, що наділені певною специфікою, створюються нові механізми правотворчості і правозастосування [55, с. 143]. Як приклад, вданому випадку, можна навести досвід Європейського союзу. Регіональними нормами є Статут ради Європи, Статут Ліги арабських держав, а також норми Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року.

Партикулярні (локальні) норми – норми, що регулюють відносини обмеженого кола учасників, зазвичай двосторонні відносини. Вони можуть регулювати відносини двох або декількох держав які не обов'язково територіально розташовані по сусідству чи в одному регіоні, а й такі, що знаходяться у різних частинах світу.

Партикулярні норми регулюють відносини, що не охоплюються загальним міжнародним правом. Поряд з тим такі норми тісно пов'язані з загальним міжнародним правом й діють в його рамках. Наприклад, Договір між Україною та Сполученими Штатами Америки про заохочення та взаємний захист інвестицій 1994 року, Консульська Конвенція між Україною і Соціалістичною Республікою В'єтнам 1994 року.

Основною формою існування партикулярних норм є договір.

За способом правового регулювання:

Імперативні норми – норми, які встановлюють чіткі, конкретні межі певної поведінки.

Суб'єкти міжнародного права не можуть на свій розсуд змінювати об'єкт та зміст прав і обов'язків передбачених імперативними нормами.

Як свідчить практика, на сьогоднішній час імперативні норми (*jus cogens*) є офіційно визнаними й утворюють цілий комплекс, визначаючий характер міжнародного права, його цілі і принципи, основний зміст. Наявність імперативних норм ставить питання про ієрархію міжнародно-правових норм. Норми *jus cogens* мають найвищу юридичну силу, а усі інші норми не повинні їм суперечити.

Чітко закріпила концепцію імперативних норм Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року. Відповідно до ст. 58 Конвенції "імперативна норма загального міжнародного права, яка приймається та

⁵⁵ Лукашук І.И. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов /И.И. Лукашук; Рос. акад. наук. Ин-т государства и права, Академ. правовой ун-т. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 432с.

визнається міжнародною співтовариством держав в цілому як норма, відхилення від якої є недопустимим; вона може бути зміненою тільки наступною нормою, що має такий самий характер”.

Характерними рисами імперативних норм є: по-перше, те, що вони покликані регулювати найважливіші загальні відносини міжнародного співтовариства в цілому, їх порушення завдає шкоду всім учасникам міжнародних відносин, а не окремим суб'єктам; по-друге, вони повинні бути визнаними усіма суб'єктами міжнародного права [56, с. 173].

До імперативних норм відносять договірні та звичаєві основні принципи загального міжнародного права. Наприклад, принципи закріплені в Статуті ООН юридичний зміст яких розкрито у Декларації про принципи міжнародного права 1970 року.

Диспозитивні норми – норми в рамках яких суб'єкти міжнародного права можуть самі визначати свою поведінку, взаємні права і обов'язки в конкретних правовідносинах в залежності від обставин.

Слід вказати, що більшість міжнародно-правових норм носить саме диспозитивний характер оскільки держави та інші суб'єкти міжнародного права можуть змінити чи відмінити їх на основі явно вираженої чи усної угоди (договору чи звичаю). Міжнародне право визнає, що держави вправі відступити від таких норм за взаємною згодою, якщо це не торкається прав і законних інтересів інших суб'єктів міжнародного права.

Диспозитивність норми полягає в тому, що вона припускає право суб'єктів регулювати свої взаємовідносини інакше, ніж передбачено загальною нормою.

Диспозитивні норми володіють повною юридичною силою.

За джерелами норми міжнародного права поділяються, як ми уже зазначали вище, на: договірні, звичаєві, норми рішень міжнародних організацій.

Договірні норми закріплені у міжнародних договорах.

Звичаєві норми не є фіксованими у будь-яких міжнародних актах, а існують у вигляді неписаних правил поведінки суб'єктів міжнародного права.

До *норм рішень міжнародних організацій* належать положення з питань внутрішнього регламенту, фінансово-бюджетних питань та положення угод між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями. Наприклад, ст. 17 Статуту ООН зазначає, що “Генеральна Асамблея розглядає і затверджує будь-які фінансові та бюджетні угоди зі спеціалізованими установами...” [57, с. 177-178].

За функціональним призначенням – регулятивні і охоронні;

Регулятивні норми спрямовані на здійснення врегулювання міжнародно-правових відносин шляхом наділення суб'єктів міжнародного права конкретними правами і обов'язками. Наприклад, зобов'язання держав-учасників ОБСЄ повідомляти про військові учення.

Охоронні норми покликані гарантувати реалізацію регулятивних норм.

⁵⁶ Буткевич В.Г., Мишик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / За ред. В.Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2002. – 608с.

⁵⁷ Буткевич В.Г., Мишик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / За ред. В.Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2002. – 608с.

За кількістю учасників міжнародних відносин.

Двосторонні норми – норми міжнародного права, які пов'язують двох суб'єктів міжнародного права. До таких норм відносяться угоди укладені між двома державами для врегулювання спільних для них питань.

Багатосторонні норми – міжнародно-правові норми, які пов'язують трьох і більше учасників міжнародних відносин. Наприклад, Конвенція про права дитини 1989 року.

За характером нормативних приписів.

Уповноважуючі норми – норми, які містять права суб'єктів міжнародного права і визначають способи й засоби їх реалізації. Наприклад, визнання права кожної держави на дослідження і використання космічного простору у мирних цілях)

Зобов'язальні норми – норми, які встановлюють обов'язок суб'єкта міжнародних відносин здійснити зазначені у нормі дії.

Забороняючі норми – норми, які зобов'язують суб'єктів міжнародного права утриматись від визнаних протиправними дій. Наприклад, не виготовляти бактеріологічну і хімічну зброю.

Відсильні норми – норми, які зобов'язують суб'єктів міжнародного права керуватись правилами, що містяться в інших нормах.

За властивостями регулятивних функцій.

Матеріальні норми встановлюють права і обов'язки суб'єктів міжнародного права в конкретних правовідносинах. Наприклад, норми, що встановлюють права і обов'язки держав-учасниць Конвенції про боротьбу із незаконним захопленням повітряних суден 1970 року.

Процесуальні норми встановлюють процедуру реалізації матеріальних норм. Наприклад, Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року містить норми, які носять процесуальний характер й регламентують порядок створення, дії та припинення дії договірних норм.

Процесуальні норми володіють специфічною санкцією. Створення чи здійснення матеріальних норм у порушення процесуальних норм в залежності від ступеню порушення тягне за собою оспорюваність або недійсність створених норм чи результатів неправомірного застосування норм [58, с. 148].

За термінами дії міжнародно-правові норми можуть бути з чітко визначеним терміном дії (строкові) та без визначеного часу дії (безстрокові).

Строкові норми – норми, які обмежені терміном дії. Зазвичай час дії строкових норм визначається в заключній частині договору чи закінчується з припиненням існування об'єкту договору.

Безстрокові норми – норми, як мають необмежений термін дії. Наприклад, норми мирних договорів [59, с. 67-71].

58 Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учеб. для студентов юрид. фак. и вузов /И.И. Лукашук; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Академ. правовой ун-т. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – 432с.

59 Міжнародне право: Підручник /Ліпкан В.А., Антоненко В.Ф., Акулов С.О. та ін./ За ред. В.А. Ліпкана. К.: КНТ. 2009. 752с.

Міжнародно-правовий інститут – це група норм міжнародного права, що регулюють певну сферу відносин (наприклад, інститут визнання, правонаступництва та ін.).

Головне призначення інституту міжнародного права – бути основою для побудови галузей. Однак у міжнародному праві крім внутрішньогалузевих інститутів існують загальносистемні інститути, серед яких інститут міжнародної правосуб'єктності, інститут міжнародно-правової відповідальності, інститут міжнародної правореалізації, інститут розв'язання міжнародних суперечок та ін.

На базі декількох міжнародно-правових інститутів формуються **підгалузі міжнародного права**, наприклад, міжнародне торгове право, міжнародне інвестиційне право – у рамках галузі «міжнародне економічне право».

Галузь міжнародного права – це комплекс однорідних норм, що регулюють відносини між суб'єктами міжнародного права у певній галузі. Галузі міжнародного права зароджуються і розвиваються об'єктивно [60, с. 11]. На сьогоднішній час загальноновизнаним є наявність в міжнародному праві таких галузей: право міжнародних договорів, прав людини, морське право; повітряне право; космічне право; дипломатичне та консульське право; гуманітарне право; право міжнародних організацій тощо.

§ 2. Джерела міжнародного права

Джерела – одна із складових права, зокрема і міжнародного права. Виходячи із загального юридичного розуміння джерел права можна сказати, що **джерелами міжнародного права є форми існування міжнародно-правових норм у яких виражені погоджені суб'єктами міжнародного права й визнані ними правила поведінки**. Вони уявляють собою зовнішню сторону правотворчого процесу у міжнародній сфері та відображають її специфіку [61, с. 18]. Саме в них виражені результати волевиявлення учасників міждержавних відносин.

Формальний перелік джерел міжнародного права наведено у у ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН [62]: конвенції, як загальні, так і спеціальні, що встановлюють правила визнані сторонами спору – державами; міжнародні звичаї; загальні принципи права, що визнані цивілізованими народами. В якості допоміжних засобів для визначення правових норм можуть застосовуватися судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів.

У теорії та практиці міжнародного права **джерела поділяються на дві основні групи: основні** (міжнародний договір та міжнародно-правовий звичай) і **допоміжні** засоби для визначення міжнародно-правових норм (судові рішення і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців у галузі міжнародного права).

Крім того, у міжнародно-правовій практиці нерідко виникає питання про **«м'яке» право**, яке становлять резолюції міжнародних організацій і конференцій,

⁶⁰ Теорія міжнародного права : навчально-методичний посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О.В. Бігняка. Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. 224 с.

⁶¹ Международное публичное право. Учебник. /Под. ред. К.А. Бекяшова. – М.: "ПРОСПЕКТ", 1999. – 608с.

⁶² Статут Міжнародного Суду ООН: Статут, Міжнародний документ. ООН від 26.06.1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010/conv#Text

політичні домовленості, рішення міжнародних судових установ і деякі інші акти [63, с. 820].

На даний час міжнародний договір займає одне із перших місць серед основних джерел міжнародного права. Він є чітко сформульованою угодою держав, зручним засобом формулювання норм, взаємних прав і обов'язків, що дозволяє йому мати певну перевагу над іншими джерелами міжнародного права. А отже, можна сказати, що *міжнародний договір є універсальним джерелом міжнародного права*.

Відповідно до статті 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969р. **міжнародний договір** «означає міжнародну угоду, яка укладена між державами у письмовій формі і регулюється міжнародним правом, незалежно від того, чи міститься така угода в одному документі, чи в двох або декількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретної назви» [64]. Необхідно зазначити, що у даній Конвенції говориться про укладення договору у письмовій формі, але разом з тим міжнародна практика свідчить про укладання міжнародних договорів й в усній формі, що фактично не є заборонено вищезазначеною нормою. Усні договори – це рідкісне явище, але вони наділені такою ж юридичною силою як і письмові договори.

Міжнародні договори містять загальні правила поведінки, не мають персоніфікованого і разового характеру. В міжнародному праві договорами виступають тільки угоди укладені між суб'єктами міжнародного права. Міжнародні договори є обов'язковими для їх учасників. ***В залежності від кількості учасників розрізняють договори:***

- *односторонні* - одностороннє волевиявлення суб'єкта міжнародного права, що викликає юридичні наслідки тільки для цього суб'єкта (наприклад, визнання, протест, відмова тощо);
- *двосторонні* – укладені тільки двома суб'єктами міжнародного права;
- *багатосторонні* – укладені двома і більше суб'єктами (напр., регіональні угоди);
- *універсальні* – договори у яких приймають чи можуть приймати участь усі суб'єкти міжнародного права (напр., Статут Організації Об'єднаних Націй) [65, с. 54].

У міжнародному договорі (в письмовій формі) визначається мета їх укладання, об'єкт договору, закріплюються права і обов'язки сторін, порядок і умови його вступу в силу, термін дії тощо. *Мета договору* – те, що суб'єкти міжнародного права прагнуть здійснити або досягти шляхом укладання. *Об'єктом* – усе те, з приводу чого суб'єкти міжнародного права вступають в договірні відносини. При цьому, у якості об'єкта можуть виступати як матеріальні

63 Основи права: підручник / В.Д. Гапотій, О.А. Слишук.- 2-ге вид. із змінами та доп. – Мелітополь: Видавництво МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2019. – 882 с.

64 Віденська конвенція про право міжнародних договорів: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 23.05.1969. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text

65 Міжнародне право: Підручник /Ліпкан В.А., Антоненко В.Ф., Акулов С.О. та ін./ За ред. В.А. Ліпкана. К.: КНТ. 2009. 752с.

так і нематеріальні блага, дії чи утримання від дій. В міжнародному праві не існує будь-яких обмежень щодо вибору об'єкту міжнародних договорів.

Міжнародні звичаї – це форма існування норм міжнародного права, яка характеризується відсутністю чіткої письмової фіксації змісту цих норм. Звичай завжди складається стихійно, без попередньої свідомої діяльності людей направленої на його створення, він утворюється незалежно від намірів окремих осіб утворити нову норму права.

Звичай не оформляється певним актом у письмовому вигляді, а отже, їх досить тяжко встановити. Для цього використовують допоміжні засоби – судові рішення та доктрини, які в певних випадках сприяють встановленню звичайної норми, з'ясуванню окремих міжнародно-правових положень, міжнародно-правових позицій держав.

Також, як свідчить міжнародна практика, допоміжними засобами для визначення існування звичаю можуть використовуватися й рішення міжнародних організацій і конференцій. Саме вони на сьогоднішній час відіграють одну з важливих ролей у формуванні нових та тлумаченні уже існуючих норм міжнародного права.

У разі укладення міжнародного договору міжнародно-правовий звичай, що регулює ті самі відносини, нерідко не втрачає свого значення. Перш за все він може залишатися чинним для тих суб'єктів, що, визнаючи звичай, не приєдналися до угоди з якихось причин. Звичай може бути за своїм обсягом ширшим, ніж договірна норма, і в цьому разі звичай також може діяти поряд із міжнародною угодою. Припинення міжнародного договору не припиняє автоматично дію звичаю [66, с. 820].

Принципи міжнародного права – це керівні правила суб'єктів, що виникають як результат суспільної практики, юридично закріплені засади міжнародного права. Вони являють собою найбільш загальне і повне вираження і відображення усталеної практики міжнародних зносин, це норма міжнародного права, що має обов'язковий характер для всіх суб'єктів.

Дотримання принципів міжнародного права є суворо обов'язковим. Скасувати принцип міжнародного права чи обмежити його дію можна тільки скасувавши міжнародну практику, що не під силу жодній окремій державі чи навіть групі держав [67, с. 37-38].

У Статуті ООН ці принципи було тільки названо Їх юридичний зміст детально було розкрито в прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН в 1970 року Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН від 24 жовтня 1970 р. [68]. У Декларації розкривається їх зміст й підкреслюється, що принципи Статуту ООН є основними принципами міжнародного права. Зокрема, згідно

66 Основи права: підручник / В.Д. Гапотій, О.А. Слишук - 2-ге вид. із змінами та доп. Мелітополь: Видавництво МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2019. 882 с.

67 Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / За заг. ред. Теліпко В. Е. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 608 с.

68 Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 24.10.1970. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569#Text

Декларації, до таких принципів відносять: незастосування сили чи погроза силою; мирне вирішення спорів; невмішування в справи, що входять до внутрішньої компетенції держава; співробітництво держав; самовизначеність народів; суверенної рівності держав; добросовісного вирішення зобов'язань по міжнародному праву.

У Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 01.08.1975 р. було сформульовано і закріплено ще три принципи: територіальної цілісності держави; непорушності державних кордонів; загального визнання і захисту прав людини [69].

Також, виходячи із положень пп. с п. 1 ст. 38 Статуту Міжнародного Суду ООН під загальними принципами права розуміють ті принципи, які визнаються державами у їх правових системах і діють чи можуть діяти в міжнародному праві [70, с. 59]. Такі принципи не можуть носити правового характеру оскільки правових норм загальних для міжнародного та внутрішнього права не існує. Загальні принципи права можуть застосовуватися при тлумаченні і з'ясуванні змісту міжнародно-правових норм.

Рішення міжнародних судових органів дають визначення звичаєвим нормам, вони також можуть започаткувати виникнення нового міжнародно-правового звичаю. Характеру прецеденту(рішення у справі, обов'язкового при вирішенні інших спорів з аналогічними фактичними обставинами) вони, як правило, не мають, хоча, звичайно, можуть бути враховані міжнародним судовим чи арбітражним органом.

Доктрини (праці видатних вчених у галузі міжнародного права) в минулому розглядалися як одне з найважливіших джерел міжнародного права. Сьогодні доктрина міжнародного права допомагає тлумаченню змісту окремих міжнародно-правових норм, узгодженню правових позицій держав. Так, сторони міжнародно-правового спору в документах, які вони подають до міжнародних судових органів, іноді посилаються на думку спеціалістів з різних питань міжнародного права.

Акти органів міжнародних організацій є допоміжними джерелами міжнародного права і важливим чинником, що впливають на процес формування нових норм міжнародного публічного права.

Залежно від ступеня їх обов'язковості рішення міжнародних організацій поділяють на дві групи: акти, що мають обов'язкову юридичну силу, і такі, що мають рекомендаційний характер. Обов'язкові рішення приймають з внутрішніх питань діяльності організації. Значна частина їх має процедурний характер. Вплив таких рішень не поширюється за межі організації. Проте такі рішення є обов'язковими для всіх без винятку держав – членів організації.

Міжнародні організації створюються для налагодження ефективного співробітництва між державами-членами. Це основне їхнє завдання. Результат роботи матеріалізується в рішеннях, які адресовані членам організації. Такі

69 Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсинський заключний акт): ООН. Акт, Міжнародний документ від 01.08.1975 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#Text
70 Международное право: учебник /Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Междунар. отношения, 2005. – 816с.

рішення приймають у формі рекомендацій. На відміну від обов'язкових рішень, які мають внутрішню дію, рішення-рекомендації, як правило, спрямовані державам-членам, тобто назовні організації [71, с. 62-63].

§ 3. Суб'єкти міжнародного права

Суб'єкти міжнародного права – це учасники міжнародних відносин, які володіють міжнародними правами і обов'язками, здійснюють їх на основі міжнародного права і несуть в необхідних випадках міжнародно-правову відповідальність.

З поняттям суб'єкта міжнародного права тісно пов'язується і поняття міжнародної правосуб'єктності як узагальнюючої характеристики правового статусу певного учасника міжнародних правовідносин.

Міжнародна правосуб'єктність – це якісна характеристика статусу суб'єкта міжнародних правовідносин, що виражає його здатність самостійно брати участь у цих правовідносинах, підпорядковуватися нормам міжнародного права, брати участь у їх створенні й володіти міжнародними правами та обов'язками [72, с. 66].

На відміну від національних правових систем, де зміст правосуб'єктності визначається та забезпечується державою, в міжнародному праві немає органів, які б перебували над суб'єктами та встановлювали для них загальнообов'язкові правила поведінки, так само як немає і спеціального апарату примусу. Самі суб'єкти міжнародного права, і лише вони, можуть формувати міжнародно-правові норми та забезпечувати їх дотримання, тому міжнародна правосуб'єктність має деякі елементи, не властиві правосуб'єктності в національному праві.

Міжнародна правосуб'єктність виявляється, як правило, у наявності прав і обов'язків, установлюваних звичаєвими і договірними нормами міжнародного права.

Міжнародна правосуб'єктність містить у собі ряд елементів, що характеризують суб'єкта міжнародного права:

- право виступати на міжнародній арені від свого імені;
- право вступати у відносини з іншими суб'єктами міжнародного права;
- право брати участь у створенні норм міжнародного права;
- «підпадання» поведінки суб'єкта під дію норм міжнародного права;
- визнання суб'єкта міжнародного права як такого іншими суб'єктами міжнародного права й ін.

Суб'єкти міжнародного можуть мати:

- ✓ загальну правосуб'єктність – це здатність певних осіб (у силу факту свого існування) виступати як суб'єкти міжнародного права. Таку

71 Теорія міжнародного права : навчально-методичний посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О.В. Бігняка. – Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. – 224 с.

72 Міжнародне право : підручник / А. В. Войціховський ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с.

правосуб'єктність мають тільки суверенні держави і нації, що борються за національне визволення.

✓ *галузеву правосуб'єктність* – це здатність суб'єктів міжнародного права бути учасниками у певній сфері міждержавних відносин. Таку правосуб'єктність мають міжнародні міжурядові організації (ММУО).

✓ *спеціальну правосуб'єктність* – це здатність осіб бути учасниками тільки певного кола відносин у рамках окремої галузі міжнародного права. Спеціальну правосуб'єктність мають, наприклад, фізичні особи і міжнародні неурядові організації (МНУО).

Необхідно звернути увагу на те, що фізичні особи (індивіди) не є суб'єктами міжнародного публічного права. Вони перебувають під винятковою юрисдикцією держав, внутрішнім законодавством яких визначається їх правовий статус. Водночас зазначені суб'єкти є активними суб'єктами міжнародного приватного права. Крім того, у передбачених міжнародним правом випадках, фізичні особи можуть використовувати міжнародно-правові механізми при захисті своїх прав і законних інтересів, що були порушені в країні їхнього громадянства, і таким чином стають носіями певних міжнародних прав і обов'язків, набувають спеціальної (фрагментарної) міжнародної правосуб'єктності.

Міжнародна правосуб'єктність складається з трьох елементів: *міжнародної правоздатності, міжнародної дієздатності та міжнародної деліктоздатності.*

Міжнародна правоздатність – це здатність суб'єкта міжнародного права мати суб'єктивні права і нести юридичні обов'язки. Такою здатністю володіють держави з моменту їх створення; нації і народності, що борються за національну незалежність, – із моменту їх визнання в якості таких; міжнародні міжурядові організації – із моменту вступу документів (статут) про їхнє заснування в силу; фізичні особи – при настанні ситуацій, чітко обговорених у відповідних міжнародних договорах.

Міжнародна дієздатність – це здатність суб'єкта міжнародного права своїми діями приймати на себе обов'язки і використовувати свої права.

Дієздатність у міжнародному праві буває повна, або активна, і обмежена. Як правило, в інституті міжнародної правосуб'єктності норми, що закріплюють повну дієздатність, стосуються лише держав. Обмежена дієздатність властива іншим суб'єктам міжнародного права.

Міжнародна деліктоздатність – це здатність суб'єкта міжнародного права нести міжнародну відповідальність за свої протиправні вчинки.

Серед норм, які регулюють міжнародну деліктоздатність, розрізняють три основні підгрупи:

- 1) ті, що стосуються будь-якого міжнародного правопорушення (норми-принципи);
- 2) ті, що регулюють галузеву деліктоздатність;

3) норми, що стосуються небезпечних міжнародних злочинів (вперше з'явилися після Другої світової війни у Статуті Міжнародного воєнного трибуналу) [73, с. 73].

Всі суб'єкти міжнародного права поділяються на:

1. основні (первинні);
2. похідні (вторинні);
3. специфічні.

Основні (первинні) об'єкти – це держави, нації і народності, що борються за своє національне визволення і створення власної національної держави. Їх поява є об'єктивною реальністю, результатом природно-історичного процесу. Первинні суб'єкти мають універсальну міжнародну правосуб'єктність, тобто можуть мати та своїми діями реалізовувати будь-які міжнародні права та обов'язки.

Держава є історично першим і основним суб'єктом міжнародного права. Держави є суверенними, тобто володіють верховенством влади в межах власних кордонів та самостійністю в міжнародних відносинах.

Державний суверенітет – це територіальне верховенство, тобто вища влада держави на своїй території, а також його незалежність від іншої сторонньої влади як у внутрішній так і у зовнішній політиці.

Національний суверенітет – уявляє собою здійснюване чи відстоюване право народів і націй на самовизначення й означає незалежність даного народу чи нації.

Суверенітет надає цим суб'єктам незалежності від інших суб'єктів міжнародного права і визначає можливість їх самостійної участі в міжнародних відносинах.

Міжнародна правосуб'єктність держави є універсальною, тобто держава приймає участь в утворенні норм міжнародного права, може в повному обсязі набувати та реалізовувати права, а також виконувати взяті на себе зобов'язання.

Держава – досить стійке утворення. Однак, в результаті набуття незалежності минулими колоніями, об'єднання чи розпаду держав утворюються нові незалежні держави. У зв'язку з появою на міжнародній арені нових держав виникає питання про їх міжнародно-правовий статус та їх міжнародно-правове визнання уже існуючими державами.

Міжнародне визнання має як політичний так і правовий характер. Акт визнання перш за все є політичним актом. Він фактично виступає заявою чи постановою вищих органів держав про бажання встановлення із новоствореною державою або урядом певних міжнародних відносин.

Визнання – це односторонній добровільний акт держави, у якому вона заявляє про те, що розглядає іншу державу як суб'єкт міжнародного права і має намір підтримувати з нею офіційні відносини.

Міжнародне право не встановлює зобов'язання давати визнання, однак у певних постконфліктних ситуаціях визнання передбачається з метою нормалізації

⁷³ Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / За заг. ред. Теліпко В. Е. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 608 с.

відносин. Так, наприклад, за Парижсько-Дейтонською угодою 1996 року Союзна Республіка Югославія і Республіка Боснія і Герцеговина були зобов'язані визнати один одного у якості суверенних незалежних держав. Також в порядку постконфліктного врегулювання й на виконанні відповідного рішення Ради Безпеки ООН Ірак, який вважав Кувейт однією із своїх провінцій, в 1994 році прийняв рішення про визнання суверенітету держави Кувейт, його політичну незалежність і територіальну цілісність [74, с. 109].

Відсутність універсального міжнародного документу, який б регулював процес визнання нових утворень чи зобов'язував міжнародне співтовариство або окремих його членів визнавати новостворених суб'єктів міжнародного права, зумовлює те, що кожна держава чи їх група мають право самостійно, на власний розсуд вирішувати питання можливості, способу та форми визнання.

Визнання чи не визнання держави не впливає на її існування. Більше того для участі новоствореної держави у міжнародних конференціях, багатосторонніх договорах, а також її вступ до міжнародної організації визнання є не обов'язковим і невизнана держава є повноправним їх учасником. Поряд з тим участь новоствореної держави у міжнародних нарадах, конференціях та багатосторонніх договорах не може вважатися її визнанням іншими учасниками.

Визнання має важливе значення при укріпленні новоствореної держави своїх позицій на міжнародній арені, робить її повноправним членом міжнародного співтовариства, відкриває можливості у реалізації своїх прав при взаємовідносинах з іншими державами [75, с. 317; 76, с. 109].

Статус народів, що борються за свою незалежність було визначено додатковим протоколом до Женевських конвенцій 1949 р. [77], що стосувались жертв міжнародних збройних конфліктів, прийнятим 8 червня 1977 р. У ст. 1, § 4 протоколу серед усіх інших виокремлюють конфлікти у яких народи ведуть боротьбу проти колоніального панування та іноземної окупації і проти расистських режимів за здійснення свого права на самовизначення.

Народи, що борються за свою незалежність мають характеризуватись такими ознаками:

- визначеність території, на якій передбачається створення суверенної держави;
- наявність органів політичного керівництва, підтримуваного населенням, що проживає на цій території;
- наявність формувань, що ведуть збройну боротьбу за незалежність та дотримуються міжнародного права війни (відображеного у Гаазьких та Женевських конвенціях);

⁷⁴ Международное право: учебник /Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Междунар. отношения, 2005. – 816с.

⁷⁵ Правознавство: навчальний посібник, за заг. ред. С.В. Петкова. – Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля, 2020. – 360 с.

⁷⁶ Міжнародне право: Підручник /Ліпкан В.А., Антоненко В.Ф., Акулов С.О. та ін./ За ред. В.А. Ліпкана. – К.: КНТ, 2009. – 752с.

⁷⁷ Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) з поправками від 30.11.93: ООН. Протокол, Міжнародний документ від 30.11.1993. № 995_911. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_911#Text

– підпорядкованість збройних формувань політичним органам влади [78, с. 31].

Похідні (вторинні) суб'єкти – це міжнародні міжурядові організації, специфічні державоподібні утворення (раніше це були так звані «вільні міста» – Венеція, Гамбург, Данциг та ін.; у наш час – міста-держави Ватикан, Монако, Сан-Маріно та інші).

Похідні суб'єкти міжнародного права *створюються первинними*. Тому обсяг їхньої міжнародної правоздатності (обсяг прав і повноважень) залежить від наміру і бажання їх створювачів – держав-фундаторів, що наділяють їх правом виступати в міждержавних відносинах від власного імені.

Міжнародна міжурядова організація – це несuverенне добровільне об'єднання держав чи міжнародних організацій, що утворюється у відповідності з міжнародним правом на основі міждержавного договору чи резолюції міжнародної організації для координації діяльності держав у певній сфері.

Міжнародна правосуб'єктність міжнародних міжурядових організацій обмежується їхнім статутом, тобто тими правами й обов'язками, що даються їм державами-фундаторами і фіксуються в установчих документах. Відповідно, їх правосуб'єктність обмежена їхніми статутними цілями і задачами. Такими організаціями є ООН, ОБСЄ, НАТО, Рада Європи, ЄС, ЮНЕСКО, МОП та ін.

Державоподібні утворення – зовнішньо схожі на держави, можуть мати деякі їх ознаки, проте ніколи не володіють державним суверенітетом.

У наш час статус державоподібного утворення мають Ватикан, Монако, Сан-Маріно та інші. Вони утворюються відповідно до міжнародних договорів, у яких і визначаються межі прав та обов'язків таких суб'єктів. Державоподібні утворення здатні самостійно реалізовувати ці права та обов'язки, однак їхня правосуб'єктність визначається виключно відповідним міжнародним договором.

Специфічні суб'єкти міжнародного права – міжнародні неурядові та інші громадські організації, транснаціональні корпорації та фізичні особи.

Міжнародні неурядові організації – це особи приватного права, утворені у формі об'єднання фізичних та (або) юридичних осіб з різних країн. Такими організаціями є Грінпіс, Лікарі без кордонів та ін. Як правило, такі організації носять благодійний, природоохоронний, культурно-просвітницький чи правозахисний характер.

Транснаціональні корпорації – це юридичні особи приватного права, що володіють майном та здійснюють господарську діяльність на території двох і більше держав.

За даними ООН на сучасному етапі у світі налічуються більш 85 тис. ТНК й 900 тис. їх структурних підрозділів (наприклад, JPMorgan - американський фінансовий холдинг, створений в результаті злиття декількох банків; Apple - американська корпорація, виробник персональних та планшетних комп'ютерів, аудіоплеєрів, смартфонів, програмного забезпечення; Saudi Aramco – саудівсько-аравійська нафтова компанія; Amazon - американська компанія, найбільша у

світі на ринках платформ електронної комерції та ін.) [79, с. 113-114]. Вони не визнаються суб'єктами міжнародного публічного права.

Питання міжнародної правосуб'єктності *фізичної особи* є одним із найбільш дискусійних у сучасній науці міжнародного права. До середини ХХ ст. більшість вчених вважали, що правосуб'єктність індивіда повністю поглинається правосуб'єктністю держави, громадянством якої він є. Однак, сучасна міжнародна практика все частіше доводить, що індивід має міжнародні права та обов'язки. На підставі багатьох міжнародно-правових актів з прав людини фізична особа має право звертатися в позасудові (Комітет з прав людини, Комісія з прав людини та ін.) та судові (Європейський суд з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини) міжнародні органи за захистом своїх прав. Фізична особа може нести міжнародну кримінальну відповідальність за вчинення міжнародних злочинів. Усе це вказує на те, що фізичні особи є особливим суб'єктом міжнародного права зі спеціальною правосуб'єктністю. Це обумовлено наявністю в індивіда відповідних міжнародних прав та обов'язків, які надані йому міжнародним договором чи іншим джерелом міжнародного права. Проте незважаючи на можливість безпосереднього і самостійного здійснення міжнародно-визнаних прав, все-таки частину з них індивід реалізує за посередництвом держави.

§ 4. Територія в міжнародному праві

Термін “**територія**” походить від латинського слова *terra*, що в перекладі означає – земля, суша.

У науковій літературі можна зустріти різні погляди науковців на сутність та зміст поняття «територія». Це зумовлено перш за все тим, що дана категорія досліджується у різних галузях та сферах: фізиці, економіці, географії, соціології, політології, юриспруденції тощо.

Найбільш повний і детальний аналіз території в юридичній науці був здійснений юристами-міжнародниками. Зокрема, у широкому значенні слова, під *територією в міжнародному праві* розуміються різноманітні простори земної кулі з її сухопутною і водною поверхнею, надрами і повітряними просторами, а також космічний простір і небесні тіла, що знаходяться в ньому [80, с. 143; 81, с. 254]. Деякі вчені до території включають також штучні об'єкти та споруди (*космічні об'єкти, стаціонарні морські платформи й ін.*) [82, с. 127]. Відповідно, термін «територія» використовується в міжнародному праві для позначення земного, а також позаземного простору, відмежованого від інших просторів певними межами, і такого, що має визначений юридичний статус (*наприклад, статус державної території*) і відповідний йому правовий режим.

79 Воронкова Т. Є., Хівренко К. В. Транснаціональні корпорації в системі глобальної економіки: стан та проблеми. *Економіка та держава*. 2021. № 11. С. 112-115.

80 Міжнародне право : підручник / А. В. Войціховський ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків, 2020. – 544 с.

81 Баймуратов М.О. Міжнародне право: Підручник. – Суми: ВТД «Університетська книга»; Одеса: «Астропринт», 2006. – 424с.

82 Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / За заг. ред. Теліпко В. Е. — К.: Центр учбової літератури, 2010. — 608 с.

Під правовим статусом території слід розуміти її базисну правову характеристику, визначення її основної приналежності відповідно до міжнародно-правової класифікації територій (*наприклад, державна територія, міжнародна територія й ін.*).

Правовий режим виступає у вигляді визнаних в міжнародному праві й у законодавстві держав специфічних рис і характеристик певної території, що в сукупності визначають і обумовлюють певний, відмінний від інших, порядок її використання.

Уся територія Землі відповідно до її **правового режиму** може бути класифікована на такі категорії:

1) *державна територія*, тобто територія, яка розташована в межах державних кордонів тієї чи іншої держави і на яку поширюється повна та виключна влада цієї держави;

2) *території з міжнародним режимом* – території, які не входять до складу державної території: водні простори за межами виключних економічних зон прибережних держав, Міжнародний район морського дна, Антарктика, космічний простір, Місяць та інші небесні тіла.

3) *території зі змішаним режимом* – це території, на які одночасно поширюється дія норм і міжнародного, і національного права.

До них належать, по-перше, прилеглі та виключні економічні зони і континентальний шельф прибережних держав, які не входять до їх території, і, по-друге, міжнародні річки, міжнародні протоки, що перекриваються територіальним морем прибережних держав, і міжнародні канали, що входять до складу територій прибережних держав.

4) *території з особливим міжнародним режимом* – це демілітаризовані і нейтралізовані зони і зони миру (до них належать, зокрема, архіпелаг Шпіцберген, Аландські острови, Додеканезькі острови, острів Пантеллерія, Панамський та Суецький канали, Місяць та інші небесні тіла).

Демілітаризована територія – це така частина державної території, у відношенні якої держава прийняла міжнародне зобов'язання скоротити або не мати в її межах військових укріплень і споруд, визначених видів озброєнь і збройних сил. Такі території створюються на основі міжнародних угод (договорів) між заінтересованими державами з метою забезпечення взаємної міжнародної безпеки.

Нейтралізована територія – поняття більш широке, ніж демілітаризована територія, оскільки під нею розуміється встановлення міжнародними угодами такого статусу території, при якому забороняється її використання в якості театру воєнних дій або в якості бази для ведення воєнних дій в інших районах світу [83, С. 145-146].

За ознакою суверенності на нашій планеті виділяють території таких видів:

✓ *суверенні держави* (на сьогодні у світі існує понад 190 суверенних держав, які володіють територією, що обмежується сухопутними та

морськими кордонами; де створено системи законодавчої, виконавчої та судової влади, валютно-грошову систему, митну службу, органи безпеки, національні збройні сили тощо);

✓ залежні країни й території, що під політичним чи військовим контролем однієї з суверенних держав і мають різний статус (колонії, протекторати, підопічні території);

✓ невизнані держави (вони мають всі необхідні атрибути державної влади, економічну самостійність, але не признані світовим співтовариством: Придністровська Молдавська республіка, Абхазія, Нагірний Карабах, Турецька Республіка Північного Кіпру);

✓ спірні території – території, на які претендують кілька держав (у світі існує понад 300 ділянок і територій, що є спірними. Серед причин спорів – несправедливі або нав'язані силою договори про кордони; поділ території, на якій мешкає один етнос; складність встановлення кордонів по природних об'єктах. Серед найвідоміших спірних територій – Палестина, Західна Сахара, Фолклендські (Мальвінські) острови, штат Джамму і Кашмір, прикордонна смуга в басейні Амазонки між Еквадором і Перу тощо.);

✓ води відкритого моря (перебувають у загальному користуванні всіх, серед них і внутрішньоконтинентальних держав; поза кордонами територіальних вод усі держави мають право на вільне судноплавство, вільний переліт над морем, вилов риби тощо);

✓ Антарктида і Антарктика (згідно міжнародного договору від 01.12.1959 року – нейтральній демілітаризовану територію, на якій діє принцип вільних наукових досліджень) [84].

Державна територія – це геофізичний та політико-правовий простір земної кулі який відповідно до норм міжнародного та національного права знаходиться під суверенітетом певної держави.

Основні характеристики державної території можна розподілити на:

1. **Геофізичні**, які характеризують топологічні, геометричні, чи географічні властивості території, а саме: розмір і форма, географічні координати, природні умови, надра, материкове або острівне положення, тип природного ландшафту та ін.

2. **Соціокультурні** – чисельність, щільність та розподіл населення по регіонах, на суспільні групи і прошарки, його динаміка, віковий та статевий склад, національно-етнічний склад і характер занять населення, урбанізованість території, промислова розвиненість, ступінь господарського освоєння, використання природних ресурсів та ін.

3. **Політико-правові** – цілісність та недоторканість державної території, особливості адміністративно-територіального та політико-правового поділу, особливості правового режиму території.

Основною ознакою, яка відрізняє державу від усіх соціальних явищ є територія, яка визначається державним кордоном. Зазвичай **до складу державної території входять: суша і води** (внутрішні і територіальні) у межах державних

кордонів, повітряний простір над сушею і водами (тропосфера, стратосфера, іоносфера та значна частина простору, що знаходиться вище), надра, що знаходяться під ними (до доступної глибини), а також дипломатичні представництва, торгіві, пасажирські й військові морські та повітряні судна, літаки та космічні апарати [85, с. 57].

Сухопутною територією держави вважається той об'єм суші, який знаходиться в межах державних кордонів. Вона включає як материкову частину суші, так і острови, а також надра під сушею і водами на фактично будь-яку глибину.

Відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 року **острів** – це природно утворений простір суші, оточений водою, що знаходиться вище рівня води під час приливу (ч. 1 статті 121) [86].

Анклав – частина території однієї держави, що оточена територією іншої держави. Так, наприклад, іспанський анклав Плівія у Франції, на території Швейцарії розташований анклав Бюзінген (ФРН), на території Нідерландів – Барле-Нассау, Барле-Хорті (Бельгія) і, навпаки, – Варле-Дус (Бельгія) у Нідерландів та ін.

Право доступу до анклав регулюється спеціальними угодами між державами.

Якщо частина території однієї держави відрізана частково сухопутною територією і частково морською територією іншої держави, вона розглядається як **напіванклав**, оскільки є морський берег, до якого можливий доступ із боку моря (наприклад, Калінінград і Калінінградська область Росії, що мають вихід до Балтійського моря; іспанські території Сеута і Мелілья, оточені територією Марокко, але які мають вихід до Середземного моря) [87, с. 40].

Водну територію держави утворюють внутрішні води, а також територіальне море.

До внутрішніх вод відносяться: ріки, озера, водосховища, канали, які розташовані в межах сухопутних кордонів держави.

Відповідно до Конвенції ООН з морського права 1982 року **внутрішніми морськими водами є:** морські води, в тому числі й води держав-архіпелагів, які розташовані в сторону берегу від прямих вихідних ліній, прийнятих для відліку ширини територіального моря; води портів; води заток, берега яких належать одній державі, якщо їх ширина не перевищує 24 морські милі; а також історичні моря й затоки (напр., море Лаптевих) [88, с. 135]. Наприклад, Туреччині належать морські протоки Босфор і Дарданелли, які з'єднують між собою Чорне та Середземне моря. До акваторії України історично належать Бузький чи Дніпровський лимани.

85 Кельман М.Ч., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави та права: Підручник. – 3-е видання, стереотипне. – Львів: «Новий Світ-2000», 2007. – 584с.

86 Конвенція ООН з морського права: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 10.12.1982 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057#Text

87 Територія і кордони у міжнародному праві: навчальний посібник / Ю.А. Дем'янюк, Д.А. Купрієнко, О.В. Діденко [та ін.]. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2014. 232с.

88 Международное право: учебник /Отв. ред. Ю.М. Колосов, Э.С. Кривчикова. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Междунар. отношения, 2005. 816с.

До акваторії (території) держави не включаються територіальні води, які визначаються у 12 миль від морського узбережжя (лінії відпливу). Однак ця акваторія перебуває під повною юрисдикцією держави, до території якої вона прилягає. Більше того, державі належить і вся товща води територіальних вод та надра під їх дном.

Закон України «Про державний кордон України» від 18 грудня 1991 року до внутрішніх вод України відносить:

1) морські води, розташовані в бік берега від прямих вихідних ліній, прийнятих для обчислювання ширини територіального моря України;

2) води портів України, обмежені лінією, що проходить через постійні портові споруди, що найбільше виступають у бік моря;

3) води заток, бухт, губ і лиманів, гаваней і рейдів, береги яких повністю належать Україні, до прямої лінії, проведеної від берега до берега в місці, де з боку моря вперше утворюються один або декілька проходів, якщо ширина кожного з них не перевищує 24 морські милі;

4) води заток, бухт, губ і лиманів, морів і проток, що історично належать Україні;

5) обмежену лінією державного кордону частину вод рік, озер та інших водоймищ, береги яких належать Україні (стаття 6) [89].

Територіальним морем є полоса прибережних морських вод шириною не більше 12 миль від лінії найбільшого відпливу чи від прямих вихідних ліній.

Територіальне море є частиною території відповідної держави. Проте обсяг суверенних прав прибережної держави в територіальному морі дещо вужчий, ніж у внутрішніх водах. З обсягу правомочностей держави установлюється виняток – право мирного проходу. Невійськові судна всіх держав користуються правом мирного проходу через територіальне море.

У відповідності зі статтею 13 Закону України «Про державний кордон України» мирний прохід через територіальне море України здійснюється з метою його перетинання без заходу у внутрішні води України, або з метою заходу у внутрішні води і порти України, або виходу з них у відкрите море [90].

Повітряна територія держави – це стовп повітря над суходолною і водною територією держави в межах її державних кордонів.

В цілому межі висоти повітряної території конвенційно не визначені. У законодавстві України це питання також чітко не урегульоване. Так, згідно п. 81 ч.1 ст. 1 Повітряного кодексу України **повітряний простір України – частина повітряної сфери, розташована над суходолом і водною територією України, у тому числі над її територіальними водами (територіальним морем), і обмежена вертикальною поверхнею, що проходить по лінії державного кордону України [91].**

89 Про державний кордон України: Закон України від 04.11.1991 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text>
90 Про державний кордон України: Закон України від 04.11.1991 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text>
91 Повітряний кодекс України: Закон України, Кодекс від 19.05.2011 № 3393-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17#Text>

Правовий режим повітряного простору установлюється винятково державою. Але держави на засадах взаємності і за взаємною згодою беруть на себе міжнародні зобов'язання про польоти на їхню територію і через їхню територію (транзитом) іноземних повітряних апаратів. Ці зобов'язання складають предмет регулювання міжнародного повітряного права.

Важливою частиною державної території є також **надра**, які знаходяться під сухопутною й водною територією, а також надра континентального шельфу. Надра у міжнародному та внутрішньому національному праві не мають будь-яких обмежень по глибині.

Правовий режим надр регламентується в Україні Конституцією України [92] і Кодексом України про надра 1994 року [93]. Надра, згідно ст. 4 Кодексу України про надра, є виключною власністю народу України і даються тільки в користування. Угоди або дії, що у прямій або непрякій формі порушують право власності народу України на надра, є недійсними. Народ України здійснює право власності на надра через Верховну Раду України, Верховну Раду Автономної Республіки Крим і місцеві ради [94].

До надр належать суцільні породи, породи, що знаходяться в рідкому і газоподібному стані, у тому числі такі, що містять корисні копалини й енергетичні ресурси, а також наявні серед порід природні пустоти. Надра містять у собі не тільки підземні ділянки, але і ділянки дна водойм, континентального шельфу і виняткової (морської) економічної зони.

Умовна (квазі) територія держави включає території посольств, морські, річні, повітряні і космічні кораблі під прапором чи знаком держави, військові кораблі, кабелі та трубопроводи, прокладені у відкритому морі, що з'єднують території держав, технічні споруди на континентальному шельфі або в надрах відкритого моря, навіть якщо вони знаходяться у водах або глибоко на дні виключних морських зон.

§ 5. Право міжнародних договорів

Право міжнародних договорів – галузь міжнародного права, яка об'єднує сукупність правових норм, що регулюють порядок укладення, дії, зміни і припинення міжнародних договорів.

Суб'єктами права міжнародних договорів є тільки класичні суб'єкти міжнародного права: держави, нації і народи, що борються за національну незалежність, міжнародні міжурядові організації, державоподібні утворення.

Основним принципом права міжнародних договорів є *pacta sunt servanda* – договори повинні виконуватися. В сучасному міжнародному праві цей принцип закріплений в Статуті ООН. Пункт 2 ст. 2 Статуту ООН декларує принцип таким чином: «всі члени ООН добросовісно виконують взяті на себе за цим Статутом

92 Конституція України: Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

93 Про надра: Закон України, Кодекс від 27.07.1994 № 132/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text>

94 Про надра: Закон України, Кодекс від 27.07.1994 № 132/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-%D0%B2%D1%80#Text>

зобов'язання, щоб забезпечити їм всім в сукупності права і переваги, які випливають з належності до складу членів Організації» [95].

Відповідно до ст. 2 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 року [96] і Віденської конвенції про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями 1986 року [97] **міжнародний договір** – це врегульована міжнародним правом угода, укладена державами та іншими суб'єктами міжнародного права у письмовій формі, незалежно від того, чи міститься така угода в одному, двох або декількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її найменування.

Характерними ознаками міжнародного договору є:

- угода врегульована міжнародним правом;
- угода укладена лише між правоздатними суб'єктами міжнародного права;
- є результатом, утіленням узгодженого волевиявлення сторін;
- об'єктом є відносини суб'єктів міжнародного права з приводу матеріальних і нематеріальних благ, дій і утримання від дій;
- метою є кінцеві результати, яких прагнуть досягти суб'єкти міжнародного права, укладаючи договір;
- може міститись в одному чи декількох пов'язаних документах;
- найменування договору відображає його внутрішній зміст;
- є обов'язковим для суб'єктів, які його уклали чи приєднались.

Міжнародний договір – це родове поняття, що об'єднує міжнародні угоди з різними назвами.

Існують такі найменування міжнародних договорів:

- ✓ **трактат** – багатосторонній міжнародний договір, що встановлює взаємовідносини між його учасниками з яких-небудь політичних питань (наприклад, Берлінський трактат 1878 року і підтвердив незалежність Чорногорії, Сербії і Румунії.);
- ✓ **договір** – найбільш поширене найменування різноманітних угод між державами з політичних, економічних, культурних, соціальних та інших питань;
- ✓ **пакт** – двостороння або багатостороння угода між державами, яку укладають з якої-небудь однієї важливої політичної проблеми (наприклад, *Пакт про ненапад*, *Міжнародний пакт про громадянські та політичні права і т.д.*);
- ✓ **угода** – це міждержавний договір, що підписується зазвичай від імені уряду і, як правило, не підлягає ратифікації;
- ✓ **конвенція** – міжнародна угода, що укладається в якійсь спеціальній галузі з цілого ряду питань (наприклад, *про режим використання морських вод, з екологічних питань, в галузі охорони прав людини і т.п.*);

95 Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду: ООН. Статут, Міжнародний документ від 26.06.1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

96 Віденська конвенція про право міжнародних договорів: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 23.05.1969. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text

97 Віденська конвенція про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 21.03.1986. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04#Text

✓ *декларація* – одностороння заява однієї або декількох держав, у якій висловлюється її (їх) точка зору на яку-небудь одну важливу проблему (наприклад, *Декларація прав людини 1948 р.*);

✓ *конкордат* – міжнародний договір, однією зі сторін якого виступає Ватикан і який укладається з державами, де національною релігією є католицизм; його предметом є стан католицької церкви в даній країні та її відносини з папським престолом (наприклад, *Італійський конкордат, Польський конкордат*);

✓ *картель* – угода, що частіше всього укладається з питань обміну військовополоненими або видачі злочинців;

✓ *«модус вівенді»* («засіб існування») – угода тимчасового характеру, що згодом має бути замінена іншою, постійною угодою;

✓ *комюніке* – найчастіше цей документ містить у собі офіційне повідомлення міжнародного характеру (наприклад, *про початок, хід або завершення сесії міжнародних організацій або їх органів; про перебіг військових дій і т.д.*);

✓ *акт* – це позначення міжнародного зобов'язання або односторонньої заяви урочистого і декларативного характеру (наприклад, *Заклучний Акт Народи з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року*);

✓ *меморандум* – дипломатичний документ відповідної держави, у якому докладно фіксується фактична сторона міжнародного питання;

✓ *протокол* – офіційний документ допоміжного характеру, за допомогою якого доповнюється, уточнюється міжнародний договір.

Міжнародні договори класифікуються за різними ознаками:

I. За кількістю учасників:

а) *односторонній міжнародний юридичний акт.*

До таких односторонніх юридичних актів належать:

✓ *нотифікація* – повідомлення в установленій формі факту, із якого можуть випливати юридичні наслідки (вони з'являються в тому випадку, якщо держава, яка нотифікує, бере на себе одностороннє зобов'язання, наприклад, відшкодувати збиток, вивести війська);

✓ *визнання* – може мати форму як нотифікації, так і будь-яку іншу. Тут важливий сам факт закріплення державної волі, що перетворює фактичне становище в юридичне (наприклад, визнання *ae Jure*);

✓ *протест* – є дією, зворотною визнанню. Його сутність полягає в невизнанні законності чого-небудь (наприклад, невизнанні окупації однієї державою частини території іншої держави). Протест повинен завжди походити від компетентного органу протестуючої держави, як правило, її спеціалізованого органу зовнішніх відносин (міністерства закордонних справ);

✓ *відмова* – це акт, що викликає наслідки тільки з волі того, хто відмовляється. У міжнародній практиці склався звичай, відповідно до якого можна відмовитися від прав, але не можна відмовитися від обов'язків.

б) *двосторонні договори*, у яких беруть участь два суб'єкти.

в) *багатосторонні договори*, у яких беруть участь три і більше суб'єкти.

II. За сферою і силою дій:

1) *універсальні договори* – у них беруть участь практично всі держави - члени світового співтовариства (наприклад, *Статут ООН*);

2) *регіональні договори* – у них беруть участь держави певного географічного регіону, на який поширюється дія цього договору (наприклад, учасниками *Європейської конвенції про громадянство 1997 року є європейські держави - члени Ради Європи*);

3) *субрегіональні договори* – у них беруть участь держави всередині певного географічного регіону (наприклад, *договори про створення Єврорегіонів*).

III. За ступенем відкритості:

1) *відкриті договори* – у них бере участь і до них управи приєднатися будь-яка заінтересована держава. Такі договори повинні бути відкриті для загальної участі;

2) *закриті договори* – у них коло учасників заздалегідь визначене.

IV. Залежно від суб'єкта, що укладає договір:

✓ *міждержавні договори* (укладаються від імені держави);

✓ *міжурядові договори* (укладаються від імені уряду);

✓ *міжвідомчі договори* (від імені органів виконавчої влади держави - його міністерств і відомств).

V. Залежно від форми договору:

1) *договір у письмовій формі* – більшість міжнародних договорів у наш час укладається в такій формі;

2) *договір в усній формі* – так звана «джентльменська угода», зустрічається досить рідко, її прикладом може бути джентльменська угода про правила процедури III Конференції ООН з морських права, затверджена Генеральною Асамблеєю ООН 16 листопада 1973 року.

VI. Залежно від об'єкта міжнародно-правового регулювання:

– *договори політичні*;

– *угоди з правових питань*; *угоди з прикордонних питань*;

– *угоди з економічних питань*; *угоди з питань транспорту і зв'язку*; *угоди з питань охорони здоров'я*;

– *угоди з питань війни*.

Спільними підставами припинення дії договору є:

1) згода сторін для заміни міжнародного договору на повний договір;

2) закінчення терміну дії міжнародного договору;

3) припинення дії міжнародного договору у зв'язку з досягненням цілей, поставлених у договорі;

4) денонсація міжнародного договору;

5) припинення існування одного із суб'єктів міжнародного договору;

6) неможливість виконання договору;

7) застереження про обставини, що змінилися, - так звані регулятивні умови (напр., розрахований на мирний час, але почалась війна);

8) невиконання договору однією із сторін.

Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року визначає підстави, що дозволяють вважати договір недійсним:

1) якщо укладання договору стало результатом погрози силою або її застосування в порушення принципів міжнародного права;

2) якщо в момент укладання договір суперечив основним принципам міжнародного права [98].

Перегляд (ревізія) договору є допустимим не інакше, ніж за згодою всіх його учасників з метою пристосування договору до нових обставин або поліпшення договірних умов.

Денонсація – це правомірне припинення дії міжнародного договору на умовах, передбачених у самому договорі.

Анулювання – оголошення однією з сторін про свою відмову виконувати укладений нею договір.

§ 6. Міжнародне право прав людини

Процес формування концепції прав людини, пройшов довгий шлях і тісно пов'язаний з історією розвитку суспільства. Так, можна сказати, що ключову роль у формуванні природно-правової концепції прав людини відіграли філософи-просвітителі 16-18 ст.: англієць Локк, американці Пейн і Джефферсон; французи Руссо, Монтеск'є, Вольтер; голландець Гроцій та інші. Їхні ідеї, що стосуються рівності людей, невідчуження таких прав, як право на життя, свободу і безпеку, якими вони наділені від народження, одержали закріплення в конституційному й іншому законодавстві іще в період буржуазних революцій і становлення буржуазних держав: в Англії – у Петиції про права 1628 р. і "Біль про права" 1689 р.; в Америці – Декларації про права Вірджинії 1776 р. і Декларації незалежності США 1776 р., "Біль про права" 1791 р.; у Франції – Декларації прав людини і громадянина 1789 р. та інші.

Подальший розвиток прав людини і громадянина, їх свободи і недоторканності можна прослідкувати, аналізуючи світову юридичну думку, законодавство та юридичну практику XIX- XX ст. Для першої половини XIX ст. характерно зміцнення буржуазних прав і свобод. У цей час відбувалась активна кодифікація законодавства, виникає представницька держава в її сучасному розумінні, буржуазія поступово завойовує собі політичні права і політичне панування. Прагнення буржуазії до свободи, прогресу і законності сприяли виникненню в державно-правовій ідеології того часу буржуазного лібералізму, що характеризувався розширенням свободи дій, свободи торгівлі, свободи приватної власності і промислової конкуренції, свободи і недоторканності людини та іншими громадянськими правами і свободами.

На початку XIX століття прогресивними державними діячами і вченими робилися зусилля з розробки міжнародно-значущих документів щодо захисту прав і свобод людини, зокрема був прийнятий Великий трактат 1815 по забороні работоргівлі, а в 1864 році вийшла в світ Женевська Конвенція про захист поранених і хворих під час війни.

98 Віденська конвенція про право міжнародних договорів: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 23.05.1969. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text

Корені сучасного захисту прав людини лежать у домовленостях, досягнутих щодо захисту менших у рамках територіального переділу Європи після Першої світової війни (наприклад, у *договорах Паризьких передмість 1919 р.*). Певним кроком в утвердженні прав людини можна вважати і численні міжнародні договори щодо протидії торгівлі людьми. Зокрема, Конвенція про рабство 1926р. [99].

У ході Другої світової війни були виявлені недоліки в міжнародному регулюванні прав та свобод людини. Цей етап у розвитку людства довів необхідність, з одного боку, підтримки міжнародного миру та безпеки, а, з іншого – дотримання прав і свобод людини.

Із створення ООН та прийняттям її Статуту було покладено початок якісно новому етапу міждержавних відносин у сфері прав людини. Статут ООН покладає на держави обов'язок дотримуватися основних прав і свобод людини, не допускаючи при цьому будь-якої дискримінації.

Статут ООН став першим в історії міжнародних відносин багатостороннім договором, який закріпив основи широкого розвитку співробітництва держав з прав людини. Статут ООН, не конкретизуючи поняття прав людини, тим не менш, містить кілька принципів, певною мірою цьому сприяють. Він зобов'язує держави розвивати міжнародне співробітництво з метою сприяння «загальній повазі і дотриманню прав людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови і релігії». Таким чином, Статут ООН покладає на держави юридичне зобов'язання дотримуватися основних прав і свободи людини, не допускаючи при цьому дискримінації.

У Статуті ООН закріплені принципи, на підставі яких в наступних документах і були сформульовані міжнародно-правові стандарти у галузі прав людини. Метою вироблення міжнародних стандартів у цій сфері є не уніфікація національного законодавства, а розробка стандартів, які служили б своєрідною відправною точкою для вироблення державами власного національного законодавства, що стосується прав людини. Безпосередня регламентація прав і свобод громадян, гарантій їх захисту як і раніше залишається внутрішньою справою кожної держави, тим більше що обов'язки держав у цій галузі в Статуті ООН виражені в самій загальній формі [100].

Першим визначним документом в сфері прав людини стала – **Загальна декларація прав людини**, яка була затверджена і проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. [101]. Ця дата сьогодні відзначається в країнах світу як День прав людини.

Для розробки Загальної декларації прав людини було створено *Комісію з прав людини* (16 лютого 1946 р.) у яку увійшли представники 18 держав, обраних за принципом рівного географічного представництва. В ході роботи над проектом даної Декларації виникало чимало суперечок, що були зумовлені як ідеологічними протиріччями так специфікою різних культурних і релігійних

99 Конвенція про рабство від 25 вересня 1926 року із змінами, внесеними Протоколом від 7 грудня 1953 року: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 25.09.1926. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_161

100 Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду: ООН. Статут, Міжнародний документ від 26.06.1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

101 Загальна декларація прав людини: ООН. Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

систем. Однак, розуміння необхідності прийняття такого міжнародного акту, допомогло дійти консенсусу, сформулювати такий текст, що одержав схвалення фактично усього міжнародного суспільства.

За ухвалення Загальної декларації прав людини проголосувало 48 держав-членів ООН. 8 держав від голосування утрималися. Це були СРСР і соціалістичні країни. Пояснюючи свої дії, їх представники посилалися на те, що ухвалений документ порушує суверенітет держав, не включає ряду запропонованих ними положень та не гарантує здійснення основних прав і свобод.

Сьогодні її називають "видатним документом в історії людства", «Хартією вольностей для всього людства». Таких високих оцінок не отримував жодний міжнародний документ. Причини настільки безпрецедентного загального визнання містяться у змісті Загальної декларації, яка компактно і зрозуміло викладає сучасну концепцію прав людини.

В цілому Загальна декларація прав людини складається із 30 статей присвячених громадянським, політичним, економічним, соціальним і культурним правам й основним свободам, якими повинна володіти кожна людина. Визнаючи природний характер прав людини, вже у першій статті декларації було проголошено, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності і правах». У другій статті цього документа констатується те, що «кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища» [102].

Загальна декларація була прийнята у вигляді резолюції Генеральної Асамблеї ООН, і тому закріплені в ній норми мають лише рекомендаційний характер. Тобто, вони бажані, але не обов'язкові для держав – членів ООН.

Особливістю Загальної декларації прав людини є й те, що вона поряд із правами закріплює обов'язки кожного, можливість обмеження прав людини. Так, у статті 29 зазначено: «Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [103].

Сьогодні у конституціях багатьох країн світу містяться посилання на цей документ і включається низка його положень. На Декларацію часто посилаються при тлумаченні національного законодавства з прав людини, а також у судовій практиці. Вміщені в Декларації принципи і норми постійно розвиваються і уточнюються у процесі укладення нових міжнародних угод. Все це свідчить про дієвість цього документа і його важливе значення для розвитку міждержавних відносин.

102 Загальна декларація прав людини: ООН. Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

103 Загальна декларація прав людини: ООН. Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

Завдяки міжнародному визнанню норм Загальної декларації в конституціях більше ніж 120 країн світу перелік, зміст і припустимі обмеження прав і свобод, які містяться в Декларації, перетворилися на загальновизнані звичасві норми міжнародного права, тобто на міжнародні стандарти прав людини, яких мають дотримуватися всі країни світу. На всесвітній конференції з прав людини (Відень, 1993 р.) представники 171 держави, в тому числі і України, підтвердили універсальність та загальнообов'язковість міжнародних стандартів прав людини і наголосили, що їх виконання є важливим чинником існування демократичного суспільства у будь-якій країні.

Важливим міжнародним документом з прав людини є **Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права**, схвалений ООН 16 грудня 1966 р. [104]. Він складається з преамбули і 31 статті, які поділені на 5 частин. Зокрема, в преамбулі відзначається, що права, проголошені в пакті, випливають з властивої людській особі гідності, а ідеал людської особи, вільної від страху та нужди, можна здійснити лише за наявності таких умов, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами. Конкретний їх перелік розпочинається з проголошення права на працю (ст. 6), права кожного на справедливі і сприятливі умови праці (ст. 7), право на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування (ст. 9), право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї (ст. 11), право кожної людини на освіту (ст. 13), право на участь у культурному житті, користування результатами наукового прогресу (ст. 15).

Згідно зі ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, держави, які приєдналися до нього, зобов'язувалися в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходи щодо забезпечення поступового здійснення визначених у цьому документі прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, ухвалення законодавчих актів. Держави також брали на себе зобов'язання гарантувати, що права, проголошені в даному Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи інших обставин.

Не менш важливим документом у сфері прав людини є **Міжнародний пакт про громадянські і політичні права**, який, як і попередній, був схвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. [105]. Він складається з преамбули та 53 статей, об'єднаних у 6 частинах, і проголошує широкий перелік основних прав і свобод, які повинні надаватися кожною державою всім особам, що перебувають у межах її території та під її юрисдикцією без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи

104 Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: ООН. Пакт. Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text

105 Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ООН. Пакт. Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

іншої обставини (п. 1. ст. 2). З цією метою учасники цього Пакту взяли на себе зобов'язання вжити законодавчі або інші заходи відповідно до своїх конституційних процедур, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визнаних у цьому Пакті (п. 2. ст. 2). «Всі люди, - підкреслюється в Пакті, - є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону» (ст. 23). Окремою статтею в документі визнається право осіб, які належать до етнічних, релігійних і мовних меншостей, «користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою» (ст. 27).

У третій частині Пакту (ст. 6-27) міститься конкретний перелік громадянських і політичних прав, які повинні бути забезпечені людині в кожній державі: право на життя (ст. 6); заборона піддання катуванню чи жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, неприпустимість без вільної згоди людини піддання її медичним чи науковим дослідям (ст. 7); заборона рабства і работоргівлі в усіх їх видах та примусової праці (ст. 8); право кожного на свободу та особисту недоторканність (ст. 9); право осіб, позбавлених волі, на гуманне поводження і поважання гідності (ст. 10); право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання (ст. 12); рівність всіх осіб перед судами і трибуналами (ст. 14); право кожної людини, де б вона не перебувала, на визнання її правосуб'єктності (ст. 16); невтручання в особисте та сімейне життя людини, недоторканність її житла, таємниці кореспонденції (ст. 17); право на свободу думки, совісті і релігії (ст. 18); право на мирні збори (ст. 22) та ін. [106].

Серед політичних прав Міжнародний пакт про громадянські і політичні права проголошує право кожного громадянина без будь-якої дискримінації брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і через своїх вільно обраних представників, голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців; допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби (ст. 25).

Відповідно до Пакту про громадянські і політичні права, закріплені в ньому певні фундаментальні права і свободи мають дотримуватися у будь-якій ситуації, навіть в умовах збройних конфліктів. Так, згідно з п. 1 ст. 4 цього документу «під час надзвичайного становище в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави -учасниці цього Пакту можуть вжити заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом лише настільки, наскільки це диктується гостротою становища, за умови, що такі заходи не є сумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження». Але далі в п. 2 цієї ж ст. 4 застерігається, що це положення не може бути застосоване до таких

фундаментальних прав і свобод як: право на життя (ст. 4); заборона піддавати катуванню чи жорсткому нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (ст. 7); заборона рабства, работоргівлі, підневільного стану (п.1,2 ст.8); позбавлення волі на тій лише підставі, що невиконані якісь договірні зобов'язання (ст. 11); заборона скасування принципу, згідно з яким кримінальний закон не має зворотної сили (ст. 15); право кожної людини на визнання її правосуб'єктності (ст. 16); право кожного на свободу думки, совісті і релігії (ст. 18) [107].

В подальшому до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права було прийнято 2 факультативних протоколи. Перший встановив компетенцію Комітету з прав людини розглядати особисті скарги на держави – учасниці Протоколу про невиконання ними прийнятих зобов'язань і визначає критерії приємливості індивідуальних скарг [108]. Другий факультативний протокол направлений на відміну смертної кари і зобов'язує усі держави вжити усіх необхідних заходів з цього приводу. При цьому, даний Протокол забороняє робити винятки, окрім винятку пов'язаного із воєнним станом [109].

Поряд з ООН вагомий внесок в утвердження прав людини здійснено і регіональними міжнародними організаціями: Рада Європи, ЄС, СНД, Ліга Африканських держав, Організація Американських держав та ін. Діяльність цих міжнародних організацій спрямована на вирішення проблем регіонального характеру, зокрема і у сфері прав людини.

В рамках їх діяльності було розроблено та прийнято цілу низку міжнародних договорів у сфері захисту прав людини. Особливістю цих договорів є те, що вони не повинні суперечити відповідним універсальним договорам і можуть встановлювати додаткові гарантії реалізації прав людини.

Важливе значення у забезпеченні прав людини має **Європейська конвенція про захист прав людини та основних свобод (1950р.)** [110], учасником якої є і Україна.

Дана Конвенція і відповідні протоколи до неї дали змогу запровадити унікальну й дієву систему контролю за виконанням державами-учасницями закріплених у цих документах стандартів у галузі прав людини – *Європейський суд з прав людини*.

Найважливішою перевагою цього документа є те, що:

по-перше, вона увібрала в себе практично всі норми, що стосуються особистих прав людини, що містяться в документах універсального характеру, деталізувала їх і передбачила юридичні механізми їх реалізації, обмежувальні заходи по відношенню до держави і влади;

107 Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ООН. Пакт. Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

108 Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: ООН. Протокол, Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_086#Text

109 Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари: ООН. Протокол, Міжнародний документ від 15.12.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_187#Text

110 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Рада Європи. Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

по-друге, вона окреслює певні межі діяльності держави, застерігає її органи від невинного втручання в сферу особистих прав і свобод людини, від всевладдя та свавілля.

В цілому як в рамках ООН так і регіональних міжнародних організацій було прийнято цілу низку міжнародно-правових документів у сфері прав людини. Зокрема, важливими міжнародними документами з прав людини є: *Конвенція про попередження злочинів геноциду і покарання за нього (1948 р.)*; *Конвенція про політичні права жінок (1952 р.)*; *Конвенція про статус біженців (1951 р.)*; *Конвенція про статус апатридів (1964р.)*; *Декларація прав дитини (1959р.)*; *Конвенція про права дитини (1989р.)*; *Європейська конвенція про захист прав і фундаментальних свобод людини з протоколами (1950 р.)*; *Європейський соціальний статут (1961 р.)*; *Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.)*; *Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства (1965 р.)*; *Міжнародний договір про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.)*; *Міжнародна конвенція про знищення злочинів апартеїду і покарання за нього (1973 р.)*; *Підсумковий акт Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975 р.)*; *Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання (1984 р.)*; *Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації стосовно жінок (1979 р.)*; *Конвенція про права дитини (1989 р.)*; *Підсумковий документ Віденської зустрічі представників держав – учасниць Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1989 р.)*; *Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих - мігрантів і членів їх сімей (1990 р.)*; *Документ Копенгагенської наради-конференції з людського виміру НБСЕ (1990 р.)*; *Гельсінський документ НБСЕ «Виклик часу змін» (1992 р.) та ін.*

Сучасне міжнародне право характеризується наявністю системи актів у сфері прав людини, що складають законодавство. Воно включає п'ять різновидів документів:

1. Міжнародний білль про права людини, що містить перелік невід'ємних прав.
2. угоди, спрямовані на запобігання та покарання злочинів, що призводять до масових порушень прав людини (наприклад, *Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів проти людства від 26 жовтня 1968 р.*).
3. Конвенції, націлені на захист груп населення, які потребують особливого піклування з боку держави (наприклад, *Конвенція про права дитини 1989 р.*).
4. Конвенції, спрямовані на захист індивіда від зловживань з боку органів держави та посадових осіб (наприклад, *Женевські конвенції 1949 р. про захист жертв війни*).
5. міждержавні конференції з прав людини, що приймають заключні документи, обов'язкові для виконання державами-учасницями (наприклад, *Заключний документ Всесвітньої конференції з прав людини. Відень, 1993 р.*).

Сьогодні основні права і свободи людини вже не є об'єктом внутрішньої компетенції тільки держави, а стали справою всього міжнародного співтовариства. Ці основні права і свободи відображені у низці найважливіших

міжнародно-правових актів, що встановлюють загальнолюдські стандарти прав і свобод особистості.

У науковій літературі та практиці застосування до сьогодні не існує усталеного розуміння поняття «міжнародно-правових стандартів у сфері прав людини». Так, на думку С. Черниченка, міжнародні стандарти в галузі прав людини – це міжнародно-правові, тобто такі, що випливають з норм міжнародного права, обов'язків держав [111; 112].

З позиції П. Рабіновича та О. Венецької **«міжнародні стандарти прав людини – це закріплені у міжнародних актах і документах, текстуально уніфіковані й функціонально універсальні (для певних міжнародних об'єднань держав) принципи та норми, які за посередництвом вельми абстрактних, здебільшого оціночних, терміно-понять фіксують мінімально необхідний або бажаний зміст і/чи обсяг прав людини, зумовлювані досягнутим рівнем соціального розвитку та його динамікою, а також встановлюють позитивні обов'язки держав щодо їх забезпечення, охорони й захисту та передбачають за їх порушення санкції політико-юридичного чи політичного характеру»** [113].

З позиції «європейської інтерпретації», запропонованої С.А. Горшковою, такими стандартами слід визнавати правові норми конвенцій і сформоване на основі рішень Європейського Суду та Комісії з прав людини прецедентне право, на які спирається правова система європейських держав [114].

Деякі науковці вважають, що «міжнародні стандарти прав людини – це закріплені у міжнародних актах та інших міжнародних документах певні показники цих прав, до досягнення яких заохочуються або ж зобов'язуються держави». З їх позиції згадані стандарти є своєрідними взірцями ("еталонами"), на які покликані орієнтуватись у своїй діяльності різні Держави та інші учасники суспільного життя. Показово, що у преамбулі Загальної декларації прав людини, яка зазвичай визнається найголовнішим джерелом таких стандартів, зазначено, що ця Декларація прийнята як "взірець, відповідати якому мають прагнути усі народи і держави" [115].

Вищенаведені трактування міжнародних стандартів у сфері прав людини дозволяють виділити їх **характерні ознаки**.

1. мають фіксований характер.

Дані стандарти закріплюють (фіксують) у міжнародно-правових договорах: а) певний зміст; б) певний обсяг; в) водночас і зміст, й обсяг прав людини.

Ці стандарти становлять закріплені у міжнародних актах та інших міжнародних документах ті праволюдні показники, до досягнення яких зобов'язуються або заохочуються держави.

111 Орзіх М. Міжнародно-правові стандарти і права людини в Україні. *Право України*. 1992. № 4.

112 Права людини у міжнародному та внутрішньодержавному праві: URL: http://5ka.at.ua/load/pravo/prava_lyudini_u_mizhnarodnomu_ta_vnutrishnoderzhavnomu_pravi_kursova_robota/49-1-0-22161

113 Рабінович П., Венецька О. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, поняття. *Юридичний вісник України*. № 49. 2012. URL: <http://www.judges.org.ua/dig3623.htm>

114 Бадалянц Ю.С., Д.А. Ягофаров. Права людини: навчальний посібник. Москва-Рязань: Видавництво «Повірений». 2006. 519 с. URL: <http://pravolib.pp.ua/mejdunarodno-pravovyye-standartyi-oblasti-prav-18475.html>

115 Міжнародні стандарти прав і свобод людини та їх національна імплементація. URL: http://pidruchniki.com/13560615/pravo/mizhnarodni_standarti_prav_svobod_lyudini_natsionalna_implementatsiya

2. *обов'язковість* (або принаймні бажаність) – вони, з огляду на їх деонтичний статус, можуть бути настановами або формально-обов'язковими, або ж рекомендаційними, які мають братись до уваги при конструюванні, моделюванні усіх інших юридичних норм стосовно прав людини. Тому таку властивість цих стандартів деякі автори називають *модельністю*.

3. *універсальність* – всесвітня чи регіональна. Про це було вказано у Декларації "Верховенство права на національному та міжнародному рівнях" прийнятій на 67-й сесії Генеральною Асамблеєю ООН 19 вересня 2012 року. У ній зазначено, зокрема, таке: "Ми підтверджуємо урочисте зобов'язання наших Держав виконувати свої обов'язки зі сприяння загальній повазі, дотриманню і захисту усіх прав людини і основоположних свобод для всіх. Універсальна природа цих прав і свобод не підлягає сумніву. Ми наголошуємо на обов'язку всіх Держав у відповідності зі Статутом поважати права людини і основоположні свободи для всіх, без будь-яких відмінностей" (п.6) [116].

4. *гранична абстрактність* застосовуваних у них терміно-понять. У літературі слушно зверталась увага на те, що, «стандарт, які встановлюються на світовому рівні, мають бути максимально загальними, абстрактними, які не визначають конкретний обсяг прав і свобод. Універсальні стандарти мають виходити із загальнолюдських цінностей, а не із уявлень окремих цивілізацій». Втім, офіційне тлумачення таких стандартів задля практичних цілей все одно нерідко здійснюватиметься з урахуванням конкретно-історичних умов і обставин їх застосування [117].

5. *змістова динамічність* (забезпечувана, насамперед, за посередництвом їх офіційної інтерпретації – навіть при незмінності загального текстуального вираження) [118, с.13].

Міжнародні стандарти у сфері прав людини – це *обов'язкові для всіх держав правила поведінки з людьми, що полягають у необхідності гарантувати особам, які перебувають під їх юрисдикцією, встановлені універсальними і регіональними міжнародно-правовими актами права і свободи, а також не зазіхати на такі права і свободи.*

Види міжнародних стандартів прав людини:

1. *Стандарти за простором* (територією) дії можуть бути *універсальними*, тобто визнаними в усьому світі, і *регіональними*.

2. *Регіональні стандарти*, маючи особливості, які випливають із традицій, рівня розвитку якої-небудь групи країн, можуть йти далі універсальних, бути більш широкими, конкретними (*наприклад, стандарти, прийняті в рамках загальноєвропейського процесу*).

3. *За колом адресатів* стандарти бувають *загальні* (стосуються усіх людей) і *спеціалізовані* (адресовані членам певних соціальних груп).

116 Declaration of the High-level Meeting of the General Assembly on the Rule of Law at the National and International Levels. A/67/L.1. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N12/516/51/PDF/N1251651.pdf?OpenElement>

117 Рабинович П., Венецька О. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, поняття. *Юридичний вісник України*. № 49. 2012. URL: <http://www.judges.org.ua/dig3623.htm>

118 Гончаров В. В. Офіційне тлумачення юридичних норм як засіб встановлення і трансформації їх змісту : автореф. дис.... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2012. 18 с.

4. *Залежно від суб'єкта* встановлення поділяються на *стандарти ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи* тощо.

До міжнародних стандартів відносяться не лише права й свободи людини, але й умови, в яких вони реалізуються і які пов'язані з законними обмеженнями та заборонами. Крім того, міжнародним співтовариством вироблено низку стандартів діяльності державних органів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Так, зокрема, у Резолюції Генеральної Асамблеї ООН Встановлення міжнародних стандартів в галузі прав людини» № 41/120 від 4 грудня 1986 р. зазначено, що стандарти повинні:

- ✓ відповідати існуючим нормам міжнародного права;
- ✓ мати базовий характер;
- ✓ виходити з поняття гідності та цінності людини;
- ✓ бути досить чіткими, щоб дати можливість виділити права і обов'язки, які можна реалізувати;
- ✓ містити в собі, по можливості, механізм ефективної імплементації, в тому числі й систему звітів;
- ✓ привертати увагу й залучати підтримку міжнародного співтовариства [119].

Міжнародні стандарти у сфері прав людини складаються із сукупності принципів та норм, що встановлюють:

1. права та свободи людини в різноманітних сферах життєдіяльності;
2. обов'язки держави із забезпечення та дотримання прав людини без будь-якої дискримінації як у мирний час, так і у період збройних конфліктів;
3. загальні принципи природного права;
4. відповідальність за злочинне порушення прав людини;
5. напрями розвитку та розширення сфери прав людини;
6. напрями посилення контрольного механізму за виконанням державами взятих на себе зобов'язань у сфері прав людини [120].

На їх основі кожна держава зобов'язана упорядкувати чинне законодавство, усунути протиріччя з нормами міжнародного права, відмінити застарілі норми, ліквідувати прогалини.

Міжнародні стандарти прав і свобод людини виконують наступні *функції*:

- 1) визначають нормативний мінімум або припустимий консенсус для державної регламентації;
- 2) встановлюють критерії оцінки виконання міжнародних зобов'язань;
- 3) відбивають нову етику у взаєминах між членами міжнародного співтовариства, міжнародними інститутами й людиною;
- 4) сприяють зростанню міжнародного інтересу до прав людини;
- 5) слугують засобом інформаційного обміну;
- 6) містять рекомендації з формування національної практики забезпечення прав і свобод людини;
- 7) сприяють імплементації міжнародних зобов'язань у даній сфері;

119 Встановлення міжнародних стандартів у сфері прав людини Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 1986 р., № 41/120 / Офіційний веб-сайт ООН. URL: <http://www.un.org/ru/ga/41/docs/41res.shtml>

120 Міжнародні стандарти прав людини. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part2/408.htm

8) висувають загальнодемократичні вимоги до держав щодо належного забезпечення прав і свобод людини [121, с.187].

Становлення міжнародного права прав людини пов'язане не тільки з розробкою й ухваленням міжнародних актів універсального та регіонального характеру, у яких права людини було систематизовано, а також із формуванням міжнародних організаційних механізмів захисту цих прав.

Захист прав людини – це комплекс організаційно-правових засобів, що забезпечують право людини на правовий захист, призначених для усунення перешкод на шляху здійснення прав людини, а також відновлення порушених прав і покарання винних у їх порушенні і гарантованих державою і міжнародним співтовариством [122].

Механізми міжнародного захисту прав людини являють собою систему міжнародних (міждержавних) органів і організацій, що діють з метою здійснення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у випадку порушення.

Залежно від рівня реалізації механізмів захисту прав людини розрізняються:

✓ універсальні механізми, які діють на рівні всього світу (наприклад, Рада з прав людини при Генеральній Асамблеї ООН, Комісія з прав людини ЕКОСОП ООН, Комітет з прав людини, Верховний комісар ООН з прав людини, Верховний комісар ООН у справах біженців і т.д.);

✓ регіональні механізми, що діють на території певного регіону (Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Європейський суд по правах людини, Американський комітет з прав людини тощо).

Залежно від підстав створення, міжнародні органи, спрямовані на захист прав людини, поділяються так:

1. *Органи, що утворені міжнародними організаціями.* Специфікою діяльності цих органів є те, що їхні рішення мають, як правило, рекомендаційний характер і забезпечуються лише авторитетом самих організацій. До таких органів належать Рада ООН з прав людини, Комісія зі становища жінок (засновані Економічною та Соціальною радою ООН), Верховний комісар ООН у справах біженців (посада заснована Генеральною Асамблеєю ООН), Міжнародне бюро праці (засноване Міжнародною організацією праці) тощо.

2. *Конвенційні органи, що утворені на підставі міжнародних договорів.* Це, зокрема, Комітет з прав людини (діє на підставі Пакту про громадянські та політичні права 1966 р.), Європейський суд з прав людини (діє на підставі Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р.), Комітет з прав дитини (заснований відповідно до Конвенції про права дитини 1989 р.) тощо [123, с. 67; 124, с. 106-107].

121 Почанська О.С. Міжнародно-правові стандарти у сфері забезпечення прав громадян, засуджених до позбавлення волі: поняття, особливості, функції. *МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА»*. 2018. № 2. С. 185-190.

122 Міжнародні та державні механізми захисту прав людини і громадянина. URL: http://stud.com.ua/6735/pravo/mizhnarodni_derzhavni_mehanizmi_zahistu_prav_lyudini_gromadyanina

123 Наливайко Л.Р., Степаненко К.В., Щербина Є.М. Міжнародний захист прав людини: навчальний посібник. Дніпро: ДДУВС, 2016. 221 с.

Важливу роль у захисті прав та свобод людини відіграє **Організація Об'єднаних Націй**. У структурі ООН діють окремі інститути та організації, які займаються безпосереднім захистом прав та свобод людини. Серед них доцільно виділити наступні:

1. *Генеральна Асамблея ООН* – основний орган ООН який розглядає та приймає міжнародно-правові акти в сфері прав людини. Питання прав людини розглядають в Головних комітетах Асамблеї, а також у її допоміжних органах (наприклад, у спеціальних комітетах з дискримінації, проти апартеїду тощо).

2. *Економічна та Соціальна Рада (ЕКОСОР)* – основний орган ООН, який координує економічну та соціальну діяльність ООН, в тому числі готує рекомендації з метою залучення всіх до виконання прав та основних свобод.

ЕКОСОР служить центральним форумом для обговорення міжнародних економічних і соціальних проблем і вироблення рекомендацій відносно політики для держав - членів і системи Організації Об'єднаних Націй. Вона відповідає за:

- ✓ сприяння підвищенню рівня життя, повної зайнятості населення й економічному й соціальному прогресу;
- ✓ виявлення способів дозволу міжнародних проблем в економічній і соціальній областях і в області охорони здоров'я;
- ✓ сприяння міжнародному співробітництву в області культури та освіти;
- ✓ заохочення загальної поваги прав людини й основних свобод [125, с. 375].

ЕКОСОР складається з регіональних комісій, функціональних комісій та експертних органів, постійних комітетів та спеціальних органів (наприклад, Комісія з питань становища жінок).

3. *Секретаріат ООН* – здійснює повсякденну роботу Організації відповідно до мандату Генеральної Асамблеї та інших головних органів ООН.

Секретаріат складається з департаментів та канцелярій, які відповідають за певні види діяльності. Зокрема, в рамках Департаменту з політичних питань і питань світобудівництва діє відділ з прав палестинців.

4. *Рада з прав людини* – міжурядовий орган системи ООН, до складу якого входять 47 держав, відповідальних за заохочення та захист усіх прав людини у всьому світі. До компетенції Ради входить обговорення всіх тематичних питань та ситуацій у галузі прав людини.

Рада заснувала такі допоміжні експертні механізми, які надають Раді експертні знання з конкретних питань та форуми, що забезпечують майданчики для діалогу та співпраці. Ці органи в основному зосереджені на проведенні досліджень, наданні наукових консультацій або виявленні найкращих практик. Вони щорічно зустрічаються з Радою та надають їй звіт:

- ✓ Експертний механізм з прав корінних народів
- ✓ Експертний механізм із права на розвиток
- ✓ Форум з проблем меншин
- ✓ Соціальний форум Ради з прав людини

124 Степаненко К.В. Конвенційний механізм міжнародного захисту прав людини в системі ООН. Альманах міжнародного права. Випуск 19. URL: <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/2096/1/13.pdf>

125 Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / За заг. ред. Теліпко В.Е. К.: Центр учбової літератури, 2010. 608 с.

- ✓ Форум з питань підприємницької діяльності та прав людини
- ✓ Форум з питань прав людини, демократії та верховенства права [126].

Відповідно до Резолюції 5/1 «Рада ООН з прав людини: Інституційне будівництво» від 8 червня 2007 р Радою з прав людини встановлено нову процедуру розгляду скарг щодо грубого порушення прав людини та основних свобод у будь-якій точці світу та за будь-яких обставин. Процедура розгляду скарг зачіпає повідомлення, надані окремими особами, групами осіб або неурядовими організаціями, які стверджують, що стали жертвами порушень прав людини або мають надійну інформацію про такі порушення. Дана процедура має конфіденційний характер і спрямована на забезпечення неупередженості, об'єктивності, ефективності та своєчасності процесу, а також його орієнтованість на інтереси жертв [127].

5. *Управління Верховного комісара ООН з прав людини* (Управління ООН з прав людини) є провідною структурою ООН у галузі прав людини.

Управління ООН з прав людини наділене унікальним мандатом для того, щоб:

1. заохочувати та захищати всі права людини – викриває випадки порушення прав людини по всьому світу та допомагає розробляти стандарти, які використовуються для оцінки прогресу в галузі прав людини у всьому світі;

2. допомагати розширювати права та можливості людей – здійснює заходи дослідницького, просвітницького та інформаційного характеру, що сприяє підвищенню обізнаності та участі міжнародної спільноти та громадськості у правозахисній діяльності;

3. допомагати державам – допомога із запобігання порушення і сприяння вирішення ситуацій, які можуть призвести до конфлікту.

4. включати права людини в програмну діяльність ООН – здійснення всебічного обліку прав людини в рамках усіх програм ООН [128].

Очолює та несе відповідальність за діяльність Управління ООН з прав людини – *Верховний комісар ООН з прав людини* – має статус посадової особи ООН і несе під керівництвом і егідою Генерального секретаря основну відповідальність за діяльність Організації Об'єднаних Націй в галузі прав людини.

Верховний комісар:

– виконує функції, доручені йому чи їй Генеральною Асамблеєю у резолюції 48/141 від 20 грудня 1993 року та у наступних резолюціях директивних органів;

– консультує Генерального секретаря з питань політики Організації Об'єднаних Націй у галузі прав людини;

– забезпечує підтримку у здійсненні проектів та заходів, а також органів, що діють у рамках програми у галузі прав людини;

126 Рада з прав людини ООН. URL: <https://www.ohchr.org/ru/hr-bodies/hrc/other-sub-bodies>

127 Процедура розгляду скарг Ради з прав людини ООН. URL: <https://www.ohchr.org/ru/hr-bodies/hrc/complaint-procedure/hrc-complaint-procedure-index>

128 Про Управління ООН з прав людини. URL: <https://www.ohchr.org/ru/about-us>

– представляє Генерального секретаря на засіданнях органів з прав людини та інших заходів, присвячених правам людини; та виконує спеціальні завдання за рішенням Генерального секретаря.

6. *Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй у справах біженців* (УВКБ) має мандат щодо забезпечення міжнародного захисту біженців та надання їм допомоги та, у співпраці з урядами, знаходження рішень для полегшення їхньої тяжкої долі. Крім того, УВКБ забезпечує захист осіб без громадянства та докладає зусиль для запобігання та скорочення безгромадянства. Воно діє як провідна глобальна установа із захисту та спільного керівництва в галузі координації роботи таборів та управління ними та забезпечення житлом у надзвичайних ситуаціях щодо внутрішньо переміщених осіб.

У відповідності зі ст. 57 і 63 Статуту ООН із Організацією пов'язані різні установи, створені міжурядовими угодами в галузі економіки, соціальних відносин, культури, освіти, охорони здоров'я та ін. Спеціалізовані установи є постійно діючими міжнародними організаціями, які працюють на підставі власних статутів і угод з ООН. Сьогодні існує 16 таких організацій. Однак далеко не всі ці установи займаються правами людини. Для тих, що здійснюють правозахисну діяльність, вона не є основною, а впливає із загально-соціальної спрямованості їх діяльності і, відповідно, лише доповнює її.

До таких установ відносяться насамперед Міжнародна Організація Праці (МОП) і Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) та ін. Саме цими спеціалізованими органами ООН було розроблено ряд міжнародних актів направлених на захист прав людини. Так, у 1958 було прийнято Конвенцію МОП про роботу і зайнятість, а у 1990 р. Міжнародну конвенцію про захист прав трудящих-мігрантів і членів їх сімей. У 1960 р. прийнято Конвенцію ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти.

Усі вищезазначені та інші органи, в тому числі і спеціалізовані органи та установи, ООН у своїх сукупності створюють універсальну систему міжнародного захисту прав людини та основних свобод.

Не менш важливим елементом міжнародного механізму захисту прав людини є **регіональні міжнародні організації**.

На сьогодні у світі існує три дієздатні **регіональні системи захисту прав людини**:

1. Міжамериканська,
2. Африканська,
3. Європейська.

Міжамериканська. Вона діє в рамках Організації Американських Держав і представлена Міжамериканською комісією з прав людини і Міжамериканським судом з прав людини. На відміну від відповідного європейського органу Міжамериканський суд не вчинив якогось значного впливу на формування регіональних стандартів прав людини, розглянувши за 40 років існування ледь більше 10 справ. Уся правозахисна діяльність лягла, таким чином, на Комісію, в яку можуть звертатися зі скаргою будь-які фізичні особи, групи, особи чи недержавні організації. Комісія вживає заходів до досягнення дружнього врегулювання, а якщо це не вдалося, – вона приймає висновок у справі. Ці

висновки мають велику моральну вагу, їх, як правило, враховують держави, обвинувачені в порушеннях прав людини.

Африканська. Вона складається з Африканської комісії прав людини і народів, що є органом Організації Африканської Єдності. Вона діє на підставі Африканської хартії прав людини і народів. Комісія заслуховує кожні два роки звіти держав про законодавчі й інші заходи для захисту прав людини. Комісія з цього приводу формулює судження і пропозиції. Також вона розглядає заяви громадян і недержавних організацій про масові і систематичні порушення прав людини. По них Комісія готує свої висновки для вищого органу ОАЕ – Асамблеї глав держав і урядів.

Європейська. Європейська система захисту прав людини та основних свобод складається з трьох основних компонентів:

- 1) системи діяльності Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ);
- 2) системи Європейського Союзу;
- 3) системи Ради Європи.

В рамках системи **ОБСЄ** вироблено механізм створення норм із прав людини і контролю за їх виконанням. Відправним моментом системи було підписання в 1975 р. в Гельсінкі Заключного акта Наради з питань безпеки і співробітництва в Європі. Серед принципів, проголошених Декларацією, — принцип поваги людини і основних свобод, зокрема свободи думки, совісті, релігії і переконань. Держави зобов'язалися дотримуватися прав людини без огляду на расу, стать, мову і релігію, поважати людську гідність, розвивати контакти між людьми. Вони наголосили на своїх зобов'язаннях поважати свободу особи сповідувати релігію або віру, право національних меншин, право на рівність перед законом і право осіб знати свої права і обов'язки і поводитися у відповідності з ними. В подальшому члени ОБСЄ неодноразово підтверджували свої зобов'язання, висловлювали рішучість удосконалювати свої національні закони й адміністративні правила в галузі прав людини. На Віденській зустрічі представників держав-учасниць 1989 р., крім підтвердження взятих раніше зобов'язань у галузі прав людини, було: розширено правові можливості національних меншин; держави-учасниці зобов'язалися поважати право кожного вільно пересуватися і вибирати місце проживання на території країни, покидати будь-яку країну, включаючи власну, і повертатися в свою країну і підтвердили процесуальні права і стандарти поводження з ув'язненими; фактично виступили проти смертної кари, допустивши її лише за тяжкі злочини й у відповідності з чинними на період злочину законами [129, с.382].

В Рамках **Європейського Союзу** (далі – ЄС) гарантії прав і свобод охоплюють інституційні, процесуальні та матеріальні заходи. До інституційних гарантії належать судовий захист і позасудові механізми захисту. Процесуальні гарантії надають право особі на справедливий і публічний розгляд її справи протягом розумного часу незалежним і неупередженим судом. Матеріальні

¹²⁹ Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / За заг. ред. Теліпко В.Е. К.: Центр учбової літератури, 2010. 608 с.

гарантії полягають у компенсації збитків, завданих особам з боку інших осіб [130, с. 134].

Судовий захист прав людини здійснюється в рамках Суду ЄС. Суд ЄС виконує функції міжнародного, адміністративного, федерального, конституційного суду. Відповідно до Статуту Суду, затвердженому Радою ЄС, що визначає організаційний аспекти його діяльності і процедуру судочинства, позивачами в ньому можуть виступати всі суб'єкти права ЄС, а саме: органи Європейського Союзу, держави-члени ЄС, їх юридичні і фізичні особи, національні судові органи [131].

Юрисдикція суду ЄС поширюється на:

- розгляд спорів між державами – членами ЄС і закріплена у ст. 273 Договору про функціонування ЄС;
- ухвалює рішення відповідно до арбітражних застережень, які містяться в контрактах, укладених ЄС або від його імені, незалежно від того, регулюється цей контракт публічним чи приватним правом (ст. 271 Договору про функціонування ЄС);
- розглядати спори за позовами від інститутів ЄС і приватних осіб по оскарженню актів інститутів ЄС (статей 263 і 265 Договору про функціонування ЄС);
- розглядати спори щодо відшкодування збитків, завданих інститутами або службовцями Союзу, у випадку позадоговірної відповідальності (ст. 268 Договору про функціонування ЄС);
- здійснює перевірку актів Союзу на відповідність установчим договорам (ст. 263 Договору про функціонування ЄС);
- має преюдиціальну юрисдикцію стосовно звернень національних судів щодо тлумачення установчих договорів, дійсності й тлумачення актів інститутів ЄС, органів або установ ЄС (ст. 267 Договору про функціонування ЄС) [132].

Юрисдикція Суду є обов'язковою для держав-членів.

В ході своєї діяльності Суд ЄС посилається на судову практику Європейського суду з прав людини.

До позасудових інститутів, що забезпечують захист прав особи, можна віднести такі органи: омбудсмен Європейського Союзу, Агентство основних прав Європейського Союзу та органи Європейського Союзу (Комісія ЄС та Рада ЄС). Слід наголосити, що функції цих органів у галузі прав особи належать до захисту прав особи від зазіхань з боку органів Європейського Союзу, а не країн-учасниць ЄС.

130 Біліченко В.В. Механізм європейської системи захисту прав людини. Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2018. Серія ПРАВО. Випуск 53. Том 2. С. 133-135.

131 Протокол (№ 3) про Статут Суду Європейського Союзу (Протокол про Статут Суду Європейського економічного співтовариства): ЄЕС. ЄС. Протокол, Статут, Міжнародний документ від 17.04.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_618#Text

132 Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями: ЄС. ЄЕС. Договір. Декларація. Протокол. Міжнародний документ від 07.02.1992, 25.03.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text

Позасудові органи, до провадження яких належить захист прав особи, можна категоризувати таким чином:

1. Залежно від мети утворення:

- ✓ спеціалізовані інститути із захисту прав особи: Агентство основних прав Європейського Союзу, Омбудсмен Європейського Союзу;

- ✓ органи загальної компетенції: комісія ЄС, Рада ЄС.

2. За суб'єктом, який може звернутися до інституту для захисту права:

- ✓ омбудсмен Європейського Союзу (звернення окремих осіб);

- ✓ Агентство основних прав Європейського Союзу (звернення лише органів Європейського Союзу);

- ✓ Рада ЄС (звернення лише країн-учасниць Європейського Союзу).

Повноваження *омбудсмена Європейського Союзу* стосуються розгляду петицій стосовно роботи органів ЄС, окрім Суду ЄС. Головним принципом його функціонування є принцип незалежності та неупередженості. Крім аналізу скарг, що надсилаються, омбудсмен має можливість самостійно розпочати розгляд ситуації, яка може призвести до протиправних дій стосовно прав і свобод особи.

Повноваження омбудсмена стосуються:

- скарги стосовно центральних і місцевих органів державної влади країн-учасниць (в тому числі якщо предмет скарги прямо чи опосередковано стосується права ЄС);

- скарги на бездіяльність або дії державних органів правосуддя та омбудсменів;

- скарги стосовно діяльності окремих приватних суб'єктів [133].

З 2007 року діє *Агентство ЄС з основних прав* (далі - Агентство) – консультативний орган, покликаний сприяти реалізації загальноєвропейського принципу поваги прав і свобод людини на території держав-членів ЄС.

У структуру Агентства входять:

1. Керуючий орган, до складу якого входять по одному незалежному представнику від кожної держави-члена ЄС, який має належне уявлення про основні права людини і досвід в сфері управління, один представник від Ради Європи та два – від Європейської комісії;

2. Виконавча рада, до складу якої входять Голова та заступники Голови Керуючого органу, два інших члени Керуючого органу і один з двох представників Європейської комісії. Виконавча рада готує проекти рішень Керуючого органу;

3. Науковий комітет, що складається з одинадцяти висококваліфікованих незалежних фахівців, що забезпечують науковий підхід до забезпечення якості роботи Агентства;

4. Директорат, очолюваний Директором, який відповідає за виконання завдань, покладених на Агентство, а також підбирає персонал. Директорат складається з шести департаментів.

133 Коваленко Я. ЄС на захисті прав людини. *Юридична газета online*. №36 (638). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/es-na-zahisti-prav-lyudini.html>

Відповідно до Директиви Ради ЄС, завдання Агентства зводяться до двох основних:

1) надання допомоги, в тому числі консультативної, з питань дотримання прав людини, органам, інститутам і державам-членам ЄС, які застосовують право ЄС;

2) збір і аналіз інформації про рівень забезпечення і захисту прав людини в державах-членах ЄС з подальшою розробкою пропозицій, рекомендацій, методів і засобів вдосконалення права ЄС з питань заохочення і захисту прав людини.

До компетенції Агентства не входить розгляд індивідуальних або міждержавних скарг [134, с. 76].

Рада Європи. Європейський правозахисний механізм заснований на низці договорів, основним серед них є Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950р. [135]. Права людини, що потребують захисту містяться у Розділі I даної Конвенції та у Протоколах до неї й охоплюють найважливіші цивільні, політичні та економічні права, в тому числі: право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, свободу думки, свободу совісті та віросповідання, свободу вираження поглядів, право на мирні зібрання, право на об'єднання і асоціації, право на повагу до приватного і сімейного життя, право на справедливий судовий розгляд, право на повагу власності, заборона дискримінації, катувань, рабства, примусової праці, недопустимість покарання без закону та інші права.

Крім неї, у рамках Ради Європи розроблені Європейська соціальна хартія, Європейська конвенція прав меншостей, Європейська конвенція прав дитини, Європейська конвенція запобігання катуванням та ін.

Провідне місце в захисті прав і свобод людини в рамках ради Європи належить **Європейському суду прав людини** (далі – Європейський суд). Європейський суд є постійно діючим двопалатним судовим органом, який складається з такої кількості суддів, яка відповідає кількості держав – членів Ради Європи. Юрисдикція Суду поширюється на всі справи, що пов'язані з тлумаченням та застосуванням Європейської Конвенції з прав людини. Він розглядає як індивідуальні скарги, так і скарги держав-членів.

Європейський суд виносить рішення, керуючись нормами Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950р. і практикою застосування своїх попередніх рішень. Це означає, що в Європейському суді діє прецедентна система.

До Європейського суду із заявою може звернутися будь-який громадянин держави-члена ради Європи, якщо він вважає, що він особисто є потерпілим від порушення прав і свобод, гарантій, визначених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950р., або в протоколах до неї. Заява має стосуватися лише порушень, допущених однією з держав, на які поширюється дія Конвенції. Вона може бути прийнятою до розгляду Судом, якщо з дня прийняття

134 Шуміло І.А. Міжнародна система захисту прав людини : навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О. 168 с.

135 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Рада Європи. Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

останнього рішення національними органами в даній справі пройшло не більше ніж шість місяців (ч.1 ст. 35 Конвенції) [136].

Заяви до суду можуть бути залишені без розгляду у випадках:

1. анонімні скарги. Дана умова є єдиною для всіх міжнародних органів захисту прав людини, в тому числі і для механізмів Ради Європи. Однак заявник може просити не вказувати його ім'я у випадку офіційного опублікування результатів розгляду скарги;

2. не підлягають розгляду справи, які раніше вже розглядалися Судом;

3. не може бути прийнято скаргу, яка є предметом розгляду в іншому міжнародному органі. Мова може йти, наприклад, про розгляд такої справи в Комітеті з прав людини, в Комітеті проти катувань, в Комітеті з ліквідації дискримінації щодо жінок і в інших міжнародних органах, що розглядають петиції (скарги);

4. неприйнятні будь-які скарги, що несумісні з положеннями Конвенції, явно необґрунтовані чи такі, які є зловживанням правом на подання заяви.

Європейський суд не розглядає скарги на окремих осіб або приватні організації, такі як комерційні компанії, а також не уповноважений скасовувати національні рішення або закони. Він не несе відповідальності за виконання своїх рішень. Як тільки Європейський суд виніс рішення, відповідальність переходить на розгляд Комітету Міністрів Ради Європи, в завдання якого входить контроль виконання і забезпечення того, щоб будь-які компенсації виплачувалися.

§ 7. Міжнародно-правова відповідальність

Важливу роль у забезпеченні стабільного функціонування міжнародної системи відіграє інститут міжнародно-правової відповідальності.

Інститут міжнародної відповідальності – це загальносистемний інститут міжнародного права, принципи і норми якого визначають для суб'єктів міжнародного права юридичні наслідки міжнародно-протиправних діянь, а також спричинення шкоди внаслідок діяльності, не забороненої міжнародним правом [137, с. 279].

Міжнародно-правова відповідальність охоплює правовідносини, що виникають за міжнародним правом у зв'язку з міжнародно-протиправним діянням. Відповідно, змістом такої відповідальності виступають ті негативні наслідки, які настають для суб'єкта міжнародного права в результаті порушення ним міжнародного права.

Сутність міжнародно-правової відповідальності було сформульовано Комісією з міжнародного права, яка визначила його як «всі форми правових відносин, що можуть виникнути в міжнародному праві у зв'язку із правопорушенням, вчиненим державою, – незалежно від того, чи обмежуються ці відносини правовідносинами між державою, що вчинила неправомірну дію, і державою, яка безпосередньо постраждала, або ж вони поширюються також на

¹³⁶ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Рада Європи. Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

¹³⁷ Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / За заг. ред. Теліпко В.Е. К.: Центр учбової літератури, 2010. 608 с.

інших суб'єктів міжнародного права, і незалежно від того, чи обмежуються ці відносини зобов'язанням винної держави поновити право потерпілої держави та відшкодувати завдану шкоду, містять можливість самої потерпілої держави та інших суб'єктів застосувати до винної держави будь-які санкції, передбачені міжнародним правом» [138, с. 126].

Міжнародно-правова відповідальність – це обов'язок суб'єкта міжнародного права усунути шкоду, заподіяну іншому суб'єкту міжнародного права в результаті порушення міжнародно-правового зобов'язання, а у випадках, передбачених міжнародним договором, – також і шкоду, заподіяну правомірними діями.

Міжнародно-правова відповідальність» характеризується такими **ознаками**:

- 1) настає за вчинення міжнародного правопорушення або за шкідливі наслідки дій, що не порушують норм міжнародного права [139, с. 38];
- 2) реалізується на основі норм міжнародного права;
- 3) пов'язана з визначеними негативними наслідками для правопорушника;
- 4) спрямована на зміцнення міжнародного правопорядку [140, с. 352];
- 5) реалізується у міжнародних правоохоронних відносинах, що виникають між суб'єктом-правопорушником та іншим суб'єктом міжнародного права або усім міжнародним співтовариством.

Теорія та практика міжнародного права сформулювали вимогу стосовно обов'язкової наявності **підстав міжнародно-правової відповідальності**, які поділяються на:

юридичні підстави – сукупність юридично обов'язкових міжнародно-правових актів, на підставі яких певна поведінка (дія або бездіяльність) кваліфікується як міжнародне правопорушення.

Юридичні підстави відповідальності можуть міститись у будь-яких джерелах міжнародного права та інших актах, які фіксують обов'язкові для держави правила поведінки. Ними є правомірні, юридично чинні договори, звичаї, правосудні рішення міжнародних судів та арбітражів (проте консультативні висновки до переліку не входять); обов'язкові акти міжнародних органів та організацій (наприклад, Ради Безпеки ООН), конференцій і нарад; окремі односторонні акти держав міжнародно-правового характеру, через які вони перебирають на себе міжнародні зобов'язання та які визнаються іншими державами (наприклад, встановлення певної ширини територіальних вод) [141, с. 52].

138 Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. МБК України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с. URL:

http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9229/Mizhnarodne%20pravo_Pidruchnyk_A%20Voitsikhovskiy_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y

139 Журковська Я. Сучасна концепція міжнародно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 3 (19). С. 36-40. URL:

<http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/136497/36279/1/%D0%96%D1%83%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf>

140 Скрильник О. О. Особливості відповідальності в сучасному міжнародному праві. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 351-355

141 Коверзнев М. С., Коверзнева А. П. Відповідальність у міжнародному праві. *Альманах міжнародного права*. 2016. Випуск 13. С. 49-56. URL: <http://inlawalmanac.mgu.od.ua/v13/8.pdf>

Відповідно, юридичні підстави міжнародно-правової відповідальності можуть міститися не лише в будь-яких джерелах міжнародного права, але й у інших актах, які фіксують обов'язкові для держави правила поведінки [142, с. 313].

фактичні підстави – вчинення суб'єктом міжнародного правопорушення, тобто діяння (дія або бездіяльність) суб'єкта міжнародного права (його органів або посадових осіб), що порушують міжнародно-правові зобов'язання.

Вирішення питання про те, чи є дія держави порушенням міжнародних зобов'язань і фактичною підставою для відповідальності, залежить від наявності в неї ознак правопорушення (протиправна поведінка, шкода (збиток), заподіяний протиправною поведінкою, та причинний зв'язок між дією й шкідливими наслідками).

процесуальні підстави – це процедура розгляду справ про правопорушення і порядок притягнення винних суб'єктів до відповідальності. В одних випадках такий процесуальний порядок детально регламентований і закріплений у міжнародно-правових актах, в інших – його вибір залишений на розсуд органу, що застосовує заходи відповідальності [143, с. 143].

Цілі міжнародно-правової відповідальності:

1) утримання потенційного правопорушника від вчинення міжнародного правопорушення;

2) спонукання суб'єкта до належного виконання своїх зобов'язань;

3) забезпечення компенсації потерпілому за завдану моральну чи матеріальну шкоду;

4) вплив на майбутню поведінку суб'єктів правовідносин з метою добросовісного виконання ними своїх зобов'язань [144, с. 312].

Суб'єктами міжнародно-правової відповідальності є:

– *держави;*

Залежно від участі в міжнародному правопорушенні виділяють:

1) держави, які є основними учасниками міжнародного правопорушення;

2) держави-співучасники; тобто ті держави, які сприяли злочину.

Держава не може ухилитися від відповідальності. У Віденській конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. встановлено, що держава «не може посилаватися на положення свого внутрішнього права як виправдання для невиконання нею договору» [145]. Аналогічні положення містяться і у Статті про відповідальність (responsibility) держав за міжнародні протиправні діяння прийнятої у 2001 році Комісією з міжнародного права ООН, а також в Резолюції A/RES/71/133 «Відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння» прийнятої у 2016 на 71-ій сесії Генеральною Асамблеєю ООН [146]. В основу

142 Міжнародне право: навчальний посібник. / За ред М. В. Буроменського. Київ, Юрінком Інтер. 2006. 336 с.

143 Міжнародне право : навч.-метод. пос. для студентів юридичного факультету / уклад. К.Ю. Фіщенко, В. Х. Ярмачі, М. К. Гопич Одеса : ОДУВС, 2015. 286 с.

144 Міжнародне право: навчальний посібник. / За ред М. В. Буроменського. Київ, Юрінком Інтер. 2006. 336 с.

145 Віденська конвенція про право міжнародних договорів: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 23.05.1969. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text

146 Ответственность государств за международно-противоправные деяния: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 13 декабря 2016 года. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/71/133>

статей про міжнародну відповідальність держав було покладено концепцію об'єктивної відповідальності, яка настає незалежно від наявності завданої шкоди чи вини внаслідок порушення норми [147, с. 38].

– *міжнародні (міжурядові) організації*;

Вчинення міжнародно-протиправного діяння міжнародною організацією породжує її міжнародну відповідальність, яка проявляється у правових наслідках для неї – зобов'язання виконати порушений обов'язок, припинити міжнародне протиправне діяння та надати гарантії щодо його не повторення, якщо цього потребують обставини. Це, зокрема, впливає з консультативного рішення Міжнародного Суду ООН від 11 квітня 1949 року «Відшкодування шкоди, завданої на службі ООН». Міжнародний Суд ООН зазначив 4 голосами з 11, що «ООН має право пред'являти претензії в міжнародному порядку незалежно від того, є держава членом ООН чи ні». З цього випливає, що держава також може пред'являти претензії до ООН щодо відшкодування шкоди, тобто ООН визнається суб'єктом міжнародної відповідальності. МС ООН зазначає, що висуваючи вимогу щодо відшкодування шкоди, ООН може ґрунтувати свою претензію на порушенні зобов'язань щодо неї самої. Це має допомагати уникнути конфлікту між діями ООН і правами держави. Узгодження таких інтересів повинно виходити з кожної окремо взятої ситуації та на угодах між ООН та державами. Суд також визначив поняття «правоздатність пред'являти претензію», обґрунтовуючи, що таке право ООН впливає з її міжнародної правосуб'єктності [148].

Говорячи про відповідальність фізичних осіб, то необхідно зазначити, що вони не є суб'єктами міжнародного права, а відтак і суб'єктами міжнародно-правової відповідальності. Навіть коли вони вчиняють міжнародно-протиправне діяння як посадові особи, то несуть тільки кримінальну відповідальність, включно з кримінальною відповідальністю за міжнародним правом [149, с. 325; 150, с. 39].

Міжнародне правопорушення – дія або бездіяльність суб'єкта міжнародного права, у результаті якої порушуються норми міжнародного права і міжнародні зобов'язання цього суб'єкта, та наносять іншому суб'єкту або групі суб'єктів міжнародного права або всьому міжнародному співтовариству в цілому шкоду матеріального або нематеріального характеру

Ознаки міжнародного правопорушення:

1. *міжнародна суспільна небезпека* – це можливість міжнародного правопорушення заподіяти або завдати шкоду міжнародним відносинам, що охороняються міжнародним правом;

147 Журковська Я. Сучасна концепція міжнародно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 3 (19). С. 36-40. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/36279/1/%D0%96%D1%83%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf>

148 Возмещение за ущерб за увечья, понесенные на службе Организации Объединённых Наций. Консультативное заключение от 11 апреля 1949 года. URL: http://legal.un.org/icsjsummaries/documents/russian/st_leg_serfl.pdf

149 Mytsyk, V.V., Buromens'kyi, M.V., Butkevych, O.V. (2019). *Mizhnarodne publichne pravo* [Public international law]. (Vol.1) Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

150 Журковська Я. Сучасна концепція міжнародно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 3 (19). С. 36-40. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/36279/1/%D0%96%D1%83%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf>

2. *протиправність* – обумовлена порушенням обов’язкових правил поведінки, закріплених у міжнародно-правових актах.

Протиправність виявляється в порушенні міжнародних зобов’язань держави у формі *дії* чи *бездіяльності*. Протиправність у міжнародному праві означає невідповідність між правовою нормою та поведінкою держави.

Прояви протиправної поведінки є такими:

- ✓ недотримання органами держави її міжнародних зобов’язань, що виявляється в порушенні прав інших держав, міжнародних організацій;

- ✓ недотримання органами держави її міжнародних зобов’язань, що виявляється в порушенні прав фізичних і юридичних осіб;

- ✓ недотримання органами держави її міжнародних зобов’язань у зв’язку із самочинними діями юридичних і фізичних осіб;

- ✓ недотримання органами держави її міжнародних зобов’язань, що виникають у зв’язку з протиправною діяльністю на її території органів інших держав та міжнародних організацій [151, с. 53].

3. *причинно-наслідковий зв’язок* між протиправним діянням і шкідливими наслідками, що наступили.

Причинний зв’язок надає можливість досить точно визначити причетність держави до шкідливих наслідків, заподіяних певними подіями або діями. На практиці встановлення або обґрунтування причинно-наслідкового зв’язку відбувається з урахуванням конкретних обставин конкретного правопорушення [152, с. 128-129].

4. *карність* – правовим наслідком, закономірним результатом правопорушення.

В національному праві говорячи про правопорушення зазвичай називають ще одну ознаку – *вина*. Однак, в міжнародному праві питання вини міжнародного правопорушення є досить спірним. Це, перш за все, зумовлено складністю тлумачення самого поняття «вина», а також суперечливою практикою її доведення на міжнародній арені. З огляду на це Комісія міжнародного права ООН не включила її до Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння як необхідну ознаку правопорушення.

Склад міжнародного правопорушення:

- *об’єкт* – блага матеріального або нематеріального характеру, на які зазіхає міжнародне правопорушення (міжнародний правопорядок, система міжнародних відносин, що склалися, права і свободи людини, інші зазіхання на міжнародний правопорядок, встановлені міжнародними зобов’язаннями).

- *об’єктивна сторона* – проявляється у вигляді діяння суб’єкта міжнародних відносин, який порушує відповідні міжнародно-правові зобов’язання.

151 Коверзнев М. С., Коверзнева А. П. Відповідальність у міжнародному праві. *Альманах міжнародного права*. 2016. Випуск 13. С. 49-56. URL: <http://inlawalmanac.mgu.od.ua/v13/8.pdf>

152 Воїціховський А. В. Міжнародне право : підручник. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9229/Mizhnarodne%20pravo_Pidruchnyk_A%20Voitskhovskiy_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y

- *суб'єкт* – суб'єкти міжнародного права (держави, міжнародні (міжурядові) організації);
- *суб'єктивна сторона* – полягає у відношенні правопорушника до вчиненого ним діяння та наслідків і виявляється у формі вини.

Види міжнародних правопорушень:

Міжнародний злочин – *міжнародно-протиправні діяння, які порушують міжнародні зобов'язання, що є основними для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства, і розглядаються як злочини міжнародним співтовариством у цілому (наприклад, агресія, порушення законів та звичаїв війни, апартеїд, геноцид, рабство, расизм, депортація, найманство та ін.).*

До основних ознак міжнародного злочину належать:

– здійснюється державами чи їх посадовими особами, які використовують механізм держави у злочинних цілях, а також окремими рядовими виконавцями;

- вчиняється від імені держави;
- зазіхають на міжнародний мир та безпеку;
- загрожують основам міжнародного правопорядку;
- спричиняють відповідальність держави як суб'єкта міжнародного права і персональну кримінальну відповідальність виконавців, що настає в рамках міжнародної, а в деяких випадках внутрішньодержавної (національної) юрисдикції [153, с. 151].

Віднесення тих чи інших протиправних діянь до міжнародних злочинів розкрито в Римському статуті Міжнародного кримінального суду 1998 року [154].
До таких злочинів Римським статутом віднесено:

1) *злочини проти миру* (планування, підготовка, розв'язування або ведення агресивної війни тощо);

2) *злочини проти людяності* (вбивства, депортації, поневолення, переслідування та інші жорстокі дії щодо цивільного населення);

3) *військові злочини* (порушення законів і звичаїв війни, вбивство військовополонених, заручників чи парламентарів, безглузде руйнування міст і сіл тощо);

4) *злочини проти людства* (геноцид, апартеїд, екоцид, расизм, колоніалізм тощо).

Злочин міжнародного характеру – діяння фізичної особи, які посягають на права та інтереси двох або більше держав, міжнародних організацій, фізичних чи юридичних осіб.

До основних ознак злочинів міжнародного характеру належать:

153 Міжнародне право : навч.-метод. пос. для студентів юридичного факультету / уклад. К.Ю. Фіщенко, В.Х. Ярмачі, М.К. Гопич. Одеса : ОДУВС, 2015. 286 с.

154 Римський статут міжнародного кримінального суду: ООН. Статут. Міжнародний документ від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

- стосуються інтересів двох або декількох держав, юридичних осіб і/або громадян;
- здійснюються окремими фізичними особами без їх зв'язку із політикою держави;
- – тягнуть персональну відповідальність правопорушників у межах національної юрисдикції.

До злочинів міжнародного характеру слід віднести:

- 1) захоплення заручників;
- 2) зазіхання на осіб, що користуються міжнародним захистом; незаконне захоплення повітряних суден;
- 3) підробка грошових знаків тощо.

Міжнародний делікт – визначаються за залишковим принципом – до них належать правопорушення, що не ввійшли в перші дві групи.

Основними ознаками міжнародного делікту є:

- не мають характеру злочинів та не мають такої суспільної небезпеки як міжнародні злочини та злочини міжнародного характеру;
- здійснюються будь-якими суб'єктами міжнародних правовідносин, що порушують норми міжнародного права;
- спричиняють відповідальність суб'єктів, виражену у формі самообмежень, що випливають у результаті офіційного визнання протиправності поведінки суб'єкта [155, с. 153; 156, с. 130].

До злочинів міжнародних деліктів можна віднести:

- 1) недотримання державою власних односторонніх зобов'язань;
- 2) невиконання рішення міжнародного арбітражу або суду;
- 3) порушення державою договірних зобов'язань, які не мають глобального значення тощо.

Міжнародні правопорушення необхідно відмежовувати від суміжних діянь:

✓ *недружній акт* – поведінка держави, яка завдає шкоди іншим державам, але не порушує при цьому норм міжнародного права, внаслідок чого й відсутнє правопорушення (наприклад, можна віднести обмеження прав фізичних та юридичних осіб на території держави, підвищення митних зборів (податків) на товари, які ввозяться з конкретної держави, націоналізація іноземної власності тощо) [157, с. 88; 158, с. 53-54];

✓ *злочинні проступки фізичних осіб проти міжнародного права* – дії фізичних осіб, які порушують норми міжнародного права, і тому заборонені внутрішньодержавним правом.

155 Міжнародне право : навч.-метод. пос. для студентів юридичного факультету / уклад. К.Ю. Фіщенко, В.Х. Ярмач, М.К. Гопич. Одеса : ОДУВС, 2015. 286 с.

156 Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с. URL:

http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9229/Mizhnarodne%20pravo_Pidruchnyk_A%20Voitsikhovskiy_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y

157 Міжнародне публічне право: конспект лекцій. /За заг. Ред. Степаненко К.В. Дніпро. 2016. 208 с.

158 Коверзнев М. С., Коверзнева А. П. Відповідальність у міжнародному праві. Альманах міжнародного права. 2016. Випуск 13. С. 49-56. URL: <http://inlawalmanac.mgu.od.ua/v13/8.pdf>

Юридичною підставою для відповідальності за такі діяння є міжнародні угоди з боротьби з конкретними видами злочинів і прийняті відповідно до них внутрішньодержавні норми кримінального права. Боротьба з такими правопорушеннями передбачена нормами міжнародного права, проте відповідальність фізичних осіб у таких випадках не є міжнародно-правовою. Головною ознакою цих правопорушень є те, що вони здійснюються поза межами державної політики індивідами, які не є посадовими особами держави, що діють від її імені, а навпаки, діють, як правило, на порушення законодавства й правопорядку власної держави [159, с. 54];

✓ *спірні ситуації* – держави не порушують норми міжнародного права, однак інтереси однієї держави порушуються поведінкою вищих посадових осіб іншої держави.

Міжнародно-правова відповідальність суб'єкта міжнародного права існує у конкретних видах та формах.

Зазвичай виокремлюють два види міжнародно-правової відповідальності:

1. нематеріальна (політична);
2. матеріальна.

До форм нематеріальної міжнародно-правової відповідальності належать:

Сатисфакція – обов'язок держави-правопорушниці надати задоволення не матеріального характеру, відшкодувати моральну шкоду, заподіяну честі і гідності іншої держави [160, с. 33].

Сатисфакція може виявитися в таких діях:

- ✓ офіційне вираження жалю або співчуття;
- ✓ принесення вибачень;
- ✓ принесення запевнень у тому, що подібні акції не повторяться в майбутньому;
- ✓ карне покарання винних осіб;
- ✓ видання нормативного акту з визнанням своєї провини з тим, щоб подібні дії не повторювалися в майбутньому;
- ✓ посилення спеціальної делегації в ображену державу;
- ✓ вшанування постраждалої держави шляхом підняття її прапора держави в столиці держави-деліквента, або ж віддання їй честі військовим формуванням з артилерійським салютом чи виконанням державного гімну постраждалої держави, або сполучення декількох з зазначених дій [161, с. 33].

При цьому сатисфакція може бути:

159 Коверзнев М. С., Коверзнева А. П. Відповідальність у міжнародному праві. Альманах міжнародного права. 2016. Випуск 13. С. 49-56. URL: <http://inlawalmanac.mgu.od.ua/v13/8.pdf>

160 Лахута, І. Відповідальність у міжнародному праві. // Правова система України в умовах європейської інтеграції : погляд студентської молоді : зб. тез доп. І Міжнар. студ. наук. конф. [м. Тернопіль, 3-4 квіт. 2017 р.] / редкол. : С. В. Банах, Ян Зімни, А. В. Вихрущ [та ін.] ; відп. за вип. А. В. Грубінко. - Тернопіль : Вектор, 2017. - Секції 3-6. - С. 31-35. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/19785/1/31-35.pdf>

161 Лахута, І. Відповідальність у міжнародному праві. // Правова система України в умовах європейської інтеграції : погляд студентської молоді : зб. тез доп. І Міжнар. студ. наук. конф. [м. Тернопіль, 3-4 квіт. 2017 р.] / редкол. : С. В. Банах, Ян Зімни, А. В. Вихрущ [та ін.] ; відп. за вип. А. В. Грубінко. Тернопіль : Вектор, 2017. Секції 3-6. С. 31-35. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/19785/1/31-35.pdf>

– *простою (ординарною)* – висловлення офіційного співчуття суб'єктом-правопорушником, принесення вибачення, визнання неправомірності дій, тощо;
– *надзвичайною* – тимчасове обмеження суверенітету та правоздатності суб'єкта міжнародного порушення (наприклад, міжнародний контроль за використанням наукового та промислового потенціалу; демілітаризація промисловості або скорочення збройних сил тощо).

Ресторація – *полягає у відновленні суб'єктом-правопорушником попереднього стану певного матеріального об'єкта, який постраждав внаслідок міжнародного правопорушення (наприклад, припинення незаконної окупації, звільнення незаконно затриманих осіб, відновлення якості питної води тощо).*

Репресалії – *односторонні правомірні примусові заходи, які застосовуються до суб'єкта-правопорушника як засіб примусити його відмовитися від своїх незаконних дій (наприклад, ембарго, бойкот, накладення арешту на майно або його конфіскація тощо).*

Реторсії – *це заходи впливу однієї держави на іншу, що мають на меті спонукати останню припинити недружельбні, несправедливі чи дискримінаційні дії (наприклад, відкликання дипломатичних представників, оголошення дипломатів persona non grata; заборона в'їзду в країну або скасування візиту делегацій, підвищення мита, обмеження імпорту, вилучення внесків із банків держави тощо).*

Невизнання – *відмова суб'єктів міжнародного права визнавати ситуацію, створену неправомірними актами (наприклад, невизнання територіальних змін у результаті агресивної війни, юридичної чинності протиправних договорів, протиправних режимів тощо).*

Виключення з міжнародних організацій;

Призупинення прав та привілеїв;

Обмеження юрисдикції держави – *правовий та політичний контроль над державою-правопорушницею тощо.*

Джерелом постійної плутанини в теорії і практиці міжнародного права є застосування та тлумачення терміна «санкція».

В науковій літературі відсутнє одноманітне трактування поняття «санкція»: прирівнюють до реторсії та репресалії [162, с. 324-326]; реакція на відмову нести міжнародну відповідальність [163]; заходи потерпілої держави проти держави, яка порушила юридичне зобов'язання, взяте щодо неї, з метою спонукати її до виконання цього зобов'язання [164, с. 407]; засіб впливу на порушника, а також демонстрація позиції міжнародної спільноти з приводу поведінки суб'єкта-порушника [165, с. 65]; примусові заходи, що здійснюються лише міжнародними

162 Міжнародне право: навчальний посібник. / За ред М. В. Буромського. Київ, Юрінком Інтер. 2006. 336 с.

163 Мережко О. Санкції як інструмент примусу Росії до відновлення міжнародного правопорядку URL: http://www.rstudies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=71475&lang=ukr

164 Грін О.О. Словник міжнародно-правових термінів/Укладач О.О.Грін.-Ужгород:ПП Данило С.І., 2010.-500с.

165 Сергєєв К.В., Пелех І.В. ефективність цілеспрямованості міжнародно-правових санкцій як виду відповідальності в міжнародному праві. Сучасний стан та перспективи розвитку науки. Ужгород. 2020. Том 5. С. 63-65.

URL: <file:///C:/Users/Sony/Downloads/7391-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-13819-1-10-20201222.pdf>

організаціями [166, с. 32]; застосування примусових заходів лише в разі вчинення міжнародного навмисного правопорушення [167, с. 135] та ін.

Необхідно зазначити, що Комісією міжнародного права у своїх статтях про відповідальність замість терміну «санкції» застосовується поняття «контрзаходи» [168, с. 63]. В свою чергу в Статуті ООН термін «санкції» не згадується, замість нього – «примусові дії». Так, згідно зі ст. 41 Статуту ООН Рада Безпеки може вимагати від членів ООН застосування примусових дій, що передбачають повне або часткове припинення економічних відносин, використання залізничних, морських, повітряних, поштових, телеграфних, чи радіо- й інших засобів сполучення, а також розрив дипломатичних відносин [169]. В той же час на підставі гл. VII Статуту ООН неодноразово застосовувало такі заходи впливу на держави як санкції. Зокрема, на початку ХХІ ст. санкції ООН діяли по відношенню до Афганістану, Іраку, Лівії, Руанди, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Югославії, Еритреї, Ефіопії. Особливий випадок – застосування санкцій до антиурадової військової організації УНІТА, яка діє на території Анголи [170, с. 285].

Практика дозволяє виокремити два види контрзаходів (санкцій):

1. індивідуальні (самопоміг) – здійснюється у формі реторсії, репресалії, невизнання, розриву відносин, самооборони;
2. колективні (у рамках міжнародних організацій) – відмова у членстві в організації, призупинення прав члена організації, виключення з міжнародного спілкування, колективні збройні заходи [171, с. 32].

До форм матеріальної міжнародно-правової відповідальності належать:

Реституція – повернення майна, незаконно захопленого однією воюючою державою на території іншої (наприклад, договорів із переможеними країнами гітлерівського блоку містились положення про необхідність реституції всієї впізнаної власності);

Компенсаторна реституція – передачі потерпілій стороні предметів того ж роду, що й розграбоване та незаконно вивезене майно;

Репарація – відшкодування державою-порушницею заподіяної нею шкоди.

В міжнародному праві виділяють:

166 Конспект лекцій із навчальної дисципліни «Міжнародне право» (для студентів денної та заочної форм навчання усіх спеціальностей університету) / І. І. Килимник, А. В. Домбровська ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. 64 с.

167 Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9229/Mizhnarodne%20pravo_Pidruchnyk_A%20Voitsikhovskiy_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y

168 Сергєєв К.В., Пелех І.В. ефективність цілеспрямованості міжнародно-правових санкцій як виду відповідальності в міжнародному праві. Сучасний стан та перспективи розвитку науки. Ужгород. 2020. Том 5. С. 63-65. URL: <file:///C:/Users/Sony/Downloads/7391-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-13819-1-10-20201222.pdf>

169 Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду: ООН. Статут, Міжнародний документ від 26.06.1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

170 Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / За заг. ред. Теліпко В. Е. К.: Центр учбової літератури, 2010. 608 с.

171 Конспект лекцій із навчальної дисципліни «Міжнародне право» (для студентів денної та заочної форм навчання усіх спеціальностей університету) / І. І. Килимник, А. В. Домбровська ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. 64 с.

✓ *ординарну репарацію* – відшкодування державою-правопорушницею матеріального збитку шляхом виплати грошових сум, постачання товарів чи надання послуг, еквівалентних сумі, що підлягає відшкодуванню потерпілим суб'єктам;

✓ *надзвичайна репарація* – це особливі обтяження, що виражаються в тимчасовому обмеженні правомочності держав, що вчинили міжнародне правопорушення, розпоряджатися своїми матеріальними ресурсами [172, с. 132].

Субституція – заміна *неправомірно знищеного чи пошкодженого майна аналогічним за вартістю та призначенням (наприклад, у разі неможливості повернення в натурі вилучених предметів художньої чи історичної цінності вони підлягають заміні предметами такого самого типу або наближено рівноцінними).*

Міжнародно-правова відповідальність може застосовуватись:

1) *за правомірні дії* (позитивна відповідальність) – передбачає обов'язок відшкодувати матеріальний збиток, заподіяний у результаті дій, що не порушують норми міжнародного права, але тільки в тому випадку, якщо таке відшкодування передбачається спеціальним міжнародним договором (абсолютна відповідальність);

2) *за неправомірні дії* (негативна відповідальність) – передбачає обов'язок суб'єкта міжнародного права ліквідувати шкоду, заподіяну іншому суб'єкту, у результаті порушення міжнародно-правового зобов'язання [173, с. 143].

Міжнародним правом передбачено випадки, коли поведінка суб'єкта, яка не відповідає міжнародним зобов'язанням, не може бути визнана порушенням. В даному випадку суб'єкт міжнародного правопорушення звільняється від міжнародно-правової відповідальності.

Звільнення від міжнародно-правової відповідальності – це зняття із суб'єкта міжнародного права обов'язку ліквідації наслідків завданих ним в результаті його діяння (дії чи бездіяльності), яке передбачає настання міжнародно-правової відповідальності, іншому суб'єкту міжнародного права.

Обставини, що виключають настання міжнародно-правової відповідальності:

1. *згода держави* (наприклад, введення іноземних військ на територію держави на її прохання або за її згодою);

2. *вина потерпілої сторони* (дії, що спричинили завдання шкоди, груба недбалість);

3. *форс-мажор* – діяння було викликане непереборною силою;

172 Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9229/Mizhnarodne%20pravo_Pidruchnyk_A%20Voitsikhovskiy_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y

173 Міжнародне право : навч.-метод. пос. для студентів юридичного факультету / уклад. К.Ю. Фіщенко, В.Х. Ярмакі, М.К. Гопич. Одеса : ОДУВС, 2015. 286 с.

Непереборна сила має місце тоді, коли суб'єкт міжнародного права повністю не має можливості запобігти завданню шкоди іншому суб'єкту міжнародного права чи змінити ситуацію (наприклад, природні явища землетруси, епідемії, паводки; непередбачувана діяльність людей – катастрофа на атомній електростанції тощо).

4. *непередбачений випадок* – діяння було викликане непередбаченою подією;

Непередбачена подія в даному випадку не піддавалася контролю держави правопорушника, що зумовило неможливість дотримання нею свого міжнародного зобов'язання.

5. *стан крайньої необхідності*, тобто наявність загрози життєво важливим інтересам суб'єкта;

Посилання на стан крайньої необхідності як підставу для виключення протиправності діяння не допускається, крім випадків, коли діяння було єдиним засобом захисту від тяжкої та неминучої загрози і не завдало значних збитків іншій державі, щодо якої існує міжнародне зобов'язання.

Посилатись на стан крайньої необхідності можна за наявності сукупності таких критеріїв:

- ✓ неминучої небезпеки, що загрожує життєвим інтересам держави;
- ✓ надзвичайної ситуації держави, за якої вона не може поводитися інакше;
- ✓ тимчасового характеру такої вимушеної поведінки.

Існують **умови, що позбавляють державу права посилатися на стан крайньої необхідності**: якщо міжнародним договором передбачається можливість такої ситуації та відповідні дії щодо неї не можуть визнаватися виправданими, а також якщо держава сама сприяє виникненню стану крайньої необхідності та порушує міжнародні зобов'язання [174, с. 130-131].

6. *самооборона* – невід'ємне право держави на застосування збройної сили у відповідь на збройний напад (ст. 51 Статуту ООН) [175].

Законність самооборони означає відповідність певним критеріям:

- ✓ наявність агресії – відбувся збройний напад;
- ✓ самооборона повинна бути застосована до вжиття заходів Радою Безпеки ООН;
- ✓ про акт агресії та самооборону необхідно повідомити Раду Безпеки ООН;
- ✓ заходи самооборони не мають підміняти повноважень Ради Безпеки ООН.

174 Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9229/Mizhnarodne%20pravo_Pidruchnik_A%20Voitsikhovskiy_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y

175 Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду: ООН. Статут, Міжнародний документ від 26.06.1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

Тести для самоконтролю

1. Міжнародне право – це:

- 1) Сукупність звичаїв та договорів, що утворюються в результаті спільних дій держав.
- 2) Система міжнародних відносин, що виникають в результаті угод між суб'єктами міжнародного права.
- 3) Система юридичних норм та принципів.
- 4) Сукупність прийомів та методів реалізації зовнішньої політики держав.

2. До джерел міжнародного права належать:

- 1) Договірні, звичаєві та судові норми.
- 2) Міжнародні договори, міжнародні звичаї, рішення міжнародних організацій та судові рішення.
- 3) Міжнародні конвенції, міжнародні звичаї, загальні принципи права, судові рішення, правотворчі рішення міжнародних організацій і доктринальне право.
- 4) Загальні принципи права, міжнародні договори, міжнародні звичаї та судові рішення.

3. Основні принципи міжнародного права – це:

- 1) Керівні правила поведінки його суб'єктів, що виникають як результат суспільної практики.
- 2) Універсальні норми міжнародного права.
- 3) Правило поведінки, що в результаті кількарізного повторення протягом тривалого часу набуло мовчазного визнання суб'єктів міжнародного права і виконується ними в їх міжнародній практиці.
- 4) Напрямки діяльності суб'єктів міжнародного права для досягнення співробітництва між ними.

4. Більшість норм міжнародного права складаються:

- 1) З гіпотези, диспозиції та санкції.
- 2) З гіпотези та диспозиції.
- 3) Лише з диспозиції.
- 4) Лише з гіпотези та санкції.

5. Суб'єктами міжнародної відповідальності в міжнародному праві є:

- 1) юридичні особи.
- 2) фізичні особи.
- 3) держави.
- 4) юридичні і фізичні особи.

6. До похідних (вторинних) суб'єктів міжнародного права належать:

- 1) Держави та міжнародні міжурядові організації.

- 2) Нації і народності, що борються за своє національне визволення та міжнародні міжурядові організації.
- 3) Міжнародні міжурядові організації та державоподібні утворення.
- 4) Держави, нації і народності, що борються за своє національне визволення, фізичні та юридичні особи та міжнародні міжурядові організації.

7. Чи є міжнародні неурядові організації суб'єктом міжнародного права:

- 1) Ні.
- 2) Так.
- 3) Так, але за умови їх визнання міжнародними міжурядовими організаціями.
- 4) Так, за умови реєстрації в ООН.

8. Чи є міжнародна конференція суб'єктом міжнародного права:

- 1) Ні, тому що це тимчасовий орган.
- 2) Так, тому що зустріч представників держав, які є суб'єктом міжнародного права.
- 3) Ні, крім випадків міжнародних конференцій в рамках ООН.
- 4) Так, тому що акти конференції можуть містити тексти договорів.

9. До частин державної території належать:

- 1) дно океану.
- 2) відкрите море.
- 3) територіальне море.
- 4) відкритий повітряний простір.

10. Повітряна територія держави це:

- 1) стовп повітря над сухопутною територією.
- 2) стовп повітря над водною територією.
- 3) стовп повітря над сухопутною і водною територією держави.
- 4) відкритий повітряний простір.

11. До територій зі змішаним режимом відносять:

- 1) відкритий морський простір.
- 2) територіальне море.
- 3) виключну економічну зону.
- 4) дно океанів.

12. Відстань повітряної території держави становить:

- 1) 80-90 км.
- 2) 100-110 км.
- 3) 100-150 км.
- 4) 100-150 км.

13. Ширина територіального моря становить:

- 1) 100 морських миль і вимірюється, як правило, від лінії найбільшого приливу уздовж берега.
- 2) 200 морських миль і вимірюється, як правило, від лінії найбільшого відливу уздовж берега.
- 3) 12 морських миль і вимірюється, як правило, від лінії найбільшого відливу уздовж берега.
- 4) 25 морських миль від лінії найбільшого відливу уздовж берега.

14. Право міжнародних договорів – це:

- 1) Інститут міжнародного права.
- 2) Галузь міжнародного права.
- 3) Сукупність відносин з приводу укладення міжнародних договорів.
- 4) Угода між суб'єктами міжнародного права.

15. Конвенція – це:

- 1) Угода тимчасового характеру.
- 2) Міжнародна угода, що укладається в якійсь спеціальній галузі з цілого ряду питань.
- 3) Двостороння або багатостороння угода між державами, яку укладають з якої-небудь однієї важливої політичної проблеми.
- 4) Одностороння заява однієї або декількох держав, у якій висловлюється її (їх) точка зору на яку-небудь одну важливу проблему.

16. Ратифікацію міжнародних договорів здійснює:

- 1) Президент України.
- 2) Кабінет Міністрів України.
- 3) Верховна Рада України.
- 4) Міністерство закордонних справ.

17. Міжнародний договір повинен бути зареєстрований в:

- 1) Міністерстві закордонних справ.
- 2) Головному органі міжнародної організації, в рамках якої приймається даний договір.
- 3) Секретаріаті ООН.
- 4) Міжнародному Суді ООН.

18. Вкажіть підстави міжнародної відповідальності:

- 1) Дипломатичні.
- 2) Юридичні.
- 3) Економічні.
- 4) Стратегічні.

19. Фактичні підстави відповідальності це:

- 1) Звичай.

- 2) норми моралі.
- 3) Правопорушення.
- 4) національне законодавство.

20. Існують наступні види міжнародної відповідальності:

- 1) адміністративна.
- 2) Кримінальна.
- 3) Цивільна.
- 4) Матеріальна.

21. До злочинів міжнародного характеру відносяться:

- 1) Військові злочини.
- 2) Екоцид.
- 3) Невиконання рішень міжнародних судів і арбітражу.
- 4) Комп'ютерні злочини.

22. Які із запропонованих варіантів є ознакою міжнародного злочину:

- 1) здійснюються в безпосередньому зв'язку із державою.
- 2) зачіпають інтереси двох або декількох держав, юридичних осіб і/або громадян.
- 3) здійснюються окремими фізичними особами без зв'язку із політикою держави.
- 4) можуть здійснюватися будь-якими суб'єктами міжнародних правовідносин, що порушують положення розпоряджень міжнародно-правових норм.

23. Які протиправні діяння відносять до міжнародних злочинів:

- 1) тероризм.
- 2) акт агресії.
- 3) захоплення заручників.
- 4) невиконання рішень міжнародних судів і арбітражу.

24. Заміна неправомірно пошкодженого майна – це така відповідальність як:

- 1) субституція.
- 2) Сатисфакція.
- 3) Репарація.
- 4) Реторсія.

25. Чи є підставою для звільнення від відповідальності згода держави на протиправні діяння:

- 1) Так.
- 2) Ні.
- 3) так, але тільки у форс-мажорних ситуаціях.
- 4) так, якщо буде дозвіл ООН.

26. Які протиправні діяння відносять до міжнародних деліктів:

- 1) екоцид.
- 2) торгівля людьми.
- 3) порушення державою своїх односторонніх зобов'язань.
- 4) розповсюдження і торгівля наркотиками.

27. Вкажіть форму матеріальної міжнародної відповідальності

- 1) Сатисфакція.
- 2) Компенсація.
- 3) Ресторація.
- 4) Обмеження суверенітету.

28. Чи припиняються дипломатичні відносини між країнами в разі воєнних дій:

- 1) Ні.
- 2) Тільки, якщо це вимагає одна із сторін.
- 3) Так.
- 4) Ні, тільки консульські відносини.

29. Міжнародно-правова норма – це:

1) загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, встановлене і санкціоноване державою, для врегулювання певних суспільних відносин.

2) загальнообов'язкове визначене правило, що регулює міждержавні відносини шляхом запровадження прав та обов'язків.

3) створене за угодою суб'єктів формально визначене правило, що регулює міждержавні відносини шляхом запровадження прав та обов'язків для суб'єктів і забезпечується юридичним механізмом охорони.

4) формально визначене правило, що регулює міждержавні відносини.

30. Універсальною міжнародною організацією є:

- 1) Європейський Союз.
- 2) Рада Європи.
- 3) ОБСЄ.
- 4) Організація Об'єднаних Націй.

Питання для самоконтролю

1. *Визначте предмет та об'єкт міжнародного права.*
2. *Назвіть складові системи міжнародного права.*
3. *Назвіть основні джерела міжнародного права.*
4. *Здійсніть співвідношення договору і звичаю як джерел міжнародного права.*
5. *Назвіть суб'єктів міжнародного права.*

6. *Розкрийте особливості міжнародної правосуб'єктності держави.*
7. *Охарактеризуйте правосуб'єктність міжнародних організацій.*
8. *Вкажіть суб'єктів з обмеженою міжнародною правосуб'єктністю.*
9. *Вкажіть характерні риси міжнародної правосуб'єктності державоподібних утворень.*
10. *Дайте визначення території в міжнародному праві.*
11. *Назвіть види територій в міжнародному праві.*
12. *Вкажіть складові водної території держави.*
13. *Назвіть способи зміни державної території.*
14. *Вкажіть ознаки території з міжнародним режимом.*
15. *Дайте визначення території зі змішаним правовим режимом.*
16. *Розкрийте сутність демілітаризованих і нейтралізованих територій.*
17. *Вкажіть основні вимоги, що ставляться до міжнародних договорів.*
18. *Розкрийте особливості структури міжнародного договору.*
19. *Здійсніть класифікацію міжнародних договорів.*
20. *Назвіть стадії укладення міжнародних договорів.*
21. *Назвіть підстави визнання міжнародного договору недійсним.*
22. *Вкажіть підстави припинення дії міжнародного договору.*
23. *Сформулюйте визначення міжнародно-правових стандартів прав людини.*
24. *Назвіть універсальні міжнародно-правові акти, які закріплюють міжнародно-правові стандарти прав людини.*
25. *Вкажіть особливості європейського механізму захисту прав людини.*
26. *Розкрийте роль Європейського суду з прав людини як міжнародного правозахисного органу.*
27. *Назвіть суб'єктів міжнародно-правової відповідальності.*
28. *Охарактеризуйте склад міжнародного правопорушення.*
29. *Вкажіть види міжнародних правопорушень.*
30. *Розкрийте основні форми політичної міжнародної відповідальності.*

ГЛОСАРІЙ

А

Абсентеїзм – неявка виборців на виборчі дільниці для здійснення акту голосування.

Автократія – форма державного правління, що являє собою необмежене і безконтрольне повновладдя однієї особи.

Адміністративна відповідальність – вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення (проступок), певного примусового заходу адміністративного впливу.

Адміністративне право – галузь права, сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері державно-управлінської діяльності органів виконавчої влади всіх рівнів, а також органів місцевого самоврядування.

Адміністративне правопорушення (адміністративний проступок) – протиправна, винна (умисна або необережна) дія чи бездіяльність, яка посягає на громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за яку законом передбачено адміністративну відповідальність.

Адміністративне стягнення – примусовий захід державного впливу, що застосовується до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення з метою її виховання, додержання законів України, поваги до правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Адміністративні правовідносини – суспільні відносини, врегульовані нормами адміністративного права, які впливають на поведінку суб'єктів у сфері державного управління та приводять до виникнення між ними правових зв'язків державно-владного характеру.

Адміністративно-господарські санкції – це заходи організаційно-правового або майнового характеру, спрямовані на припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків.

Акти органів державної влади – правова форма здійснення повноважень органів державної влади. Акти органів державної влади можуть бути нормативними, які за юридичною силою поділяються на закони та підзаконні акти, або правозастосовними, які завжди є підзаконними актами.

Акти цивільного стану – це події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків.

Активне виборче право – право громадян обирати склад виборних органів державної влади та місцевого самоврядування.

Акціонерне товариство – це господарське товариство, яке має статутний капітал, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій.

Амністія – це повне або часткове звільнення від відбування покарання осіб, визнаних винними у вчиненні злочину, або кримінальні справи стосовно яких розглянуті судами, але вироки стосовно цих осіб не набрали законної сили.

Анклав – частина території однієї держави, що оточена територією іншої держави.

Апарат держави – система державних органів, які уповноважені здійснювати державну владу та управління по виконанню завдань і функцій держави.

Аристократія – 1) форма правління, за якої державна влада належить привілейованій знатній меншості; 2) знать, привілейована частина суспільної групи, яка має особливі права або привілеї.

Б

Бандитизм – організація озброєної банди з метою нападу на підприємства, установи, організації чи на окремих осіб, а також участь у такій банді або у вчинюваному нею нападі (ст. 257 КК).

Банкрутство – це визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність за допомогою процедури санації та реструктуризації і погасити встановлені у порядку, визначеному законодавством, грошові вимоги кредиторів інакше, ніж через застосування ліквідаційної процедури.

Безпосередня демократія – сукупність форм організації державної влади, за якої основні рішення щодо управління справами суспільства і держави схвалюються безпосередньо всіма громадянами на референдумах, зборах тощо.

Бундестаг – нижня палата парламенту ФРН.

В

Вахтовий метод – це особлива форма організації робіт, яка полягає у використанні роботи працівників поза місцем їх постійного проживання тільки за умов, якщо щоденна доставка працівників до місця роботи і назад до місця постійного проживання неможлива.

Вбивство – це умисне або необережне протиправне заподіяння смерті іншій людині, тобто позбавлення її життя.

Верховна Рада України – єдиний, загальнонаціональний, представницький, колегіальний орган законодавчої влади в Україні.

Вибори – процес, внаслідок якого певна сукупність людей через голосування формує склад державного органу чи органу місцевого самоврядування.

Вибірчі цензи – сукупність умов, відповідність яким є підставою для допуску громадян до участі у виборах.

Виконавець кримінального правопорушення – виконавцем (співвиконавцем) є особа, яка у співучасті з іншими суб'єктами кримінального правопорушення безпосередньо чи шляхом використання інших осіб, що

відповідно до закону не підлягають кримінальній відповідальності за скоєне, вчинила кримінальне правопорушення, передбачене цим Кодексом (ч. 2 ст. 27 КК).

Виконавча влада – самостійна гілка державної влади, зміст діяльності якої визначається реалізацією Конституції України, законів України, указів Президента України, формуванням і здійсненням державної політики в усіх сферах соціально-економічного, гуманітарного, екологічного, інформаційного, інноваційного життя суспільства і держави та здійсненням ефективного державного управління в інтересах людини і для реалізації конституційних прав і свобод.

Виконання норм права – форма безпосередньої реалізації зобов'язальних норм права, які передбачають активну поведінку суб'єктів права щодо виконання покладених на них обов'язків, які передбачені нормами права, незалежно від власного бажання.

Використання норм права – форма безпосередньої реалізації уповноважувальних норм права, які передбачають активну чи пасивну поведінку суб'єктів права, які на власний розсуд використовують закріплені у нормах права можливості щодо реалізації суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Вимагання – це вимога передачі чужого майна чи права на майно або вчинення будь-яких дій майнового характеру з погрозою насильства над потерпілим чи його близькими родичами, обмеження прав, свобод або законних інтересів цих осіб, пошкодження чи знищення їхнього майна або майна, що перебуває в їхньому віданні чи під охороною, або розголошення відомостей, які потерпілій чи його близькі родичі бажають зберегти в таємниці визнається (ст. 189 КК).

Вина – є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої цим Кодексом, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності (ст. 23 КК).

Вища рада правосуддя є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, який діє в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади, її функціонування на засадах відповідальності, підзвітності перед суспільством, формування доброчесного та високопрофесійного корпусу суддів, дотримання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів. Вища рада правосуддя є юридичною особою, видатки на її утримання визначаються окремим рядом у Державному бюджеті України.

Відповідальність – це окремий вид юридичної відповідальності, що полягає у передбаченому нормами трудового права обов'язку працівника відповідати за вчинене трудове правопорушення і понести відповідні санкції.

Відпустка – це вільний від роботи час, який обчислюється в календарних днях із збереженням на її період місця роботи (посади) та заробітної плати (допомоги) у випадках, передбачених законодавством.

Влада – у загальному розумінні реальна здатність і можливість владноможного суб'єкта впливати на діяльність і поведінку людей, примушувати їх виконувати його волю.

Влада законодавча – представницькі політичні органи влади, до компетенції яких віднесене законодавство.

Влада судова – самостійна гілка єдиної державної влади, яка має власну виключну компетенцію щодо розгляду юридично значущих справ, що мають правові наслідки і реалізуються створеними на основі закону органами – судами за допомогою спеціальних судових процедур у встановленій законом процесуальній формі.

Внутрішні функції держави – напрями діяльності держави, що здійснюються у межах її території і в яких конкретизується її внутрішня політика відносно економічних, ідеологічних, культурних та інших сторін життя суспільства.

Внутрішньогосподарські відносини – це відносини, які виникають між структурними підрозділами суб'єкта господарювання, та відносини суб'єкта господарювання з його структурними підрозділами.

Володілець чужого майна – це особа, яка фактично тримає його у себе.

Г

Галузь конституційного права України – провідна галузь національного права України, що являє собою систему правових норм, які регулюють базові суспільні відносини, що виникають у різних сферах життєдіяльності суспільства, закріплюючи при цьому належність публічної влади, засади її організації та форми здійснення, а також невід'ємні права і свободи людини та громадянина, права інститутів громадянського суспільства та їх гарантії.

Галузь права – це сукупність правових норм, що становлять самостійну частину системи права та регулюють суспільні відносини певного виду своїм особливим методом.

Гарантії законності – це об'єктивні умови і суб'єктивні фактори, а також: спеціальні засоби та заходи, за допомогою яких забезпечується режим законності.

Гарантії прав та обов'язків – засоби та умови, які забезпечують цілковите й неухильне здійснення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків суб'єктів.

Гіпотеза – складова частина норми права, що визначає умови, за наявності яких суб'єкти права мають здійснювати свої права та обов'язки, визначені в диспозиції цієї норми.

Глава держави – посадова особа або колегіальний орган, що здійснює верховне представництво держави у внутрішній та зовнішній політиці. Главою держави в Україні є Президент, який займає особливе місце у системі органів державної влади, виступає від її імені, є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина.

Глава уряду – керівник вищого колегіального органу у системі органів виконавчої влади. Главою уряду в Україні є Прем'єр-міністр України, який входить до складу Кабінету Міністрів України.

Господарська діяльність – це діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

Господарське зобов'язання – це зобов'язання, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання, в силу якого один суб'єкт (зобов'язана сторона, у тому числі боржник) зобов'язаний вчинити певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру на користь іншого суб'єкта (виконати роботу, передати майно, сплатити гроші, надати інформацію тощо), або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (управлена сторона, у тому числі кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Господарське право – це галузь права України, яка визначає засади господарської діяльності (господарювання) в Україні та регулює відносини, що виникають у процесі організації та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання.

Господарський договір – це зафіксований у спеціальному правовому документі вид господарсько-правових зобов'язань, заснований на взаємній домовленості сторін і спрямований на встановлення, зміну і припинення взаємних прав та обов'язків суб'єктів господарювання.

Господарсько-виробничі відносини – це майнові та інші відносини у сфері матеріального і нематеріального виробництва, що виникають між суб'єктами господарювання при безпосередньому здійсненні господарської діяльності.

Грабіж – відкрите викрадення чужого майна (ч. 1 ст. 186 КК).

Громадське об'єднання – це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів.

Громадянин – особа, яка знаходиться у сталих юридичних зв'язках із конкретною державою, що проявляється саме в наявності відповідного громадянства.

Громадянство – необмежений у просторі та часі правовий зв'язок особи з конкретною державою, який зумовлює поширення на особу всіх конституційних прав та обов'язків.

Громадянство України – правовий зв'язок особи і держави, що виявляється у взаємних правах і обов'язках та визначає належність особи до держави – Україна.

Громадянське суспільство – організація вільних і рівноправних індивідів, сімей, інших соціальних груп і прошарків, кожному з яких держава забезпечує юридично рівні можливості бути власниками, користуватися свободами в процесі виробництва і розподілу матеріальних благ, мати надійний соціальний захист, брати участь у політичній та інших сферах життєдіяльності людини.

Гуманізм – прогресивна течія західноєвропейської культури епохи Відродження, спрямована на формування поваги до гідності й розуму людини, її права на земне щастя, вільний вияв природних людських почуттів і здібностей.

Д

Двосторонній правочин – це погоджена дія двох або більше сторін.

Декларація – одностороння заява однієї або декількох держав, у якій висловлюється її (їх) точка зору на яку-небудь одну важливу проблему.

Делікт – діяння, що суперечить вимогам чинного законодавства, тобто правопорушення. Делікт завдає шкоди охоронюваним законом цінностям, інтересам фізичної або юридичної особи, суспільним або державним інтересам. Особа, яка вчинила делікт, у передбачених законом випадках притягається до юридичної відповідальності.

Деліктоздатність – передбачена нормами права здатність особи нести юридичну відповідальність за вчинення протиправних дій.

Демілітаризована територія – це така частина державної території, у відношенні якої держава прийняла міжнародне зобов'язання скоротити або не мати в її межах військових укріплень і споруд, визначених видів озброєнь і збройних сил.

Демократична держава – держава, що базується на визнанні та втіленні в суспільну практику таких принципів конституційного устрою, як народовладдя, політичний плюралізм, свобода і рівність громадян, реальність та невід'ємність прав людини тощо.

Демократичний державний режим – державний режим, за якого реально забезпечується здійснення широкого кола прав і свобод громадян, які мають реальні можливості впливати на формування та діяльність державних органів.

Держава – це суверенна, політико-територіальна організація публічної влади в соціально неоднорідному (поліетнічному) суспільстві, що має апарат управління і примусу та здатна за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими для населення всієї країни, керувати і управляти загальносуспільними справами, виступати суб'єктом міжнародних відносин.

Держава соціальна – демократична правова держава, що спирається на широку соціальну основу і здійснює активну соціальну політику, спрямовану на підвищення, стабільне забезпечення життєвого рівня населення, захист і реалізацію прав та свобод громадян, створення сучасної системи охорони здоров'я, освіти і соціального забезпечення, підтримку незахищених верств населення, запобігання та успішне розв'язання соціальних конфліктів.

Державна влада – особливий різновид соціальної влади, яка поширюється на все суспільство, має публічно-політичний характер, здійснюється від імені держави спеціальними суб'єктами (органами держави та їхніми посадовими особами), які здатні регулювати і впливати на поведінку людей та спеціальними засобами домагатися здійснення своєї волі.

Державна мова – мова, що є обов'язковою для використання в законодавстві, офіційному діловодстві, судочинстві тощо.

Державна реєстрація речових прав на нерухоме майно – офіційне визнання та підтвердження державою фактів виникнення, переходу або припинення прав на нерухоме майно, обмеження таких прав шляхом внесення відповідного запису до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

Державна служба – це професійна діяльність державних службовців з підготовки пропозицій щодо формування державної політики, забезпечення її реалізації та надання адміністративних послуг.

Державна територія – це геофізичний та політико-правовий простір земної кулі, який, відповідно до норм міжнародного та національного права, знаходиться під суверенітетом певної держави.

Державне управління – діяльність органів усіх гілок державної влади та місцевого самоврядування щодо реалізації ними делегованих державою повноважень з метою вдосконалення суспільної системи відповідно до публічних інтересів.

Державний лад – система основних політико-правових, економічних, соціальних відносин, які закріплюються державно-правовими (конституційно-правовими) нормами.

Державний режим – сукупність форм і методів здійснення державної влади.

Державний службовець – громадянин України, який займає посаду державної служби у державному органі, або його апараті, одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з реалізацією завдань та виконанням функцій державного органу.

Державний суверенітет – властивість державної влади, що визначає її верховенство, повноту, самостійність і неподільність у внутрішніх відносинах, рівність і незалежність у зовнішніх відносинах, забезпечує можливість державі діяти на свій розсуд, вирішувати самостійно всі внутрішні та зовнішні справи.

Державні органи – вид державних організацій, які наділені чітко визначеними державно-владними повноваженнями та необхідними матеріально-технічними засобами для виконання конкретних завдань і функцій держави у певній сфері суспільних відносин.

Державні символи – встановлені конституцією або спеціальними законами особливі розпізнавальні знаки держави, в яких уособлюється її суверенітет, а в деяких випадках – і певний історичний чи ідеологічний зміст.

Державні установи – державні організації, які здійснюють функції держави, пов'язані зі створенням нематеріальних благ.

Джерела трудового права України – це спосіб вираження норм права, що приймаються компетентними органами держави і призначені регулювати трудові відносини в процесі застосування праці і соціального захисту працівників.

Джерело підвищеної небезпеки – це діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких тварин, службових собак

та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для особи, яка цю діяльність здійснює, та інших осіб.

Диспозиція – складова частина норми права, що визначає правило поведінки, згідно з яким дозволяється, забороняється або рекомендується проведення певних дій. Вона закріплює права та обов'язки учасників правових відносин.

Дисципліна – своєчасне й точне виконання вимог, що випливають із нормативних та індивідуально-правових актів, технологічних, організаційних, моральних, громадських та інших соціальних норм.

Дисциплінарна відповідальність – це відповідальність за порушення трудової дисципліни, яке полягає у невиконанні або неналежному виконанні працівником своїх трудових обов'язків.

Дієздатність – здатність особи своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Довіреність – це письмовий документ, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами.

Договір банківського вкладу(депозиту) – це договір за яким одна сторона (банк), що прийняла від другої сторони (вкладника) або для неї грошову суму (вклад), що надійшла, зобов'язується виплачувати вкладникові таку суму та проценти на неї або дохід в іншій формі на умовах та в порядку, встановлених договором.

Договір дарування – це договір, за яким одна сторона (дарувальник) передає або зобов'язується передати в майбутньому другій стороні (обдарованому) безоплатно майно (дарунок) у власність.

Договір доручення – це договір за яким сторона (повірений) зобов'язується вчинити від імені та за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії.

Договір купівлі-продажу – це договір, згідно якого одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму.

Договір найму (оренди) – це договір, за яким наймодавець передає або зобов'язується передати наймачеві майно у користування за плату на певний строк.

Договір підряду – це договір, згідно з яким одна сторона (підрядник) зобов'язується на свій ризик виконати певну роботу за завданням другої сторони (замовника), а замовник зобов'язується прийняти та оплатити виконану роботу.

Договір позики – це договір за яким одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості.

Додержання норм права – форма реалізації заборонних норм права, які передбачають пасивну поведінку суб'єктів права, тобто їх утримання від вчинення, заборонених правом дій.

Е

Економічні права – можливості людини реалізувати засоби до існування, беручи участь у виробництві матеріальних та інших благ.

Екстракція (або «ексфільтрація») – походить від англійських слів «extraction», «exfiltration»; «exfil» та передбачає переміщення людей з підконтрольної ворогові території в безпечну зону.

Емфітевзис – право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб.

Ж

Житло фізичної особи – це житловий будинок, квартира, інші приміщення, призначені та придатні для постійного проживання в них.

Житловий будинок – це будівля капітального типу, споруджена з дотриманням вимог, встановлених законом, іншими нормативно-правовими актами, і призначена для постійного у ній проживання.

З

Закон про кримінальну відповідальність – це нормативний акт, прийнятий Верховною Радою України, який містить у собі правові норми, які встановлюють принципи і підстави кримінальної відповідальності, призначення покарання, звільнення від кримінальної відповідальності і покарання, а також визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами і які покарання можуть бути призначені за їх вчинення.

Законність – правовий режим (стан) точного і неухильного виконання законів та підзаконних нормативно-правових актів держави усіма суб'єктами суспільних відносин (державою, її органами та посадовими особами, громадськими об'єднаннями, громадянами).

Законодавство – сукупність усіх чинних законів і підзаконних нормативно-правових актів органів держави, що видаються уповноваженими правотворчими органами в межах їх компетенції.

Заповіт – це особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті.

Засади конституційного ладу – система вихідних принципів організації державної влади в конституційній державі, взаємовідносин конституційної держави з людиною та інститутами громадянського суспільства.

Збитки – це втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Звернення громадян – викладені у письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) чи скарги осіб до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів.

Згвалтування – статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи (ст. 152 КК).

Злочин міжнародного характеру – діяння фізичної особи, які посягають на права та інтереси двох або більше держав, міжнародних організацій, фізичних чи юридичних осіб.

Змінна робота – це порядок розподілу і використання робочого часу, який передбачає чергування працівниками рівномірно по змінах.

Зобов'язання – це правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

I

Імперативні норми права – норми, де диспозиція формулюється органом держави, в якій чітко позначенні дії і не допускається ніяких відхилень від вичерпного переліку прав і обов'язків суб'єктів.

Імпічмент – усунення президента з посади на основі ухваленого парламентом за спеціальною процедурою рішення про його обвинувачення у вчиненні державної зради або іншого злочину.

Ім'я фізичної особи – це прізвище, власне ім'я та по батькові, якщо інші не впливає із закону або звичаю національної меншини, до якої вона належить.

Індивідуальні трудові спори – це неврегульовані розбіжності між працівником і роботодавцем з питань застосування законодавчих та інших нормативно-правових актів про працю або зміни умов трудового договору, інших угод про працю, які передано на розгляд до органу, уповноваженого відповідно до закону розглядати спір, що виник, і винести по ньому рішення, обов'язкове для всіх сторін.

Іноземні громадяни (піддані) – особи, які перебувають на території держави не маючи її громадянства і є громадянами (підданими) іншої держави або держав.

K

Кабінет Міністрів України – вищий орган у системі органів виконавчої влади, відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України, що керується у своїй діяльності Конституцією, законами України, указами Президента України та постановами Верховної Ради України.

Картель – угода, що частіше всього укладається з питань обміну військовополоненими або видачі злочинців.

Кодекс – нормативно-правовий акт, в якому об'єднано і систематизовано правові норми, що регламентують відповідну сферу суспільних відносин. Кодекс, як правило, виступає основою певної галузі чи підгалузі законодавства.

Колективний договір – це угода, яка укладається між власником або уповноваженим органом (особою) і одним або кількома профспілковими чи іншими уповноваженими на представництво трудовим колективом органами, а у разі відсутності таких органів – представниками працівників, обраними та уповноваженими трудовим колективом.

Колективний трудовий спір (конфлікт) – це розбіжності, що виникли між сторонами трудових правовідносин, щодо: встановлення нових або зміни існуючих умов праці; укладення, зміни чи припинення колективного договору, угоди; виконання колективного договору, угоди або окремих їх положень; невиконання вимог законодавства про працю.

Командитне товариство – це господарське товариство, в якому один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладами (вкладники).

Конвенція – міжнародна угода, що укладається в якійсь спеціальній галузі з цілого ряду питань.

Конкордат – міжнародний договір, однією зі сторін якого виступає Ватикан.

Конституційне право України – провідна галузь національного права України, що являє собою сукупність правових норм, які регулюють основні відносини владарювання у суспільстві (відносини народовладдя), встановлюючи при цьому належність публічної влади (державної влади та місцевого самоврядування), її організацію та гарантії основних прав і свобод людини та громадянина.

Конституційний лад – стан відносин (або порядок), що характеризує державу як конституційну, забезпечує підпорядкованість держави праву, сприяє закріпленню в суспільній практиці і правосвідомості справедливих, гуманних та правових взаємозв'язків між людиною, громадянським суспільством і державою або як установлені конституційним правом взаємовідносини між людиною, народом, суспільством і державою, що покликані забезпечити визнання та захист прав і свобод людини та громадянина, народовладдя, громадянського суспільства і демократичної держави.

Конституційний Суд України – незалежний від законодавчої та виконавчої гілок влади спеціальний судовий орган, який здійснює перевірку нормативних актів на їх відповідність Конституції України способом конституційного судочинства.

Конституційні засади судочинства в Україні – система світоглядних принципів, що нормативно визначають сутність і зміст судочинства в цілому та

встановлюють особливості здійснення цивільного, кримінального, господарського та адміністративного судочинства в Україні.

Конституційні обов'язки громадян України – відтворені в конституційно-правових нормах побажання держави щодо поведінки осіб, які знаходяться на території даної держави або лише до поведінки громадян даної держави незалежно від місця їх знаходження.

Конституційні принципи правового статусу особи – відображені в конституції головні ідеї, покладені в основу змісту і умов реалізації прав та обов'язків людини в державі.

Конституційно-правова відповідальність – особливий вид юридичної відповідальності, що має складний політико-правовий характер, настає за вчинення конституційно-правового делікту та знаходить вияв у передбачених конституційно-правовими нормами особливих несприятливих наслідках для суб'єкта конституційного делікту.

Конституційно-правова норма – загальнообов'язкове правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою з метою охорони та регулювання суспільних відносин, які становлять предмет галузі конституційного права.

Конституційно-правовий інститут – відносно самостійний відокремлений комплекс конституційно-правових норм, що регулюють у межах галузі конституційного права певну сферу або групу однорідних суспільних відносин.

Конституційно-правовий статус людини і громадянина – встановлена конституцією та іншими законами система юридичних параметрів, яка визначає фактичне становище людини і громадянина у суспільстві на конкретному етапі суспільно-політичного розвитку держави.

Конституційно-правові відносини – суспільні відносини, врегульовані конституційно-правовими нормами, тобто відносини, суб'єкти яких наділяються взаємними правами і обов'язками згідно з приписами конституційно-правових норм.

Конституціоналізм – 1) політична система, що спирається на конституцію, конституційні методи управління; 2) науковий напрям, у межах якого досліджуються конституційні проблеми.

Корпоративне підприємство – це підприємство, яке утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства.

Крайня необхідність – це вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам з метою усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності.

Кредитний договір – це договір, за яким банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові

у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит та сплатити проценти.

М

Матеріальна відповідальність – це обов'язок однієї сторони трудового договору - працівника або роботодавця відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну внаслідок винного, протиправного невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі й порядку.

Метод конституційно-правового регулювання – сукупність способів і засобів, за допомоги яких упорядковуються суспільні відносини, що становлять предмет галузі конституційного права.

Метод правового регулювання – сукупність прийомів та способів, за допомогою яких здійснюється вплив права на суспільні відносини певного виду. Метод правового регулювання відповідає на питання: як, яким чином право здійснює свій регулятивний вплив.

Механізм правового регулювання – система спеціальних правових засобів, за допомогою яких здійснюється впорядкування суспільних відносин. До елементів механізму правового регулювання належать норми права, нормативно-правові акти, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації, тлумачення та застосування норм права, законність, правосвідомість і правова культура.

Механізм правового регулювання – система спеціальних правових засобів, за допомогою яких здійснюється впорядкування суспільних відносин. До елементів механізму правового регулювання належать норми права, нормативно-правові акти, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації, тлумачення та застосування норм права, законність, правосвідомість і правова культура.

Механізми міжнародного захисту прав людини – система міжнародних (міждержавних) органів і організацій, що діють з метою здійснення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у випадку порушення.

Міжнародна правосуб'єктність – це якісна характеристика статусу суб'єкта міжнародних правовідносин, що виражає його здатність самостійно брати участь у цих правовідносинах, підпорядковуватися нормам міжнародного права, брати участь у їх створенні й володіти міжнародними правами та обов'язками.

Міжнародне право – система договірних та звичаєвих норм і принципів, які регулюють взаємовідносини між державами та іншими суб'єктами міжнародного права, визначають взаємні права та обов'язки, виражають їх узгоджену волю і направлені на врегулювання міжнародних відносин з метою розвитку міжнародного співробітництва та забезпечення міжнародного миру і безпеки.

Міжнародне правопорушення – дія або бездіяльність суб'єкта міжнародного права, у результаті якої порушуються норми міжнародного права і міжнародні зобов'язання цього суб'єкта, та наносять іншому суб'єкту або

групі суб'єктів міжнародного права або всьому міжнародному співтовариству в цілому шкоду матеріального або нематеріального характеру.

Міжнародний договір – міжнародна угода, яка укладена між суб'єктами міжнародного права у письмовій формі і регулюється міжнародним правом, незалежно від того, чи міститься така угода в одному документі, чи в двох або декількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від її конкретної назви.

Міжнародний злочин – міжнародно-протиправне діяння, яке порушує міжнародні зобов'язання, що є основними для забезпечення життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства, і розглядаються як злочини міжнародним співтовариством у цілому.

Міжнародні стандарти у сфері прав людини – це обов'язкові для всіх держав правила поведінки з людьми, що полягають у необхідності гарантувати особам, які перебувають під їх юрисдикцією, встановлені універсальними і регіональними міжнародно-правовими актами права і свободи, а також не зазіхати на такі права і свободи.

Міжнародно-правова відповідальність – це обов'язок суб'єкта міжнародного права усунути шкоду, заподіяну іншому суб'єкту міжнародного права в результаті порушення міжнародно-правового зобов'язання, а у випадках, передбачених міжнародним договором, – також і шкоду, заподіяну правомірними діями.

Міжнародно-правова норма – це створене за угодою суб'єктів формально визначене правило, що регулює міждержавні відносини шляхом запровадження прав та обов'язків для суб'єктів і забезпечується юридичним механізмом охорони.

Міжнародно-правовий інститут – це група норм міжнародного права, що регулюють певну сферу міжнародно-правових відносин.

Міністерство – центральний орган виконавчої влади, уповноважений формувати та реалізувати державну політику у певній сфері суспільного та державного життя.

Місце проживання фізичної особи – це житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому фізична особа проживає постійно, переважно або тимчасово.

Місцеве самоврядування – одна із форм народовладдя в Україні, сутність якої виявляється у самостійному вирішенні населенням питань місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Місцеві державні адміністрації – місцеві органи виконавчої влади, які у межах своїх повноважень здійснюють виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізують повноваження, делеговані їм відповідною радою.

Моральна шкода – це шкода, яка полягає у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких

родичів; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Н

Надзвичайний стан – особливий правовий режим, який може тимчасово вводитися в Україні чи в окремих її місцевостях із виникненням надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю громадян, або в разі спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства, і передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу, а також допускає тимчасове, обумовлене загрозою, обмеження у здійсненні конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Надурочні роботи – це роботи понад встановлену тривалість робочого дня.

Напіванклав – частина території однієї держави відрізана частково суходопною територією і частково морською територією іншої держави.

Народний депутат України – виборний представник українського народу у Верховній Раді України, покликаний відповідно до Конституції та законів України здійснювати функції парламенту і українського народу.

Національна безпека – стан захищеності життєво важливих інтересів особи, держави і суспільства від наявних і можливих загроз у всіх сферах суспільних відносин.

Національний суверенітет – реальна спроможність нації визначати зміст, характер і повноту свого політичного, економічного, соціального, культурного та інших сфер життя, забезпечувати своє самовизначення, аж до утворення незалежної держави.

Нація – спільність людей, які проживають на одній території, зв'язані загальними економічними відносинами, спільною мовою, культурою, одним законодавством, національними інтересами, митними кордонами та іншими ознаками.

Нейтралізована територія – територія із статусом встановленим міжнародними угодами при якому забороняється її використання в якості театру воєнних дій або в якості бази для ведення воєнних дій в інших районах світу.

Ненормований робочий день – це особливий режим робочого часу, який встановлюється для певної категорії працівників у разі неможливості нормування часу трудового процесу.

Необхідна оборона – дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої в даній обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо при цьому не було допущено перевищення меж необхідної оборони (ст. 36 КК).

Неосудна особа – це особа, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння, передбаченого цим Кодексом, перебувала в стані неосудності, тобто не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. До такої особи за рішенням суду можуть бути застосовані примусові заходи медичного характеру (ч.2 ст. 19 КК).

Непідприємницькі товариства – це товариства, які не мають на меті одержання прибутку для його наступного розподілу між учасниками.

Неповний робочий день – це вид робочого часу, при якому зменшується тривалість робочого дня.

Неповний робочий тиждень – це вид робочого часу, при якому зберігається нормальна тривалість робочого дня, але зменшується кількість робочих днів у тижні.

Неповний робочий час – це встановлений угодою сторін робочий час в межах нормальної його тривалості, протягом якого працівник повинен виконувати свої трудові обов'язки.

Нерухоме майно – земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких неможливе без їх знецінення та зміни призначення.

Норма робочого часу – це встановлена законом, колективним або трудовим договором для конкретного працівника тривалість його робочого часу за певний календарний період - день, тиждень, місяць.

Нормальний робочий час – це тривалість робочого часу працівників не більше 40 годин на тиждень.

Норми трудового права – правила поведінки, які встановлені або санкціоновані державою з метою регулювання трудових та тісно пов'язаних з ними відносин, що забезпечені примусовою силою держави.

О

Об'єкт конституційно-правових відносин – явище, матеріальна чи нематеріальна (духовна) реальність, із приводу якої виникають суспільні відносини, що регулюються конституційно-правовою нормою.

Об'єкт правопорушення – суспільні відносини, які охороняються нормами права та на які посягає конкретне правопорушення.

Об'єкт трудового права – це суспільні трудові відносини, змістом яких виступає праця.

Об'єктами цивільних прав – це речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага.

Об'єкти правовідносин – певні матеріальні, духовні та інші соціальні блага з приводу яких між суб'єктами виникають, змінюються чи припиняються правові відносини.

Об'єктивна сторона правопорушення – зовнішнє вираження протиправного діяння, яке посягає на об'єкт, що охороняється нормами права, завдає йому шкоди чи створює загрозу заподіяння шкоди.

Облік робочого часу – це фіксування відомостей про явку працівників на роботу і виконання ними встановленої тривалості робочого часу.

Обмежена матеріальна відповідальність – це обов'язок працівника, з вини якого було завдано шкоду, відшкодувати роботодавцю пряму дійсну шкоду, але не більше за його середній місячний заробіток.

Обмеження прав на землю – заборони, додаткові обов'язки власників чи користувачів земельних ділянок, що не зумовлені змістом цих прав як таких, які звужують зміст прав на земельні ділянки тією чи іншою мірою.

Обов'язок (юридичний) – передбачені правом міра і вид необхідної поведінки суб'єкта.

Обтяження – заборона розпоряджатися та/або користуватися нерухомим майном, яка встановлена або законом, або актами уповноважених на це органів державної влади, їх посадових осіб або яка виникає на підставі договорів.

Односторонній правочин – це дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. Односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила.

Омбудсман – посадова особа, уповноважена парламентом за скаргами громадян або власною ініціативою здійснювати нагляд за законністю дій органів влади та посадових осіб. Інститут О. був запроваджений у Швеції у XVIII ст. Він використовується в країнах під різними назвами: парламентський комісар у справах адміністрації (Велика Британія, Нова Зеландія, Австралія), медіатор (Франція), народний захисник (Іспанія), уповноважений у справах прав людини (Польща, Україна).

Оперативно-господарські санкції – це заходи оперативного впливу на правопорушника з метою припинення або попередження повторення порушень зобов'язання, що використовуються самими сторонами зобов'язання в односторонньому порядку.

Орган держави (державний орган) – відносно самостійна, організаційно та структурно відокремлена частина державного механізму, утворена відповідно до Конституції та законів України, наділена державно-владними повноваженнями, а також правовими та матеріальними ресурсами, необхідними для здійснення завдань і функцій держави.

Органи виконавчої влади в Україні – система центральних і місцевих, одноособових і колегіальних органів державної виконавчої влади загальної та спеціальної компетенції на чолі з Кабінетом Міністрів України, що відповідно до

Конституції та законів України забезпечують виконання Конституції України, законів України, указів Президента України, постанов Верховної Ради України в найважливіших сферах суспільного і державного життя України.

Організаційні форми роботи Верховної Ради України – передбачені Конституцією України, Регламентом Верховної Ради України та іншими нормативно-правовими актами способи організації роботи парламенту України, його органів, народних депутатів України і посадових осіб з метою здійснення ними своїх функцій і повноважень протягом встановленого часу.

Організаційно-господарські відносини – це відносини, що складаються між суб'єктами господарювання та суб'єктами організаційно-господарських повноважень у процесі управління господарською діяльністю.

Особа – людина як суб'єкт, що має індивідуальні інтелектуальні та інші ознаки та усвідомлює себе членом спільності таких же суб'єктів.

Особа без громадянства (апатриди) – особа, яку жодна держава світу відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Осудність – психічний стан фізичної особи, яка під час вчинення суспільно небезпечного діяння здатна усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними.

II

Пакт – двостороння або багатостороння угода між державами, яку укладають з якої-небудь однієї важливої політичної проблеми.

Парламент – вищий загальнонаціональний представницький орган держави, побудований на виборчих засадах.

Парламентська більшість у Верховній Раді України – добровільне об'єднання народних депутатів України – членів депутатських фракцій (груп), позафракційних народних депутатів України у кількості, що складає більшість від конституційного складу Верховної Ради України, яке бере на себе відповідальність за законодавчий процес і політичні дії Верховної Ради України, формування коаліційного Уряду та результати його діяльності, конструктивну співпрацю з Президентом України та Кабінетом Міністрів України.

Парламентська опозиція – добровільне об'єднання народних депутатів України – членів депутатських фракцій (груп), позафракційних народних депутатів України, які не підтримують політичний та соціально-економічний курс Президента України, діяльність Кабінету Міністрів України із його реалізації та пропонують суспільству альтернативну програму розвитку.

Пасивне виборче право – право громадян бути обраними до складу виборних органів державної влади та місцевого самоврядування.

Підбурювач – особа, яка умовлянням, підкупом, погрозою, примусом або іншим чином схилила іншого співучасника до вчинення кримінального правопорушення (ч. 4 ст. 27 КК).

Підприємницькі товариства – це товариства, які здійснюють підприємницьку діяльність з метою одержання прибутку та наступного його розподілу між учасниками.

Підприємство – це самостійний суб'єкт господарювання, створений компетентним органом державної влади або органом місцевого самоврядування, або іншими суб'єктами для задоволення суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної, іншої господарської діяльності в порядку, передбаченому Господарським кодексом України та іншими законами.

Повна матеріальна відповідальність – це обов'язок працівника, з вини якого було завдано шкоду, відшкодувати повний розмір шкоди підприємству, установі, організації.

Повне товариство – це господарське товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Поділ влади – модель побудови державного апарату, згідно з якою влада в державі має поділятися між законодавчими, виконавчими та судовими органами. При цьому кожна гілка влади повинна бути незалежною від інших і водночас їм підконтрольною, що має на меті виключення можливості концентрації влади в руках одного органу.

Пожертва – це дарування нерухомих та рухомих речей, зокрема грошей та цінних паперів, особам, встановленим ч. 1 ст. 720 ЦК України для досягнення ними певної, наперед обумовленої мети.

Позовна давність – це строк, у межах якого особа може звернутися до суду з вимогою про захист свого цивільного права або інтересу.

Покарання – це захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого.

Політичні права і свободи – можливості громадян України брати участь в управлінні державними справами, впливати на діяльність різних державних органів та органів місцевого самоврядування, а також громадських організацій політичного спрямування, користуватися правами на свободу думки, слова, світогляду і переконань та їх прояву та поширення.

Помилування – акт глави держави, за яким певна особа (чи кілька осіб) повністю або частково звільняється від покарання, або до неї застосовується більш м'яке покарання, або ж з особи знімається судимість.

Посібник – це особа, яка порадами, вказівками, наданням засобів чи знарядь або усуненням перешкод сприяла вчиненню кримінального правопорушення іншими співучасниками, а також особа, яка заздалегідь обіцяла переховати особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, знаряддя чи засоби вчинення кримінального правопорушення, сліди кримінального правопорушення чи предмети, здобуті кримінально протиправним шляхом, придбати чи збути такі предмети або іншим чином сприяти приховуванню кримінального правопорушення (ч. 5 ст. 27 КК).

Права та свободи людини і громадянина в Україні – певні можливості людини володіти, користуватися та розпоряджатися певними благами, наданими або визнаними суспільством та державою, а також набувати їх у

порядку, межах, формах і способ, передбачених Конституцією та законами України.

Право власності – це право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Право земельного сервіту – це право власника або землекористувача земельної ділянки на обмежене платне або безоплатне користування чужою земельною ділянкою (ділянками).

Право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений ЦК та іншим законом.

Право міжнародних договорів – галузь міжнародного права, яка об'єднує сукупність правових норм, що регулюють порядок укладання, дії, зміни і припинення міжнародних договорів.

Правова держава – держава, в якій панує право, діяльність усіх її органів і посадових осіб здійснюється на основі та в межах, визначених правом, де не тільки особа відповідальна за свої дії перед державою, а й держава несе реальну відповідальність перед особою за результати своєї діяльності.

Правовий статус особи – сукупність закріплених у законодавстві прав, свобод, обов'язків громадян і гарантій їх здійснення.

Правовідносини – специфічні суспільні відносини, учасники яких виступають як носії прав та обов'язків, установлених нормами права.

Правоздатність – передбачена нормами права здатність суб'єкта мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Правоохоронні органи – органи, що їх держава наділяє компетенцією охорони суспільних відносин, врегульованих правом.

Правопорядок – відповідність суспільних відносин приписам норм права.

Правосуб'єктність – це передбачена нормами права здатність виступати учасником правовідносин. Вона містить два елементи – правоздатність і дієздатність.

Правосуддя – вид державної діяльності, пов'язаний з вирішенням соціальних конфліктів, в основі яких лежить спір про право, шляхом розгляду на судових засіданнях цивільних, кримінальних та інших справ з додержанням встановленої законом процесуальної форми.

Правочин – це дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Працівник – це фізична особа, яка безпосередньо власною працею виконує трудову функцію згідно з укладеним з роботодавцем трудовим договором (контрактом) відповідно до закону.

Предмет галузі конституційного права – особливе коло суспільних відносин, які виникають у різних сферах життєдіяльності суспільства з організацією та здійсненням публічної влади.

Предмет колективного договору – це сфера застосування праці та створення робочої сили.

Предмет трудового права – це трудові відносини, тобто суспільні відносини, що виникають у процесі застосування людиною своїх здібностей у виконанні певної трудової функції.

Представництво – це відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює представництво і захист інтересів юридичної особи.

Представницька демократія – сукупність форм організації державної влади, за якої певні важливі рішення щодо управління справами суспільства і держави виносяться виборними установами (парламентами, муніципалітетами тощо).

Президентська республіка – республіка, в якій повноваження глави держави, а в деяких випадках і глави уряду, належать президентові, який обирається непарламентським способом (громадянами держави) і формує уряд, що не несе відповідальності перед парламентом.

Примирна комісія – це орган, призначений для вироблення рішення, що може задовольнити сторони колективного трудового спору (конфлікту), та який складається із представників сторін.

Примус – метод здійснення державної влади, який полягає у психологічному, фізичному чи матеріальному впливі уповноважених органів держави на особу з метою примусити її діяти в інтересах держави.

Принципи конституційно-правового статусу особи – основоположні засади, на яких ґрунтується громадянство та конституційні права і свободи людини та громадянина.

Принципи трудового права – це правові засади, ідеї і тенденції, спрямовані на регулювання трудових відносин, та закріплені у законодавстві про працю.

Р

Реалізація норм права – процес втілення приписів правових норм у поведінку суб'єктів права та їх практичну діяльність зі здійснення, використання суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків.

Режим робочого часу – це встановлений законодавством або локальним нормативно-правовим актом порядок розподілу і використання робочого часу протягом доби, тижня, інших календарних періодів.

Репарація ординарна – форма матеріальної міжнародно-правової відповідальності, яка полягає у відшкодуванні державою-правопорушницею матеріального збитку шляхом виплати грошових сум, постачання товарів чи надання послуг, еквівалентних сумі, що підлягає відшкодуванню потерпілим суб'єктам міжнародного права.

Репарація надзвичайна – це особливі обтяження, що виражаються в тимчасовому обмеженні правомочності держав, що вчинили міжнародне правопорушення, розпоряджатися своїми матеріальними ресурсами.

Репресалія – форма нематеріальної міжнародно-правової відповідальності, що полягає у застосуванні односторонніх правомірних

примусових заходів до суб'єкта-правопорушника з метою примусити його відмовитися від своїх незаконних дій.

Республіка – форма державного правління, за якої вищі державні органи обираються населенням або формуються загальнонаціональним представницьким органом влади.

Реституція – форма матеріальної міжнародно-правової відповідальності, яка полягає у поверненні майна, незаконно захопленого однією воюючою державою на території іншої.

Реституція компенсаторна – форма матеріальної міжнародно-правової відповідальності, яка полягає у передачі потерпілій стороні предметів того ж роду, що й розграбоване та незаконно вивезене у неї майно.

Ресторація – форма нематеріальної міжнародно-правової відповідальності, що полягає у відновленні суб'єктом-правопорушником попереднього стану певного матеріального об'єкта, який постраждав внаслідок міжнародного правопорушення.

Реторсія – форма нематеріальної міжнародно-правової відповідальності, що полягає у застосуванні заходів впливу однієї держави на іншу, що мають на меті спонукати останню припинити недружеслюбні, несправедливі чи дискримінаційні дії.

Референдум – голосування населення всієї держави (загальнодержавний референдум) або його певної частини (місцевий референдум) із метою вирішення найважливіших питань суспільного життя.

Речові права на чуже майно – це право володіння; право користування (сервітут); право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); право забудови земельної ділянки (суперфіцій).

Річ – це предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки.

Роботодавець – це юридична особа (її філія, відділення, інший відокремлений підрозділ чи її представництво) або самозайнята особа, яка використовує найману працю фізичних осіб на підставі укладених трудових договорів (контрактів) та несе обов'язки із сплати їм заробітної плати, а також нарахування, утримання та сплати податку на доходи фізичних осіб до бюджету, нарахувань на фонд оплати праці, інші обов'язки, передбачені законами.

Робоча зміна – це тривалість праці часу згідно графіку протягом доби.

Робочий день – це встановлена законом тривалість праці працівника у межах доби.

Робочий тиждень – це встановлена у законі в годинах тривалість праці в межах календарного тижня.

Робочий час – це установлений законодавством відрізок календарного часу, протягом якого працівник відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку, графіка роботи та умов трудового договору повинен виконувати свої трудові обов'язки.

Розбій – це напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний із насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства (ст. 187 КК).

Роздроблений робочий день – це поділ робочого дня на частини, між якими є перерва тривалістю більше двох годин, або є дві і більше перерв, включаючи і перерву на обід.

С

Садиба – це земельна ділянка разом з розташованими на ній житловим будинком, господарсько-побутовими будівлями, наземними і підземними комунікаціями, багаторічними насадженнями.

Санкція – складова частина норми права, яка передбачає юридичні наслідки для суб'єкта за виконання чи невиконання правила поведінки, передбаченого диспозицією цієї норми.

Сатисфакція – обов'язок держави-правопорушниці надати задоволення нематеріального характеру, відшкодувати моральну шкоду, заподіяну честі і гідності іншої держави.

Сейм – 1) станово-представницька установа у феодальній Польщі, Чехії та деяких інших державах Східної Європи; 2) нижня палата парламенту Республіки Польща.

Сенат – 1) у Стародавньому Римі дореспубліканського періоду – збори старійшин; у період республіки – орган верховної і державної влади; 2) у багатьох сучасних країнах (Бельгії, Канаді, США та ін.) – верхня палата парламенту.

Середньої тяжкості тілесне ушкодження – ушкодження, яке не є небезпечним для життя і не потягло за собою наслідків, передбачених у статті 121 КК, але таке, що спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на одну третину.

Сесія Верховної Ради України – передбачений Конституцією і Регламентом Верховної Ради України загальний, основний, постійний, колегіальний спосіб організації роботи парламенту України з метою здійснення ним своїх функцій і повноважень протягом півріччя або іншого встановленого часу.

Система галузі конституційного права України – її внутрішня побудова, що характеризується єдністю і взаємодією елементів цієї системи, до яких належать конституційно-правові норми та конституційно-правові інститути.

Система міжнародного публічного права – це принципи і норми міжнародного права, що мають внутрішню структуру та зміст, об'єднуються в міжнародних інститутах і галузях і регулюють певний вид, рід чи обсяг суспільних відносин у межах конкретного предмета і методу правового регулювання.

Система науки трудового права – сукупність наукових поглядів, висновків та думок, які пов'язані з дослідженням норм трудового права України, практики їх застосування та трудового законодавства інших країн.

Система права – внутрішня організація права, що полягає в єдності й погодженості правових приписів певної держави.

Система судів загальної юрисдикції України – нормативно упорядкована та структурована сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених місцевих, апеляційних, вищих спеціалізованих судів і Верховного Суду, яка ґрунтується на засадах територіальності та спеціалізації і забезпечує здійснення правосуддя в Україні.

Система трудового законодавства – це об'єктивний розподіл та встановлення ієрархії нормативно правових актів, які регулюють трудові та тісно пов'язані з ними відносини.

Система трудового права – це об'єктивний розподіл у певній, логічно витриманій, послідовності нормативного матеріалу за окремими структурними складовими.

Скарга – звернення громадян в усній чи письмовій формі до державного органу або службової особи з приводу порушення їх прав або інтересів, що охороняються законом.

Склад правопорушення – сукупність закріплених у законі об'єктивних і суб'єктивних ознак, за наявності яких, суспільно небезпечно винне протиправне діяння визнається конкретним правопорушенням.

Службові особи – це особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом. Службовими особами також визнаються посадові особи іноземних держав (особи, які обіймають посади в законодавчому, виконавчому або судовому органі іноземної держави, у тому числі присяжні засідателі, інші особи, які здійснюють функції держави для іноземної держави, зокрема для державного органу або державного підприємства), іноземні третейські судді, особи, уповноважені вирішувати цивільні, комерційні або трудові спори в іноземних державах у порядку, альтернативному судовому, посадові особи міжнародних організацій (працівники міжнародної організації чи будь-які інші особи, уповноважені такою організацією діяти від її імені), а також члени міжнародних парламентських асамблеї, учасником яких є Україна, та судді і посадові особи міжнародних судів (ст. 18 КК).

Соціальні норми – правила поведінки загального характеру, які виникли в процесі історичного розвитку, регулюють різні сфери суспільних відносин, мають зміст, зумовлений свідомо-вольовою діяльністю людей, рівнем економічного, соціального і культурного розвитку суспільства та забезпечуються різноманітними засобами соціального впливу.

Соціальні права – певні можливості людини володіти, користуватися, розпоряджатися певними соціальними благами та послугами, наданими суспільством і державою, а також набувати і захищати їх у порядку, межах, формах і в спосіб, передбачені Конституцією та іншими законами України.

Спадкування – це перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців).

Спеціальний (індивідуальний) режим робочого часу – це порядок розподілу і використання робочого часу, який встановлюється для окремих працівників підприємства.

Співучасть у кримінальному правопорушенні є умисна спільна участь декількох суб'єктів кримінального правопорушення у вчиненні умисного кримінального правопорушення (ст. 26 КК).

Спільна власність – це майно, що є у власності двох або більше осіб (співвласників).

Страйк – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації (структурного підрозділу) з метою вирішення колективного трудового спору (конфлікту).

Строк – це певний період у часі, зі спливом якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення.

Суб'єкт правопорушення – деліктоздатна фізична особа, яка вчинила правопорушення. Рівень деліктоздатності фізичної особи залежить від її віку, стану психічного здоров'я, посади та інших обставин.

Суб'єкти господарювання – учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законодавством.

Суб'єкти конституційно-правових відносин – особи, спільноти людей, органи, організації тощо, які згідно з приписами конституційно-правових норм є носіями суб'єктивних юридичних прав і обов'язків.

Суб'єкти міжнародного права – це учасники міжнародних відносин, які володіють міжнародними правами і обов'язками, здійснюють їх на основі міжнародного права і несуть в необхідних випадках міжнародно-правову відповідальність.

Суб'єктивна сторона правопорушення – внутрішнє психічне ставлення особи до вчиненого нею протиправного діяння та його негативних наслідків.

Суб'єктивне право (право громадянина) – передбачена певною нормою права можливість суб'єкта поводитися певним чином.

Субституція – форма матеріальної міжнародно-правової відповідальності, яка полягає у заміні неправомірно знищеного чи пошкодженого майна аналогічним за вартістю та призначенням.

Суддя суду загальної юрисдикції – призначена чи обрана посадова особа органу судової влади, яка одноособово чи колегіально здійснює правосуддя у формі

цивільного, кримінального, господарського і адміністративного судочинства на оплачуваній основі.

Суди загальної юрисдикції – система незалежних і безсторонніх органів судової влади, які здійснюють через суддів цих судів правосуддя шляхом цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства в порядку, встановленому Конституцією та законами України, іншими актами чинного законодавства.

Суперфіцій – право користування чужою земельною ділянкою для забудови.

Суспільний порядок – порядок у суспільстві, який відповідає вимогам всього комплексу соціальних норм.

Суспільство – форма життєдіяльності людей, що склалась історично і відокремилась від навколишньої природи.

Т

Територіальна громада – об'єднання жителів, які постійно проживають у межах села, селища, міста, що є самостійною адміністративно-територіальною одиницею або добровільне об'єднання жителів кількох сіл, що мають єдиний адміністративний центр.

Територіальне море – полоса прибережних морських вод шириною не більше 12 миль від лінії найбільшого відпливу чи від прямих вихідних ліній.

Територія в міжнародному праві – різноманітні простори земної кулі з її сухопутною і водною поверхнею, надрами і повітряними просторами, а також космічний простір і небесні тіла, що знаходяться в ньому.

Територія з міжнародним режимом – територія, яка не входить до складу державної території: водні простори за межами виключних економічних зон прибережних держав, Міжнародний район морського дна, Антарктика, космічний простір, Місяць та інші небесні тіла.

Територія з особливим міжнародним режимом – це демілітаризована і нейтралізована зона і зона миру.

Територія зі змішаним режимом – це територія, на яку одночасно поширюється дія норм міжнародного та національного права.

Термін – це певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія, яка має юридичне значення.

Товариство з додатковою відповідальністю – це господарське товариство, статутний капітал якого поділений на частки і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників.

Товариство з обмеженою відповідальністю – це господарське товариство, що має статутний капітал, поділений на частки, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах своїх вкладів.

Трактат – багатосторонній міжнародний договір, що встановлює взаємовідносини між його учасниками з яких-небудь політичних питань.

Трудова правосуб'єктність – це передбачена нормами права здатність виступати учасником трудових правовідносин.

Трудове право – це окрема галузь права України, яка регулює трудові відносини робітників і службовців і тісно пов'язані з ними інші суспільні відносини, що складаються з приводу організації праці.

Трудовий арбітраж – це орган, який складається із залучених сторонами фахівців, експертів та інших осіб і приймає рішення по суті трудового спору (конфлікту).

Трудовий договір – це угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Трудові відносини – це відносини, побудовані на угоді між працівником і роботодавцем про виконання працівником за оплату певної роботи, що потребує того чи іншого фаху, кваліфікації або посади, на підпорядкуванні працівника правилам внутрішнього трудового розпорядку, якщо роботодавець забезпечує умови праці, передбачені трудовим законодавством, колективним договором, угодами, трудовим договором.

Трудові спори – це розбіжності, що виникають між працівником (колективом працівників) і роботодавцем з приводу застосування норм трудового законодавства, а також встановлення нових або зміни існуючих умов праці.

Тяжке тілесне ушкодження – тобто умисне тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, каліцтво статевих органів, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя (ст. 121 КК).

У

Угода – це правовий акт, що регулює соціально-трудові відносини між працівниками та роботодавцями; вона укладається на національному, галузевому та територіальному рівнях на двосторонній або тристоронній основі.

Угода в міжнародному праві – це міждержавний договір, що підписується зазвичай від імені уряду і, як правило, не підлягає ратифікації.

Узурпація – насильницьке, протизаконне захоплення влади або присвоєння чужих прав на щось, чужих повноважень.

Указ – назва підзаконного нормативно-правового акту, який видається Президентом України у межах його повноважень.

Умисел – форма вини, що полягає в усвідомленні правопорушником протиправного характеру та наслідків свого діяння, при наявності бажання або свідомого допущення їх настання. Умисел може бути прямий і непрямий.

Унітарна держава – єдина централізована держава, що не має у своєму складі державних утворень і територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці (області, райони, провінції тощо).

Унітарне підприємство – це підприємство, що створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний капітал, не поділений на частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства.

Учасники (суб'єкти) трудових відносин – це працівник і роботодавець (власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа), які свої взаємовідносини будують, як правило, на договірній основі.

Ф

Федерація – форма децентралізованого державного устрою, за якої ознаки державного утворення властиві як державі в цілому, так і її складовим частинам, що вважаються суб'єктами федерації, а вищі органи як держави в цілому, так і суб'єктів федерації мають широку сферу власної виключної компетенції.

Фермерське господарство – форма підприємницької діяльності громадян із створенням юридичної особи, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, наданих їм для ведення фермерського господарства.

Фізична особа – це людина як учасник цивільних відносин.

Філія – це відокремлений підрозділ юридичної особи, що розташований поза її місцезнаходженням та здійснює всі або частину її функцій.

Форма державного правління – порядок організації вищих державних органів, що визначає їхню структуру, компетенцію та взаємодію.

Форма державного устрою – порядок територіального і поділу держави, взаємовідносин її складників між собою й державою в цілому та відповідної організації державних органів.

Функції Верховної Ради України – передбачені Конституцією України основні напрями діяльності Верховної Ради України, що визначають її місце і загальне призначення у державному механізмі, а також відповідну роль у вирішенні суспільних завдань, що стоять перед державою.

Функції конституції – це основні напрями її впливу на суспільні відносини, які обумовлені соціальним призначенням конституції.

Функції міжнародного права – це способи та форми впливу міжнародного права на міжнародні відносини, які зумовлені об'єктом, предметом і методом правового регулювання, правами та обов'язками суб'єктів і його джерелами.

Функції трудового права України – це напрями правового впливу на трудові відносини та відносини, тісно пов'язані з трудовими.

Ц

Цивільна дієздатність – це здатність фізичної особи своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Цивільна правоздатність – це здатність мати цивільні права та обов'язки.

Ч

Час відпочинку – це встановлений законом час, протягом якого працівник вільний від виконання своєї трудової функції і може використовувати його на власний розсуд.

Чергування – це обов'язок працівника знаходитися на визначеному роботодавцем робочому місці з метою вирішення невідкладних питань, не пов'язаних з трудовими обов'язками цього працівника, а також передачі інформації.

Ю

Юридична особа – це організація, створена і зареєстрована у встановленому законом порядку.

Юридичний прецедент – письмове або усне рішення судового або адміністративного органу, яке стало нормою, еталоном, зразком (правилом поведінки) при розгляді всіх подібних справ у майбутньому.

Юридичні (спеціальні) гарантії – правові засоби (юридичні норми та інститути), покликані забезпечувати реальність прав та обов'язків особи.

Юридичні факти – конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують настання юридичних наслідків у вигляді виникнення, зміни чи припинення правових відносин.

Юрисдикція – передбачена законом або іншим правовим актом правомочність державного органу розв'язувати правові питання, юридичні спори.

Юриспруденція – сукупність правових наук, правознавство.

Юстиція – сукупність судів, які здійснюють правосуддя, а також інших юридичних установ, що входять до судової системи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основні нормативні джерела

1. Акт проголошення незалежності України : постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серп. 1991 р. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1991. № 38. Ст. 502.
2. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
3. Декларація про державний суверенітет України : прийнята 16 лип. 1990 р. № 55-XII. *Відомості Верховної Ради Української РСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
4. Житловий кодекс України : прийнятий 30 черв. 1983 р. № 5464-X ; назва Кодексу в ред. Закону № 2215-IX від 21 квіт. 2022 р. *Верховна Рада України*: [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10>.
5. Земельний кодекс України : прийнятий від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.
6. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06 лип. 2005 р. № 2747-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35–36, № 37. Ст. 446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>
7. Кодекс законів про працю України : прийнятий 10 груд. 1971 р. № 322-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07 груд. 1984 р. № 8073-X. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
9. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
10. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
11. Положення про Офіс Президента України : затв. указом Президента України від 25 черв. 2019 р. № 436/2019. *Офіційний вісник Президента України*. 2019. № 51. Ст. 1734.
12. Про акціонерні товариства : Закон України від 17 верес. 2008 р. № 514-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17>
13. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 8 лип. 2011 р. № 3671-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 59. Ст. 2347. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>
14. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листоп. 2011 р. № 4061-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 10–11. Ст. 73. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>
15. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 груд. 2016 р. № 1798-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: zakon.rada.gov.ua/go/1798-19

16. Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності : Закон України від 14 жовт. 1994 р. № 208/94-ВР. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/208/94-%D0%B2%D1%80>

17. Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу : Закон України від 13 берез. 2014 р. № 879-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 16. Ст. 582. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/879-18>

18. Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів : Закон України від 1 лют. 2011 р. № 2952-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 10. Ст. 68. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2952-17>

19. Про господарські товариства : Закон України від 19 верес. 1991 р. № 1576-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 49. Ст. 682. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1576-12>

20. Про громадські об'єднання : Закон України від 22 берез. 2012 р. № 4572-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17>

21. Про громадянство України : Закон України від 18 січ. 2001 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 4. Ст. 65. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>

22. Про державний кордон : Закон України від 04 лист. 1991 р. № 1778-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text>

23. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 01 лип. 2010 р. № 2398-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17>

24. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 01 лип. 2004 р. № 1952-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15>

25. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 трав. 2003 р. № 755-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15>

26. Про державну службу : Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text>

27. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13 січ. 2011 р. № 2939-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 32. Ст. 314. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>

28. Про електронні довірчі послуги : Закон України від 05 жовт. 2017 р. № 2155-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19>

29. Про електронну комерцію : Закон України від 03 верес. 2015 р. № 675-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 45. Ст. 410. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19>
30. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус : Закон України від 20 листоп. 2012 р. № 5492-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 51. Ст. 716. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5492-17>
31. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23 груд. 1993 р. № 3782-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 11. Ст. 51.
32. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12 лют. 2015 р. № 192-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 18, № 19–20. Ст. 132. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/192-19>
33. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23 верес. 1999 р. № 1105-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 46–47. Ст. 403. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text>
34. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text>
35. Про заставу : Закон України від 2 жовт. 1992 р. № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 47. Ст. 642. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15>
36. Про захист персональних даних : Закон України від 01 черв. 2010 р. № 2297-VI. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17
37. Про захист прав споживачів : Закон України від 12 трав. 1991 р. № 1023-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12
38. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовт. 1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.
39. Про інформацію : Закон України від 2 жовт. 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>
40. Про іпотеку : Закон України від 05 черв. 2003 р. № 898-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 38. Ст. 313. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15>
41. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27 лют. 2014 р. № 794-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 13. Ст. 222. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/794-18>
42. Про колективні договори і угоди : Закон України від 01 лип. 1993 р. № 3356-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3356-12>
43. Про кооперацію : Закон України від 10 лип. 2003 р. № 1087-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 5. Ст. 35.

44. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 черв. 2004 р. № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540.
45. Про Міністерство аграрної політики та продовольства України : указ Президента України від 23 квіт. 2011 р. № 500/2011. *Офіційний вісник України*. 2011. № 31. Ст. 1326.
46. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>
47. Про місцеві вибори : Закон України від 14 лип. 2015 р. № 595-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-19#Text>
48. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 9 квіт. 1999 р. № 586-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 20–21. Ст. 190. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/586-14>
49. Про Національну поліцію : Закон України від 02 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Офіційний вісник України*. 2015. № 63. Ст. 2075. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>
50. Про нотаріат : Закон України від 02 верес. 1993 р. № 3425-XII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>
51. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12>
52. Про оплату праці : Закон України від 24 берез. 1995 р. № 108/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 17. Ст. 121. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text>
53. Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади : постанова Кабінету Міністрів України від 10 верес. 2014 р. № 442. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442-2014-%D0%BF#Text>
54. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні : Закон України від 12 лип. 2001 р. № 2658-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 47. Ст. 251. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14>
55. Про політичні партії в Україні : Закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2365-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 23. Ст. 118. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>
56. Про право власності на окремі види майна : постанова Верховної Ради України від 17 черв. 1992 р. № 2471-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 35. Ст. 517. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2471-12>
57. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 верес. 2011 р. № 3773-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 19–20. Ст. 179. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>
58. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2–3. Ст. 12. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>

59. Про Раду національної безпеки і оборони України : Закон України від 5 берез. 1998 р. № 183/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 35. Ст. 237. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80>
60. Про Рахункову палату : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 576-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 36. Ст. 360. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-19#Text>
61. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лют. 2010 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 14–15, № 16–17. Ст. 133. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>
62. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 23 лют. 2006 р. № 3480-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>
63. Про ринок електричної енергії : Закон України від 13 квіт. 2017 р. № 2019-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 27–28. Ст. 312. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19>
64. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 берез. 1992 р. № 2229-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 27. Ст. 382. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text>
65. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 7 черв. 2001 р. № 2493-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 33. Ст. 175. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2493-14>
66. Про споживче кредитування : Закон України від 15 листоп. 2016 р. № 1734-VIII. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1734-19>
67. Про статус депутатів місцевих рад : Закон України від 11 лип. 2002 р. № 93-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 40. Ст. 290. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/93-15>
68. Про статус народного депутата України : Закон України від 17 листоп. 1992 р. № 2790-XII ; в ред. Закону від 22 берез. 2001 р. № 2328-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 42. Ст. 212. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2790-12>
69. Про столицю України – місто-герой Київ : Закон України від 15 січ. 1999 р. № 401-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 11. Ст. 79. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401-14#Text>
70. Про страхування : Закон України від 18 листоп. 2021 р. № 1909-IX. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text>
71. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06 лют. 2018 р. № 2275-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 13. Ст. 69. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19>
72. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 груд. 1997 р. № 776/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80>

73. Про фінансовий лізинг : Закон України від 04 лют. 2021 р. № 1201-IX. *Офіційний вісник України* 2021. № 22. Ст. 976. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-20#Text>

74. Про холдингові компанії в Україні : Закон України від 15 берез. 2006 р. № 3528-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 34. Ст. 291. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3528-15>

75. Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17 берез. 2011 р. № 3166-VI. *Офіційний вісник України*. 2011. № 27. Ст. 1123.

76. Про Центральну виборчу комісію : Закон України від 30 черв. 2004 р. № 1932-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 36. Ст. 448. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1932-15>

77. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січ. 2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

78. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

**Підручники, навчальні посібники, практикуми,
енциклопедії, словники, довідники
(теорія держави та права)**

1. Антропологія права: професійна аргументація / С. С. Сливка, А. С. Романова, О. Л. Чорнобай, І. М. Коваль. Львів: Ліга-прес, 2018. 212 с.

2. Балинська О. М., Яценко В. А. Методологія сучасного правознавства: посібник; за заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 372 с.

3. Бурдін М. Ю., Логвиненко І. А., Лазарєв В. В. Теорія держави та права у визначеннях та схемах : довідник. Харків : ХНУВС, 2021. 108 с.

4. Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко, В. Н. Денисов (співголови) та ін.] ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ : Академперіодика. 2019. Т. 3. М – Я. 992 с.

5. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності : навч. посіб. / Кол. авт. ; за ред. д-ра юрид. наук, доц. В. О. Боняк. [2-е вид. перероб. і допов.]. Дніпро : Дніпро. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2018. 263 с.

6. Загальна теорія права : підручник / [О. В. Петришин, Д. В. Лук'янов, С. І. Максимов, В. С. Смородинський та ін.] ; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

7. Загальна теорія права. Нормативний курс: підруч. для студ.-юристів за ред. д-ра юрид. наук, проф. С. В. Бобровник. Київ: Юрінком Інтер, 2021, 576 с.

8. Кельман М. С. Загальна теорія права: підручник / М. С. Кельман, В. М. Стратонов. Вид. 6-те, доп. Херсон: Олді-Плюс, 2020. 742 с.

9. Кириченко В. М., Кириченко Ю. В., Соколенко Ю. М. Політико-правова система України : підручник / за заг. ред. В. М. Кириченка. Київ : Центр учбової літератури, 2019. 304 с.

10. Крегул Ю. І., Шестопалова Л. М. Правознавство. Термінологічний словник : навч. посіб. / за ред. проф. Ю. І. Крегула. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. 267 с.
11. Кресіна І. О., Явір В. А., Ходаківський М. Д. Етнокультурна автономія як інститут забезпечення прав національних меншин: світовий досвід і Україна : наук. записка. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 100 с.
12. Крестовська Н. М., Матвєєва Л. Г. Теорія держави і права. Практикум. Тести : підручник. [2-ге вид., випр. і допов.]. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 584 с.
13. Лісовська Ю. П., Лісовський П. М., Подоляка С. А. Правова держава : історія, теорія, методологія : навч. посіб. Київ : Кондор, 2018. 347 с.
14. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень : навч. посіб. / А. П. Лелеченко, О. І. Васильєва, В. С. Куйбіда, А. Ф. Ткачук. Київ : Рада Європи, 2017. 110 с.
15. Пендюра М. М. Теорія держави і права : [навч. посіб.] / М. М. Пендюра – К. : О. С. Ліпкан, 2013. – 304 с.
16. Петков С. Поліетнічна Україна: формування поліетнічного та полірелігійного складу населення на теренах Східної Європи з найдавніших часів до XIX ст. Київ : АртЕк. 2019. 152 с.
17. Право і прогрес: запити громадянського суспільства / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко. Н. М. Пархоменко та ін.] ; за заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Наукова думка, 2020. 367 с.
18. Правове регулювання правоохоронної діяльності: навчальний посібник. М. В. Ковалів, С. С. Єсімов, Ю. Р. Лозинський. Львів : Неодрук, 2018. 323 с.
19. Правознавство : підруч. / [В. О. Іващенко, М. М. Пендюра, О. В. Дручек та ін.]. – К. : НАВС, 2015. – 368 с.
20. Правознавство: Підручник для студентів ВНЗ / Кол. авторів. Черкаси, 2019. 686 с. URL: <http://eprints.cdu.edu.ua/1977/1/pravozn21.04.pdf>
21. Смірнова В. О. Політична воля як чинник державотворчої діяльності : об'єктивні та суб'єктивні детермінанти. Київ : Логос, 2019. 384 с.
22. Старосольський В. Й. Держава і політична влада : у 2 ч. Київ : ЛОГОС України, 2017. Ч. 2. 472 с.
23. Теорія держави і права : підручник / [О. М. Бандурка, О. М. Головка, О. С. Передерій та ін.] ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки ; МВС України ; Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2018. 416 с.
24. Теорія держави і права : підручник / В. М. Марчук, Л. В. Ніколаєва, Т. О. Гуржій та ін. ; за заг. ред. Л. В. Ніколаєвої, Т. О. Гуржії. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2019. – 424 с.
25. Теорія держави і права. Збірник тестових завдань : навч.-метод. посіб. / В. О. Боняк, І. С. Лантух, І. А. Сердюк, Ю. В. Христова. Дніпро : Дніпр. держ. ун-т внутр. справ, 2019. Ч. 1. 60 с.
26. Теорія держави та права : навч. посіб. / [Є. В. Білозьоров, О. Б. Горова, В. П. Власенко, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова ; Нац. акад. внутр. справ. Київ : Освіта України, 2017. 320 с.

27. Теорія держави та права : практикум / [Є. В. Білозьоров та ін.]. Київ : Маслаков, 2018. 166 с.
28. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с.
29. Чернов С. І., Бельська Т. В., Волик С. В. Система місцевого самоврядування: конспект лекцій. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2019. 40 с.
30. Шуміло І. А. Міжнародна система захисту прав людини: навчальний посібник. Київ: ФОП Голембовська О.О., 2018. 168 с.

Монографії

1. Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні: теоретико-прикладні засади. Чернівці : Десна Поліграф, 2019. 488 с.
2. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики / Бостан С. К. – Запоріжжя : Юридичний ін-т, 2005. – 540 с.
3. Булкат М. С. Теоретико-правові засади розвитку та функціонування судової влади : монографія / НАН України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ : Юрид. думка, 2018. 502 с.
4. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації : монографія : у 3 т. / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка та акад. НАПрН О. В. Скрипнюка. Київ : Юрид. думка, 2019. Т. 2. Доктринальний вимір галузевих засад функціонування громадянського суспільства в Україні. 588 с.
5. Дідич Т. О. Правоутворення в Україні: теоретико-правові та практичні аспекти : монографія. Київ : Ліра-К, 2018. 492 с.
6. Євроатлантичний вектор України: національна доповідь / ред. кол. С. І. Пирожков, І. О. Кресіна, А. І. Кудряченко, Ю. С. Шемшученко та ін. Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Національна академія наук України, 2019. 328 с.
7. Кононенко В. П. Вирішення територіальних спорів Міжнародним Судом ООН: теорія і практика : монографія. Київ – Одеса : Фенікс, 2018. 483 с.
8. Кравцова З. С. Конституційно-правові засади організації і здійснення державної влади в Україні : монографія. Київ : Ліра-К., 2019. 428 с.
9. Макаренко Л. О. Правова культура: теоретико-методологічні основи дослідження : монографія. Київ : Парлам. вид-во, 2019. 576 с.
10. Місцеве самоврядування в Україні та зарубіжних державах: порівняльно-правові аспекти : монографія / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. В. Батанова, д-ра юрид. наук, проф. О. В. Марцеляка, д-ра юрид. наук, проф. А. Берлінгуера. Київ : ОСНОВА, 2020. 672 с.
11. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь/ ред. кол. С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Н. В. Хамітов, Є. І. Головаха, С. С. Дембіцький, В. А. Смолій, О. В. Скрипнюк, С. В. Стоєцький / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. 552 с.

12. Правова ідеологія як засадничий принцип консолідації українського суспільства : монографія. / [Ю. С. Шемшученко, Н. М. Оніщенко, О. В. Скрипнюк та ін.]. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2018. 86 с.

13. Реалізація норм трудового права: проблеми теорії та практики: монографія/ Я.В. Сімутіна, Г.А. Трунова, Н.М. Хуторян, М.М. Шумило та ін.; за заг ред. Я.В. Сімутіної. Київ «Видавництво Людмила», 2020 276 с.

14. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: сучасний контекст : монографія. Київ : Юрид. думка, 2018. 212 с.

15. Севрюков Д. К. Суверенітет. Генеалогія ідеї в контексті політичної та правової історії : монографія. Київ : Талком, 2018. 234 с.

16. Сімутіна Я. В. Юридичні факти в механізмі правового регулювання трудових відносин : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2018. 436 с.

17. Сухонос В. В. Механізм держави і місцеве самоврядування: дихотомія антиномії і симбіозу в конституційно-правовій парадигмі : монографія. Суми : Університетська книга, 2018. 287 с.

18. Сучасний унітаризм: доктрина і практика : монографія. До 30-річчя незалежності України / [Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк, О. В. Батанов та ін.]; за ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : Юрид. думка, 2021. 514 с.

19. Тимошенко В. І. Громадянське суспільство в Україні: від витоків до наукової концепції. Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації: монографія: У 2 т. / за заг. ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка та акад. НАПрН України О. В. Скрипнюка /Т. І. Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні. - Київ: Вид-во «Юрид. думка», 2018. С.10-66.

20. Явір В. А. Етнополітична інтеграція та дезінтеграція у сучасному світі: політико-правовий концепт : монографія. Київ : Логос, 2018. 452 с.

Публікації науковців у збірниках наукових праць

1. Pendiura, M., Pylypenko, S., Serbina, N., Pluhatyr, M., & Tovpyha, L. (2022). Legal regulation of the police: international aspects: Regulación legal de la policía: aspectos internacionales. *Cuestiones Políticas*, 40(72), 125-144. <https://doi.org/10.46398/cuestpol.4072.07>

2. Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Леґуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – 368 с. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/handle/123456789/20811>

3. Білозьоров Є. В. Методологічний підхід як інструмент пізнання права / Є. В. Білозьоров // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 90 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 32-37

4. Бондаренко А. І. Роль верховенства права у правозахисній діяльності сучасної держави / А. І. Бондаренко // Актуальні проблеми держави і права : зб.

- наук. пр. Вип. 87 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 17-22
5. Горпинюк О. П. Зобов'язання держави щодо охорони права на життя та заборони катувань у кримінальному праві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. No1. С. 206-210. URL: http://sej.org.ua/1_2020/51.pdf
6. Гусарєв С. Д., Пендюра М. М., Кривицький Ю. В. Здобутки кафедри теорії держави та права крізь призму сторічного поступу Національної академії внутрішніх справ : матеріали круглого столу. – К. : ФОП Маслаков, 2021. 176 с.
7. Даніліна М. І. Конституційні основи становлення соціальної держави / М. І. Даніліна // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 85 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 56-61.
8. Козинець О. Г. Платон та Арістотель про державу і право: порівняльна характеристика / О. Г. Козинець, А. І. Остапенко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 89 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 37-41
9. Костенко А. Н. Рашизм – "детская болезнь", проходящая со временем? (дата звернення: 28.05.2022).
10. Кравцова З. С. Зміст народного суверенітету та представницької демократії в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 75-79.
11. Кривицький Ю. В. Права людини і громадянина: концептуальні засади забезпечення в контексті правової реформи. *Правова система держави: проблеми формування та перспективи розвитку в контексті євроінтеграції*: матеріали XII Всеукр. наук. конф. (м. Одеса, 10 груд. 2020 р.). Одеса : ОДУВС, 2020. С. 85-90
12. Кривицький Ю. В. Правове виховання як засіб забезпечення правової реформи. Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Леґуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – С. 67-74
13. Кривицький Ю. В. Реформаційна проблематика в наукових працях викладачів кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 1 (21). С. 15–23. doi: <https://doi.org/10.33270/04212101.15>
14. Курилюк Ю. Б. Значення державного кордону для забезпечення правопорядку в Україні / Ю. Б. Курилюк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 90 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 83-88.
15. Лапка О. Я. Правовий менталітет як складова правосвідомості. Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Леґуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – С. 77-81
16. Лапка О. Я. Принципи правової визначеності як складова верховенства права: Верховенство права: доктрина і практика в умовах сучасних світових

викликів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 25 лют. 2021 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 116-120

17. Лапка О. Я., Пендюра М. М. Верховенство права як основоположний принцип українського конституціоналізму. *Незалежність України: права людини та національна безпека* : зб. матеріалів Першої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 трав. 2021 р.) / [упоряд. Л. В. Ярмол] ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2021. С. 98-102.

18. Лапка О. Я., Пікуля Т. О. Принципи відомчої нормотворчості. *Київський часопис права*. 2021. № 2. С. 23-30

19. Леусенко О. В. Рашизм как идеология Кремля (дата звернення: 28.05.2022)

20. Мінченко О. В. Правові принципи як форми права. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 7, 2021, С. 12-14. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374-2021-7/1>

21. Мінченко О. В. Свобода вираження поглядів у демократичному суспільстві як актуальна проблема. *Правовий дискурс* : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. здобувачів та викладачів закладів вищої освіти (Черкаси, 12 жовт. 2021 р.). Черкаси, 2021. С. 35-36.

22. Мозоль Н. І. Соціально-педагогічні засади формування почуття патріотизму та громадянської відповідальності здобувачів вищої юридичної освіти. Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – С. 96-100

23. Назаренко О. А. Деформація правосвідомості: теоретичні перспективи подолання (до сторічного ювілею Національної академії внутрішніх справ). *Здобутки кафедри теорії держави та права крізь призму сторічного поступу Національної академії внутрішніх справ* : матеріали круглого столу (м. Київ, 24 берез. 2021 р.). Київ, 2021. С. 99-102.

24. Назаренко О. А. Правові цінності: загальнотеоретичний огляд. *European potential for the development of legal science, legislation and law enforcement practice*. Wrocław, Republic of Poland. 2021. February 26-27. S. 42-46

25. Наукові засади державотворення і правотворення: історія сучасність і перспективи : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 серп. 2021 р.). До 30-річчя незалежності України / за заг. ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ : Юрид. думка, 2021. 372 с.

26. Пархоменко Н. М. Національна ідея як основа правового та патріотичного виховання. Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Легуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – С. 15-19

27. Пендюра М. М. Актуальні аспекти механізму правового і патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО із специфічними умовами навчання в науково-педагогічній практиці працівників кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ. Актуальні питання правового та патріотичного виховання здобувачів вищої освіти ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах воєнного стану [Текст] : матеріали наук.-теорет. конф., присвяч. Дню науки та пам'яті С. М. Леґуші (Київ, 19 трав. 2022 р.) / [редкол.: С. Д. Гусарєв, С. С. Чернявський, Н. М. Пархоменко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2022. – С. 114-122

28. Пендюра М. М. Граматичне (мовне) тлумачення норм права як необхідний та ефективний спосіб забезпечення якісного правотворчого процесу у правовій системі України. *Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О. Г. Мурашина)* : зб. матеріалів круг. столу (м. Київ, 21 берез. 2019 р.) / [редкол. : А. М. Завальний, Ю. В. Кривицький, Н. В. Лазнюк] ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2019. С. 114-115.

29. Пендюра М. М. Нова філософія задач поліції як сервісної служби в демократичній правовій державі. Філософські, методологічні та психологічні проблеми права [Текст] : матеріали VIII Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 26 листоп. 2020 р.) / [редкол.: В. В. Черней, М. В. Костицький, С. Д. Гусарєв та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 221-224

30. Пендюра М. М. Особливі методи комунікації поліції в демократичному суспільстві із національними меншинами: європейський досвід. Х-ті наукові читання, присвячені пам'яті академіка В. В. Копейчикова : зб. матеріалів (м. Київ, 18 лист. 2020 р.) / Редкол. : М. М. Пендюра, Ю. В. Кривицький. Київ : НАВС, 2020. С. 135-137

31. Пендюра М. М. Роль права як аксіологічного феномена в розвитку сучасної демократичної, правової соціальної держави. *Стан дотримання прав людини в умовах сучасності: теоретичні та практичні аспекти* : матеріали VIII всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22 берез. 2018 р.) / [редкол. : В. В. Черней, С. С. Чернявський, Д. В. Андрєєв, Б. В. Калиновський та ін.] ; Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2018. С. 257-260.

32. Процюк І. В. Виконавча влада в парламентських державах / І. В. Процюк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 91 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 174-185.

33. Процюк І. В. Закон як основний нормативний правовий акт / І. В. Процюк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 88 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 106-115.

34. Рогова Є. І. Теоретичні основи правового забезпечення інформаційної безпеки / Є. І. Рогова // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 86 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 190-196.

35. Севрук В. Г. Взаємодія органів Національної поліції України з іншими підрозділами правоохоронних органів під час протидії злочинам, що вчиняються

організованими групами й злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі / В. Г. Севрук // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 91 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 186-197

36. Сухарко А. В. Система органів суддівського врядування в Україні / А. В. Сухарко // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 88 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 128-134.

37. Халюк С. О. Поняття принципів конституційно-правового статусу Вищої ради правосуддя / С. О. Халюк // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 91 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2021. – С. 217-222

38. Харченко Н. П. Форма держави: еволюція наукових поглядів. *Юридичний бюлетень*. 2021. № 18. С. 48-51

39. Харченко Н. П. Структура правового режиму: загальнотеоретична характеристика. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 1 (22). С. 25-28.

40. Чорна А. М. До характеристики правового статусу окремих центральних органів виконавчої влади як суб'єктів / А. М. Чорна // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. Вип. 87 / редкол.: Г. І. Чанишева (голов. ред.) та ін. – Одеса : Гельветика, 2020. – С. 198-204

**Підручники, навчальні посібники, практикуми, монографії,
енциклопедії, словники, довідники
(конституційне право)**

1. Калиновський Б. В. Місцева публічна влада в Україні: конституційно-правові засади функціонування та розвитку : монографія. Вінниця : ТОВ «Нілан ЛТД», 2016. 426 с.

2. Конституційне право України : навчально-методичний посібник. / Терлецький Д. С.; Афанасьєва М. В.; Батан Ю. Д. та інші. Одеса. 2020. 242с. Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/12412> DOI 10.32837/11300.12412

3. Конституційне право України. Мультимедійний навчальний посібник. / Колодій А. М., Калиновський Б. В., Камінська Н. В. та ін. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2020 URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/konst_pu/info/authors.html

4. Конституційне право України: Підручник. 11-е видання: (присвячене 25-ій річниці Конституції України та 30-ій річниці незалежності України) перероблене та доповнене. Ужгород: РІК-У, 2021. 516 с. ISBN 978-617-7868-82-7

5. Конституційне право України : підручник / Т. М. Слінько, Л. І. Летнянчин, В. П. Колісник та ін.; за заг. ред. Т. М. Слінько. Харків: Право, 2020. 592 с.

6. Конституційне право: підручник / за загальною редакцією М. І. Козюбри. / Ю. Г. Барабаш, О. М. Бориславська, В. М. Венгер, М. І. Козюбра, А. А. Мелешевич.- К.: Ваіте, 2021. – 528 с.

Публікації науковців у збірниках наукових праць

1. Antipova, O., Abysova, M., Kalynovskyi, B., Ivanochko, I., Kulyk. T. (2020). Humanistic aspect of the formation of the professional culture of lawyers in the context of the informatization of society. *Dilemas Contemporáneos: Educación, Política y Valores*. Jan 2020. Vol. 7. Issue 2. P. 1–23. Available from: <https://www.dilemascontemporaneoseducacionpoliticayvalores.com/en/edici%E2%99%80n-2013/year-vii-publication-no-2-january-2020/>.
2. Kulyk T., Khaliuk S., Sokh K., Tsiatkovska A. Justice as a condition for implementing Ukraine's European integration course. *Cuestiones políticas*. Vol. 40 N° 72 (2022): 474-497.
3. Mariia A. Abysova, Olha P. Antipova, Bohdan V. Kalynovskyi, Myroslav Yu. Durdynets, Yurii P. Prykhodko. Dialectics of Natural-Artificial in the System of Language. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*. Volume 9 No 2. March 2020. pages 72-82. ISSN:2281-3993
4. Shaptala Natalia, Kaminska Natalia, Kalynovskyi Bohdan, Ivanochko Iryna, Kulyk Tetiana. Constitutionalism as a philosophical and legal category and a socio-political phenomenon. *Journal of Legal, Ethical and Regulatory Issues*. Volume 23, Issue 2, 2020. ISSN: 1544-0036.
5. Valentyna Lukianets-shakhova, Yuliia Buhaiko, Iryna Tsvigun, Kateryna Sokh, Myroslava Hnatyuk, Iryna Spatar. The lawmaking linguistic and expert support: european and Ukrainian examples. *Rev. EntreLinguas, Araraquara*, v. 7, n. 00, e021113, 2021.
6. Valentyna Lukianets-Shakhova. Constitutional and legal framework for gender equality in Ukraine and world countries // *Amazonia Investiga*, Volume 11 (№ 49), Florencia, Colombia. January, 2022. P. 165–174. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.49.01.18>
7. Valentyna Lukianets-Shakhova. Legal limitations of socio-economic rights: positive and negative experience of Europe // *Amazonia Investiga*, Volume 11 (№ 51), Florencia, Colombia, March 2022, 312–321. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.51.03.31>
8. Калиновський Б. В. Теоретичні та правові основи нормотворчої діяльності місцевої влади в Україні. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2019. №2 (4). С. 25–38.
9. Калиновський Б., Кулик Т. Конституційні засади системи надання адміністративних послуг органами місцевої публічної влади в Україні. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління* : електронне наукове видання : збірник. 2019. № 3 (5) грудень. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. С. 218–234. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-3\(5\)-218-234](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-3(5)-218-234).
10. Сьох К. Я. Механізм реалізації конституційного права на державну службу в органах державної влади України/ *Південний правничий часопис*. №1. 2020. С. 136-140
11. Сьох К., Ященко Т. Конституційне право людини на життя та евтаназію: досвід країн Європейського Союзу/ *Приватне та публічне право*. 2020. №4. С. 98-102

12. Чижов Д. А. Механізм забезпечення прав та свобод людини і громадянина в сфері національної безпеки України. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія: Юридична №29 (2021). С. 120-126

13. Чижов Д. А. Поняття та структурні елементи механізму забезпечення прав людини у сфері національної безпеки. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія: Юридична №30 (2021). С. 11-19

**Підручники, навчальні посібники, практикуми, монографії,
енциклопедії, словники, довідники
(цивільне право, сімейне право, трудове право)**

1. Алопій І. В. Сімейне право України: навч. посіб. 2-ге видання. К.: Центр навчальної літератури. 2019. 360 с.

2. Великанова М. М. Ризики в цивільному праві: монографія. К.: Алерта, 2019. 378 с.

3. Дзера О. В. Сімейне право України. К.: Юрінком Інтер, 2019. 520 с.

4. Житловий кодекс України: науково-практичний коментар станом на 01.02.2019 р. За заг. Ред. Цюри В. В. Центр учбової літератури. 2019. 304 с.

5. Журавльов Д. В., Чижмарь К. І. Нормативний помічник нотаріуса. – ЦУЛ, 2020. – 572 с.

6. Іванов Ю. Ф. Цивільне право України : Навч. посіб. у 2 т. – 2-ге вид. доповн. і переробл (Рекомендовано до друку Вченою радою НАВС від 27 березня 2018 р., протокол № 5) / Ю. Ф. Іванов, О. В. Куриліна, М. В. Іванова // – Київ: Алерта, 2019. – Т. 1. – 342 с.

7. Іванов Ю. Ф. Цивільне право України : Навч. посіб. у 2 т. – 2-ге вид. доповн. і переробл (Рекомендовано до друку Вченою радою НАВС від 27 березня 2018 р., протокол № 5) / Ю. Ф. Іванов, О. В. Куриліна, М. В. Іванова // – Київ: Алерта, 2019. – Т. 2. – 346 с.

8. Кайда Н. Я. Концептуальні засади адаптації трудового законодавства України до законодавства ЄС: монографія. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 359с.

9. Нижний А. В., Ходаківський М. П., Юровська Г. В. Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика: посібн. для суддів. К.: Алерта, 2020. 234 с.

10. Теоретичні засади трудового права України: підручник /за заг. ред. В. Л. Костюка, М. І. Іншина. Київ: «Видавництво Людмила», 2019. 452 с.

11. Тетарчук І. В. Житлове право України. Центр учбової літератури. 2019. 250 с.

12. Ткачук О. М. Сімейний кодекс України: постатейний показчик правових позицій Верховного Суду - Великої Палати та Касаційного цивільного суду (практика 2018 року). Х.: Право, 2019. 254 с.

13. Трудове право в державах Європи: підручник. Венедітков С. В., Спіцина Г. О. Київ: Ніка-Центр, 2017. 183 с. 53.

14. Трудове право України [текст] підручник / За загальною редакцією М. І. Іншина, В. Л. Костюка, В. П. Мельника. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Київ: Центр учбової літератури, 2016. 472 с.
15. Трудове право України: практикум. Кучма О. Л., Сіньова Л. М., Черноус С. М.; М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: Освіта України, 2017. 149 с.
16. Чеховська І. В., Самілик Л. О. Сімейне право: практикум. Ірпінь: Університет ДФС України, 2019. 132 с.
17. Юровська Г. В., Даценко В. М., Гуцал Л. В. 93 питання з сімейного права: посіб. для суддів. К.: Алерта, 2020. 98 с.

Публікації науковців у збірниках наукових праць

1. Калінюк А. Л. General Provisions on the Right of the Stepfather, Stepmother to Self-Defense of the Rights and Interests of the Stepson, Stepdaughter. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 3. С. 156–160.
2. Калінюк А. Л. Актуальні проблеми правового регулювання відносин інших членів сім'ї у сучасному сімейному праві України // Національна безпека у фокусі викликів глобалізаційних процесів в економіці: матеріали III-ої Міжнародної наукової інтернет-конференції (Київ – Баку, 15–17 лютого 2019 року) / ВНЗ «Національна академія управління». Київ: НАУ, 2019. С. 99-101.
3. Калінюк А. Л. Відповідальність вітчима, мачухи як презумпція сімейного права. Актуальні проблеми держави та права. 2020. № 86. С. 95–100. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdr.v0i86.2410>
4. Калінюк А. Л. Вітчим та мачуха як фактичні вихователі пасинка, падчерки // *The World of Science and Innovation. Abstracts of the 1st International Scientific and Practical Conference (August 19–21, 2020)*. Cognum Publishing House. London, United Kingdom, 2020. P. 259-264.
5. Калінюк А. Л. Вітчим, мачуха як суб'єкти сімейних правовідносин: актуальні питання правового регулювання: Збірник наукових матеріалів міжвузівського круглого столу (08 грудня 2016 року) / За заг. ред. к.ю.н. М. О. Кіторова, к.ю.н. О. В. Ткаченка, к.ю.н., доцента О. В. Дручек, к.ю.н., доцента М. М. Пендюри. Київ: НАВС, 2017. С. 60-63.
6. Калінюк А. Л. Здійснення вітчимою, мачухою представництва прав та інтересів неповнолітніх пасинка, падчерки // Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова (Харків, 16 грудня 2020 року). Харків, 2020. С. 201-204.
7. Калінюк А. Л. Здійснення представництва падчерки (пасинка) вітчимою, мачухою за сімейним законодавством України // Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Одеса, 28 лютого 2020 року) / редкол. В. П. Маковій та ін. Одеса: ОДУВС, 2020. С. 74-76.

8. Калінюк А. Л. Особливості реалізації спадкових прав вітчимою, мачухою: теоретичні та практичні аспекти. Вісник Запорізького національного університету. 2020. № 2. С. 45–53. DOI: <https://doi.org/10.26661/2616-9444-2020-2-06>

9. Калінюк А. Л. Охорона сімейних прав та інтересів вітчима і мачухи в Україні // Матеріали круглого столу «Права людини і поліція у сучасному світі», присвячений пам'яті С. Л. Лисенкова / Редкол.: А. М. Завальний, Н. В. Лазнюк, М. М. Пендюра, Д. О. Тихомиров. Київ: ФОП Маслаков, 2018. С. 93-96.

10. Калінюк А. Л. Питання відповідальності вітчима, мачухи за невиконання або неналежне виконання обов'язків виховання пасинка, падчерки // Захист дитини від насильства та жорстокого поводження: сучасні виклики [Текст] : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 3 черв. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 54-57.

11. Калінюк А. Л. Підстави виникнення сімейних правовідносин за участю вітчима, мачухи. Науковий вісник публічного та приватного права. 2020. № 3. С. 59–63. DOI: <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.3.11>

12. Калінюк А. Л. Право вітчима, мачухи на виховання пасинка, падчерки за сімейним законодавством України. Прикарпатський юридичний вісник. 2020. № 2. С. 37–41. DOI [https://doi.org/10.32837/ryuv.v0i2\(31\).561](https://doi.org/10.32837/ryuv.v0i2(31).561)

13. Калінюк А. Л. Право забезпечити пасинку, падчерці здобуття повної загальної середньої освіти, як один із обов'язків вітчима, мачухи // I Международная научно-практическая конференция «Fundamental and applied research in the modern world» (26–28 августа 2020 года). Бостон, США. С. 201-206.

14. Калінюк А. Л. Право та обов'язок вітчима, мачухи піклуватися про здоров'я пасинка, падчерки, їх фізичний, духовний та моральний розвиток // II Международная научно-практическая конференция «Actual trends of modern scientific research» (13–15 сентября 2020 года). Мюнхен, Германия. С. 224-227.

15. Калінюк А. Л. Сімейно-правова відповідальність вітчима, мачухи // Актуальні питання та перспективи рекодифікації цивілістичного законодавства України: матеріали науково-практичного круглого столу (Київ, 16 квітня 2021 року). Національна академія внутрішніх справ, 2021. С. 60-64.

16. Калінюк А. Л. Щодо питання реалізації права на сімейне виховання в змішаних сім'ях // Реалізація норм Конституції України у цивільних та інших приватно-правових відносинах: проблеми теорії і практики. Матеріали Міжвузівського науково-теоретичного круглого столу, присвяченого 25-й річниці Конституції України (Київ, 22 червня 2021 року). Національна академія внутрішніх справ, 2021. С.29-35.

17. Калінюк А. Актуальні питання правового регулювання сімейних відносин батьків і дітей у змішаних сім'ях. *Шлюбно-сімейні відносини: виклики сьогодення* : зб. тез доп. учасників круглого столу, м. Львів, 29 жовт. 2021 р. 30-33 с.

18. Кириченко Т. Оптимізація правового регулювання трудових відносин в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. Київ, 2020. № 11 (297). С. 66-72.

19. Косьмій Л. Р. Особливості трудових відносин в умовах карантину. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Івано-Франківськ, 2020. С. 52-58.

20. Мироненко В. П. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною: визначення суб'єкта злочину // *Захист дитини від насильства та жорстокого поводження: сучасні виклики* [Текст] : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 3 черв. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 112-116.

21. Мироненко В. П. Регулювання договору про сурогатне материнство: проблемні питання сімейного та цивільного законодавства // *Актуальні питання та перспективи рекодифікації цивілістичного законодавства України: матеріали науково-практичного круглого столу* (Київ, 16 квітня 2021 року). Національна академія внутрішніх справ, 2021. С. 8-14.

22. Мироненко В., Калінюк А. Медіація як правовий інструмент захисту прав та інтересів дитини у сімейних конфліктах: актуальні питання теорії та практики. Медіація як спосіб вирішення приватно- та публічно-правових спорів : міжнар. науково-практ. конф., м. Дніпро, 30 листоп. 2021 р.

23. Пасечнік О. В. Поняття та предмет колективного трудового спору за законодавством України та окремих зарубіжних країн. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Випуск 1 (26). Том 2. С. 36-40.

24. Пасечнік О. В. Правове регулювання вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) за законодавством України, Республіки Білорусь і Республіки Молдова. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2019. №38. С. 192-195.

25. Пасечнік О. В. Примирна процедура вирішення колективних трудових спорів за законодавством України та окремих зарубіжних країн. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. №6 (volume 2). Р. 13-18.

26. Реалізація норм Конституції України у цивільних та інших приватно-правових відносинах: проблеми теорії і практики. Матеріали Міжвузівського науково-теоретичного круглого столу, присвяченого 25-й річниці Конституції України (Київ, 22 червня 2021 року). Національна академія внутрішніх справ, 2021. – 106 с.

27. Юшко А. М. Мобінг у трудових відносинах. *Право та інновації: науково-практичний журнал*. Харків, 2020. № 4 (32). С. 13-19.

28. Яцкевич І. І. Правове регулювання юридичних гарантій трудових прав внутрішньо переміщених осіб: проблеми та тенденції їх вирішення. *Держава і право*. 2015. С. 303-313.

**Підручники, навчальні посібники, практикуми, монографії,
енциклопедії, словники, довідники
(господарське право)**

1. Велика українська юридична енциклопедія [Текст] : у 20 т. / [редкол. вид.: Тацій В. Я. та ін.] ; Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. -

- Харків: Право, 2016 . Т. 15: Господарське право / [редкол.: В. А. Устименко (голова) та ін.]. - 2019. - 780с.
2. Господарське право України. Загальна частина: підручник / за заг. ред. Г. В. Смолина. – Львів: ЛьвДУВС, 2017. – 484 с.
3. Господарське право [Текст] : курс лекцій : (заг. частина) / Вінник О. М.; НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака НАПрН України. - Київ: Ліра-К, 2017. - 239 с.
4. Господарське право [Текст] : навч. посіб. для підгот. до іспитів / В. С. Мілаш. - 5-е вид., змін. - Харків: Право, 2018. - 336 с.
5. Господарське право [Текст] : навч.-метод. посіб. / Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича ; [уклад.: А. А. Бутирський, І. А. Бутирська]. - Чернівці: ЧНУ: Рута, 2017. - 203 с.
6. Господарське право [Текст] : підруч. для ВНЗ / [С. В. Ківалов та ін.] ; за ред. О. П. Подцерковного. - Вид. 3-тє, допов. та перероб. - Одеса: Фенікс, 2018. – 610 с.
7. Господарське право [Текст] : практикум / [А. Г. Бобкова та ін.] ; за заг. ред. А. Г. Бобкової. - Харків: Право, 2018. - 590с.
8. Господарське право в умовах цифровізації економіки [Текст] : навч. посіб. / О. М. Вінник, О. В. Шаповалова ; [за ред. О. М. Вінник] ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака. - Київ: НДІ приват. права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2020. - 314 с.
9. Господарське право України [Текст] : підручник / [Скільська М. І., Сарана С. В., Терещенко О. А.] ; за заг. ред. Терещенка А. Л. ; Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини "Україна". - Київ: Університет "Україна", 2021. - 338 с.
10. Господарське право: загальна частина [Текст] : навч. посіб. / [К. Р. Резворович та ін.] ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро: Біла К. О. [вид.], 2019. 261 с.
11. Господарські договори: практичні поради, зразки складання та облікові аспекти [Текст] : практ. керівництво / [голов. ред. І. Єгорова]. - Дніпро: Баланс-Клуб, 2020. - 94 с.
12. Господарські правовідносини в Україні [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.04 / Березан Ганна Василівна ; Приват. акціонер. т-во "ВНЗ "Міжрегіон. Акад. упр. персоналом". - Київ, 2018. - 19 с.
13. Кобзар Т. С. Курс лекцій з навчальної дисципліни «Господарське право» / Т. С. Кобзар, М. О. Савельєва. Дніпро: Видавець Біла К. О., 2017. 290 с.
14. Козирєва О. В.. Господарське право [Текст] : навч. посіб. / О. В. Козирєва, Т. А. Коляда ; Нац. фармацевт. ун-т, [Каф. менеджменту і адміністрування]. Харків: Вид-во Іванченка І. С., 2019. 125 с.
15. Методичні вказівки (рекомендації) до вивчення навчальної дисципліни "Господарське право". Спеціальність: 081 "Право". Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський) [Текст] : для студентів ден. (заоч.) від-ня екон.-прав. ф-ту / В. В. Чайковська ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, Екон.-прав. ф-т, Каф. адмін. та госп. права. - Одеса: Фенікс, 2019. - 144 с.
16. Нормативно-інституційне забезпечення сприяння господарській

діяльності в інноваційному суспільстві [Текст] : монографія / [Є. М. Білоусов та ін.] ; за ред А. П. Гетьмана, О. О. Дмитрик, К. О. Токаревої ; Нац. акад. прав. наук України, НДІ прав. забезп. інновац. розвитку. - Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2020. - 310 с.

17. Швидка Т. І. Господарське право в схемах і таблицях [Текст] : навч. посіб. : [з остан. змінами в законодавстві] / Т. І. Швидка ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. - 2-ге вид., перероб. і допов. - Харків : Право, 2019. - 134 с.

Публікації науковців у збірниках наукових праць

1. Vitalii Demianchuk, Pavlo Bortsevych. Comparative legal aspects of ensuring the economic security of companies in resolving corporate conflicts in Ukraine and The United States. *Baltic Journal of Economic Studies*. Vol.5. No. 1. 2019. P. 54-58. DOI: <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2019-5-1-54-58>.

2. Борцевич П. С. Запобігання корпоративним конфліктам: порівняльно-правові аспекти. *Часопис Київського університету права*. К. 2020. № 2020/1. С. 193-196.

3. Борцевич П. С. Порівняльно-правова характеристика умов фінансування будівництва житла. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2021/1. С. 172-176.

4. Валерій Полюхович. До питання про реформування (рекодифікацію) господарського законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 117–122 DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.11.18>.

5. Ігор Товкун, Дмитро Зал. Укладення договору поставки у спрощеній формі: на матеріалах судової практики. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 5. С. 40–45 DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.5.07>.

6. Леонов К. Ю. Корпоративні права в акціонерних товариствах та особливості їх реалізації. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Випуск 88 / Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2020. С. 117-128. DOI: 10.33663/1563-3349-2020-88-117.

7. Олена Гончаренко. Статут господарського товариства як засіб саморегулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 37-42. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.10.07>.

8. Світлана Мамедова. Підстави застосування штрафних санкцій в господарському праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 98–105 DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.11.16>.

9. Ярослав Петруненко. Окремі питання удосконалення господарського законодавства у сфері регулювання засобів забезпечення ефективного використання державних коштів. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 88-93.

10. Ярошук І. В. Особливості правового регулювання підрядних відносин (вітчизняний та світовий досвід). *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Випуск 86 / Ін-т держави і права імені

**Підручники, навчальні посібники, практикуми, монографії,
енциклопедії, словники, довідники
(адміністративне право)**

1. «Мультимедійний навчальний посібник «Адміністративне право» / Кузьменко О.В., Пастух І.Д., Плугатир М.В., Співак М.В., Підвисоцький В.В. 2018.: URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/adm_pravo_zch/index.html
2. Адміністративне право [Текст] : підручник / [Ю. П. Битяк та ін.] ; за заг. ред. проф. Ю. П. Битяка ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. - Харків : Право, 2020. – 390 с.
3. Адміністративне право і процес: теорія та практика правозастосування : монографія / Р. С. Мельник. - Херсон : Гельветика, 2019. - 211 с.
4. Адміністративне право України (загальна частина) : навч. посіб. / [Остапенко О. І. Ковалів М. В., Єсімов С. С. та ін.] ; [Вид. 2-е, доп.] Львів : СПОЛОМ, 2021. 616 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3866/1/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%BD%20%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%20%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8%20%D0%B7%D0%B0%D0%B3%20%D1%87%D0%B0%D1%81%D1%82.pdf>
5. Адміністративне право України (у схемах та коментарях) [Текст] : навч. посіб. / Р. С. Мельник, С. О. Мосьондз ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Ун-т сучас. знань. - 2-ге вид., перероб. і допов. - Київ : Юрінком Інтер : Буква Закону, 2018. - 343 с.
6. Адміністративне право України. Повний курс : підруч. - 4-е вид. - Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2021. - 656 с..
7. Адміністративне право України. Повний курс: підручник / за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Видання третє. Київ: Академія адміністративно-правових наук, 2020. 466 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7874/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%BD%D0%B5-%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE-%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8-%D0%9F%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81-%D0%BF%D1%96%D0%B4%D1%80%D1%83%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA-2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
8. Адміністративно-правове забезпечення діяльності МВС України, НП України та інших суб'єктів публічної адміністрації: Матеріали XV науково-практичного семінару / ред. колегія : І.Д. Пастух (голова), В.М. Дорогих, О.К. Волох. – 337 с.
9. Адміністративно-юрисдикційна діяльність поліцейських : навч. посіб. //

Білик В. М., Братель С. Г., Варивода В. І. та ін. ; МВС України, НАВС, Каф. поліцейського права - Київ: ФОП Маслаков, - 2020 р. 286 с.

10. Антикорупційне законодавство України : довідник термінів / [уклад. : О.М. Стрільців, С.С. Чернявський, А.Б. Фодчук, І.Д. Пастух та ін.]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. 155 с.

11. Бандура С. О. Адміністративно-правові засади адміністративного права України та країн-учасниць ЄС (Греції, Болгарії, Іспанії, Румунії) порівняльно-правовий аналіз [Текст] : монографія / С. О. Бандура . - Херсон : Гельветика, 2019. - 156 с.

12. Мельник Р. С. Методи адміністративного права: питання теорії та практики : монографія / В. В. Юровська ; Запорізь. нац. ун-т. - Запоріжжя : Гельветика, 2018. - 343 с.

13. Науково-практичний коментар Кодекс України про адміністративні правопорушення // за заг. ред. С. В. Петкова - Київ: Юрінком Інтер, - 2020 р. 791 с.

14. Пастух І. Д. Запобігання та врегулювання конфліктів інтересів в діяльності публічної адміністрації: адміністративно-правове дослідження: Монографія. К.: Видавничий центр «Кафедра», 2020. 432 с.

15. Пастух І. Д., Плугатир М. В., Співак М. В., Желепа С. П., Колючий С. М. Науковий твір «Мультимедійний навчальний посібник «Адміністративно-деліктні провадження в діяльності Національної поліції». – свідоцтво про реєстрацію авторського права № 108153 від 23.09.2021

Публікації науковців у збірниках наукових праць

1. Batanov Oleksandr, Batanova Nataliya, Verlos Natalia, Omelchenko Nataliya, Lukashenko Alyona. Constitutional principles of functioning of democratic institutions in the conditions of Covid-19 Pandemic: domestic practice and foreign experience. La Revista DIXI. Vol. 24, 2022-1. P. 1-19. <https://revistas.ucc.edu.co/index.php/di/issue/view/280>

2. Komirchyi Pavlo, Administrative justice as a deterrent to the implementation of tasks within criminal proceedings, Revista Amazonia Investiga, 31.05.2021, <https://doi.org/10.34069/AI/2021.40.04.10>;

3. Komirchyi Pavlo, The main directions of State policy in the area of arms trafficking in Ukraine, Revista Amazonia Investiga, The Revista Amazonia Investiga. 12.04.2021, <https://doi.org/10.34069/AI/2021.38.02.19>; (Web of science)

4. Pastukh I., Bukhtiarova I., Kapitonova N., Ahanin B. World experience of legal regulation of road safety. Cuestiones Políticas. Vol. 39 Núm. 70. 2021. P. 165-178. DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.3970.10>.

5. Товпиха Л., Pastukh I., Tarasevych T., Bondar S., Ilina O. Legal regulation of practices of the police as an entity in charge of preventing and combating corruption in Ukraine. Cuestiones Políticas. 2021. Vol. 39. № 69. P. 735–755. DOI: <https://doi.org/10.46398/cuestpol.3969.46>.

6. Матчук С. В. Теоретико-правовий аналіз поняття адміністративного розсуду та його ознак. *Юридичний науковий електронний журнал*. Вип. № 4.

Запоріжжя : Запорізький нац. ун-т, 2022. С. 260-262. URL : http://sej.org.ua/4_2022/61.pdf.

7. Савранчук Л. Л. Сутність адміністративного розсуду у діяльності органів публічної адміністрації. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Вип. № 1. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2022. URL : <http://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/05/39.pdf>.

8. Співак М. В. Вдосконалення регулювання відносин у сфері забезпечення безпеки окремих категорій учасників дорожнього руху. *Журнал «Публічне право»*. № 1(41) / 2021. С.87-95.

9. Співак М. В. Інтеграція гендерних підходів у практику притягнення до адміністративної відповідальності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного Університету*. Серія: ЮРИСПРУДЕНЦІЯ, 2021. Вип. 49. С. 35-39.

10. Співак М. В. Щодо захисту честі і гідності громадян та працівників правоохоронних органів: посилення адміністративної відповідальності. *Адміністративне право і процес*. № 1 (34). 2022. С.47-62.

**Підручники, навчальні посібники, практикуми, монографії,
енциклопедії, словники, довідники
(кримінальне право)**

1. Актуальні проблеми кримінального права [Текст] : матеріали ХІІ Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П. П. Михайленка (Київ, 18 листоп. 2021 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. – 276 с.

2. Вереша Р. В. Кримінальне право України. Загальна частина. Вид.6-те, перероб. та допов. Київ: Алерта, 2020. 360 с.

3. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М. І. Хавронюка. – К.: Ваіте, 2019. – 288 с.

4. Кримінальна відповідальність за злочини проти громадської безпеки, предметом яких є зброя, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої (статті 262, 263, 263-1, 264 КК) : монографія / В. В. Голубош. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2020. – 340 с.

5. Кримінальне право України : зб. задач [Текст] / М. О. Акімов, В. В. Бабаніна, І. А. Вартилицька, А. А. Вознюк та ін. ; за заг. ред. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джузи ; за наук. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. В. Савченка, канд. юрид. наук, доц. Л. О. Мостепанюк, канд. юрид. наук, доц. О. М. Шармар. – 2-ге вид., допов. та перероб. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. – 264 с.

6. Кримінально-правова політика у сфері регулювання заходів безпеки : монографія / П. Л. Фріс, В. В. Шпілярович. – Харків : Право, 2020. – 328 с.

7. Литвинов О. М. Концептуальна модель механізму кримінальної відповідальності: монографія. Харків: Золота миля, 2017. – 180 с.

8. Митрофанов І. І., Стрельцов Є. Л. Кримінально-правове забезпечення охорони законної професійної діяльності журналіста : монографія / за заг. ред. Є. Л. Стрельцова. Одеса: Фенікс, 2017. - 302 с.

9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. С. Азаров, В. К. Гришук, А. В. Савченко [та ін.]; за заг. ред. О. М. Дужі, А. В. Савченка, В. В. Чернея. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.

10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М. І. Мельника М. І. Хавронюка. – 11-те вид., переробл. та доповн. – К.: ВД «Дакор», 2019. – 1384 с.

11. Невідома Н. В. Вчинення злочину організованою групою : монографія / Н. В. Невідома. – К. : Вид. Право, 2017. – 224 с.

12. Олійник О. С. Кримінально-правова характеристика незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель: монографія / О. С. Олійник. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2016. – 220 с.

13. Принципи кримінального права: поняття, система та значення : монографія / Олійник Олена Сергіївна ; Наук.-дослід. ін-т публіч. пра-ва. – Вид. 2-ге, допов. – Харків : Право, 2021. – 544 с.

14. Рубашенко М. А. Кримінальна відповідальність за посягання на територіальну цілісність і недоторканість України: : монографія / М. А. Рубашенко. – К. : Вид. Право, 2017. – 288 с.

15. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір № 77305. Україна, Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Науковий твір «Мультимедійний підручник «Кваліфікація окремих видів злочинів» / Савченко А. В., Вартилицька І.А., Кісілюк Е.М., Кришечов О.В., Кузнецов В.В., Микитчик О.В.; Процюк О.В.; Мостепанюк Л.О.; Семенюк О.О.; Смаглюк О.В.; авторські майнові права належать НАВС, дата реєстрації 05.03.2018.

16. Харитонов С. О. Кримінальна відповідальність за військові злочини за кримінальним правом України : монографія / С. О. Харитонов. – Харків : Право, 2018. – 328 с.

17. Чорний Р. Л. Злочини проти основ національної безпеки за кримінальним правом України : монографія / Руслан Леонтійович Чорний. – Хмельницький : Хмельн. ун-т управління та права, 2018. – 525 с.

Нормативні джерела (міжнародне право)

1. Віденська конвенція про право договорів між державами і міжнародними організаціями або між міжнародними організаціями: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 21.03.1986. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a04#Text

2. Віденська конвенція про право міжнародних договорів: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 23.05.1969. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text

3. Возмещение за ущерб за увечья, понесенные на службе Организации Объединённых Наций. Консультативное заключение от 11 апреля 1949 года. URL: http://legal.un.org/icjsummaries/documents/russian/st_leg_serfl.pdf
4. Встановлення міжнародних стандартів у сфері прав людини: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 1986 р., № 41/120 / Офіційний веб-сайт ООН. URL: <http://www.un.org/ru/ga/41/docs/41res.shtml>
5. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 24.10.1970. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_569#Text
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) з поправками від 30.11.93: ООН. Протокол, Міжнародний документ від 30.11.1993. № 995_911. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_911#Text
7. Другий Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари: ООН. Протокол, Міжнародний документ від 15.12.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_187#Text
8. Загальна декларація прав людини: ООН. Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
9. Заклучний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінський заклучний акт): ООН. Акт, Міжнародний документ від 01.08.1975 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055#Text
10. Конвенція ООН з морського права: ООН. Конвенція, Міжнародний документ від 10.12.1982 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057#Text
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Рада Європи. Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
12. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями: ЄС. ЄЕС. Договір. Декларація. Протокол. Міжнародний документ від 07.02.1992, 25.03.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text
13. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ООН. Пакт. Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
14. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: ООН. Пакт. Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text
15. Міжнародні стандарти прав людини. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaychuk_tdp/part2/408.htm
16. Міжнародні та державні механізми захисту прав людини і громадянина. URL: http://stud.com.ua/6735/pravo/mizhnarodni_derzhavni_mehanizmi_zahistu_prav_lyudi_ni_gromadyanina

17. Ответственность государств за международно-противоправные деяния: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 13 декабря 2016 года. URL: <https://undocs.org/ru/A/RES/71/133>

18. Про Управління ООН з прав людини. URL: <https://www.ohchr.org/ru/about-us>

19. Протокол (№ 3) про Статут Суду Європейського Союзу (Протокол про Статут Суду Європейського економічного співтовариства): ЄЕС. ЄС. Протокол, Статут, Міжнародний документ від 17.04.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_618#Text

20. Процедура розгляду скарг Ради з прав людини ООН. URL: <https://www.ohchr.org/ru/hr-bodies/hrc/complaint-procedure/hrc-complaint-procedure-index>

21. Рада з прав людини ООН. URL: <https://www.ohchr.org/ru/hr-bodies/hrc/other-sub-bodies>

22. Римський статут міжнародного кримінального суду: ООН. Статут. Міжнародний документ від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

23. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду: ООН. Статут, Міжнародний документ від 26.06.1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text

24. Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права: ООН. Протокол, Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_086#Text

**Підручники, навчальні посібники, практикуми, монографії,
енциклопедії, словники, довідники
(міжнародне право)**

1. Declaration of the High-level Meeting of the General Assembly on the Rule of Law at the National and International Levels. A/67/L.1. URL: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/LTD/N12/516/51/PDF/N1251651.pdf?OpenElement>

2. Баймуратов М. О. Міжнародне право: Підручник. Суми: ВТД «Університетська книга»; Одеса: «Астропринт», 2006. 424 с.

3. Войціховський А. В. Міжнародне право : підручник. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 544 с. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/9229/Mizhnarodne%20pravo_Pidruchnyk_A%20Voitsikhovskyi_2020.pdf?sequence=1&isAllowed=y

4. Гнасевич Н. В. Опорний конспект лекцій з навчальної дисципліни «Теорія міжнародних відносин» у-т. Тернопільський національний економічний ім. Б. Гаврилишина. 2018. 163 с.

5. Грін О. О. Словник міжнародно-правових термінів / Укладач О. О. Грін.-Ужгород: ПП Данило С.І., 2010.-500с.

6. Конспект лекцій із навчальної дисципліни «Міжнародне право» (для студентів денної та заочної форм навчання усіх спеціальностей університету) /

І. І. Килимник, А. В. Домбровська ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. 64 с.

7. Міжнародне право : навч.-метод. пос. для студентів юридичного факультету / уклад. К. Ю. Фіщенко, В. Х. Ярмачі, М. К. Гопич. Одеса : ОДУВС, 2015. 286 с.

8. Міжнародне право. Основи теорії: підручник // Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. / За ред. В. Г. Буткевича. К.: Либідь, 2002. 608 с.

9. Міжнародне право: навчальний посібник. / За ред М. В. Буроменського. Київ, Юрінком Інтер. 2006. 336 с.

10. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини : посіб. для підгот. до зовн. незалеж. оцінювання / Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленко, Л. О. Фоміна ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. 4-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2021. 462 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4413&download_id=1440

11. Міжнародне публічне право: конспект лекцій. /За заг. Ред. Степаненко К.В. Дніпро. 2016. 208 с.

12. Міжнародне публічне право: Навч. посіб. / За заг. ред. Теліпко В. Е. К.: Центр учбової літератури, 2010. 608 с.

13. Міжнародний захист прав людини: навчальний посібник. /Наливайко Л. Р., Степаненко К. В., Щербина Є. М. Дніпро: ДДУВС, 2016. 221 с.

14. Основи права: підручник / В. Д. Гапотій, О. А. Слишук.- 2-ге вид. із змінами та доп. Мелітополь: Видавництво МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2019. 882 с.

15. Основи публічного права України : навч. посібник / кол. авт. ; за заг. ред. к.ю.н., проф. А. Ю. Олійника, к.ю.н., доц. М. І. Кагадія. К. : КНУТД ; Дніпро: Ліра ЛТД, 2017. 448 с.

16. Сучасна політична карта світу. http://geografia.at.ua/index/3_suchasna_politichna_karta_svitu/0-1353

17. Теорія міжнародного права : навчально-методичний посібник / за ред. завідувача кафедри міжнародного та європейського права О. В. Бігняка. Херсон : Видавництво «Гельветика», 2020. 224 с.

18. Територія і кордони у міжнародному праві: навчальний посібник / Ю.А. Дем'янюк, Д.А. Купрієнко, О.В. Діденко [та ін.]. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2014. 232 с.

Публікації науковців у збірниках наукових праць

1. Коверзнев М. С., Коверзнева А. П. Відповідальність у міжнародному праві. *Альманах міжнародного права*. 2016. Випуск 13. С. 49-56. URL: <http://inlawalmanac.mgu.od.ua/v13/8.pdf>

2. Mytsyk, V.V., Buromens'kyu, M.V., Butkevych, O.V. (2019). Mizhnarodne publiczne pravo [Public international law]. (Vol.1) Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

3. Біліченко В. В. Механізм європейської системи захисту прав людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2018. Серія ПРАВО. Випуск 53. Том 2. С. 133-135.
4. Воронкова Т.Є., Хівренко К.В. Транснаціональні корпорації в системі глобальної економіки: стан та проблеми. *Економіка та держава*. 2021. № 11. С. 112-115.
5. Журковська Я. Сучасна концепція міжнародно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 3 (19). С. 36-40. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/36279/1/%D0%96%D1%83%D0%BA%D0%BE%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0.pdf>
6. Коваленко Я. ЄС на захисті прав людини. *Юридична газета online*. №36 (638). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/es-na-zahisti-pravlyudini.html>
7. Лахута І. Відповідальність у міжнародному праві. // *Правова система України в умовах європейської інтеграції : погляд студентської молоді : зб. тез доп. І Міжнар. студ. наук. конф. [м. Тернопіль, 3-4 квіт. 2017 р.] / редкол. : С. В. Банах, Ян Зімни, А. В. Вихрущ [та ін.] ; відп. за вип. А. В. Грубінко. - Тернопіль : Вектор, 2017. - Секції 3-6. - С. 31-35. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/19785/1/31-35.pdf>*
8. Мережко О. Санкції як інструмент примусу Росії до відновлення міжнародного правопорядку URL: http://www.rstudies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=71475&lang=ukr
9. Почанська О. С. Міжнародно-правові стандарти у сфері забезпечення прав громадян, засуджених до позбавлення волі: поняття, особливості, функції. *Международный научный журнал «верховенство права»*. 2018. № 2. С. 185-190.
10. Рабінович П., Венецька О. Міжнародні стандарти прав людини: загальні ознаки, поняття. *Юридичний вісник України*. № 49. 2012. URL: <http://www.judges.org.ua/dig3623.htm>
11. Сергєєв К. В., Пелех І. В. Ефективність цілеспрямованості міжнародно-правових санкцій як виду відповідальності в міжнародному праві. *Сучасний стан та перспективи розвитку науки*. Ужгород. 2020. Том 5. С. 63-65. URL: <file:///C:/Users/Sony/Downloads/7391-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-13819-1-10-20201222.pdf>
12. Скрильник О. О. Особливості відповідальності в сучасному міжнародному праві. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 351-355
13. Степаненко К. В. Конвенційний механізм міжнародного захисту прав людини в системі ООН. *Альманах міжнародного права*. Випуск 19. URL: <https://er.dduvs.in.ua/bitstream/123456789/2096/1/13.pdf>

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1.	Офіційне інтернет-представництво Президента України	https://www.president.gov.ua
2.	Офіційний портал Верховної Ради України	https://rada.gov.ua
3.	Європейський парламент	https://www.europarl.europa.eu/portal/en
4.	Урядовий портал	https://www.kmu.gov.ua/control/
5.	Уповноважений Верховної Ради України з прав людини	http://www.ombudsman.gov.ua
6.	Агентство Європейського Союзу зі співробітництва у сфері кримінального правосуддя	https://www.eurojust.europa.eu/
7.	Міністерство внутрішніх справ України	https://mvs.gov.ua
8.	Інтерпол	https://www.interpol.int/
9.	Європол	https://www.europol.europa.eu/
10.	Національне центральне бюро Інтерполу (НЦБ) Україна	https://www.interpol.int/Who-we-are/Member-countries/Europe/UKRAINE
11.	Національна поліція України	https://www.npu.gov.ua/
12.	Міністерство освіти і науки України	https://www.mon.gov.ua
13.	Міністерство юстиції України	https://minjust.gov.ua/ua
14.	Верховний Суд	https://www.scourt.gov.ua
15.	Європейський Суд	https://curia.europa.eu/jcms/jcms/Jo2_7024/
16.	Офіс Генерального прокурора України	https://www.gp.gov.ua/
17.	Прокуратура Європейського Союзу European Public Prosecutor's Office (EPPO)	https://www.eppo.europa.eu/en
18.	Міжнародний кримінальний Суд International Criminal Court (CPI і ICC)	https://www.icc-cpi.int/
19.	Організація Об'єднаних Націй	https://ukraine.un.org/uk
20.	Організація з безпеки і співробітництва (OSCE)	https://www.osce.org/hcnm/
21.	Бібліотека Національної академії внутрішніх справ	https://library.naiu.kiev.ua/
22.	Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського	http://www.nbuv.gov.ua/

23.	Національна бібліотека Франції	https://www.bnf.fr/fr
24.	Німецька цифрова бібліотека	https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/
25.	Британська бібліотека	https://www.bl.uk/
26.	Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ)	https://www.ohchr.org/en/ohchr_home_page
27.	Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН)	https://www.unhcr.org/
28.	Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)	https://www.unesco.org/en
29.	Дитячий фонд ООН, ЮНІСЕФ (United Nations Children's Fund, UNICEF)	https://www.unicef.org/
30.	Міжнародна організація праці (МОП) (International Labour Organization)	https://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm

Навчальне видання

Авторський колектив:

*Пендюра М.М., Пікуля Т.О., Мироненко В.П., Калініук А.Л.,
Герасименко Л.В., Борцевич П.С., Пастух І.Д., Кришевич О.В., Лапка О.Я.*

*Pendiura M.M., Pikulya T.O., Mironenko V.P., Kalinyuk A.L.,
Gerasimenko L.V., Bortsevich P.S., Pastukh I.D., Kryshevich O.V., Lapka O.Ya.*

ПРАВознавство

Навчальний посібник

Підп. до друку 30.06.2022. Формат 60⁷/84/16

Папір офсетний. Друк цифровий.

Ум. друк. арк. 27,32. Зам. №. 2806-22.

Наклад 100 прим.

Видавець і виготовлювач ТОВ «7БЦ»

03087, м. Київ, вул. Олекси Тихого, 84

e-mail: 7bc@ukr.net, тел: (044) 592-00-80

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5329 від 11.04.2017